

સૌમ્ય મૂર્તિ
મુરખીશ્રી

પ્રા. અનંતરાય મ. રાવળને

સાદર

—શંપાદકે

આ ભાર

પ્રાકૃત્યન લખાઈ ગયા પછી, મણિલાલ નલુભાઈ દિવેદીના વંશજો—શ્રી રમણલાલ ઝોઝવલાલ દિવેદી તથા ગં. સ્વ. વિદ્યામહેન ચીમનલાલ મણિલાલ દિવેદી તરફથી રૂ. ૫૧/- પ્રકાશન-મદદ તરીકે મળ્યા છે, તેમનો, તેમજ આ શતાબ્દી અંથ પ્રકટ કરવાની વ્યવસ્થાનું કાર્ય આવા કપરા સંલોગોમાં હાથ ધરી, બનતી ત્વરાએ તેને પૂરું કરનાર શ્રી. શંભુભાઈ જગશીભાઈ શાહનો પણ અમો હાર્દિક આભાર માનીએ છીએ.

સંપાદકો

અનુક્રમ

આશ્લેષન	૩
અનેકમાર્ગ પ્રવાસી	૬
પ્રસ્તાવના	૪૭
ઉપદ્વાર	૪૮
કવિની પ્રસ્તાવના	૪૯
જ્વનિકા	૫૫
પ્રધાન	૭૩
જ્વનિશોદ્ધમેદ	૯૪
જીર્ણોદ્ધવાપ	૧૧૦
પ્રસ્તાવના (પ્રથમાવસ્થાની)	૧૭૨
પ્રેમજ્વન	૧૮૨
દિગ્દર્શન	૧૯૧
પારદર્શિની	૨૦૪
મિત્રજ્વન	૨૩૫

(વિભાગ-૨)

કલાન્ત કવિ (લેખ)	૩
કલાન્ત કવિ (કવિતા)	૨૨
હરિપ્રેમપંચદશી	૪૩
સૌંદર્ય	૪૫
નાદાન છુલ્લુલ	૪૯
સૂર્યાસ્ત	૫૧
સ્વાસ્થ્ય ચિત્રને પ્રાર્થના	૫૪
સંસ્કાર	૫૭
ગુજરાતે જે શિરે તારે	૫૯
નિગરનો યાર	૬૧

1 1/2 to 2 1/2

મણિ — બાલ શતાબ્દી ગ્રંથ

[શ્રી મણિલાલ નરુભાઈ દિવેદી
તથા શ્રી. બાબારાકર ઉદયાસરામ
કથારિયાને શતાબ્દી ગ્રંથ]

स्व. भक्तिवाल नमुभाई द्विवेदी

પ્રારંભિકચર્ચા

નડિયાદના જે સમર્થ સુપુત્રો, ગુજરાતના પદ્માત્મા સહિત્યકારો અને ગુજરાતી પ્રજાના સરકારના જ્યોતિર્ધરો બ્રહ્મનિષ્ઠ પડિત મણિલાલ નળભાઈ દિવેદી અને મસ્તકવિ બાલાશંકર ઉલ્લાસરામ દયારિયાના જન્મને આ વર્ષે સો વર્ષ પૂરા થાય છે તે પ્રસંગે ગુજરાતી સાહિત્યના અદ્ભુત અભ્યાસીઓ તરીકે અને નડિયાદ કાર્યક્ષેત્ર હોવાથી ઉપજતી વિશેષ નિકટતાથી પ્રેરાઈને આ સ્મારક ગ્રંથ તૈયાર કરવાનું અમે કર્તવ્ય માન્યું તેમા અમારું અધ્યયન ત્રિકોણે અને આ સાહિત્યકારોની સાહિત્યપ્રસાદીના પદ્ધતિસરના પરિચયથી અમને ઉચ્ચ પ્રકારની સાહિત્યકૃતિઓના સ્વાસ્વાદનો આનંદ મળે એ પણ એક પ્રયોજન ખરું.

મણિલાલ દિવેદીના કાવ્યસંગ્રહ ‘આત્મનિમજ્જન’ને પ્રગટ થયે ધણો સમય થઈ ગયો હતો અને તે ધણા સમયથી ઉપનબ્ધ ન હતું એ દૃષ્ટિએ તેમ જ મણિલાલે એક સમર્થ ગદ્યકાર તરીકે સાહિત્યના અનેક ક્ષેત્રોને સમૃદ્ધ કર્યા છે છતાં તેમની અભેદ માર્ગની ફિલસૂફી જોઈને પ્રશ્નિત બનીને કાવ્ય સ્વરૂપે તો ‘અભેદોર્મિ’ માં જ સંગ્રહાઈ છે એ વિશેષતાને કારણે, ‘અભેદોર્મિ’ ગુજરાતની પ્રજાને સુવલ અને એ હેતુથી ‘આત્મનિમજ્જન’નું સંપાદન કરવાનું ઇરાવ્યું એ સંપાદન કરવામા દૃષ્ટિ એ રાખી છે કે મણિલાલની એમા સંગ્રહિત કાવ્યકૃતિઓ કોઈ પણ જાતનો ફેરફાર કર્યા વિના આપવી. પણ એમની અતિ દીર્ઘ ટીકામા જ્યાં જ્યાં એમના વક્તાઓને હાનિ ન પહોંચે એ રીતે કેટલીક શૈલીની કે ઉત્સાહના વેગમા આવીને એમણે કરેલી પુનરુક્તિઓ દૂર કરવી એને અમે યોગ્ય માન્યું છે એથી પુસ્તકનું કદ કાંઈક એાધુ થાય અને તે કાંઈક સસ્તું બને તો ગુજરાતનો સામાન્ય વાચક વર્ગ તેનાથી વચિત ન રહે એ દૃષ્ટિ તો છે જ, પણ

સાથે સાથે સામાન્ય અભ્યાસીને એમાં આવતી જટિલતા અને પુનરુક્તિને કારણે કંટાળવાનો પ્રસંગ પણ ટાળી શકાય તે વૃત્તિ પણ છે. તેમ છતાં અમે નિષ્ઠાપૂર્વક એ કાળજી રાખી છે કે મણિલાલના વક્તવ્યને, એમની સૈદ્ધીના સૌંદર્ય અને ઓળસને કે એમના વક્તવ્યની પ્રવાહિતાને કોઈ પ્રકારની હાનિ ન પહોંચે. આ એક પ્રગલ્ભ પત્રકું છે એ તો અમે સમજીએ છીએ, પણ ઉપયુક્ત કારણો અને મણિલાલની આ એક મહત્ત્વની કૃતિ લોકલભ્ય થાય એ હેતુ જ એ પગલાની પાછળ રહેલો છે. તે સાથે જ મણિલાલ પ્રત્યેનો ભક્તિભાવ પણ કારણભૂત છે. મણિલાલ વિષયક અભ્યાસક્રમેષમાં અમે એ સ્પષ્ટ ક્યું જ છે કે મણિલાલની મહત્તા (એમની નિર્બંજતાએ છતાં) અપૂર્વ છે. કેમ કે નિર્બંજતા તો માનવીભાવમાં હોઈ શકે છે પણ એ નિર્બંજતાનું ભાન હોવું, એને માટે પથ્થાતાપ થવો અને એમાંથી જીએ આવવાનો સતત આગ્રહી યત્ન કરવો એ જ માનવીની મહત્તાનું સાચું લક્ષણ છે. મણિલાલના વ્યક્તિત્વનાં બે પાસાં-પાથિવ અને અપાથિવ-એમના જીવનમાં અને સાહિત્યસર્જનમાં વ્યક્ત થયાં છે એ ખરું, પણ તે પરિસ્થિતિમાંથી મણિલાલ પસાર થયા, અણસમજમાં કરેલી ભૂલનું અનિ આકરું મૂલ્ય જે એમણે ચૂકવ્યું, ચારે બાજુ સળગેલા સમાજિક દવનો જે આકરો તાપ એમણે વેઠ્યો એ બધાની વચ્ચે રહીને પણ આવી ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક ભૂમિકા અનુભવી એ જ એમની મહત્તા છે. આમ કહેવામાં એમના વિશેની દહીકતને છાવરવાનો પ્રયત્ન નથી તેમ અમે એમનો ન્યાય કરવા માગતા નથી—ન્યાય કરવાનો અમારો અધિકાર હોય એમ અમે માનતા નથી અને ન્યાય કરતા પહેલાં ઈશુ ખ્રિસ્ત અને પતિનાની પ્રસંગિક રમરણમાં રાખવી આવશ્યક ગણીએ છીએ એટલે મણિલાલની કૃતિઓના અને કાવ્યના વધુ ને વધુ પરિચયે અમારા ચિત્તમાં એમની મહત્તાએ જે આદરભાવ પ્રગટાવ્યો તેના એક નક્કર પ્રતીક તરીકે આ સંપાદન ગુજરાતની પ્રમુખ સમક્ષ ધરીએ છીએ.

૪ બાલાશંકર ઉલ્લાસરામ કંથારિયા મણિલાલના ગાદ મિત્ર હતા. એક બિન્ન બિન્ન માર્ગે છતાં અભિનિવેશપૂર્વક આત્મકલ્યાણનો પ્રયત્ન કરી ગયા છે તેમજ એક સમયસર પણ છે એ દૃષ્ટિએ એમની શતાબ્દી જન્મંતી પ્રસંગે એમને પણ એક નવ્ર અંજલિ આપી શકાય તો સારું એ દૃષ્ટિએ અમે એમના વિશેનો અભ્યાસ લેખ અને એમનાં કાવ્યોમાંથી સ્થળમયોદાય એમને જોટલી સરલતા આપી તેટલી કાવ્યકૃતિઓ પણ અમે લીધી છે. આ શતાબ્દી અંત્ય ઇપાવવામાં અમને ફટલાક સદ્ગૃહસ્થો તરફથી પ્રકાશન મદદ તરફ મદદ મળી છે. તેમાં શ્રી પ્રાણશંકર છોટલાલ કંથારિયાની પ્રેરણાથી સનતકુમાર જગનલાલ મહેતાએ રૂપિયા ૫૦૧) ની અને બાલાશંકરના સુપુત્ર શ્રી ભારકરરાવ બાલાશંકર કંથારિયાએ રૂપિયા ૧૦૧) ની સહાય કરી છે, તે ઉપર્યુક્ત સાક્ષરો પ્રત્યેની એમની પૂજ્યભાવની વૃત્તિ પ્રગટ કરે છે. એ પ્રોત્સાહન બદલ અમે એ સન્નિવેશનો હાર્દિક ઉપકાર માનીએ છીએ. તે ઉપરાંત મણિલાલના વંશજો તરફથી એમની કૃતિઓનો ઉપયોગ કરવાની પરવાનગી મળી છે. તથા શ્રી ભારકરરાવ કંથારિયા તરફથી એમના પિતાના સાહિત્ય સર્જનનો ઉપયોગ કરવાની પરવાનગી મળી છે તે બદલ તેમનો પણ આભાર માનીએ છીએ.

આ સંપાદન કરતી વખતે આ એક સાહિત્યકારો વિશે અત્યાર સુધીમાં જે જે વિવેચકોએ વિવેચન કરેલું છે તેમના કાર્યનો અમે આવશ્યક લાભ્યુ' લાં છૂટથી ઉપયોગ કર્યો છે. એ બધાનો નિર્દેશ કરવાનું સ્થળસંદાયને કારણે શક્ય બન્યું નથી. પરંતુ તે સૌનો પણ અમે હાર્દિક આભાર માનતાં હર્ષ અનુભવીએ છીએ. આ સંપાદનનું ગણેશકાય - પ્રેસ કોપી તૈયાર કરવાનું કાર્ય - કરનાર અને નડિયાદની આર્ટિસ્ટ અને સાયન્સ કોલેજના ગુજરાતી વિભાગના ફેલો ભાઈશ્રી ✓ જયંતકુમાર પટેલના સહલાવલયાં સહકાર બદલ આભાર માનતાં અમે પ્રસન્નતાની લાગણી અનુભવીએ છીએ.

અભેદમાર્ગપ્રવાસી

ઈ. સ. ૧૮૮૫ થી ૧૯૧૫ સુધીના ગાળાનો ગુજરાતી સાહિત્ય-યુગ પંડિતયુગ અથવા સાક્ષરયુગ તરીકે ઓળખાય છે. તે દરમિયાન યદ્ય ગયેલા સાહિત્યકારોમાં કેટલાક પ્રથમ પંક્તિના સાહિત્યકારોએ ગુજરાતમાં વિખ્યાતિ મેળવી છે એટલું જ નહિ પણ ભારતભરની પ્રાંતીય ભાષાઓના તે દરમિયાન યદ્ય ગયેલા સાહિત્યકારોમાં યોગ્ય રીતે જ માનકર્તૃ સ્થાન પ્રાપ્ત થાય એટલી શક્તિ અને સિદ્ધિ હાખવ્યાં છે.

ગોવર્ધનગમ, મણિલાલ, રમણભાઈ, નરસિંહરાવ, બાલાશંકર, કેશવ હર્પદ ધ્રુવ, હરિ હર્પદ ધ્રુવ, બલવંતરાય ઠાકોર જેવી સમર્થ સાહિત્યકાર વિભૂતિઓમાં પણ મણિલાલનું નામ સાક્ષરસતતમ ગોવર્ધન-રામની સાથે જ ગણાવવા જેવું છે.

એ યુગ સાક્ષરયુગ તરીકે ઓળખાય છે પણ એક રીતે જોઈએ તો સુધારાયુગના સંઘર્ષ પછી આવેલા ગંભીર, એકનિષ્ઠ, અભ્યાસી સમન્વયયુગ તરીકે પણ એને ઓળખાવી શકાય. જ અંગ્રેજ અમલની સ્થિરતા સાથે ઈ. સ. ૧૮૫૦ થી શરૂ થયેલા નર્મદયુગ અથવા સુધારાયુગ સંઘર્ષનો યુગ હતો. એમાં કેટલાક વિદ્વાનોએ સુધારાનો બોધકાળ અને સુધારાનો કાવ્યકાળ એવા બે પેટા સમય વિભાગ પણ ગણાવ્યા છે. એ યુગનું મહત્ત્વનું લઠાણ પાશ્ચાત્ય સુધારાના ધસારાથી અંગ્રાઈ ગયેલા કેટલાક જુદિસાળી સાહિત્યકારોએ કરેલી એ સુધારાની દિમાયન અને તેને પરિણામે પ્રગળવનમાં પડેલા તેના પ્રત્યાષાતો ગણાવી શકાય. આથી સદીઓની વિદ્યર્થી રાજસત્તા નીચે કચરાતી પ્રજાની ધોર નિદ્રા અને નિષ્ક્રિયતાનો અંત આવ્યો અને તેમાં એક પ્રકારની જાગૃતિ આવી એમ કહી શકાય. પંડિત જવાહરલાલ

નહેરુએ, 'Discovery of India' માં છેક સૃષ્ટી લઈને અઘતન યુગ સુધીના ભારતીય ઇતિહાસની પ્રગતિની દૃષ્ટિએ મીમાંસા કરતાં એક વિધાન કર્યું છે કે છેલ્લાં દોઢેક હજાર વરસમાં ઉત્તરોત્તર ભારતની પ્રજા વધારે ને વધારે અંતર્મુખ બનતી ગઈ અને બહારથી આવતાં યુદ્ધકળા અને વિચારબળો ઝીલવાને બદલે પોતે સ્વયંપૂર્ણ છે ને ખીજાઓની પાસેથી પોતાને કર્તૃ શીખવાનું નથી એમ માનતી થઈ. જેમ જેમ મુસલમાન રાજઅમલ વધારે સ્થિર અને દૃઢમૂલ બનતો ગયો તેમ તેમ પ્રજા પોતાના ધાર્મિક ને સામાજિક ગઢમાં વધારે ને વધારે ભરાતી ગઈ અને પોતાને એ જ રીતે સુરક્ષિત માનતી ગઈ. આ શાહમુગી ઇતિહાસ પરિણામ બંધિયારપણામાં આવ્યું. જ્ઞાન-પ્રદીપ વધારે ને વધારે ઝાંખો થતો ગયો. એનો પ્રકાશ જીવનને નિર્મલ બનાવવાને અને પદપ્રદર્શન કરવાને અશક્ત બનતો ગયો. જે રૂઢિઓ તેમના ઉત્પત્તિકાળે સમાજના કલ્યાણ માટે આવશ્યક હતી તે સમયના વહેવા સાથે નિરુપયોગી અને કવચિત્ હાનિકર બનતી ગઈ પણ તેમાં સંશોધન કરવાના પણ પ્રબળમાં હોશ રહ્યા નહોતા. આ બધાનું પરિણામ તે અદારમી સદીનું સાંસ્કૃતિક અને સામાજિક વાતાવરણ. આનો અર્થ એમ નથી કે સમન્વયના પ્રયત્નો થયા જ નહોતા. હિંદુ-મુસ્લિમ સંસ્કૃતિના સંઘર્ષને કારણે પ્રમજ્જન શરૂઆતમાં ક્રુબ્ધ બન્યું પણ પંદરમી સદી આવતામાં તે કપીર, નાનક અને ઉત્તર ભારતના અન્ય જ્ઞાનાશ્રયી સંતકવિઓએ આ સમન્વય માટે સખળ પ્રયત્ન કરેલો આપણે જોઈએ છીએ. સાથે જ વૃદ્ધિષ્ઠ ભારતમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી ભક્તિની અદ્ભુત ભાવનાએ દેશવ્યાપી આદિલનો જગાવ્યાં અને પ્રજા માટે આધારક અને સંતર્પક બળ ઉત્પન્ન કર્યું. પણ મધ્યકાલીન સાહિત્ય જોતાં, ખાસ કરીને અબો, બોજો, ધીરો વગેરેએ રચેલ સાહિત્યમાંથી પ્રમજ્જનમાં વ્યાપેલા સકારો ખ્યાલ મળે છે. એટલે સમન્વયના કે પુનર્જીવનના પ્રયત્નોનું પણ ઘટ ફળ મળ્યું હોય એમ લાગતું નથી.

‘સમાજસુધારાનું રેખાદર્શન’માં શ્રી નવલરામ ત્રિવેદી બતાવે છે તેમજ અહારમી સદી અને કંઈકે અંશે ઓગણીસમી સદીની શરૂઆત આપણી પ્રજાના સંસ્કારની દૃષ્ટિએ સૌથી વધુ અધેશરનો સમય હતો. તે વખતે અંગ્રેજ જેવી વિદેશી પ્રજાનું આગમન અને તેમના સંપર્કને પરિણામે શિક્ષણ, સંસ્કાર અને સાહિત્યના ક્ષેત્રે નવાં બળોનો આવિર્ભાવ એ કોઈ વિધિનિર્મિત ઘટના હતી એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી.

✓ દુર્ગોરામ મહેતાજી, દલપતરામ, નર્મદ, નવલરામ, કરસનદાસ મૂળજી, દાદોબા, મહીપતરામ, બોળાનાથ સારાભાઈ વગેરે સાહિત્ય અને સંસ્કારના ન્યોનિર્ધારોએ આ નવા યુગનાં પરિબળોને ત્રીટ્યાં અને તેનો પડઘો પાડ્યો. સદીઓથી એકધારું, ચીલાચાલુ, નિષ્ક્રિય, નસીબવાદી જીવન જીવતી પ્રજામાં બળબળાટ થઈ રહ્યો અને સંઘર્ષ-યુગ પેદા થયો. જેમ્સો અને નિષા આ યુગનાં મહત્ત્વનાં લક્ષણો ગણાય, પણ એ સંસ્કૃતિઓના સંઘર્ષમાં શું વળ્યું, શું સ્વીકાર્યું એ તટસ્થ રીતે સમજવા-સમજાવવા જેટલી સ્વચંતા, અભ્યાસનિષ્ઠા અને ધૈર્ય આ યુગમાં દેખાયાં નહિ. શાસ્ત્રીય રીતે એ સંસ્કૃતિઓનો વિચાર કરીને આ પરિણામે પહોંચવું એ તે યુગને માટે શક્ય ન બન્યું. તેથી સુધારાયુગમાં આ સંઘર્ષનું પરિણામ માત્ર ભ્રમરિત પૂરતું આવ્યું. અંગ્રેજી શિક્ષણ, ખ્રિસ્તી પાદરીઓનો પ્રચાર, પ્રેસની સગવડો, ગદ્યના નવા નવા પ્રકારોનો આવિર્ભાવ અને વિશ્વસ — આ બધાંએ જેમ આ ભ્રમરિતને પોપણુ આપવાનું કાર્ય કર્યું છે તેમ આ સંઘર્ષને પરિણામે પ્રાચીન ભાવનાને અનુવક્ષીને ધાર્મિક અને તાત્વિક ✓ દૃષ્ટિએ સુધારા કરવાનું કામ સ્વામી સદગુરુનંદ, સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી, શ્રીમન્નયુરામ સ્વામી તેમ જ શ્રીમન્નસિંદાચાર્યજી જેવા મહાપુરુષોએ પણ કર્યું છે. ઉપરાંત પરબ્રાંતીવ અસરો પણ ગુજરાતમાં આવી છે અને ઝિદાર્થ છે. તેમાં રાજા રામમોહન રાય, ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુર, સ્વામી રામકૃષ્ણ પરમહંસ, સ્વામી વિવેકાનંદ,

સ્વામી રામતીર્થ અને ચિત્રોસોદીની અસર ગણનાપાત્ર ગણાય
બગાળી બ્રાહ્મોસમાજની અસર નીચે મહર્ષિ રાનડે વગેરેએ સ્થાપેલા
પ્રાર્થનાસમાજની અસર નીચે અમદાવાદમાં સ્થપાયેલી પ્રાર્થના
સમાજ સરચા આતુ નક્કર પરિણામ ગણાય તેમ છતાં સામાન્ય
ગુજરાતી પ્રજાને એ સરચા ઝાઝી અસર કરી શકી નથી તેનું એક
કારણ એ પણ ખરું કે તે સરચાના સચા-નકોની રહેણીકરણી
સામાન્ય પ્રજાને વિશ્વાસમાં લે એવા ન હતા એ/લુ જ નહિ પણ
સદીઓથી સમાજમાં દંડમૂલ બનેલી અદ્વૈતની દાર્શનિક બાબતોના
મૂળમાળ આ સમાજ ધા કરતો હતો સાથે જ મૂર્તિપૂજાનો
નિષેધ કરવાને કારણે સામાન્ય પ્રજામાં પણ એ લોકપ્રિય બની શક્યો
નહિ ✓ સુધારાનો કડખેદ અને સેનાની ' નર્મદ પણ લાખા રિયારને
અન્તે પોતાનો મત બદલે ને 'ધર્મરિયાર' લખે એ હકીકત તે
યુગની દ્વિધાવૃત્તિની સ્પષ્ટ છે ઈ સ ૧૮૮૧માં નર્મદે " સુધારાએ
બુદ્ધિચાચલ્ય પૃચ્છક શક્તિ સાહસવૃત્તિ દેખાડ્યા છે " એ/નુ સુધા
રાને જન્મે પહે નોધીને સુવારાનું વિસર્જન કર્યું, એમ કે શ્રી ધીરુભાઈ
દોર 'મણિનાલ નળુભાઈ સાહિત્ય સાધના ' નામક પુસ્તકમાં
નોધે છે

તેમ છતાં સુધારાનું પ્રેરકબળ તો ચાલુ જ રહ્યું સુધારા કોઈ
અંકિતને અનલબીને ચાનતો નહોતો એ અગ્રેજી સિમણ અને અગ્રેજ
પ્રજાના સપર્કનું પરિણામ હતો આ હકીકત નવનરામ પડ્યાએ
અને નરસિંહરાવે નોધી છે એ સ્થિતિમાં સુધારાની દંડ બૂમિકા ઉપર
પ્રતિષ્ઠા કરવા માટે વધુ અભ્યાસ અને નવા નેતાઓની જરૂર હતી,
✓ અને તે નેતાઓ મણિનાલ નળુભાઈ અને સામે પહે રમણભાઈ
વગેરેમાં ગુજરાતને મળ્યા

બ્રહ્મનિષ્ઠ પણિત મણિનાલ નળુભાઈ દિવેદીને જન્મ તા ૨૬
સપ્ટેમ્બર ૧૮૫૮ના રોજ થયો હતો સાદેદરા નાગર જ્ઞાતિમાં તેમના

પિતા નબુભાઈ ભાઈલાલ દવેનું કુટુંબ આગળ પશુ ગણાતું. વિવિધ પ્રસંગોએ સાતિભાઈ પાળનાર સનાતની તરીકે તેમના દાદા પ્રખ્યાત હતા. એમના ત્રણ પુત્રો હરિભાઈ, દયંદ્રભાઈ અને નબુભાઈ એમના અવસાન પછી જુદા થયા. તે વખતે તેમના પિતા પાસે, તે સમયના દિસ્તાબે દીક મિલકત હતી. એમના પિતા વ્યાજવટાનો અને ગોરપદાનેદ ધધો કરતા. મહિલાસનું કુટુંબ બીજી બધી રીતે સામાન્ય ગણાય. મહિલાસ મોસાગમાં ખૂબ લાડકોડ સાથે ઊછર્યા. યશ્વંતમાં મામી નિશાબે અને ત્યાર પછી અંગ્રેજ નિશાગમાં તેમનો અભ્યાસ થયો. અંગ્રેજ નિશાગમાં અભ્યાસ કરવાની રત્ન મહા પરાણે રડીકડગીને મેળવેલી એમ તેમણે આત્મચરિત્રમાં નોંધ્યું છે. અંગ્રેજ નિશાગમાં એમને કેટલાક સહભાવી શિક્ષકો મળ્યા અને જૂના ધોરણમાં તો હબીલગમ દોલતગમ - શિક્ષકે ખૂબ પ્રેમપૂર્વક એમને અભ્યાસમાં દોષો અને રસ જાગ્રત કર્યો. જૂનાં વિધિનું વૈચિત્ર્ય તો એ કે દેસપરદેશમાં સંસ્કૃતના ઉત્તમ પદ્ધિ તરીકે ખ્યાનિ મેળવનાર મહિલાલ મેટ્રિક્યુલેશનમાં મરેક્ટમાં જ નાપાસ થયા. અભ્યાસકાળ દરમિયાન મહિલાલ આગા શિક્ષકોએ પ્રેરણા ઉત્સાહથી જનમહેનત દાગળ આગળ આવ્યા. ૧૮૭૬ ની મેટ્રિકની પરીક્ષામાં, આખી યુનિવર્સિટીમાં બીજે નંબરે પાસ થયા અને આગળ અભ્યાસ કરવાનો નિર્ણય કર્યો. આ કાળ દરમિયાન એમને લેખન, વાચન, વિવેચન આદિનો પણ રસ લાગ્યો.

નરિયાદમાં તેમને સારું એવું મિત્રમંડળ પણ મળ્યું. તેમાં બ્રાહ્મ-શંકર ઉદ્યાસુદામ કંથે, દિવા પ્રથમ અને નિકટના ગાદ રનેદી દના એમ તે પોતે જ નોંધે છે. આ મંડળી દીક દીક તેમની હતી અને તે સમયના વડીલો પણ એમને સન્માર્ગે દોરવાને જાહેર પ્રયત્ન કરતો માર્ગે પણ લઈ જતા. મહિલાલને પણ આ પરિસ્થિતિની અસર થયા તિના રત્ની નદિ. તેમ જૂનાં શૈક્ષ સમયમાં એ સોજનમાંથી મુક્ત થઈને બીજી મોજન એમને પ્રાપ્ત કરી. આ મોજન પ્રમાણમાં વધુ સારી

હતી. નાનપણથી જ સાહિત્યનું વાચન અને કાવ્યરચના એમનો મહત્વનો વિનોદ રહ્યો. તેમાં બાલાશંકરની અસર ઘણી જણાય છે. કવચિત્ દલપત અને નર્મદ એ બે કવિઓમાં કોણ ચડે — એની ચર્ચા પણ આ મિત્રો કરતા. ‘સ્વસ્થધારક મંડળા’ જેવી મંડળાઓ પણ આ મિત્રોએ સ્થાપેલી અને છેક ૧૮૭૬ માં મણિલાલે પોતાની કાવ્યકૃતિઓ ‘શિક્ષાશતક’ નામે પ્રગટ કરી અને તેને માટે વિદ્વાનોનો સારો અભિપ્રાય મેળવ્યો.

નદારી સોબતથી બાલાશંકર અને તેમની વચ્ચે વિસ્તેષ પડ્યો, એની વિગતો શ્રી ધીરુભાઈ દાકરે ‘જીવનરંગ’ માં આપી છે.* મણિલાલના જીવનનું એક પાસું નડિયાદમાં અભ્યાસ અને મિત્રમંડળની આટલી આછી રૂપરેખા સાથે પૂરું થાય છે. એમના જીવનનું બીજું મહત્ત્વનું અંગ એમનું લગ્નજીવન અને તેને આનુષંગિક પ્રેમસ્થાનો ઓળવાના મણિલાલના સતત અને નિષ્ફળ પ્રયત્નોમાં પ્રગટ થાય છે. મણિલાલના જીવન ઉપર તેમના લગ્ને અને ત્યાર પછી થયેલા અનુભવોએ એવી પ્રબળ અને દૂરગામી અસર હિપ્તગવી છે કે એની નોંધ કોઈ પણ જીવનચરિત્રકાર અને અભ્યાસીને લીધા વિના ચાલે જ નહિ. ‘અહીં’ તો સંક્ષેપમાં એટલું જ નોંધીશું કે અસંસ્કારી, કુટુંબોચાળી તેમ જ કલ્પનાહીન પત્ની સાથે જીવન જોડાયાથી મણિલાલે જીવનભર સહન કર્યું છે. જીવનભર અન્ય પ્રેમસ્થાનોની શોધમાં ભટકવાની, અપાર લોકનિંદા અને જીવલેણ રોગમાં ફસાવાની પરિસ્થિતિ આ સંબંધિતે કારણે જ ઊભી થઈ એમ એમણે પોતે નોંધ્યું છે. નાના નાના અનેક પ્રસંગો મણિલાલે પોતે ‘આત્મવૃત્તાંત’ માં નોંધ્યા છે અને તેમના સમર્થ જીવનચરિત્રકારો અંબુભાઈ પુરાણી અને ડૉ. ધીરુભાઈ દાકરે પણ મણિલાલનાં ચરિત્રોમાં આ પ્રસંગોનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. સમાજમાં ને ન્યાતજનમાં પણ આને લીધે મણિલાલે ઘણું સહન કર્યું છે. એમની નિરાશા અને મનોવેદનાની તો માત્ર કલ્પના જ કરવી રહી.

‘અહા ! હું એકલો દુનિયાં બિયાબાંમાં મૃતો બટકું’
વગેરે કાવ્યોમાં એ પ્રગટ થાય છે.

મહિલાલ ઈ. સ. ૧૮૭૭ ની શરૂઆતમાં એલિફન્ટા કોલેજમાં દાખલ થવા સારું મુંબઈ ગયા ત્યારથી તેમના જીવનમાં એક નવો જ તબક્કો શરૂ થાય છે. એ સમયથી જ જેમ મહિલાલ પોતાનાં મંતવ્યોમાં દૃઢ અને ચીવટવાળા દેખાય છે તેમ પોતાના અભ્યાસમાં અમાધારણ ખત અને નિષ્ઠાવાળા દેખાય છે. એમને ડૉ. રામકૃષ્ણ ભંડારકર અને પ્રિ. વડ્ડવર્યાની પ્રીતિ અને શિક્ષણપદ્ધતિનો લાભ પણ મળ્યો હતો. એ કોલેજમાં બી. એ. થયા પછી એ ફેરો પણ નિભાયા હતા. જો કોઈ વિષયનો અભ્યાસ શરૂ કરે તેના ઉપર સંપૂર્ણ પ્રભુત્વ મેળવ્યા સિવાય મહિલાલ જ પતા નહિ. એટલે કોઈ એક પુસ્તકમાંથી યંત્રવત્ ગોખણપટ્ટી કરીને જ્ઞાન મેળવવાને બદલે તે વિષય અંગેનાં ઘણાં પુસ્તકો વાંચીને વિશાળ જૂમિકા ઉપર પોતાના જ્ઞાનની પ્રતિષ્ઠા કરવાની મહિલાલની પદ્ધતિ હતી. તેથી ભવિષ્યના આ મહાન પંડિતની જ્ઞાન-સમૃદ્ધિની જૂમિકા નક્કર બની, દષ્ટિ વિશાળ બની અને કથનમાં આત્મ-શ્રદ્ધાનો રણકો પણ આવ્યો. તે વખતના તેમના મિત્રમંડળમાં કેશવ હાઈન્ડ્રે, હગનસાલ પંડ્યા, નરસિંહરાવ જેવા હતા. એમની સાથે કાવ્ય, વિવેચન વગેરે બાબતોમાં પણ પ્રવૃત્તિ ચાલ્યા કરતી. આમ અભ્યાસની સાથે સાથે સર્જનની સદ્વાણી પણ વહેતી હતી.

એમના કોલેજનિવાસ દરમિયાન કેટલાક એવા પ્રસંગો ઉપરિધન થયા જેને પરિણામે મહિલાલની દષ્ટિ સુધારા તરફ ખેંચાઈ. સનાનની આચાર મુજબ ધોયેલાં વસ્ત્રો પહેરી જમવાનું અને નળેથી ભરીલાવેલું પાણી પીવાનું મહિલાલ ગમના; તેમ છતાં સુધારાના વિચારોના સંપર્કના પરિણામે એમનું મન પણ અંશે નાગ્નિક ચર્મ મળું હતું. અને એ વખતે મુરોપિયન સુધારો, નીતિ, રીતિ તથા ઈશ્વર, મોક્ષ રહ્યાદિના વિવિધ તર્ક તેમના મનમાં રમી ગયા હતા. માણસના

જીવિતનું મુખ્ય અને છેવટનું કર્તવ્ય એ જ છે કે આત્મામ વાતો વિષે નિર્ણય કરવો એમ એમને પ્રતીત થયું હતું. તે લખે છે કે, “ધર્મ, નીતિ તથા સુધારાનાં તત્ત્વો વિષેનો નિર્ણય ક્યાં વિના મારી જિંદગી સુખમાં કે નિશ્ચિત માર્ગે જવાની નથી.” એ પ્રમાણે એમણે પશ્ચિમના ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના અનેક ગ્રંથોનું અધ્યયન કર્યું. પણ તેથી તેમના મનનું સમાધાન ન થયું. એટલે તેમણે ફિલોસોફીના સંસ્કૃત ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. આમ મણિલાલના આ વિષયના નિર્ણયો પૂર્વ અને પશ્ચિમ બેઉની ફિલોસોફીની વિશાળ ભૂમિકા ઉપર બધાયેલા છે.

મણિલાલે ઈ. સ. ૧૮૮૦થી નોકરી શરૂ કરી અને ૧૮૮૮ માં માંદગીને કારણે બાવનગરની સંસ્કૃતના અધ્યાપક તરીકેની નોકરી છોડીને ઘેર આવ્યા. ત્યાર પછી કાંઈ વ્યવસ્થિત નોકરી તેમણે કરી નથી. આ દરમિયાન ૧૮૭૬માં ફેલો તરીકે, ‘૮૦માં નિઝાદ હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષક તરીકે, ‘૮૧માં મુંબઈમાં ડેપુટી એન્સુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર તરીકે, ‘૮૫માં શામળદાસ કૉલેજમાં સંસ્કૃતના અધ્યાપક તરીકે એમણે નોકરી કરી છે. પછીના ગાળામાં વડોદરા રાજ્ય તરફથી ૧૮૯૦માં એમને બાષાન્તરનું, પાટણની ગ્રંથશાળાના સરવેનું કામ મળ્યું. ૧૮૯૩માં વડોદરામાં સંસ્કૃત બાષાન્તર શોધખાતાના નિયામક તરીકે પણ તેઓ નિમાયા. ઈ. સ. ૧૮૯૫માં તેઓ કાયમને માટે નિઝાદ આવ્યા. આ બધા સમય દરમિયાન, છેક ઈ. સ. ૧૮૮૦ થી એમનું સર્જનકાર્ય ચાલુ રહ્યું છે અને તે જીવનના અંતિમ દિવસે દેહ પડ્યો ત્યારે જ અટક્યું છે. આમ માત્ર ગાણિતિક રીતે જોઈએ તોપણ માત્ર અઠાર વર્ષના ગાળામાં મણિલાલે કરેલું સાહિત્યસર્જન, બાષાન્તર, સંપાદન અને ‘ત્રિપંવદા’ તથા ‘સુદર્શન’ સામયિકોનું સંપાદન એ કાર્ય આશ્ચર્ય અને અહોભાવ પ્રેરે એવું છે. માત્ર ધર્મતાની દૃષ્ટિએ નહિ, ગુણવત્તાની દૃષ્ટિએ પણ આ કાર્ય મણિલાલને એક અચૂંક મનોઘટનાશાલી પુરુષ તરીકે આપણી સમક્ષ રજૂ કરે છે અને અપણા માનના અધિ-

કારી દરાવે છે. એમને વિશે એમ પણ કહેવાય છે કે તે એક જ વખત લખતા અને જરૂર જણાયે સુધારા કરી તે વસ્તુ પ્રેક્ષામાં મોકલી આપતા. નક્ક કરવાનો એમને ભારે કંટાળો હતો. આને પરિણામે એમના સર્ગનમાં કાંઈ કાંઈ સ્થાને નાની નાની ભૂલો રહી જવા પામી છે. પણ સભ્ય દૃષ્ટિએ જોતાં એ ભૂલો નગણ્ય છે. મણિલાલનું વિશાળ સાહિત્યસર્ગન જુદા જુદા વિભાગોમાં વહેંચી શકાય એવું છે. ગદ્યકાર, ચિંતક, વિવેચક, કવિ, નાટ્યકાર, ભાષાન્તરકાર, અધ્યાપક, આત્મચરિત્રકાર, સંપાદક આદિ અનેક રીતે એમણે કાર્ય કર્યું છે.

આ દૃઢ ગાળામાં અને સદાયની સાથી માંદગીમાં પીડાતાં કરેલા આ વિસ્તૃત કાર્યનું રહસ્ય શું એ પ્રશ્ન સ્વાભાવિક રીતે જ ઊભો થાય. એમ લાગે છે કે મણિલાલનું દૃઢ મનોબળ, એમનો યોગાભ્યાસ, ધર્મશ્રદ્ધા અને પોતાના જીવનકાર્ય માટેનાં અસાધારણ નિષ્ઠા અને ઉત્સાહ આની પાછળ ગ્રહેલાં છે. શારીરિક સ્થિતિ નાશુક હોય, પોતે વેદનામાં તરફગતા હોય, દૂધ સિવાય બીજું કાંઈ લઈ શકાતું ન હોય એવે વખતે પણ મણિલાલે ઉત્સાહપૂર્વક પોતાનો ઉચ્ચ આલુ રાખ્યો છે. સામાજિક પ્રતિકૂળતા, નિંદા અને વિરોધ વચ્ચે પણ એમનું માનસિક સ્વાસ્થ્ય લાંબા સમય માટે ઝગ્યું હોય એવું દેખાતું નથી. એમના તેજસ્વી વ્યક્તિત્વને કારણે દેશી રાજ્યોમાં કામ કરતાં એમને પોતાનાં ઉપરીઓ કે સહકાર્યકરો સાથે અયગમજી થઈ છે. કાંઈ કાંઈ વખત એને માટે એમને લાંબો પત્રવ્યવહાર પણ કરવો પડ્યો છે. એમના તેજસ્વી વ્યક્તિત્વે એમને કાંઈ સ્થળે દંડવા દીધા નથી. તેમ છતાં એમણે વિશાળ અને ગુણવાન સાહિત્યસર્ગન કર્યું છે, તે એમના જીવનકાર્યમાં એમને ફટલી શ્રદ્ધા હતી, ફટલો ઉત્સાહ હતો અને માનસ ઉપર ફટલો કાળૂ હતો તેનું નિદર્શક છે.

મણિલાલનું અવસાન ઈ. સ. ૧૮૯૮ના ઓક્ટોબરની પહેલી તારીખે થયું. મણિલાલના જીવનમાં કુટુંબવત્સલતા અને મિત્રવત્સલતા

પણ નોંધપાત્ર પાસાં છે. જીવનભર અન્યાય સહન કરનાર અને વિધિ નિર્મિત વક્તાનો વીરતાપૂર્વક પ્રતિકાર કરનાર આ સત્યનિષ્ઠ મહાનુભાવ પાસેથી ખીજાઓને તો પ્રભાશુભા મીઠાશ અને સ્નેહ જ મળ્યા છે. ક્યારેક ઉગ્ર સ્વભાવને કારણે તે પણ સામાને તેના વર્તનને થોડા જવામ વાળતા પણ થોડા સમયમાં એમ ક્યોનો એમને પશ્ચાત્તાપ થતો એમ પણ એમના જીવનમાં જોવા મળે છે પિતા માતા પત્ની સર્ગાનહાલા ઉપરીઓ અને સમાજ બધાના તરફથી એમણે ગેરસમજ કે અન્યાયનો અનુભવ કર્યો છે, છતાં એમનું વસિયતનામું તેમ જ મિત્રો સાથેના પત્રવ્યવહાર સ્પષ્ટ બતાવી આપે છે કે એમણે આ બધાએ બતાવેલી કડુતા, સ્વાર્થપરતા અને હલકટતાના પ્રભાશુભા ધણી ઉદાર દૃષ્ટિ રાખી છે એમના વસિયતનામામાં એમણે એમના નાનાભાઈ માધવભાઈના તરફ જે ઉદારતા દર્શાવી છે તે એમનો જમાનો જોતા વિરલ લાગે એવી છે કલાપી અને ખીજા સ્નેહીઓ સાથેનું વર્તન પણ એ જ સૂચવે છે રમણભાઈ સાથેની અનેક વિષયો પરત્વેની વિવાદોરણીમાં પણ મણિલાલ મુખ્યત્વે તાત્વિક ચર્ચાને જ વળગી રહેલા, અને અનેક વખત પ્રતિસ્પર્ધીના દૃષ્ટિબિન્દુને ન્યાય આપનારો પ્રયત્ન કરેલો એમ દેખાય છે જો સામે પક્ષે 'લદલદ'ના લેખકે આક્ષેપાત્મક વલણ વધુ વખત બતાવેલું પણ દેખાય છે

આમ સમગ્ર રીતે જોતા મણિલાલનું વ્યક્તિત્વ એક વિલક્ષણ, તેજસ્વી પ્રતિભાવત સાહિત્યકારનું વ્યક્તિત્વ છે, એમાં સારાનરસા એક પાસા જોવા મળે છે ખરા છતાં એકદરે ગુણુખામું એટલું બધું સમૃદ્ધ છે કે એમને માટે માન અને એમના રખણન પ્રત્યે સહાનુભૂતિ જીપજે ✓કલક તો ચદ્રમાયે હોય છે, છતાં ચદ્રનો આલ્લાહક પ્રકાશ સૃષ્ટિને નવજીવન આપે છે એમ રખવન હોવા છતાં મણિલાલનું જીવનકાર્ય તે વખતની ને આજની પ્રગતિ માર્ગદર્શન માટે પૂરતો પ્રકાશ આપે છે. એમના જીવનનું રખણન પણ માનવ મનની

વિલક્ષણતાનું વિરલ ઉદાહરણ રજૂ કરનારું હોઈ અભ્યાસીને માટે તો મહત્વનો અભ્યાસવિષય બની રહે છે.

છેવટે તો માનવ મન એટલું બધું સંકુલ, ગહન અને ભિન્ન ભિન્ન પરિસ્થિતિ પરત્વે ભિન્ન ભિન્ન વલણો લેનારું હોય છે કે કોઈ પણ માણસ એના જાણે વલણ વૃત્તિ વર્તન વિશે ખાતરીપૂર્વક કશું જ કહેવાની હિંમત ન કરી શકે. એ રીતે મણિલાલનું મન અને જીવન આપણી સમક્ષ એક બહુમૂલ્ય, અભ્યાસયોગ્ય વિષય રજૂ કરે છે. મણિલાલે પોતે એક જગ્યાએ ‘ગુલાબસિંહ’માં કહ્યું છે કે માનવીના આચાર ક્ષણિક છે અને વિચાર અમર છે એ વાત એમને પણ લાગુ પાડી શકાય. મરણ હંમેશાં માનવીના રખસન પ્રત્યે ઉદારતાથી જોવાનું શીખવે છે અને માનવીના રખસન સાથે એના દોષ અને એમાંથી નીપજતાં પરિણામ બહુધા અદસ્ય થાય છે પણ એના વિચાર અમર છે અને જાણે પેટીઓને દીર્ઘકાળ સુધી માર્ગ-મુશ્કેલ બને છે. એ ખરું કે નબળા મનના માનવીઓ આવા માણસોમાં પણ રખસન હતું તો આપણે તો ફક્ત માત્ર ૧ એમ માનીને પોતાના રખસનનો ખયાલ કરવા પ્રેરાય. પણ એમાં આવા માણસોનો દોષ દેખવા કરતાં પેલા નિર્બળ મનના માનવીઓની નિર્બળતાનો દોષ જોવો એ વધારે યુક્તિસંગત અને ન્યાયયુક્ત લાગે છે.

મણિલાલની પ્રચંડ સાહિત્યપ્રવૃત્તિનાં જે રૂણ ગુજરાતી પ્રભને મળ્યાં છે તે સૌમાં પ્રથમ ધ્યાન ખેંચે છે એમનું ગદ્ય સાહિત્ય. એમનું ‘મણખરુ’ ગદ્ય સાહિત્ય ‘મુદ્દસન ગદ્યાવલિ’માં પ્રગટ થયેલું છે. એમાં આપણને તત્ત્વચર્ચા, સમાજસુધારો, શિક્ષણ વિષયક વિચારો, રાજ-કારણ, એમનાં નાટકો, નાટકોના અનુવાદો, ગુલાબસિંહ, ‘મારું જીવન-ચરિત્ર’ નામની વાની, અપ્રગટ આત્મચરિત્ર, ‘બાલવિલાસ’, ‘ચારિત્ર્ય’, ‘શિક્ષણ અને સ્વશિક્ષણ’ જેવાં સ્વનંત્ર કે અર્ધસ્વનંત્ર સર્જનો, એમનું વિવેચન, સંશોધન, સંપાદન, સંસ્કૃત કાવ્યનાં જાણાન્તરો

હતું એમ એમણે યથાર્થ રીતે સૂચવ્યું છે. એકંદરે મણિલાલનો સંસારસુધારો અને તેની પાછળનું દષ્ટિબિંદુ એ પ્રાચીન આર્ય-સંસ્કૃતિનું દષ્ટિબિંદુ છે. અને એમણે અર્વાચીન આર્યસંસ્કૃતિ નહિ પણ પ્રાચીન આર્યસંસ્કૃતિના ઉચ્ચવલ્લ સ્વરૂપનો નિર્દેશ કરી તે તરફ જવાનો આગ્રહ કર્યો છે. પુનર્જન્નના ખૂબ ગવાઈ ગયેલા પ્રસંગ પરત્વે પણ મણિલાલ તાત્વિક દષ્ટિએ લગ્નને પવિત્ર ધર્મબંધન માનતા હોવાથી અને સામાજિક કલ્યાણ (Social Efficiency)ની દષ્ટિએ પુનર્જન્નને આદર્શ રિથિતિ ગણતા નથી પણ દરેક પ્રશ્નની અંગત ગુણવત્તા ઉપર દષ્ટિ રાખવાનું સૂચવે છે. પુનર્જન્ન ન હોય એને એ ઉત્તમ ગણે છે છતાં આવશ્યક હોય ત્યાં પુનર્જન્નને નિર્વાહ ગણે છે. સંમતિવચના કાયદા અંગે મણિલાલે જે અભિપ્રાય દર્શાવેલા તેનો ખૂબ ઝડપૂર્વક વિરોધ કરવામાં આવેલો અને તેમના ઉપર દુષ્ટતાનું આરોપણ પણ કરવામાં આવેલું. ત્યાં પણ મણિલાલનો હેતુ આવા સુધારા કાનૂની નહીં પણ લોકજાગૃતિથી થવા જોઈ એ એમ સૂચવવાનો અને લગ્ન ગમે તે ઉમરે થાય પણ પતિ-પત્ની પુખ્તવયે જ સાથે રહે છે એ લોકસ્થિતિ તરફ ધ્યાન દોરવાનો હતો. સુધારા અંગેનાં એમનાં વિધાનોમાં આવી પ્રાચીન સંસ્કૃતિના ઊંડા અને વિશાળ અભ્યાસે આવેલી દષ્ટિ હંમેશાં પશ્ચાદ્ભૂમિકામાં રહી છે.

તત્ત્વચર્ચામાં પણ મણિલાલની દષ્ટિ એવી જ રીતે પ્રાચીન તત્ત્વદર્શનના સમર્થ અભ્યાસને પરિણામે ધરાયેલી હતી. એમણે 'સિદ્ધાંતસાર' અને બીજા અનેક પુસ્તકોમાં અદ્વૈતને પોતાનો મુખ્ય સિદ્ધાંત માન્યો છે. ધર્મતત્ત્વના નિષ્કર્ષને સત્યસોધન ગણ્યું છે અને તેને માટે શાસ્ત્ર (History and Philosophy), યુક્તિ (Reason) અને અનુભવ (Practical Experience) એ ત્રણે પ્રમાણોને તે સ્વીકારે છે. ધર્મ અને તત્ત્વદષ્ટિને ભારતમાં અજિન્ન ગણવામાં આવ્યાં છે. તત્ત્વજ્ઞાનનો અર્થ શુદ્ધિની ભૂમિકા ઉપર પદ્ધતિ-સર વિચાર એટલો જ પેશ્વિમના તત્ત્વજ્ઞાનમાં કરવામાં આવ્યો છે

ન્યારે આપણે ત્યાં શ્રુતિ અને અનુભવને પણ મહત્વનાં ગણ્યાં છે એ વસ્તુ તરફ મણિલાલે જાસ ધ્યાન ખેંચ્યું છે. શાંકરવેદાંતના સિદ્ધાંતો મણિલાલની તત્ત્વપરંપરાના પાયામાં છે અને તત્ત્વજ્ઞાનનો મનુષ્યના જીવનમાં ઉત્તમ ઉપયોગ બતાવવો એ એમનું પ્રયોજન છે. અદ્વૈતની આ વિચારસરણીએ ભારતના અનેક શુદ્ધિશાળી અભ્યાસીએ અને મુમુક્ષુઓને આકર્ષ્યાં છે. એટલે મણિલાલ જેવા પ્રતિભાશાળી તત્ત્વચિંતકને એ આકર્ષે એમાં નવાઈ નથી; પણ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે મણિલાલની આ અદ્વૈત ભાવના શુદ્ધ નથી, રસિક છે અને હૃદયનો પણ વિષય છે. સમષ્ટિમાં આત્મીયતાનું જ્ઞાન, રાગદ્વેષનો અભાવ અને નિષ્કામ કર્મ એ એને જીવનમાં જીવી જવાના માર્ગ છે. એમણે ગીતાના તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર અને ભાષ્ય ઉપર વિશેષ ધ્યાન આપીને અભેદના પ્રકાશમાં એનો અર્થ કરેલો છે તે એમનું આગવું પ્રદાન છે; તેમ જતાં કોઈક વખત એવો વિચાર કરતાં કે એવો અર્થ તારવતાં એ જરાક વધારે પડતા દૂરાકૃષ્ટ અર્થ સુધી પહોંચી જતા લાગે છે.

એમનું ‘સિદ્ધાંતસાર’ કોઈ કોઈ સ્થળે અતિ ઉત્સાહમાં આવીને કરેલી ચર્ચાને કારણે પ્રતીતિજનક લાગતું નથી જતાં એવાં સ્થાન ગણતર છે. ખરું જોતા પ્રાચીન શાસ્ત્રો અને પુરાણોમાંનાં રૂપકોનું જે અર્થઘટન મણિલાલે કર્યું છે તે જે યુગમાં પુરાણોની નિંદા થતી હતી તે યુગમાં મણિલાલનું અત્યંત મહત્વપૂર્ણ પ્રદાન ગણાય. તે પહેલાં આટલી સમર્થ રીતે અને આટલા પ્રમાણમાં કોઈએ આ કાર્ય કર્યું નથી. આચાર્ય ધ્રુવે આ પદ્ધતિનું ‘આપણો ધર્મ’માં અનુકરણ કર્યું છે. મણિલાલે આ અર્થઘટન છૂટક છૂટક કર્યું છે ન્યારે આચાર્ય ધ્રુવે સ્પષ્ટ અને ક્રમિક રીતે કર્યું છે. એકંદરે ‘સિદ્ધાંતસાર’ મણિલાલની અત્યંત સમર્થ અને તેજસ્વી કૃતિ છે. એમાં મણિલાલ દાર્શનિક તરીકે જેટલા ઝળકી જોડે છે તેટલા જ એક સમર્થ ગદ્યકાર તરીકે ઝળકી જોડે છે. સ્થળે સ્થળે એમની એવી

મનોહર બની રહે છે અને હૃદયનો ઉત્સાહ અને રસ તેમજ આત્મ-
શ્રદ્ધાનો વેગ ધણી વખત વાયકને ધસડી જાય એવાં હોય છે; જોકે
કાંઈ કાંઈ સ્થળે મણિલાલ પોતાની દલીલોથી જે સિદ્ધ કરવા માગે
છે તે સ્વતઃસિદ્ધ હોય એ રીતે પણ નિરૂપણ કરવા બેસી જાય છે.
જ્યારા એમણે તે જમાનામાં ચર્ચાતા તત્ત્વજ્ઞાનના બધા મહત્ત્વના પ્રશ્નો
ચર્ચા છે. ચૈતન્યવાદને લગતું એમનું બીલું સર્જન તે 'પ્રાણવિનિમય'
છે અને તેમાં મણિલાલને થયેલી શ્રદ્ધા અનુભવને પરિણામે હતી એ
સ્પષ્ટ છે. મણિલાલને અમત્કારમાં રસ કે પોતાની શક્તિ બતાવવામાં
કાંઈ ગ્વાથ ન હતો. પ્રાણવિનિમય સામે એમણે ચેતવણી પણ
આપી છે. પ્રાણવિનિમય જડવાદને બ્યર્થ કરાવવા ઉપરાંત રોગ-
નિવારણ અને યોગસાધન છે એમ એમણે સચબું છે. તંત્ર, યોગ
અને સ્વરસાગ્નનો એમનો અભ્યાસ પણ એમાં દેખાઈ આવે છે.
રાજયોગ ઉપર એમણે રચેલું પુસ્તક અને 'Monism or
Advaitism' એમના દર્શન વિષયના સમર્થ ગ્રંથો છે. ઉપરાંત
✓ 'Imitation of Shanker' પણ એ જ વિષયનો નોંધપાત્ર ગ્રંથ
છે. આ બધાંવી એમને વિદેશોમાં પણ ખૂબ પ્રતિષ્ઠા મળેલી.
મણિલાલની તેજસ્વી શક્તિનાં એ ચિરંતન સ્મારક છે.

મણિલાલના સમયના સાહિત્યકારોમાં રમણભાઈ પ્રાર્થનાસમાજ-
ના નેતા તરીકે તેમના સખળ પ્રતિરૂપી હતા. મણિલાલ સાથે
એમને અનેક વિષયો ઉપર વિવાદ થયેલો છે. તેમણે ધર્મ, સમાજ-
સુધારણા અને સાહિત્યવિષયક વિવાદ મહત્ત્વનો છે. મણિલાલનો
અદ્વૈત સિદ્ધાંત અને પ્રાર્થનાસમાજના મૂળમાં જ રહેલો દ્વૈત સિદ્ધાંત
આના પ્રત્યંનમાં મુખ્ય કારણ છે. રમણભાઈ શુદ્ધિને મુખ્યત્વે પ્રમાણ
માનતા જ્યારે મણિલાલ ઉપચુંકત ત્રણે પ્રમાણોને સ્વીકારતા. ખૂરી
રીતે જોનાં મણિલાલનો અભ્યાસ રમણભાઈ કરતાં આ ક્ષેત્રમાં વધારે
હતો. અને એ જ કઈ લખતા તેની પાછળ દૃઢ માન્યતા અને
અભ્યાસની ભૂમિકા હતી. ધણી વખત સાંત, સ્વરથ રમણભાઈ,

હિસાહી અને ઉત્કટ ભાવનાવાદી મણિલાલનો ઉપહાસ પણ કરતા. તેમ છતાં એકંદરે વિચારતાં મણિલાલનાં ઘણાં વિધાનો યોગ્ય લાગે છે. રમણભાઈની દલીલો એક કુશળ સ્વસ્થ વકીલના જેવી છે છતાં કોઈ કોઈ વખત પ્રતીતિકર બનતી નથી, વિવાદની ઉચ્ચતામાં દેટલીક વખત પ્રતિપક્ષી ઉપર પ્રહાર કરવાની પ્રતિ દેખાય છે, અને એવા પ્રહાર આદર્શની દૃષ્ટિએ કંઈ પણ છે. મણિલાલની વાદપદ્ધતિ એક પંડિતના જેવી છે. એમાં વિસ્તાર કરતાં ઘનતા, સંક્ષેપ, સંબદ્ધતા અને કુશાચરતા ઘણાં દેખાય છે. સ્વસ્થતા, સૌજન્ય, ગૌરવ પણ મણિલાલના વિશેષ ગુણો ગણાય. તેમ છતાં એક વસ્તુ લાગે છે કે મણિલાલ પોતાના મતના ઉત્સાહી અને આગ્રહી પ્રચારક હતા અને એના સમર્થનમાં આવશ્યક હોય એવી દલીલો કરતા. એક ન્યાયાધીશની માફક વસ્તુના સારાનરસા અંશે તદસ્થતાપૂર્વક રજૂ કરવાને બદલે એક મિશનરીની માફક ઉત્સાહપૂર્વક એ રજૂ કરતા.

શિક્ષણક્ષેત્રે પણ મણિલાલનું કાર્ય મહત્વનું છે, કોઈને કોઈ રીતે પોતાના જીવનના ઠીક ઠીક લાખા સમય સુધી મણિલાલ શિક્ષણ સાથે સંકળાયેલા હતા, એટલે દેશના સરકાર વિકાસની યોજનાના એક અંગ રૂપે જ એમણે શિક્ષણની આલોચના અને વિચારણા કર્યાં છે. શિક્ષણ, અંગ્રેજી કેળવણી, ચાલુ કેળવણીમાં આવશ્યક સુધારા અને અંગ્રેજીવણીની દસાનો વિચાર કરતાં એમણે વ્યવહારુ અને મૂળગામી વિચારણા કરી છે, એટલું જ નહિ પણ એમાં પ્રાચીન પરંપરાના સંકુચિત વર્તુળમાં બંધાઈ રહેવાને બદલે પશ્ચિમના વિચારોના અદ્યતન અધોભાંધી પોતાના સિદ્ધાંતનું સમર્થન મેળવી આ વિચારોને વ્યાપક અને અદ્યતન બનાવ્યા છે; જોકે મનુષ્યનો સર્વોચ્ચ વિકાસ કરનારી કેળવણીનો વિનિયોગ છેવટે તો સમષ્ટિના હિતરૂપે કરવાનો હોઈ આ વિચારની પાછળ પણ એમની અભેદનિષ્ઠા જ, કામ કરી રહી છે. એમ ~~વાચ્ય~~ વિચાર રહેતું નથી. માનસશાસ્ત્રીય રીતે પણ એમણે શિક્ષણનો વિચાર ‘ચેતનશાસ્ત્ર’ નામક અંધમાં કર્યો છે.

સૌ કેળવણી વિશે 'નારીપ્રતિષ્ઠા' માં અને દેશની સામાન્ય જનતાની ગોઝ કેળવણી અંગે 'પૂર્વ' અને પશ્ચિમ માં એમણે વિચાર કર્યો છે. તે ઉપરાંત યોગ્ય છટાજવાબા લેજો પણ મળે છે.

- રાજ્યવિનિયત લખાણો પણ ધણાં વિશાળ છે. ખરું જોનાં ✓ મળિલાલને આ વિષયમાં ઝાઝી રુચિ ન હતી એમ આચાર્ય ક્રુવે કહ્યું છે પણ ૧૮૮૬ પછીની એમની જાહેર પ્રવૃત્તિ બનાવે છે કે આ ક્ષેત્રમાં સક્રિય કામો આપીને એમણે પોતાનો રસ દાખવ્યો હતો.
- ✓ રાષ્ટ્રીય મતાસમાના ૧૮૮૬ ના અધિવેશનમાં નડિયાદના પ્રતિનિધિ તરીકે તે ગયેલા. નડિયાદ તાલુકા અને ખેડા જિલ્લાની કેમિસ સમિતિઓ સ્થાપવાનો પ્રયત્ન તેમણે કર્યો. તે ઉપરાંત પણ 'પંચમહાલ અને ખેડા માટે સ્થપાયેલી સંયુક્ત કેમિસ સમિતિના મંચી તરીકે તે ચૂંટાયેલા. આ સક્રિય કાર્ય ઉપરાંત, રાજવી કવિ કલાપીને માર્ગદર્શન આપવા માટે એમણે 'કારભાર' નામની લેખમાળા લખી હતી. છેક અવસાન સુધી તેમણે તાત્વિક ચર્ચાના અને તે સમયના ચાલુ બનાવોની વિચારણાના લેખો લખ્યા ક્યો હતા. એમની રાજ્યભાવના પશ્ચિમની વ્યક્તિપ્રધાન અને અહંભાવી રાજ્યભાવના કરતાં જુદી, અદ્વૈતને અનુસરતી, કુદંબભાવનાનો જ વિસ્તાર સૂચવતી, ધર્મભાવનાને અનુસરતી અને સમજિને ધ્યાનમાં રાખનારી છે. મળિલાલે અંગ્રેજોના આગમનથી દેશને થયેલા રાજકીય લાભાલાભનું પણ સરવેયું કાઢ્યું છે. દેશની ✓ પ્રાચીન પરંપરાનો લોપ થયો અને રાજ્યપ્રજા વચ્ચેનું અંતર વધ્યું તેમ જ કરભાર વધ્યા એમ એમાં એ ગણાવે છે. પ્રજાને નિઃશસ્ત્ર બનાવી તેથી નિસ્તેજતા આવી એમ મૂલ્યે છે, હિંસાને સ્વતંત્ર થવા માટે યોગ્ય માર્ગ ગણતા નથી, પૂર્વ અને પશ્ચિમ બંનેએ પરસ્પર રાજકીય વિચારોના સમન્વયમાંથી ધણું શીખવાનું છે એમ કહે છે.
- ✓ પરદેશી રાજકર્તાઓએ પ્રજાનો વિશ્વાસ અને એમ મેળવવાનાં છે એમ મૂલ્યે છે. આ રીતે એમણે આપણા તે વખતના રાજકારણનો વિસ્તૃત વિચાર કર્યો છે. તેમ છતાં, એકંદરે તેઓ મધ્યમમાર્ગી હતા.

એમ કહી સકાય અગ્રેજ અમલના સારા પરિણામો એમના ધ્યાન બહાર રહ્યા નથી અને પરસ્પર સહકારથી રાજ્યપ્રબળે દેશની ઉન્નતિ સાધવી જોઈએ એમ એ માને છે

અત્યાર સુધી મણિલાલના લલિતેતર સાહિત્યનો આપણે વિચાર કયો એમનું મહત્વનું કાર્ય પણ નિબંધમાત્રે થયેલું છે એમનું જીવનમાય, આપણે જોયું તેમ, જીવિતનું ધ્યેય નક્કી કરવાનું હતું અને તે પણ તેમણે મોટે ભાગે નિબંધોમા કયું છે સાથે સાથે લલિત સાહિત્યના ક્ષેત્રે એમનું મૌલિક અને અનુવાદરૂપ કાર્ય મહત્વનું છે એમા નાટકો તરત ધ્યાન ખેંચે છે મણિલાલની સૌદર્યપ્રીતિ, રસિકતા અને પ્રેમભાવનાને પ્રગટ કરતા આ નાટકો એમના અભેદ સિદ્ધાંતનું જ એક યા બીજી રીતે સમર્થન કરે છે 'કાન્તા' અને 'નૃસિંહાવતાર' એમના મૌલિક નાટકો છે, તે 'માલતીમાધવ' અને 'હિતરરામ ચરિત' અનુવાદ છે એમણે પ્રેમની જે ભાવના દષ્ટિ સમક્ષ રાખેલી, તે 'કાન્તા' મા સાચા દાપત્યપ્રેમરૂપે, 'નૃસિંહાવતાર' મા પ્રલાદ અને તેના મિત્રના પ્રેમરૂપે વ્યક્ત થઈ છે 'માલતીમાધવ' મા મિત્રપ્રેમ અને દાપત્યપ્રેમનું ચિત્ર છે, તે 'હિતરગમચરિત' મા ભારતીય પ્રેમનો જે લોકાત્મક આદર્શ મહાકવિ લવણતિએ રજૂ કર્યો છે તે તેમને અનુવાદ કરવા પ્રેરનાર મુખ્ય બાબતો હોય છે 'કાન્તા' નાટકમા સંસ્કૃત નાટકસાહિત્યની શૈલી અને પાશ્ચાત્ય કરુણિકાનો ખ્યાલ એ બેનું સમિલન છે એટલે એ રચાયું સ્વાસ્થી જ નવનરામથી માડીને રમણભાઈ જેવા વિવેચકોએ ૧૯૦૮ સુધીમા આ નાટકને ગુજરાતી નાટકસાહિત્યમા એક જ આશ્વાસનમ્થાન તરીકે ઓળખાવેનું તેમ છતાં 'કાન્તા' મા હારના બનાવ વિષે નવલરામ અપ્રતીતિકરતાનું આરોપણ કરે છે, જોકે ડૉ. ધીરુભાઈ એને નિર્બોધ ગણે છે, તેમ છતાં એમા વસ્તુસંલનાની કટનીક કચારા રહી ગઈ છે એમ કહે છે રસ, માનવસ્વભાવ નિરૂપણ, વિવિધ અને વિશિષ્ટતાવાળા પાત્રો, તરલાના મનોમયનનું આકર્ષક અને રસિક નિરૂપણ અને સૌથી વધુ

- ૪ તો આ નાટકની હોદ્દા અને ગેય કવિતા આ નાટકનાં મહત્વનાં આકર્ષણ - સ્થાનો છે. ડૉ. ધીરુભાઈ કહે છે : “એકંદરે ગુજરાતી નાટકમાં કવિતાનો પોતાના પુરોગામીઓ ને સમકાલીનો દરતાં સૌથી વિશેષ ઔચિત્યબુદ્ધિથી પ્રયોગ કરનાર મણિલાલ હતા.”

- ‘નૃસિંહાવતાર’ મણિલાલની પરિણતપ્રજ્ઞાનું ફળ છે. એમાં સંસ્કૃત નાટકનાં ધણાં અંગો સમાયાં છે. ‘કાન્તા’માં પ્રધાનરસ કરુણ છે. શૃંગાર, વીર; ખીલસ અને લયાનક તેના અંગશૂભ છે; તો ‘નૃસિંહાવતાર’માં ભક્તિરસ (શાન્તરસ ?) પ્રધાન છે અને વીર, અદ્ભુત, હાસ્ય, વાત્સલ્ય અને કરુણ યથાસ્થાને લેખકે કુશળતાપૂર્વક જમાવ્યા છે. પ્રહ્લાદની મૂળ પૌરાણિક કથા ચમત્કારયુક્ત છે. એટલે ચમત્કારનું વાતાવરણ લેખકે આખા નાટકમાં ઓતપ્રોત રાખ્યું છે. સાથે જ વિદૂષક અને તેના ગદ્યસંસાર દ્વારા સમકાલીન સંસારના પરિચિત રંગોનું આલેખન પણ કુશળતાપૂર્વક કર્યું છે. પાત્રોનું બ્યક્તિત્વ સુરેખ અને વૈવિધ્યમય છે. ડૉ. દાકરના અભિપ્રાય પ્રમાણે, કેતુવ્યભાવના આ નાટકના કેન્દ્રમાં રહેલી છે. ઉત્તરોત્તર નાટ્ય-સંઘર્ષ વધતો જાય છે. ખાસ કરીને પ્રહ્લાદની માતા પતિપ્રેમ અને વાત્સલ્ય એ બેની વચ્ચે જે માનસિક સંઘર્ષ અને વેદના અનુભવ છે તે આ નાટકનું કદાચ સૌથી વધુ હૃદયગમ અંગ છે. આ નાટકનાં ગીતો એનું આગવું આકર્ષણ છે. મણિલાલની સંગીતસૂત્ર આમાં પુર-પ્રહારમાં ખીલી છે. વર્ણનાત્મક, ભક્તિમય શૃંગારનાં, કરુણયુક્ત વાત્સલ્યનાં એવાં ગીતો તરત ધ્યાન ખેંચે છે.

‘ઉત્તરરામચરિત’ અને ‘માલતીમાધવ’ના મણિલાલે કરેલા અનુવાદોને પણ પોતાની વિશેષતા છે. મુખ્યત્વે શ્લોકોનો અનુવાદ હોદ્દા પછી કવચિત્ મણિલાલે લાવણીનો ઉપયોગ મુંદર રીતે કર્યો છે. એમાં જેમ લગવાન રામનાં ઘરુણુ મનોમંથનનાં તાદશ્ય ચિત્રો આવે છે તેમ વર્ણનાત્મક શ્લોકો પણ ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં આવે

છે. ભગવાન રામ અને સીતાનો 'પ્રેમ આપણે ત્યાં પરાપૂર્વથી જ આદર્શ પ્રેમ ગણાતો આવ્યો છે. મણિલાલને જીવનમાં એ પ્રેમનો અનુભવ ન થયા છતાં આ આદર્શ પ્રેમના નિરૂપણથી આકર્ષાઈને જ એમણે આ નાટકનો અનુવાદ કર્યો હોય એમ લાગે છે. આ અનુવાદ એમણે ખૂબ જ ઝડપથી કરેલો અને જેમ જેમ અનુવાદ કરેલો તેમ તેમ એ છપાવા ગયેલો; એને પરિણામે કેટલાંક સ્થળોએ નાની નાની ભૂલો રહી ગઈ હોય એ શક્ય છે. પણ એકંદરે સંસ્કૃતના સમર્થ પંડિતની કલમને જેમ આપે તેવો આ અનુવાદ બન્યો છે એમ ઉપયુક્ત હકીકતને ધ્યાનમાં રાખતાં લાગ્યા સિવાય રહેતું નથી. છેક ઉમાશંકર જોશીના અનુવાદ સુધી આને વિસરાવે એવો અનુવાદ થયો નથી એ લેખકે સાહિત્યપ્રવૃત્તિની શરૂઆતમાં જ કરેલા આ અનુવાદને માટે ગૌરવાસ્પદ છે.

'માલતીમાધવ'નો અનુવાદ કરવા મણિલાલ પ્રેરાયા તેની પાછળ પણ એમાં મિત્રપ્રેમનું જે મનોહર ચિત્ર છે એ જ આકર્ષક બળ તરીકે રહ્યું છે. એની શૈલી 'ઉત્તરરામચરિત'ના અનુવાદ કરતાં વધારે પરિમાર્જિત અને પકવ દેખાય છે. એમાં જે સમશ્લોકી અનુવાદ છે તેની પ્રાસાદિકતા ધ્યાન ખેંચે એવી છે. ડૉ. ઠાકર નોંધે છે કે આ નાટકમાં પણ કવિની સાહિત્યપ્રવૃત્તિની શરૂઆતના ગાળાની કચ્છાશ વિશેષ દેખાય છે અને 'ઉત્તરરામચરિત'નો અનુવાદ આના કરતાં ઘટે એવો છે. જ્યાં જ્યાં 'ઉત્તરરામચરિત'માં મણિલાલે લાવણીઓનો પ્રયોગ કર્યો છે અને મૂળનાં વર્ણનોને વિસ્તાર્યાં છે ત્યાં જ ત્યાં કવચિત્ મૂળના કરતાં પણ વધુ આકર્ષક, પ્રોઢ અને રમણીય રચના ઉત્પન્ન થઈ છે. 'માલતીમાધવ'માં અનુવાદ કરતાં મણિલાલે લઘુગુરુની લીધેલી છૂટ, ચરોતરી બોલીના સંસ્કાર અને કવચિત્ રચનાની અપ્રાસાદિકતા તરફ તેમણે ધ્યાન દોર્યું છે.

આ ઉપરાંત મણિલાલે 'મહાવીરચરિત'નો અનુવાદ કરેલો છે. તે નાટકના છઠ્ઠા અંકના ૩૮ માં શ્લોક સુધી થયેલો છે. એની શૈલી

પક્ષ અને રચાણ ૩ અને ત્રણેય નાટકોના અનુવાદમાં આ ઉત્તમ અનુવાદ છે.

‘ગુલાબસિંહ’, ‘ગીતા’, ‘ચારિત્ર્ય’, ‘રામગીતા’, ‘હનુમન્નાટક’, ‘ચતુ.સૂત્રી’ અને ‘વૃત્તિભાષકર’ વગેરેના અનુવાદ મણિલાલે સ્વેચ્છાએ કરેલા છે. તેમાં ‘ગુલાબસિંહ’ સૌથી વધુ ધ્યાન ખેંચે એમ છે. લોર્ડ લીટનની ‘ઝેનોની’ નામક નવલકથાના પુસ્તકનું એ રૂપાન્તર છે. મણિલાલે આ નવલકથા ‘પ્રિયવદ્ધ’માં ૧૮૮૫ના ઓગસ્ટથી છાપવા માડેલી. અંગ્રેજીમાં આ નવલકથા ઉત્તમ ક્રેટિની ગણાતી નથી તેમ છતાં મણિલાલે ભાષાન્તર માટે એની પસંદગી કરી તેની પાછળ કેટલાંક કારણો છે. ‘મૂળ નવલકથા રોસીક્રિસ્ટિયન સંધના રહસ્યમય યોગીઓનો ઉલ્લેખ કરે છે. આ યોગીઓ વાસનાથી મુક્ત થઈને ગુપ્ત રસાયણ-વિદ્યા દ્વારા ગૂઢ અધ્યાત્મશક્તિ પ્રાપ્ત કરતા હતા. ભારતીય યોગીઓ અને સિદ્ધોની સાથે તેમને ઘણું સામ્ય હતું. મણિલાલને ઇષ્ટ અદ્વૈતભાવનાની અત્યંત નિકટ એમની દૃષ્ટિ આવતી અને મણિલાલ કંઈકે ઉચ્ચાશથી વાતો પીરસવા માગતા હતા તેથી તેમણે આ કૃતિને રૂપાન્તર માટે પસંદ કરી. આ કૃતિ રૂપાન્તર છે કે ભાષાન્તર એની ઠીક ઠીક ચર્ચા થઈ છે, પણ મૂળ ‘ઝેનોની’ અને ‘ગુલાબસિંહ’ એ બેઉના ધ્યાનપૂર્વકના વાચન પછી એમ સ્પષ્ટ લાગે છે કે એ રૂપાન્તર જ છે. મણિલાલે કેટલેક સ્થળે મૂળનાં વાક્યોનો ભાવ એમાં એવી રીતે ઉનાયો છે કે ઉપર ઉપરથી બેનાર એને ભાષાન્તર માનવા પ્રેરાય, પણ મણિલાલે એનું ‘હિંદીકરણ કર્યું’ ૩ અને તે એટલું બધું સફળ થયું છે કે બે મણિલાલે પોતે મૂળ કૃતિની માહિતી ન આપી હોત તો કોઈને આ રૂપાન્તર છે એમ લાગ્યે જ લાગત. મૂળનું ઘણું મણિલાલે એમાં ઉમેર્યું છે, તો ભારતીય પરંપરા, પૌરાણિક સંદર્ભ, વાતાવરણ અને ક્ષતિદાસને એમાં ગૂંથી લઈને એમાં પોતાની જીવનદિશાસૂત્રોનો મનોહર આલેખો વધુ કર્યો છે. મૂળનાં પાત્રોને ‘બદલે સિવ, મત્સ્યેન્દ્ર, ગુલાબસિંહ

જેવાં પાત્રો મૂકીને એને ભારતીય સ્વરૂપ આપવાનો સખળ પ્રયત્ન એમણે કર્યો છે. પ્રેમ અને કૃતવ્યભાવના, તટસ્થ વૃત્તિના દરતાં પણ વધારે આકર્ષક છે એમ મત્સ્યેન્દ્ર અને ગુલાબસિંહનાં પાત્રો દ્વારા એમાં બતાવ્યું છે. તત્ત્વચર્ચાના અનેક પ્રસંગોએ મૂળના વિચારોને કંઈકે મળતી ભારતીય તત્ત્વદષ્ટિનું નિરૂપણ આ રૂપાન્તરની સફળતાનું મહત્ત્વનું અંગ છે. તેમ છતાં એમણે કેટલીક નાની નાની ભૂલો પણ કરી છે, એમ દેખાય છે. ખાસ કરીને મૂળની દૈન્ય ક્રાંતિને બદલે પૃથુરાજ અને શહાણુદીનની લગ્નક્રિયા પ્રસંગ એમણે કેન્દ્રમાં રાખ્યો પણ એની ઉચિતતા એમના સખળ પ્રયત્ન છતાં, મૂળ પ્રસંગ જેટલી દેખાતી નથી. ઇતિહાસને થોડો મરડવો પણ પડ્યો છે. જયપુર જેવાં શહેરોનું તે વખતે અસ્તિત્વ નહોતું એનો ખ્યાલ પણ એમને રહ્યો નથી. યમુના નદીમાં દિલ્હી સુધી વહાણો આવે તે એ સમયમાં પણ શક્ય લાગતું નથી. મનોરંજન માટે સમાજ નામક સંસ્થા અને વરાજપૂત કન્યાનું તેમાં નદી તરીકે કાર્ય પણ પ્રતીતિકર બનતાં નથી. આવી નાની નાની બાબતો બાદ કરતાં આ રૂપાન્તર અનેક રીતે આકર્ષક બન્યું છે. તટસ્થ મત્સ્યેન્દ્ર અને શહાણુભૂતિથીલ ગુલાબસિંહનાં પાત્રો દ્વારા મણિલાલે પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ માર્ગનો અને તેમનાં પરિણામનો ભેદ સ્પષ્ટ કર્યો છે. ગુલાબસિંહ એક પ્રસંગે એમ પણ કહે છે, 'ખેર! મનુષ્ય જેવું મધુર બીજું શું છે?' મણિલાલે એક બીજો આકર્ષક સિદ્ધાંત એ રજૂ કર્યો છે કે, 'જેનું કાઈ નથી તેનો પ્રભુ છે.' તે સમયની દૃષ્ટિએ તો એનાં વિષય, વાતોરસ, ચિંતન, શૈલી, વર્ણનો અને પ્લોટ - એ બધી રીતે વિચારતાં આ કૃતિ રૂપાન્તર હોવા છતાં ઉચ્ચ કક્ષાની છે અને ગુજરાતી સાહિત્યનું એક બહુમૂલ્ય આભરણ છે, એમ કહી શકાય.

'મારું જીવનચરિત્ર' નામક એક વાર્તા મણિલાલે 'સુદર્શન' માં આપવાનું શરૂ કરેલું. પણ એ અધૂરી રહેલી છે. એમાં પોતાનાં ધાર્મિક અને સામાજિક મતલબો આપવાનો મણિલાલનો પ્રયત્ન હતો.

મણિલાલની વિદ્વતાથી આકર્ષાઈને એમને : પ્રાચીન સાહિત્ય સંપાદન અને અનુવાદ કાર્ય પણા મોટા પ્રમાણમાં સોંપવામાં આવેલું અને તે તેમણે સફળતાપૂર્વક પાર પાડ્યું છે. એવાં દાઓમાં અને ઇતર ગ્રંથોમાં 'દ્વાત્રય', 'વિક્રમચરિત્ર', 'ભોજપ્રબંધ', 'વિવાદ તાંડવ', 'વડદશન મુમુક્ષુ' તેમ જ 'શ્રુતિસારસમુદ્ધરણ' નો સમાવેશ થાય છે. અલબત્ત, તે વખતની મુશ્કેલીઓને કારણે આ કાર્યમાં કોઈને અસતોષ લાગે એવાં તત્ત્વો તેમાં રહી ગયાં હોય એ શક્ય છે. તે ઉપરાંત પાટણના ભંડારમાંથી મળી આવેલાં કેટલાંક પુસ્તકોનો સારસંચય પણ મણિલાલે આપ્યો છે. એવી કૃતિઓની સંખ્યા પણ ઠીક ઠીક મોટી છે. આવી બહુવિધ અને વિદ્વતાની કમેડી કરે એવી સાહિત્યપ્રવૃત્તિ કરીને મણિલાલે તે જમાનાના ગુજરાતી સાહિત્યને ખૂબ સમૃદ્ધ કર્યું અને મૂલ્યાન સેવા બજાવી તે સ્પષ્ટ છે.

આ ઉપરાંત પણ મણિલાલે અગ્રેજી ઉપરથી કેટલાંક પુસ્તકોની રચના કરી છે. તેમાં 'ન્યાયશાસ્ત્ર' અને 'ચેતનશાસ્ત્ર' નોંધપાત્ર છે. Psychology વિષયક ગ્રંથને તેમણે 'ચેતનશાસ્ત્ર' નામ આપ્યું છે; જોકે Psychology ને ખાટે 'માનસશાસ્ત્ર' શબ્દ પણ તેમણે વાપર્યો છે. આમ કરવાનો હેતુ ચેતનવાદની સ્થાપના કરવાનો હોય એમ લાગે છે. ગ્રંથને અતિ આપેશી પરિભાષા આગે પણ ઉપયોગી નીવડે તેવી છે. 'ન્યાયશાસ્ત્ર' પશ્ચિમના તર્કશાસ્ત્રનું ગુજરાતી અવતરણ છે. એમાં મણિલાલની શક્તિ વિશેષરૂપે પ્રગટ થઈ છે.

આ ઉપરાંત અધ્યાપક તરીકે મણિલાલે જે થોડા સમય નુઝિયાદ અને બાવનગરમાં કાર્ય કર્યું તે પણ તેમની તે દિશાની શક્તિનું ઘોતક છે. તેમની પામે અબ્યાસ કરનારા વિદ્યાર્થીઓના ખજા મોટા બામને તેમના સિદ્ધાંતકાર્યથી ખૂબ સતોષ દતો એમ મણિલાલ પોતે નેણે છે. જે વિષય શીખવવાનો હોય તેની સંપૂર્ણ તૈયારી કરીને મણિલાલ એને એટલી સરસ રીતે શીખવતા કે તેમના દિવ્યવર્તમાં એમને ખાટે બહિષ્કારની લામણી સામાન્ય વસ્તુ હતી.

‘ પ્રિયવદા ’ અને ‘ સુદર્શન ’ના તંત્રી તરીકે મણિલાલે જે કાર્ય કર્યું છે તે ઉમદા પ્રકારનું છે. ગુજરાતી પત્રકારિત્વના ઇતિહાસમાં આ એક માસિકોનું કાર્ય નોંધપાત્ર છે અને તે સમયમાં તે ખૂબ લોકપ્રિય થયેલાં એમ પણ જણાય છે. જીવનના બધા જ મહત્વના વિષયો ઉપર અને વિશેષે ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, સંસ્કાર, સમાજસુધારો અને સાહિત્ય-વિવેચન એ વિષયોમાં આ માસિકોએ હિત્ય કદાની સેવા બજાવી છે. ‘ પ્રિયવદા ’ સ્ત્રીઓ માટેનું માસિક હતું છતાં, તે દ્વારા મણિલાલે આપણા સમાજના એક મહત્વના અંગની કીમતી સેવા બજાવી છે. વિશેષે તો એટલા માટે કે ‘ પ્રિયવદા ’ શરૂ થયું ત્યાં સુધી સ્ત્રી-વર્ગને શિક્ષણ આપવાના, જાગૃત કરવાના અને આપણા પ્રાચીન આર્ય સંસ્કારો પ્રમાણે એમના જીવનમાં માર્ગદર્શન આપવાના હેતુથી શરૂ થયેલું એક પણ માસિક દેખાતું નથી. આ વસ્તુ જ મણિલાલની સુધારા પ્રત્યેની નિષ્ઠાનો સચોટ પુરાવો છે. ‘ સુદર્શન ’ સમાજના બધા હિત્યકદાના વર્ગોને ઉપયોગી થઈ પડે એવા પ્રકારનું શિષ્ટ માસિક હતું. એમાં વાર્તા જેવા મનોરંજક વિષયો ઉપરાંત ગંભીર તત્ત્વચર્ચાના વિષયો પણ રહેતા. વસ્તુતઃ મણિલાલનું દર્શન, સુધારો, વિવેચન, સાહિત્યસર્જન આદિ બધું બધું કાર્ય ‘ સુદર્શન ’ દ્વારા પણ થયું છે. મણિલાલે ગુજરાતી નિબંધની જે અપૂર્વ સેવા બજાવી છે અને તેને સુનિશ્ચિત, દૃઢ સ્વરૂપવાળો સાહિત્યપ્રકાર બનાવ્યો છે તે પણ આ માસિકો દ્વારા જ. નર્મદે શરૂ કરેલા આ સાહિત્યપ્રકાર દ્વારા, ત્યાર પછીના અનેક સાહિત્યકારોએ પોતાનું વક્તવ્ય રજૂ કર્યું છે. શ્રી વિશ્વનાથ ભટ્ટ લખે છે કે, “ આ સંસ્કૃતક યુગના નિબંધ સાહિત્યના અધિષ્ઠાતા તે તો મણિલાલ નબુભાઈ જ. ગુજરાતીમાં જેની રચનાઓને આપણે આદર્શ નિબંધો તરીકે રજૂ કરી શકીએ એવો કોઈ સર્વોત્તમ નિબંધકાર હોય તો તે મણિલાલ નબુભાઈ જ છે. નિબંધલેખનની કળાના જેવા અને જેટલા પૂર્ણ નમૂના એમની પાસેથી મળે છે તેવા અને તેટલા બીજા જહુ થોડા પાસેથી મળશે. ”

આગળ ચાલતાં તેઓ જણાવે છે કે, “ લાખા અને નિરપણપદ્ધતિ ઉપર પૂર્ણ પ્રભુત્વ ધરાવનાર કોઈ પ્રખર બુદ્ધિશાળી વિચારકના સ્વાભાવિક નિશ્ચયિત જેવા જ એ સધળા નિબંધો લાગે છે....એમનાં જેવું મિતાક્ષર છતાં સ્પષ્ટ, સિષ્ટ છતાં છટાદાર, વિદ્વાત્તાલપુર્ણ છતાં સરળ, પ્રોદ, અસ્ખલિત ગદ્ય ગુજરાતના બીજા કોઈ પણ નિબંધકારમાં નહિ મળે.”

મણિલાલે કરેલું સાહિત્યવિવેચન પણ એમની સાહિત્યવિવેચક સમજ, દ્રશ્યોદ્દેશ, સમતોલ અને સ્વસ્થ નિરપણપદ્ધતિનાં સુંદર ઉદાહરણ છે. પ્રો. ઠાકોર તો તેમને નવકલમ કરતાં વધારે વિદ્વાન, ઉદાર, અપક્ષ અને શાસ્ત્રીય વિવેચક ગણે છે. મુખ્યત્વે એમણે અંથ-સમીક્ષા દ્વારા વિવેચનપ્રવૃત્તિ કરેલી છે. એમણે એમાં નિષ્ઠા અને નિયમિતતા ખૂબ બતાવ્યાં છે. તેથી તેમનાં અંથસમીક્ષાનાં લખાણોનો જથ્થો ઠીક ઠીક મોટો થાય છે. તાત્વિક ચર્ચા પણ એમણે અંથાવલોકનને અંગે કરી છે. એમનાં કેટલાંક વિધાનો તે વખતે ખજાનખાના મર્યાદા તેવાં હતાં, છતાં એકંદરે એમાં એમની દીર્ઘદષ્ટિ રહેલી હતી એમ આજે સમજાય છે.

મણિલાલે સંગ્રહનના ક્ષેત્રે પણ નોંધપાત્ર કામ કર્યું છે. અનેક મુશ્કેલીઓ વચ્ચે પાટણના જૈન અંથલંકારનો જે પરિચય એમણે મેળવ્યો અને ગુજરાતને આપ્યો તે સેવા નોંધપાત્ર ગણાવી જોઈએ. વડોદરા રાજ્યે એમને આ કામ માટે નીમ્યા હતા અને તેને અંગે એમને ઠીક ઠીક સગવડ પણ મળી હશે છતાં તે વખતના લોકોની આ લંકારો વિષયક માન્યતા એવી હતી કે એમને એમાંથી ધણી સદાય ન મળે. જોના એમને અંથલંકારો ઉઘાડી આપવા તૈયાર ન હતા, છતાં તેમને સમજાવીને એમણે બાર લંકારોનાં પુસ્તકો જોવાનો ઉદ્દેશ કરેલો છે.

૧. મણિલાલે આ લંકારોમાંથી બધું સાહિત્ય જોયું હશે એમ લાગતું નથી, જેટલું સાહિત્ય જોયું તેટલું નોંધ્યું છે, અને એમાંના જુના

જુદા અંગેની હકીકતો પણ નોંધી છે. ગે. દાકર કહે છે કે બંગ્લાદેશમાં રહેલી ઉત્તમ સારસ્વત સંપત્તિનો પ્રથમ પરિચય કરવાનું માન મણિ-લાલને કાળે જાય છે, તે યોગ્ય છે. આમાંથી એમણે કરેલાં કેટલાંક આધ્યાત્મિક હકીકત આ પહેલાં જણાવી છે.

ગદ્યકાર તરીકેના મણિલાલના સામર્થ્યની પાછળ અનેક સમર્થ સાહિત્યસ્વામીઓની અસર પડેલી હોય તો નવાઈ નહિ. સંસ્કૃત, અંગ્રેજી અને ગુજરાતી સાહિત્યનો એમનો પરિચય એટલો વિશાળ હતાં કે ‘શાંકરભાષ્ય’ જેવા નિર્માણ અને છટાદાર સંસ્કૃત ગદ્યના અંતર ઉપરાંત બેકન અને ઇમર્સનના નિબંધો, બાણ જેવા સંસ્કૃત કવિની ગદ્ય શૈલી, નર્મદ-નવલરામનાં ગદ્ય લખાણો — આ બધાની અસર મણિલાલના માનસમાં બેઠે બેઠે પડી હોય એ શક્ય છે. જે વર્ગના વાચકોને ઉદ્દેશીને એ લખતા તેમને અનુકૂળ શૈલી સ્વાભાવિક રીતે જ રહેતી. એ શૈલી પ્રસંગે પ્રસંગે જુદાં જુદાં રૂપ ધારણ કરતી. કોઈ સ્થળે કૃતેલભરી સમજાવટ, કોઈ સ્થળે આત્મબોધ, નિષ્ઠા અને જ્ઞાનની ભૂમિકા ઉપર બોલેલાં સંક્ષિપ્ત, સચોટ અને તેજસ્વી ગદ્ય, તો કોઈ વખત પ્રસંગની ઉત્કટતા, સચ્ચાઈ, નિષ્ઠાસતતા, સચોટતાવાળી શૈલી અને ક્યારેક તળપદી ઉક્તિઓનો બહોળો ઉપયોગ નજરે પડે છે. મણિલાલમાં વિશેષતા એ છે કે કથનરીતિ ગમે તેટલી ઉત્કટ હોય તોપણ વિચારપૂર્ણ, વ્યવસ્થિત અને સ્વસ્થ હોય છે. એમાં ભુદ્ધિ અને હૃદયનો વિરલ સમન્વય હોય છે. એમનું ગદ્ય ચિત્રાત્મક કરતાં ચિંતનાત્મક વધુ છે. વેગીલું છે, સંપૂર્ણપણે ગુજરાતી છાંદાળું છે અને પણી વખત સંસ્કૃત શબ્દોનો છુટથી ઉપયોગ શત્રો હોવા છતાં દુર્ગોધતાથી પ્રાય. મુક્ત છે.

આ બધાની પાછળ જેવો વિષય તેવી રેડી નેઈએ એ મણિલાલનો આગ્રહ રહેલો છે. ‘ગુજરાતના લેખિકા’ નામની લેખમાળામાં ‘જુદા જુદા પક્ષોનો પરિચય આપી તેઓ પોતાની જાતને ‘યથાર્થપક્ષ’-

માં ગણાવે છે, અને એ પદ્યમાં વિચારનું જ પ્રાધાન્ય છે અને ભાષા તો સ્વાભાવિક રીતે એ વિચારનું નિરૂપણ કરવાની ક્ષમતાવાળી હોય એટલું જ આવશ્યક છે એમ તે માને છે. જમણિવાલનું ગદ્ય એવું તેજસ્વી હોવા છતાં એમની કડપ અને લખેલા સાહિત્યને ફરી ન તપાસવાની કે સુધારવાની ટેવને કારણે ઘણું સ્થગેભાષાકીય દોષ આવી જાય છે. શ્રી સંજનાએ 'The Studies in Gujarati Literature' માં એવા દોષો અથવા સ્ખલનો બતાવ્યાં છે.

કાવ્યસર્જન મણિવાલની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ ન હતી, છતાં તેમનાં કાવ્યોમાં એમના હૃદયના ઉદ્ગાર ઘણી વખત વ્યક્ત થયા છે. એ પોતે કહે છે : "પ્રત્યેક મનુષ્ય દિવિ છે, પણ આત્માનંદના વિવર્તનું અદ્ય કંઈ કંઈ બનાવવાનું કામ સર્વથી બનતું નથી. શબ્દશક્તિનો પ્રભાવ અને ગાનનું માધુર્ય એ બે કાવ્યનાં સદાય ન હોત તો આવી શાંતિ, આવો આનંદ, આવો અનુભવ કદાપિ થયો ન હોત, આત્માને સ્વરૂપાનંદનું અનુસંધાન મત્ત્યં ન હોત." કાવ્ય - કવિના એ જ આપણા સ્થૂળમાં સ્થૂળ ભાવોનો મુક્તમાં મુક્ત રસ છે. આપણી ઇતિહાસ વિશોધન કરનાર અગ્નિ છે, આપણા ભાવને ઉત્તમતાએ ઉરાડનાર પૂંખ છે, બૂન અને ભવિષ્યને વર્તમાનમાં આણી મૂકનાર અંગન છે. રાજ્યો થયાં અને ગયાં, પ્રાકૃતિક શાઓના અનેક તકે મહિનખગિન થયા, તત્ત્વજ્ઞાનના અનેક સપ્રદાય પ્રવર્ત્યો-નિવર્ત્યો, પણ મનુષ્યહૃદય કદાપિ બદલાયું નહિ, આત્માનો પ્રકાશ કદાપિ અંધો થયો નહિ.

✓ એ હૃદયના રસ દારા જ્યાં જ્યાં આત્મદર્શન થયું છે, જ્યાં જ્યાં કાવ્યના ઉદ્ગાર નીકળ્યા છે ત્યાં-ત્યાં-તે કદાપિ નાર પામ્યા નથી. ઉત્તરોત્તર કાલપ્રવાદમાં વહેને વહેતે અનેક ભવિષ્યોને પ્રદીપ્ત કરનાર, સ્વાનુભવ કરાવનાર, આત્મરસ પાનાર, યદિ સમય થતા ગયા છે. આખા જગતના કવિઓ એક છે ને આખા જગતનો કવિ એક છે એમ કહીએ તો ચાલે. હાથરસના અવરણ ઉદ્ગાર, આત્મા સ્વરૂપાનુસંધાનને કમે ચામ્યો જાય છે તેના

ક્રમના જ હિંગાર છે. આત્માનુભવ એ જ એક કવિ છે. આત્માનુભવ દ્વારા જ, હૃદયરસ દ્વારા જ કવિઓનું કવિત્વ છે, એ રસમાં કવિ માત્ર સમાન છે. કવિ માત્ર એક છે. જે કાવ્યમાં આત્માનુભવ નથી, જે કાવ્યમાં હૃદયરસ નથી, તે જગન્માન્ય મહાકવિના પ્રસાદથી થયેલું કાવ્ય નથી. કવિઓના એક સામ્રાજ્યમાંની એ પ્રજા નથી. સ્વાનુભવ-રસિક (Subjective) અને સર્વાનુભવરસિક (Objective) એવા કાવ્યભેદ યદ્યપિ યુક્ત છે. તથાપિ સ્વાનુભવરસિક કાવ્ય જ અધિક ઉન્નતિ, અધિક ઉપદેશ, અધિક પ્રેમપાન, કરી કરાવી શકે છે એમ માનવું પડે છે. આ દૃષ્ટિને અનુસરીને મણિલાલ પોતાના અનુભવ, પોતાના કાવ્યો દ્વારા પ્રગટ કરે છે. 'આત્મ-નિમજ્જન' માંના પછી આવાં ઊર્મિઅંશિ રૂપ છે, છૂટે છૂટે પ્રસંગે યથેક્ષાં છે, છતાં એ એમના હૃદયના અને આત્મવિકાસના ક્રમના ઇતિહાસરૂપ છે. એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ આ કાવ્યો મણિલાલના હૃદયભાવોને આપણી સમક્ષ પ્રગટ કરે છે આમાંનાં કેટલાંક કાવ્યો ગૂઝલ છે તો કેટલાંક ગેય પણ છે. મણિલાલે ગેય કાવ્યો લખવાનું કારણ ગાનની શક્તિથી આ કાવ્યોની અસર વધારે આહલાદક થાય એ ખતાવ્યું છે.

કવિ વિષયક મણિલાલની ભાવના આવા ઉચ્ચગ્રાહવાળી છે. જે કે મણિલાલે લખેલાં કાવ્યોની સંખ્યા પરિમિત છે. બધાં મળીને એ કાવ્યો પચાસની સંખ્યાએ પણ પહોંચતાં નથી; છતાં કાવ્યવિષયક જે ભાવનાને તેમણે સુંદર ભાષામાં વ્યક્ત કરી છે તે ભાવનાને અનુસરવાને પ્રયત્ન આપણને આ કાવ્યોમાં જેવા મળે છે. વેદાંત-પ્રતિપાદિત અદ્વૈતાનુભવ એની વિવિધ અને ક્રમિક અવાન્તર દશાઓ સાથે આ કાવ્યોનો વિષય બને છે, અને તેને એમણે જુદા જુદા સમૂહોમાં વહેંચ્યો છે. 'અભેદર્મિ', 'પ્રેમજીવન', 'મિત્રધ્વનિ' આ ત્રણેયને એમણે 'આત્મનિમજ્જન' નામે પ્રગટ કર્યાં છે. એમની અભેદનિષ્ઠા આમાં વ્યક્ત થાય છે, પરંતુ અભેદની સિદ્ધિ માટે પ્રેમ

એ સહેલો અને સારો રસ્તો છે અને માનવી પ્રેમ દ્વારા આ અભેદ-
સિદ્ધિ પામી શકાય એવી એમની માન્યતા હતી. એ અભેદસિદ્ધિની
અંખના એમણે જીવનભર રાખી હતી અને એમના જીવનની કુરુણતા
અને વિસંવાદનાં મૂળ પણ એમાં જ છે. મહિલાયે પણ એમ માનતા કે
વેદાંતની માત્ર વાતો કરવાથી જ્ઞાન આવી જતું નથી, પણ આત્મચિંતન
અને પ્રેમની એકતાનતાનો રસ જ્યારે પ્રપન્ન થાય - ત્યારે જ જ્ઞાન
સફળ થાય છે. આમાંથી મહિલાલલ્લુ સુક્ષ્મ જન્મ્યું છે જે
કે સુક્ષ્મના સિદ્ધાંતમાં જે સાધનાનો ક્રમ છે તે તેમનાં આ કાવ્યોમાં
પૂરો સચવાતો હોય એમ દેખાતું નથી. (પ્રેમી વિદ્વાન વિવેચકોના
અભિપ્રાય એવો છે કે મહિલાયે આ કાવ્યો એમનાં પ્રેમધ્યાનોની
રોધમાં એમને જે અનુભવો થયા તેને વ્યક્ત કરવા માટે લખ્યાં છે.)
એમનાં કેટલાંક કાવ્યો વિશે મહિલાયે એવું લખ્યું પણ છે એટલે
હિંમતી કાષ્ઠિકે ક્ષણે જાણ કરતાં આ કાવ્યોમાં આવો અદ્વૈત-
નિષ્ઠાનો સિદ્ધાંત સમાયેલો છે એમ કહેવું અને એ રીતે આ
કાવ્યોને સમજાવતી સમર્થ તેજસ્વી અને મનોહર વિસ્તૃત ટીકા
લખીને એમાં આ મંહીર અર્થસંભાર ભરવો એમાં આત્મવંચના
રહેલો છે એમ પણ કહેવામાં આવ્યું છે. એક રીતે જોઈએ તો
આ વાતમાં તથ્યાંશ લાગે પણ એમ કેમ ન હોય કે આ કાવ્યોની
રચના અને એની આ દર્શનનિષ્ઠ ટીકા બે જુદી જુદી
મનોવૃત્તિને સમયે લખાયાં હોય? સામાન્ય રીતે જનનમાં એવું બને
■ કે બચવાન અને દુઃસ્વપ્ના માયાના બંધનમાંથી છૂટવા માટે પ્રયત્ન
કરવાનું નિમિત્ત માણસના હૃદયને લાગતી દેસ હોય છે. મહિલાલલ્લે
પણ પ્રેમધ્યાનોની રોધમાં કેસ લાગવાનો અનુભવ વારંવાર થયો
હતો એમ એમના ચરિત્ર ઉપરથી સમજાય છે, એટલે જે વૃક્ષાને,
માયાને કે વામનાને પોતાની પ્રિય ગણીને એ આત્મકાવ્યોમાં સંબોધે
છે તે કેવી તો ભારી છે અને જ્યાં આત્માનુભવ અને આત્મકલ્યાણને
માર્ગે વળવામાં કેવી તો ઉપકારક થાય છે તે ટીકામાં એમણે સમર્થ

રીતે બતાવ્યું છે. ગમે તે મન સ્થિતિનું વર્ણન કરનારા આ કાવ્યો હોવા છતાં તેમાંથી મણિલાલે જે અર્થ તારવ્યો છે તે ન જ તારવી શકાય એમ કહેવું વધારે પડતું લાગે છે. કવિ પોતે પણ પોતાના કાવ્યની રચના કરે ત્યાર પછી એના ઉપરનો કાબૂ છોડી દે છે અને એવાં કાવ્યોના રસાસ્વાદ અને અર્થઘટનની બાબતમાં સહાય અને અનુભવી ભાવકો જ પ્રમાણ બને છે, એટલે માત્ર વાચ્યાર્થથી પણ રસાસ્વાદ કરાવનારાં આ કાવ્યો એમના દાર્શનિક અર્થની દૃષ્ટિએ પણ આદલાદક બની રહે છે એમ લાગે છે.

પ્રાધ્યાપક શ્રી અનંતરાય રાવળ કહે છે કે “પ્રેમની ભાષામાં એમણે પોતાના આત્માનુભવનું ગાન કર્યું છે. આથી જ્યાં જ્યાં સાંસારિક પ્રેમની ભાષા હોય ત્યાં જોડે અભેદનો સિદ્ધાંત આપણે તેમની કવિતામાં જોવા પડે તેમ છે....પણ ભાષા વાપરની સાંસારિક માનવી પ્રણયની અને તેમાં વ્યંજવો વેદાંતી અભેદ સિદ્ધાંત, એ કામ તો પેલા ધરિની સૂક્ષ્મ કવિઓના કામ જેવું થયું....આથી ઈસ્ક, માશક, જામે ઈસ્ક જેવા શબ્દો એમણે વારંવાર વાપરેલા માલુમ પડે છે. આમ સૂક્ષ્મવાદી કવિના લખતાં તેમણે આવા ફારસી શબ્દોના બાહ્યસંવાળી ગમતો પણ લખી છે....મણિલાલની આવી ગમતોની એકંદરે ✓ સંખ્યા ડગ્ગનથી વધુ નથી એ જાણવા જેવું છે, છતાં એમાંની કેટલીક ખૂબ જ લોકપ્રિય અને પ્રસિદ્ધ થઈ છે એ એની ગુણવત્તા બતાવે છે.” આગળ ચાલતાં પ્રાધ્યાપક શ્રી રાવળ લખે છે કે સમગ્ર દૃષ્ટિએ જોતાં મણિલાલ દ્વિવેદીનું કાવ્યસર્જન ધણું થોડું છે છતાં ગુણસામગ્રીથી વિરિષ્ટ છે.

✓ ‘આત્મનિમજ્જન’નાં કાવ્યો ત્રણ વિભાગમાં વહેંચાયાં છે : ‘અભેદોર્મિ’, ‘પ્રેમજીવન’ અને ‘મિશ્રધ્વનિ’. શરૂઆતમાં ‘જીવનિકા’ નામક એક નાનકડા ખંડમાં બે ગઝલો મૂકેલી છે. એમાં મણિલાલ પ્રથમ ગઝલમાં ઈસ્કને રસ્તે રંગનાં આંધળા બનીને અટકવું પડે છે

૩૬ : મહિ — બાલ શતાબ્દી ગ્રંથ

એની વેદના પ્રથમ ગ્રંથમાં સુંદર રીતે વ્યક્ત કરે છે. એમાં બેકદર દુનિયામાં રાહ બતાવનારાં જ દગો દઈ ને ચાલ્યાં જાય છે અને પોતે ધર્મશાસ્ત્રો ઉપાધીને જ્ઞાની પંડિતમાં ગણાયા છતાં પ્રીતિની અખંડિત રીતિમાં કયાંય દષ્ટિ દરની નથી એ અનુભવ નિરૂપે છે. દુનિયા જે નેત્રાધી જુએ છે તે નેત્રો તો તૂટી ગયાં છે એટલે છેરે આમ ભટકવામાં શાંતિની આશા નથી માટે “ નિગણા એ જ છે આશા ” એવો સૂર દારે છે. આ ગ્રંથની પહેલી કડી

“ અહા હું એકનો દુનિયાં
બિયાબાંમાં સૂતો ભટકું .
રજગતો ધરકને રસ્તે
અહીં તહીં આંધળો અટકું ”—

—માં દુનિયાના બધા જ પ્રેમભાગીઓનો અનુભવ સુંદર અને ચોટદાર રીતે વ્યક્ત થયો છે. બીજી ગ્રંથ

“ કહીં તું જાય છે દોરી
દગાખાછ કરી કિસ્મત ! ”

—મહિજ્ઞાનની લોકપ્રિય અને વિખ્યાત ગ્રંથોમાંની એક છે. તેમાં

“ ચક્ષુવી પુષ્પમાળા પર
નીચે સર્પો લંચી કિસ્મત !
સનમ દીદારમાં નાખી
પલક જુદાઈની કિસ્મત ! ”

અને—

“ પિછાની બે અને બેને
કહીને ચાર હે કિસ્મત !
લખાવ્યા હાથથી શાને
તે બે ને એક આ કિસ્મત ! ”

અને—

“ મુખે અદ્વૈત ઉચ્ચારી
લહી મનથી પૂરું કિસ્મત !
કવિતા આ બકાવાનું
ક્યું તે હૈત શે કિસ્મત ! ”

—જેવી પંક્તિઓમાં સરળતાની સાથે જ પ્રાસાદિકતા, સચોટતા અને અનુભૂતિની સચ્ચાઈનો રહસ્યો જોવા મળે છે.

‘ અભેદોર્મિ ’ નાં કાવ્યો ‘ વૈરાગ્યોર્મિ ’, ‘ કૃપાયોર્મિ ’, ‘ વિદ્યેષોર્મિ ’, ‘ આસ્વાદોર્મિ ’, ‘ સાધનોર્મિ ’, ‘ સિદ્ધાંતોર્મિ ’, ‘ અનુભવોર્મિ ’, ‘ સ્વ-રૂપોર્મિ ’, ‘ આનંદોર્મિ ’, ‘ અભેદોર્મિ ’ અને ‘ અભાનોર્મિ ’—એ ક્રમે રચાયાં છે. એમાં વૈરાગ્યની ભિન્નિયો આ આધ્યાત્મિક સાધકની અનુભવપ્રક્રિયા શરૂ થાય છે અને અવાન્તર આવસ્થાઓમાંથી પસાર થતાં થતાં ‘ અભાનોર્મિ ’ મુખી પહોંચે છે એનું એકંદરે મનહર અને મનહર નિરૂપણ છે.

શરૂઆતમાં જ કવિ :

“ આપ ભૂલી ભર આપ યકી સહુ
ભોગવ સનમ દીદાર, ”

માં પોતાની જાનને ભૂલીને જ સાધક અખિલ વિશ્વ સાથે આત્મીયતાનો અનુભવ કરે છે અને ઈશ્વરનાં સર્વત્ર દર્શન કરી શકે છે એ ધ્વનિ વ્યક્ત થયો છે. કવિ.

“ એમ મરી જીવું તે જ જીવું છે
નર ખર વાનર છે હજાર, ”

એમ કહે છે તે યથાર્થ છે.

‘ કૃપાયોર્મિ ’ માં એ જ ભાવ આગળ ચાલે છે. ‘ વિદ્યેષોર્મિ ’ માં કેટલીક મુદ્દર વિચારણા અને આ માર્ગની કેટલીક આવરકતાઓનો મુદ્દર ખંવાલ આપ્યો છે. જેમ કે :

‘બાલની પેઠે બનાવ એક મન’ માં બાળકની માફક સરળ અને એકાગ્ર મનની આવશ્યકતા તરફ કવિ ધ્યાન ખેંચે છે. એને પરિણામે :—

“અબેદ સાગર તણી બની રહે લહર
મચી રહે રંગ રંગ ધન,”

—એમ કહે છે.

‘આસ્વાદોર્ભિ’માં કવિ અબેદના ગલ્પની મુંઢર કલ્પના રજૂ કરે છે :—

“એવું બનાવે કોઈ આજ
મને કોઈ એવું બનાવે
જેથી આવે અબેદનું રાજ
મને કોઈ એવું બનાવે.”

—જેવી આકર્ષણ વ્યક્ત કરતાં છદ્વી દ્રીથી અબેદનું મુંઢર સ્વરૂપ વ્યક્ત કરે છે. એ આખોયે કાવ્યખંડ એની અનુભૂતિમાં, બાળના ઔચિત્યમાં, વેગમાં અને અનુભૂતિની સમ્યાપ્તિમાં આકર્ષક છે. ‘સાધનોર્ભિ’માં પ્રેમનો પ્યાસો પીવાની કવિ પ્રયત્ન કરે છે. એ પ્યાસો કાવ્ય પીધા કરવો જોઈએ એમ કરેલાં કવિ લખે છે :

“પીવું પીવું ને પડી ભીને પીવું
પીનાં પરમ પદ પામીએ છ.”

અને છેલ્લે કહે છે :

“પોતે પીનાર અને પાનાર પોને
પોતે પીવાનું થઈ ડૂબીએ છ.”

—આ પંક્તિઓ પ્રેમના પ્યાસાનું સાચું સ્વરૂપ વ્યક્ત કરે છે.

‘સિદ્ધાંતોર્ભિ’માં કવિ ધર્મશાસ્ત્રના અભ્યાસ પડી સિદ્ધાંત તારવે છે કે પ્રેમ વિના કયાંય જુદાઈ દરી સકની નથી. એ પ્રેમનું સ્વરૂપ એવું

અદ્ભુત છે કે આપું વિષ પ્રેમમય થઈ જાય છે અને રામ, કૃષ્ણ, શુક્ર, મીરાં અને નરસિંહના અનુભવો પોતાના બને છે.

અનુભવનું અદ્ભુત સ્વરૂપ કવિને ‘અનુભવોર્મિ’માં આશ્ચર્ય-ચક્રિત કરી નાખે છે. આ કાવ્ય પણ મણિવાલના કેટલાંક સારા કાવ્યોમાંનું એક છે. ‘સ્વરૂપોર્મિ’ અને ‘આનંદોર્મિ’માં એ પ્રેમની મ્હત્તીનું નિરૂપણ છે અને ‘અલોકોર્મિ’માં આખા જગતને જુહાર કરીને ‘પ્રેમાનંદને વડાણે ચરેવ’ કવિ આખા જગતને જુહાર કરે છે. ✓જ્ઞાનસાધન અને અનુભવ આપનારા બધાં તરવો, કવિના નમનનાં અધિકારી બને છે. કવિ બેવકાઈને પણ નમન કરે છે. જેમ કે :

“નમું નમી નમી હું બેવકાઈને
જેણે રસ ખસ રસથી રમીડી રે
દીધા મૂઢી આ આનંદ રેલમાં.”

કવિ આ બધા ગુરુઓને નમન કરે છે કેમ કે તેમણે “લયો પવન અબેદ આ શદ નિષે.”

અતિમ કાવ્ય ‘અભાનોર્મિ’માં કરિના હૃદયની ખરી ભિમિ કાફી રાગના સુદૃઢ વાલ્યમાં વ્યક્ત થઈ છે, અને વિદ્વાનોએ આ કાવ્યની મથાર્થ રીતે જ મોઝ પ્રશંસા કરી છે

‘પ્રેમજીવન’ના અગિયાર કાવ્યો લિન્ન લિન્ન રીતે પ્રેમના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે માયાનો ખેલ, માયાનો તિરસ્કાર, સાત્ત્વિક ત્યાગ, માયાનો પ્રેમરૂપે અલભાવ પણ એમા સમાઈ જાય છે પ્રથમ કાવ્ય પ્રેમસ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે તેની અવિમ્ પકિતઓમાં કવિ કહે છે .

“બધે બહા રૂપ બહા પ્રેમ જાણુ
કૃતિ રીતિ ગતિ લિન્ન ના પ્રમાણુ.”

માયા અને પ્રેમના વિરોધનો ત્યાર પછીના કાવ્યમાં કવિ ખ્યાલ

૪૦ : મણિ - બાલ શતાબ્દી ગ્રંથ

આપે છે. માયાના ખેલનું વર્ણન પછીના કાવ્યમાં કરતાં કવિ તેને
' મૃગશ્વ પર ' સચારી ગણે છે.

એ પછીનું કાવ્ય પણ માયાની અનંત બુદ્ધબુદ્ધામણીનો જ
ખ્યાલ આપે છે. માયાનો નિરુકાર કરતાં કવિ

“ આંખ ભર્યે શું યાય હડીલી
આંખ ભર્યે શું યાય ? ”

—એમ કહી પોતાનો અને તેનો મેળ કેમ ખાતો નથી તે જણાવનાં

“ હું રસરેયો તું રસસુતી
મેળ હવે નહીં ખાય હડીલી ! ”

—એમ કહે છે. તે પછીના કાવ્યમાં કવિ પોતાને જ ઉદ્દેશીને:—

“ ભીડી જાતું ગાદેલ ગાભરા !
તારે અંતરે સી આંડી રહી
તારી પાંખ પ્રોઠ થઈ હવે ”—

વગેરે શબ્દો દ્વારા ઉદ્બોધન કરે છે.

આપું માયાની જાળમાંથી ભીડી જવાનું કાર્ય :

“ પોથી વિશ્વની ભણી ભૂલ તું,
પણિયાં છતાં બન બાલ તું,
ખરી મતી એ ખડું સુખકું,
પંડી પાપ પુણ્ય અડે નહીં. ”

—એ વિધિ સૂચવે છે, પણ બીજી રીતે જોઈએ તો માયા પણ
જાલમાં જ અંતર્ગત છે એટલે એને પણ પ્રેમરૂપે જાલ ગણે
છે. એમાં માયાનું વર્ણન આ સુદર શબ્દોમાં કર્યું છે :

‘ લટ અલક છટકી કયાં ગઈ
કયાં વીજળી ઝંખાઈને
કયાં ગઈ દા ! કયાં ગઈ

અહાં બેઠી છાઈને,
તું જ અહા, તું જ વિધુ
દેવ તું દાતાર તું
હું તું ને તું અહા તું
રહી પ્રેમ લીલા છાઈ એ !

પછીનાં કાવ્યોમાં પણ શુદ્ધ પ્રેમના વિરાગતું, પ્રેમસ્થાનની શોધતું અને પોતાની મસ્તીતું વર્ણન કરીને કવિ પ્રેમમય ઉપાસ્ય સ્વભૂતું નિરૂપણ—

“દગ રસભર મોરે દિલ છાઈ રહી
છાઈ રહી હવકાઈ રહી.”

—એ પંક્તિથી શરૂ થતા નાનકડા સુંદર ગેય કાવ્યમાં કરે છે.

‘મિત્રધ્વનિ’નાં કાવ્યો ઉપર જોયેલાં કાવ્યો કરતાં કંઈક ભિન્ન સ્વરૂપનાં દેખાય છે. એમાં હૃદયબદ્ધ કાવ્યોતું પ્રમાણુ વિશેષ છે. સાથે જ ગરમી, અને ભિન્ન ભિન્ન રાગનાં ગીતો પણ છે. મણિલાલનાં હૃદયબદ્ધ કાવ્યોમાં આકર્ષણસ્થાનો ઘણા છે. ‘શુક્રાખ્યાન’ વિષય પર હરિગીતમાં લખાયેલું ઠીક ઠીક દીર્ઘ કાવ્ય છે અને તેમાં પ્રત્યોત્તર રૂપે વિશ્વમાં મળતી નિગાશાતું અને તેમાંથી છૂટવા માટે જેનો આશ્રય લેવાનો છે, તે પ્રેમતું સુંદર નિરૂપણ છે. ‘પ્રેમાલાપ’, ‘પ્રેમ પ્રોત્સાહન’, ‘બુદ્ધિતું સાંગત્ય’ આ કાવ્યો પ્રેમને જ વિષય તરીકે નિરૂપે છે, એમાં અંતિમ કાવ્યમાં :

“શા રસ પર ગુલતાન દિવાની !
શા રસ પર ”

—માં બુદ્ધિને એની ચપલતા માટે ઠપકો આપીને કવિ પ્રેમને જ પરમ રસ અને પરમ સુખ તરીકે વર્ણવે છે અને એમાં જ સંગત અદ્વા રાખવાતું સૂચવે છે.

‘માયા જંગલ’ કાવ્ય પણ પોતાની જાતને ઉદ્દેશ્યોધનું કાવ્ય છે, અને હિન્દી ભાષામાં લખાયેલું છે. ગ્રામીન ભજન સાહિત્યમાં આવી ધારીનાં કેટલાંક કાવ્યો મળે છે પણ ખરાં એની શરૂઆત સુંદર છે :

“ભજન કર અકલ અચલ ગુરુ ધરકા
પંછી બે માયા જંગલકા.”

આમાં સમાયેલું રૂપક તદ્દન નવું નથી છતાં આકર્ષક તો છે જ. આખું કાવ્ય શબ્દ અને અર્થમાધુર્યથી ભરેલું છે.

‘વશીકરણ’ ગરબી, પ્રેમ એ જ સાચું વશીકરણ છે અને મૂતકાક્ષીન વિખ્યાત વ્યક્તિઓએ તે દ્વારા જ પરમરસ પીધો હતો એમ કહી એની અમરતા વર્ણવે છે. ‘અંત પડે પણ પ્રેમ નહીં પસટાય બે.’ અને ‘પ્રેમ થકી જગ ભાસે સઘળું એકમાં’ એવી પ્રેમની મહત્તાનું નિરૂપણ કરે છે. ‘લોકકાવ્ય’માં લોકોનો પરમેશ્વરતત્ત્વસ્વભાવ નિરૂપી કવિ લોકમાન્યતાને નમવ્ય ગણાવે છે. ‘પ્રેમબલ’માં ગોપીના પ્રેમની શક્તિનું વર્ણન છે. ‘નિરાશા’માં પોતાની પત્ને પત્ને પસટાતી રિયતિનાં આદિયનો કવિ સરલ ભાષામાં વર્ણવે છે. કાવ્ય હીક હીક લાંબું છે અને કહી સુખ, કહી દુઃખ, કહી મસ્તી, કહી જગનની અને પોતાની શક્તિઓ વચ્ચેનું અંતર વ્યક્ત કરે છે. પોતાની સ્થિતિનું વર્ણન કરતાં કવિ કહે છે :

“અરે છે કાષ્ઠમાં વહ્નિ
કરે છે રાખ પણ વહ્નિ
મહા વિષ્ણુત તે વહ્નિ
ન સારે કામ કે કો કોનું”

અને

“જીવે માની જલ્મ મારું
જીવે ચોખી તજ મારું”

મૂલો જોણે લગ્યું મારું
મુલો દેધા શોએ મારું =

તેમ જ

“ કદી હસતો કદી રોતો
કદી માતો કદી વાતો,
કદી રાની કદી માતો,
ન મોરું વા નહીં કાળું ”

વગેરે પંક્તિઓ સ્મરણીય છે. પોતાની અને બીજાઓની વૃત્તિ વચ્ચેનો ભેદ કવિ આ પંક્તિઓમાં નિરૂપે છે :

“ અમે એકાન્ત આનંદી
ભમે દુનિયા રહી લવતી.
અમે નિઃશ્રાન્ત સ્વચ્છંદી
ન કોતું કંઈ છે લીધું-
તમારી ને અમારી છે
જુદી વૃત્તિ, જુદી વાણી
તમે રાગી અમે ત્યાગી
વિરાગી રાગી હું જાણું. ”

ગદીઆઈ-વિષયક કાવ્યમાં કવિ વિષય દરિગીતમાં વિષયની વિષમતાનો ખ્યાલ આપે છે. પ્રેમના પારતંત્ર્ય વિષયક કાવ્યમાં પોતે પ્રેમને કેવા પરવશ થઈ ગયા છે તેનું નિરૂપણ છે. ‘ એક સ્વપ્ન ’માં કવિ પોતાના સ્વપ્નાનુભવનું સિખરિણી હંદમાં ખરેખર સુંદર અને આકર્ષક વર્ણન કરે છે. તેની ચૌદથી મોળ કડીઓ નોંધપાત્ર છે. વાણી પ્રવાહી, પ્રાસાદિક અને સૂચક છે. પછીનો ભાગ દ્રુતવિલંબિત અને વસંતતિલકા હંદમાં રચાયો છે; ‘ પ્રેમાગ્નિ ’ કાવ્ય પણ તેવા જ અનુભવનું આકર્ષક કાવ્ય છે. ‘ પ્રણયભંગ ’ કાવ્યમાં કવિ એક સુંદર વિચાર નીચેની પંક્તિમાં રજૂ કરે છે :

રતિમા સી આશા ગતિ જ સદુ આશાની અવધિ !

‘જન્મદિવસ’, કા ન પૃથ્વી છદ્મા લખાયેલું છે ‘શત્યુ’ કાવ્ય પરમાત્માને દીનભાવે વિનતી કરતું કાવ્ય છે ‘અભેદ’ કાવ્યમા અભેદના ગીત ગાવાનો પ્રયત્ન કરતાં કવિ દહે છે

“ નામ નિશાન દીશા નથી રે

એ તો વણ્યો મ્યમ વરણાય રે

લેને અનુભવી અનુભવે ઓગળી રે ”

—એવું અભેદનું માત્ર અનુભવગમ્ય અવસ્થા સૂચવે છે થતા પાચમીથી સાતમી કડી સુધીમા અભેદમા શુ શુ નથી હોતું તે વર્ણવી દે છે, નવમી ને દશમી પંક્તિ અભેદના અનુભવનું આકર્ષક વર્ણન કરે છે ‘ભેદમા અભેદનો સાતત્ય’ એ સુદૃઢ ગઝલ છે ‘ચેતવણી’ કા ન છવને ચેતવે છે, તો કવિનું અતિમ કાવ્ય ‘અમર આશા’ ખરેખર મહિષુનાની અમર અને રિખ્યાત ગઝલ છે

મહિષુનાના ‘કાન્તા’, ‘નૃસિંહાવતાર’ અને હવમૂનિના નામના અનુવાદમા આવતા કા ચો પછુ કવિ તરીકેની મહિષુનાની શક્તિનો દીઠ દીઠ પુરાવો આપે છે સરજૂત વૃત્તબદ્ધ રચના ઉપર મહિષુનાનો વલ્લો સારો કાબૂ હતો એમ પ્રથમ નજરે પછુ દેખાય છે ખાસ કરીને પ્રકૃતિસૌદર્યના વર્ણન કરનારા કા ચો તેમ જ માનવ જીર્મિને સંતૃપ્ત છતાં ચોક્કસ રીતે રજૂ કરનારા અને રજુ સમ્પ્રામના વર્ણનના કા ચો ‘નન્તા’ નામકમા નોંધપાત્ર છે

‘નૃસિંહાવતાર’ મા એક તખ્તાનાયક સિદ્ધ નામકને અનુકૂળ એવા ગેય કાવ્યોનો સમૃધ્ધ મોગ છે અને તેમા માનવહત્યના મિત મિત ભાવ કવિએ શબ્દ અને અર્થના માધુર્ય સહિત રજૂ કરી છે સરજૂત નામકના અનુવાદમા કવિ મૂળના ભાવોથી બધારેના હોવા છતાં એમા કેટલીક વખત સમજાવે તો કેટલીક વખત લાગણી જેવા કાવ્યરોમા કવિ દીઠ દીઠ ચમત્કૃતિ અને શક્તિ પ્રમાણ રે છે

મહિષુનાની એકદર કાવ્યસમૃદ્ધિ જગ્યાની દૃષ્ટિએ નાની છે

અને કોઈ કોઈ યજ્ઞે એમની રચના પૂરી મૂટેલી, અસ્થ અને સચોટ ન લાગે એમ પણ બને છતાં મણિવાવની અનુભૂતિની સમ્યાઈ, હૃદયની વેગીથી બર્મિ અને તેનું ઉત્કટ ગીતે થયેનું આત્મેષન મણિલાલની કાવ્યકૃતિઓના મહત્વના આકર્ષણસ્થાનો છે કવિત્વમણિવાવ છદોગ્યનામ ધ્રુવ દીર્ઘની છટ લે છે, કવિત્વ છદ પણ તૂટતો દેખાય છે તેમ છતાં આટલી નાની કાવ્ય સંખ્યામાંથી લોકપ્રિય અને લોકપ્રિયતા બનેલા કાવ્યો જોતાં અને ઉપર બતાવ્યા તેના આકર્ષણસ્થાનો જોતાં મણિલાલની કવિતા ગુણુઆમરીથી નિશિષ્ટ છે, એનું પ્રાધ્યાપક શ્રી ગવગનુ મતન્ય યથાર્થ બાગે છે

મણિવાવના કાવ્યોમાં સિખરિણી, વસતતિવદા, કુતરિમળિન વગેરે ટતોના ઉપયોગ ઉપરાંત પૃથ્વી છદનો ઉપયોગ નોધપાત્ર છે. કદાચ બલનતગય પહેલાં મણિલાલે અધિગારપૂર્વક આ છદનો ઉપયોગ કર્યો છે એમ 'ઉપહાર' અને 'જન્મદિનસ'—એ કાવ્યો જોનાલાગે છે મણિલાલની કવિતામાં કાવ્યમાધુર્ય કરતા અર્થના ગાભીય ઉપર નિર્ગેશ ધ્યાન અપાય છે એ રીતે મણિલાલ હેતુપૂર્વક નહીં તો એમની અવલાનગત વિગેરતાને ઠાગણે નિચારપ્રધાન કવિતાના આદિ પુરસ્કાર બને છે, એટલે જ નુદરમ પણ મણિલાલની શૈલીને બલનતરાયની શૈલીની પુરોગામિની જેવી મળે છે એમની કેટલીક પંક્તિઓ બલનતરાયની પંક્તિઓનું અગ્રણ્ય કરાવે છે મણિલાલ કવિતામાં ગેયતા ઉપગારક છે એવી માન્યતા ધરાવતા હતા, એમ 'આત્મનિમજ્જન'ની પ્રગ્તાવના અને મણિલાલે પોતે લખેના વિવિધ પ્રકારના ગેય કાવ્યોની સંખ્યા ઉપરથી પણ સ્પષ્ટ થાય છે

આવા લઘુ પરિચયાત્મક લેખમાં મણિલાલના ઘણા ટૂંક સમયમાં થયેલા વિરાટ કાર્યની આથી વધુ વિગતવાર રૂપરેખા આપવાનું શક્ય નથી સમય અને યજ્ઞની મર્યાદાને કારણે વધુ વિગતો જતી કરવી પડે છે તેમ છતાં આ ઉપરથી પણ જોઈ શકાશે કે

મહિલાલનું વ્યક્તિ તરીકેનું અને સાહિત્યકાર તરીકેનું વ્યક્તિત્વ વિશ્લેષણ, પ્રતિભાવુક્ત અને જિજ્ઞાસુ પંક્તિનું હતું. એમના જીવનની અત્યાર સુધીમાં પ્રગટ થયેલી હકીકતો જોતાં પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ અને સામાજિક બળો સામે જોણે મૂઝવા ક્યું અને નિરાશાના, વેદનાના કડવા ધૂંટ ગળે ઉતાર્યા તે વ્યક્તિ ગુજરાતને એના સંસ્કૃતિક વિચારણાના પ્રવાહની કટોકટીની પળે આવું સમર્થ, સાત્ત્વિક ભૂમિકા ઉપર પ્રતિબંધિત થયેલું માર્ગદર્શન આપે અને સાથે જ લલિત સાહિત્ય પણ આટલા વિશાળ પ્રમાણમાં અને વૈવિધ્યયુક્ત સ્વરૂપનું સર્જે એને માટે ગુજરાત ખરેખર મહિલાલનું ઋણી છે અને મહિલાલ ખરેખર શ્રદ્ધાલક્ષિતને પાત્ર છે. માનવીનિર્બંધતા તો સૌમાં હોય છે. જેનામાં સંપૂર્ણતા હોય તે અતિમાનવ છે. મહિલાલ એવા અતિમાનવ ન હતા, પણ પોતાની નિર્બંધતાઓનું તેમને કદાચ સૌના કરતાં વધારે તીવ્ર લાન હતું. વારંવાર એ અંજોનો એમનો ઉકળાટ વ્યક્ત થયો છે અને પોતાના જીવનને યોગ્ય માર્ગે લાવવાના સતત પ્રયત્નો પણ તેમણે કરેલા છે. સંપૂર્ણ હોવું એ એક પ્રકારની મહત્તા છે અને એવી મહત્તા માનવસુક્ષ્મ ભાગ્યે જ કહી શકાય; તો અપૂર્ણ હોવું અને એ અપૂર્ણતાના લાનમાંથી સંપૂર્ણ બનવાના પ્રયત્નોની, અવિગત પરંપરા જન્માવ્યા કરવી તે મહત્તાનો બીજો પ્રકાર છે. મહિલાલમાં આવી મહત્તા ભરચક જોવા મળે છે અને વિષમ પરિસ્થિતિ ધમ્મે આટલી મહત્તા પ્રાપ્ત કરનાર આ પ્રયત્ન મનોઘટનાશાલી મહાપુરુષનું જીવન એક રીતે તો ભગવાન શંકરનો પણ ખ્યાલ આપે છે. જગતનાં ઝેર પીવાં અને છતાં જગતને તો કદ્યાણુની જ ભેટ આપવી એવું જીવન કામ કરનાર મહિલાલ પંક્તિયુગના સમર્થ સાક્ષરોમાં પણ પ્રથમ કક્ષામાં સાક્ષરસત્તમ ગોવર્ધનરામની સાથે જ ગિરાજવાના અધિકારી છે. આ નમ્ર પ્રયાસ એવા સમર્થ સાહિત્યકારને યોગ અંજલિરૂપ અને એ જ ઇચ્છા.

પ્રસ્તાવના

આત્મનિમગ્નજન એટલે આત્માને વિશે ફૂજા મારવી તે. મનુષ્યમાત્ર પોતપોતાના આત્મામાં ફૂજા મારે ત્યારે નવાં નવાં મોતી રત્ન આદિ લઈને ઉપર આવે છે. બધાને એમ થાય છે, પણ દષ્ટિના વિકારથી કોઈને તે અમૂલ્ય લાંડર કચરા જેવો પણ જણાય છે. આત્મભાવ પામવો, આત્મા પોતામાં વિવિધ રંગે રમી રહ્યો છે તેનો તે જ સર્વત્ર વિચિત્ર રંગ નિષ્કળવે છે એમ અનુભવી, રાગદ્વેષથી નિહુકત સમતા પ્રાપ્ત કરવામાં અનેક પુરુષાર્થની અવધિ છે. તત્ત્વ-ચિંતનથી, અભ્યાસ વૈરાગ્યાદિથી, સાધનસંપત્તિથી, કાવ્યરસથી, વાર્તાથી એમ અનેક માર્ગે એ સસ સમગ્રવામાં આવી જાય છે. બાહ્ય વિચ્છન્ના પ્રહારોથી કે મોહમય આવેગોથી જ્યારે શુદ્ધિ અકળાઈ જાય છે ત્યારે આત્મનિમગ્નજનમાં શાન્તિ અનુભવે છે, ને કવચિત્ એ શાન્તિમાં પૂર્ણ નિમગ્ન થઈ એકાદ આલાપ કરી લે છે. લલિત્યમાં પણ એ આલાપનો ધ્વનિ પુનઃ શ્રવણોચર થતાં તેની તે શાન્તિ અનુભવાય છે માટે તેને સંગ્રહી રાખવામાં આવે છે.

આવો એક સંગ્રહ ‘પ્રેમજ્વન’ એ નામથી પ્રકટ કર્યો હતો એ ઉપર રસિક જનોને લાવ સારો એકો જણાયાથી, તેને આ સંગ્રહમાં પુનઃ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. ‘અભેદોર્મિ’ નામે એક ખીજો સંગ્રહ જેને પ્રેમજ્વનનો ઉત્તરરંગ કહીએ તો આવે, તે પણ આ સંગ્રહમાં વિદ્યમાન છે. એ ઉભયે સંગ્રહમાંનાં પદો આ પંદર સોળ વર્ષમાં પવિત્ર આત્મોદયિમાં નિમગ્નજન કરનાના જે કોઈ પ્રસંગ મળેલા તેના પરિણામરૂપ છે એ જસનું, કવચિત્ આચમન, કવચિત્ માર્જન, કવચિત્ સ્પર્શન એમ પણ વચમાં વચમાં થયેલું, એટલે તેવા સમયના પણ કેટલાક ઉદ્ગારોને ‘મિશ્રધ્વનિ’ એવા મયાળા નીચે આ સંગ્રહમાં યોગ્ય લીધા છે. પંદર સોળ વર્ષના આનંદવિકાસના ક્રમનો આ રસિક ઇતિહાસ અન્યત્ર પણ તેવો ને તેવો આત્મવિકાસ ઉપજાવે એ જ લાંબના છે.

ઉપહાર

(પૃથ્વી છદ)

પડી પ્રથમથી રૂડી હૃદય વાટિકા કુંજમાં,
 મરી નવનવી લતાવણિ મુપુષ્પના પુંજમાં,
 કરી મધુર ગાનને હરણિ નોતયાં નેત્રમાં,
 ભરી શ્રવણભાનને હૃદય આંતર્યું પ્રેમમાં.
 અહા! મૃદુ સખા! સખી! મનવસ્થાં મીઠાં પ'ખીડાં,
 શેકે હૃદયવાટિકા સદનનાં નિવાસી વડાં!
 તથાપિ કથમ આમ રે' અધર ભડતાં ઓસરી!
 ન હાય મમ ધીરતાં, ન રસ-રાગ-રાગે સરી.
 કદાપિ મદ્યી કદી અધિક ખેદ ચિતે ધરી,
 અદીન પદને સદીન વચને કદા વિસ્તરી,
 સુરાગ રમતે મુકાવ્ય કવિતા ઝરાવી ઝરી,
 કરી ન જરીએ અભય રચના કદાપિ ડરી,
 તથાપિ બદુએ ગયાં ભડકતાં, મુખી શબ્દને;
 અનેક મનવાસના ઉક્ષિપ્ત અન્યના જ્ઞાનને;
 નિવામી નભનું વિદગ્મ શું ધૂળ ચૂમી રત્નું;
 સ્વભાવ નિજથી અનેક ખમ હાં અભાવે વશું!
 ન તોય અવધીરજ્ઞા કરી ન ગાન રોક્યું જરી-
 ય્યાં સરવ વેગળાં! સુરસર્મા ગયું કે મરી!
 ન કોઈ નજરે સમાન રસમાં રસીયું રત્નું,
 જગાડી મદ્યાનુભારી મનવારી કે ના યપું!
 અહા! હૃદયગાન! ગન્ય સુર આ દવે ક્યાં વહે!
 અમાપ તુમ માપ આપ યપી આપનું તું લહે:
 પ્રદાન્ત પરમાવગોષ મયના પ્રકાશી રહી.

કવિની પ્રસ્તાવના

‘પ્રેમજીવન’ એ નામનો એક લઘુનેષ પ્રસિદ્ધ થયા પછી તેના ઉપર રસિક જિજ્ઞાસુઓની જે અભિરુચિ અને જાણુઈ છે તેથી આ અન્ય લેખ યોજવામાં હર્ષ અને આશા અને વધારે ઉત્તેજિત કરે છે આ માલાના પદો છૂટે છૂટે સમયે, કોઈ પણ સકલિત યોજનાના અગરૂપે નહિ પણ પ્રસંગ બને થતા ઊર્મિને વશવર્તી, ઉદ્ભવેલા છે હૃદયમાં જ્યારે જ્યારે કોઈ અતુલભાવનો વિક્ષોભ વ્યાપી રહે, જ્યારે જ્યારે દ્રાવણ, ઊર્મિના કદનોલ અન્ય જ્ઞાનને લાગી દે, ત્યારે ત્યારે આત્મા એ ઊર્મિ કે એ ભાવને એકત્ર કરી તેમાંથી કોઈ એવો રસ નિર્મોની કાઢે છે, તે રસની નિર્મલતાને પોતાના દિન રગથી કોઈએવી ચમક આપી શકે છે, તે ચમકમાં કોઈ એવું બલિષ્ઠ રસાયન યોજી શકે છે, કે એ રસનો સ્પર્શમાત્ર જેમાં હોય એવી વાણી ઉચ્ચારવામાં હૃદયનો વિક્ષોભ વિરામ પામે છે, આત્માનંદનો પ્રકાશ પ્રદીપ્ત થાય છે, વૃત્તિમાં અધિક પ્રુષ્ટિ અને બલ આવે છે જ્ઞાનમય આત્માનો જ્ઞાન સ્વભાવ રોચાદિ ભાવથી અત્યંત વિરક્ત છે, એમ આવા ઊર્મિવિક્ષોભના અસાતત્વ કનેશને સમયે અષ્ટ અનુભવ થતા, સુપરિશુદ્ધ જ્ઞાનમાત્ર જ જ્ઞાનદ છે એવો અનુભવ સહેજે મળે છે, અને આવા ઊર્મિ-વિક્ષોભજન્ય કાવ્યો એ જ પ્રકારે સાર્થ અને સરલ હોઈ બન્ય ચમત્કારના સૂચક થાય છે પ્રત્યેક મનુષ્ય કવિ છે, પણ આત્માનંદના વિવર્તનું પ્રકલ્પ કરી કહી બતાવવાનું કામ સર્વથી થતું નથી શબ્દ શક્તિનો પ્રભાવ અને ગાનનું માધુર્ય એ જ કાવ્યના સદાય ન હોત તો આની શાન્તિ, આવો જ્ઞાનદ, આવો અનુભવ કદાપિ થયો ન હોત, આત્માને સંસ્પાનનનું અનુસંધાન મળ્યું ન હોત કાવ્ય આપણા સ્થૂતમાં સ્થૂત ભાવોનો સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ રસ છે આપણી વૃત્તિનું વિરોધન કરનાર અગ્નિ છે, આપણા ભાવને ઉત્તમતાએ ઉરાડનાર પાખ છે, જૂત અને ભવિષ્યને વર્તમાનમાં આણી મૂકનાર અજ્ઞન

છે રાજ્યો થતા અને ગયા, પ્રાકૃતિક શાસ્ત્રોના અનેક તર્ક મંડિત ખંડિત થતા, તત્ત્વજ્ઞાનના અનેક સપ્તધાય પ્રવર્તી નિવર્તી, પણ મનુષ્ય હૃદય કદાપિ બદલાયુ નહિ, આત્માનો પ્રકાર કદાપિ ઝાંખો થયો નહિ. એ હૃદયના રસ દ્વારા જ્યાં જ્યાં આત્મદર્શન થયું છે, જ્યાં જ્યાં કાવ્યોના ઉદ્દગાર નીકળ્યા છે, ત્યાં ત્યાં તે કદાપિ નાશ પામ્યા નથી ઉત્તરોત્તર કાવ્યપ્રવાહમાં વહેતે વહેતે અનેક ભગિયોને પ્રતીત કરનાર, સ્વાનુભવ કરાવનાર, આત્મરસ પાનાર, યર્ષ સંદેહ યના મના છે આખા જગતના કવિઓ એક છે ને આખા જગતનો કવિ એક છે એમ કહીએ તો ચાલે. કાવ્યરસના અવર્ણ્ય ઉદ્દગાર, આત્મા સ્વરૂપાનુસંધાનને ક્રમે ચાત્રો જાય છે તેના ક્રમના જ ઉદ્દગાર છે, આત્માનુભવ એ જ એક કવિ છે આત્માનુભવ દ્વારા જ, હૃદયરસ દ્વારા જ કવિઓનું કવિત્વ છે, એ રસમા કવિમાત્ર સમાન છે, એક છે જે કાવ્યમા આત્માનુભવ નથી, જે કાવ્યમા હૃદયરસ નથી, તે જગન્માન્ય મહાકવિના પ્રસાદથી થયેલું કાવ્ય નથી કવિઓના એક સામ્રાજ્યમાંની એ પ્રજા નથી સ્વાનુભવરસિક (Subjective) અને સર્વાનુભવરસિક (Objective) એવા કાવ્યભેદ યદ્યપિ મુક્ત છે, તથાપિ સ્વાનુભવરસિક કાવ્ય જ અધિક ઉન્નતિ, અધિક ઉપદેશ, અધિક પ્રેમપાન કરી કરાવી શકે છે એમ માનવું પડે છે તત્ત્વજ્ઞાનના શુષ્ક તર્કોનો માણુએ આદર નહિ કરે, શાસ્ત્રના આડખરને ગિરણમુએ પ્રમાણુ નહિ કરે, પણ કાવ્યના રસને સરે* નમશે તે નમાવવાનું બલ કવિના પોતાના હૃદયનો જેટલે અશે તેના કાવ્યમાં આનિર્ભવ

* સરખાવે. The future of poetry is immense, because in poetry where it is worthy of its high destinies, our race as time goes on, will find an ever surer and surer stay. There is not a creed which is not an accredited dogma which is not shown to be questionable not a received tradition which does not threaten to dissolve our religion has materialised it

હશે તેટલે અશે જ આનશે પોતાનો અનુભવ, પોતાનો આનંદ પાસ્તનિક રીતે ચમ્દ દ્વારા સમજાવે હશે, તો એ જ ચમ્દો દ્વારા અવશ્ય સંબંધના હૃદયમાં તેનો તે જ આનંદ ઉપભવી શકશે આ કારણને લઈને જ કાવ્યની ઉત્તમતા છે, સદૃશતા છે એથી જ તત્ત્વજ્ઞાન પણ એની સાક્ષાત્ત્વ લે છે. અને જે તત્ત્વજ્ઞાનનો હું ઉપાસક છું તે તો બુદ્ધિ-વિનાસ કરતા હૃદયગ્ગસનો સાર છે, વાદવિવાદની યુક્તિપ્રયુક્તિ કરતાં નિર્દિવાદ પ્રમાણ છે એટલે કાવ્યમાર્ગ જ એ રસનું પાન કરવા કરાવવા, એ નિર્દિવાદ પ્રમાણનો અનુભવ કરવા કરાવવા, મને અતિ સરલ અને સાહજિક સાધનરૂપ જણાય છે આ મારા પછો આવા જ કાવ્યો છે એમ કહેવું એ અવિનય છે, પરંતુ મને વિશ્વાસ છે કે જે આનંદ મને એ પ્રનાપમાંથી પ્રાપ્ત થયો છે, તે સહૃદયોને એમાંથી પ્રાપ્ત થવા વિના રહેશે નરિ આમાં જો એવો આનંદ આવે, એવો અમલકાર લાગે, તો તે વાચકના આત્માનો લેખકના આત્મા સાથેનો આબેદ છે એનું જ ફળ છે એમ જાણવું, જેનો આત્મા એ રીતે અભિમુખ નથી, તેને આ લેખ કથા કામનો નથી તેને તે કાઈ કહી શકનાનો નથી, તે માત્ર વખત જમાવ્યા જેનું જ લાભશે.

આ પુસ્તકમાંના પછો આવા ઊર્મિઅધિરૂપ છે, છૂટે છૂટે પ્રસંગે થયેલા છે એમને એકત્ર કરી એમની પરસ્પર સાથે યોજના પઢાવી છે, તેમાં કૃત્રિમતા જ છે એમ નથી પ્રેમશ્વરના અગિયાર પદ્ય યોગમાં યોગ દશ વર્ષ જેટલા સમયના ઇતિહાસરૂપ છે, આ પછો

self in the fact in the supposed fact and now the fact is failing it. But for poetry the idea is everything, the rest is a world of illusion divine illusion Poetry attaches its emotion to the idea, the idea is the fact. The strongest part of our religion to day is its unconscious poetry

૫૨ • મણિ — બાલ શતાબ્દી ગ્રંથ

પણ તે પછીના સાત આઠ વર્ષના ઇતિહાસરૂપ છે તે ઇતિહાસ અદ્યતનનારના શરીરનો છે એટલું જ સમજવાની જોને સ્થિત છે તેમને માટે તે લેખ કે આ લેખ એકે નથી એ ઇતિહાસ આત્મવિકાસના ક્રમનો ઇતિહાસ છે, આત્માનુભવનો ઇતિહાસ છે, એમ સમજનારને આ પદોની સંયોજનામાં અતુલ આનંદાનુભવનો સદૃશ પ્રસંગ છે. અભેદાનંદ સમુદ્રના જ આ બધા ઊર્મિ છે એ આનંદ અધિક ઉદ્દીપિત થાય, આ પદોમાં શબ્દે શબ્દે જે ભાવ સચ્ચડી રાખનાનો ઉદ્દેશ છે તે ભાવ તે તે શબ્દથી સ્પષ્ટ રીતે પ્રતીત થાય અને એમ આ પદોના ગાનમાત્રથી સર્વદા નવો નવો આનંદ અનુભવવાનો માર્ગ સરલ થાય, એવા હેતુથી અભેદોર્મિ ઉપર, ‘ઊર્મિપ્રનાપ’ — ઊર્મિઓ પોતાનો અર્થ પ્રત્યાપી બતાવે, પોતાનું હૃદય સ્પષ્ટ કરે, અથવા એમ કરતે કરતે પોતે જ પ્રલાપ બની જાય, અન્ત યર્થ અભેદાનંદ માત્ર અવશેષ રહે એ પ્રકારે ઓગળી જાય, એવા અર્થનું જ્ઞાન કરાવનાર નામ આપી એક દીકાની યોજના કરી છે સહકારોની અવગણના કરીને અદ્વૈત્ય થયું નથી, કેવલ આત્માનંદની લહરમાં એકતાનતા વધારવાની વાસનાથી એ ચાપન કરવાની આવશ્યકતા લાગી છે આ લેખના અનુમધ વિશેનો વિચાર એ દીકાને આરબે આપેલા ‘પ્રપાત’ માથી તટ ઉપરથી ઊર્મિના કલ્પનામાંથી રીતે પ્રાપ્ત કરવો એ સબધે કરેલા વિવેચનમાંથી, સારા થશે, એને તેને પ્રથમથી જ નિચારવો જોઈએ પ્રચારબે ‘જ્વનિકા’ એવા નામ નીચે બે પદો આપેના છે, તેના ઉદ્દેશ, અર્થ આદિ પણ ‘જ્વનિગદ્યબેદ’ એવા મથાળાનીચે દીકામાં સ્પષ્ટ કરી આપ્યાં છે

છદાબદ્ધ મ મે કરતાં રાગબદ્ધ કા યો કવ્વાનો માર્ગે ક્રુશાકને સ્થિર નથી એમ મારા જાણવામાં આવ્યું છે, પણ જ્ઞાનની અરીઠિક સમિતિ જોને કંઈ પણ જ્ઞાન છે તે આવી શકા કરે એમ દુધારતો નથી આત્માની સમીપમાં સમીપ, આત્માના વ્યાપાર કહેનાતા હોય તો તે વ્યાપારનું અશેઅશ પ્રતિમજ્જા બાપનાર, આત્મા માધુર્ય

પ્રેમ રસ આદિ હોય તો તેનું પ્રત્યક્ષ પાન કરાવનાર આત્મા દિશ્-
કાન કે વસ્તુ ત્રણે પરિચ્છેદથી રહિત હોય તો તે ત્રણુમાના દિશ્ અને
વસ્તુ બે પરિચ્છેદ રહિત હોઈ કાલપરિચ્છેદ મત્રથી જ આત્માતુલ્યતા
અનુભવાવનાર વિશ્વમા ગાન-વમાન કાઈ નથી જ નથી અમુક શબ્દો,
અમુક વચનો, એ સંગીતનો જીવ નથી, મીઠ્ઠી બાધણી સાથે તેને
સખધ નથી, તેનો કેવળ શુદ્ધ સ્વરમય, રાગના મૃદુ આલાપમય,
તાલની મુચનિત લયમય, કટપારમે વિસ્તરતી સૃષ્ટિ સમયે બ્રહ્મના
શબ્દબ્રહ્મરૂપ - વિનર્તમય, એક અપૂર્વ, અલૌકિક, આત્મભાવના,
આત્મજીવન છે અમુક ગગ અમુક અસર, સૃષ્ટિ કરવાને સમર્થ
છે એવા સંગીતનો કાળ જ્યારે આશ્રય કરશે ત્યારે આત્મભાવનાનું
પણ તત્ત્વ અનુભવાશે, કવિઓ પોતાને બૂલી, કાળ તરંગને બૂલી
રાગની લયમા વિનીન થઈ જશે અને સંગીતશાસ્ત્રનો આભાસ નથી,
ગાનાનો પરિચય નથી, તથાપિ મને જે 'કાનરસ' છે તેને અનુસરીને
મે આ પછોને, મારા હૃદયને દ્રાવક એવા જે જે રાગ લાગેલા, તેની
સરણિ ઉપર ઉતાર્યા છે અનુભવી સંગીતશાસ્ત્રીઓ મારા દોષ ઉપર
દષ્ટિ ન કરતા મારા હેતુને જ વિચારશે તો દોષ ક્ષાન્ત-ય લાગશે
પ્રેમ જ ઉર્ શબ્દો વાપર્યા છે માટે પણ કવયિત્ર કોઈ મને દોષિત
મણુમે પણ જે રાગ અને તેના બધારણુ માટે જે તાલની પદ્ધતિ
મે રચિકર માની છે તે વિચારતા જણાશે કે એ શબ્દો વિના બીજો
માર્ગ જ છે નહિ સસ્કૃત શબ્દો મઝનોમા જરા પણ શોભતા નથી
ઉર્ મઝનોની મીઠાશ ગુજરાતીમા આવતી નથી ફારમી છદ દાઝનું
મને જ્ઞાન નથી, તેથી મઝનોના બધારણુમા ઠેકાણે ઠેકાણે દોન દોવાનો
સભવ છે રદીફ અને કાફિયા કવયિત્ર નહિ પણ હોય, પરંતુ મારી
હિમ સાથેની મારી તન્મયતા એજ અત્ર પણ મારો બચાવ છે

મને પ્રતીતિ છે કે પ્રત્યેક પછનો યથાર્થ અર્થ સમજ્યા પછી,
ઉચ્ચારતા તે તે સમગ્ર ધ્વનિ ઊભો થાય એવો પરિચય થતા પછી,
યોગ્ય તાલમુરચો શાન્ત વિનમિત લયથી, આ પછોને ગાવામા કે

૫૪ : મણિ - બાલ શતાબ્દી ગ્રંથ

ગવાતાં સાંભળવામાં આવશે, તો દાણવાર આનંદ, અભેદાનંદ, અનુભવાયા વિના રહેશે નહિ; પોતપોતાના પ્રાસંગિક હૃદયવિક્ષોભને અનુકૂળ એકાદ પદ સાંભળવાથી કે ગાવાથી તુરત શાન્તિ અનુભવાયા વિના રહેશે નહિ. ગ્રંથ એ અનુભવ આપવા લેવાનું સાધન છે એટલે આટલું કહેવામાં કરો અવિચેક નથી.

સિ. એક અભેદમાર્ગપ્રવાસી

બવનિકા

૧

“ Truth is no prostitute that throws herself away upon those who do not desire her; she is rather so coy a beauty that he who sacrifices everything to her cannot even then be sure of her favour. ”*
—Schopenhauer.

ભેરવી (ગઝલ)

અહા ! હું એકલો દુનીયાં-બીવાળાંમાં સુનો બટકું,
રઝળતો ઇસ્કને રસે અહીં તહીં આપજો અટકું.—૧
ખતાવી રાહ આ જોણે ગયાં તે શું હોયો કેઈ !
રિખાવી, રાવરાવી, ને શું રમશે ખાકથી મારી !—૨
રમૂતિ આવી તમારી ત્યાં ન અમુ ખાર રે' ઝાલી,
હૃદય રમતું ઉછાળા હૈ—જુવાની શું ફરી આવી !—૩
સુણાવું હો કવિતા આ ઝિલ્લું રસ નેત્રથી ઝરતો,
હૃદય હૃદયે મિલાવો તો જીવું બિડું પડ્યો મરતો.—૪
અરે ! તે બાલપણના ક્યાંગયા સાથી બધા સાચા !
ગઈ ક્યાં પ્રાણ પ્યારી તે !—રહી મુજ સાગ આવાયા !—૫
સુણાવું તે ય ક્યાં બેશી ! નથી કે દામ રાવાનું,
બધું છે એકદર દુનિયા વિષે જ્યાં ત્યાં વગોવાનું.—૭
બણાવી દો મને, આજે તમારી તે રીતિ જૂની,
ન જોયી દાગ દિલ લાગે ન લાગે ઝિંદગી સૂની !—૬

* સત્ય છે, તે પોતાની ઇચ્છા ન કરનાર ઉપર પણ પોતાની ભતને ખરાબ કરે એવી વેશ્યા જેવું નથી; એ તો એવી સરમાળ સૌંદર્યભૂતિ છે કે એને માટે સર્વસ્વનો ભોગ આપનારને પર એની કૃપાની ખાતરી રહેવી કઠિન.
—શોપનહોર

ખતાવો શી રીતે હસવું, હૃદય ખાલી છતે રડવું,
વચનમાં પ્રેમ ખતવાવી ઇશારે પ્રેમિદિલ હણવું!—૮

અરે ઉત્તાદ ! ક્યાં પાયો ? મને આ છીકનો પ્યાલો,
કયો સંસાર ભર સુનો, વફાઈ ક્યાં મળે ?—ચાલો!—૯

ઉઘામ્યાં ધર્મશાઓને—ગણાયો શાનો પડિતમાં,
હરી દષ્ટિ ન કો કામે, પ્રીતિરીતિ અખડિતમાં!—૧૦

હને ક્યા સત્ય દેખાડો, હશે શું સત્ય સમજવો,
રડી રે'વું, કદી ગાવું, મને તો એટલો દહાવો.—૧૧

ખધી દુનિયા જુએ જેથી ગયાં મુજ નેત્ર તે ફટી,
ખધી દુનિયાનું અજવાળું મને અધારી તે જાંડી!—૧૨

અહી તહીં આ ભટકવામાં નથી શાન્તિતણી આશા,
સિતમગર લેધરી ગરદન.—નિરાશા એજ છે આશા—૧૩

— ૨

“ I have learned that I cannot dispose of other people's facts; but I possess such a key to my own as persuades me, againts all their denials, that they also have a key to theirs..Divinity is behind our failures and follies also ”*

—EMERSON.

* મને એટલું જ્ઞાન થયું છે કે અન્ય જનોના હતિહત્તનો ખુલાસો મારાથી થઈ શકવાનો નથી, પરંતુ મારા પોતાના હતિહત્તોને સમજવાની એવી કૃતિ મને જણી છે કે તે ઉપરથી મને એમ નિશ્ચય થાય છે જે સર્વની પાતે, તેઓ ભરે ના પાટલા હોય તથાપિ પણ, પોતપોતાના હતિહત્તોને માટે તેવી ને તેવી કૃતિ હોવી જ જોઈએ. આપણી નિષ્કૃતતામાં, અરે! મૂર્ખાઈઓમાં પણ, ઐશ્વર્યનું દર્શન છે.”

—એમરસન

હૈરવી (ગજલ)

- કહીં તું જાય છે દોરી દગાળાજી કરી કીસ્મત !
ભરોસે તેં લઈ શાને ? આ હરજાજી કરી કીસ્મત ! - કહીં. ૧
- થવા નિજરૂપ દુનીયાંમાં ઉતરવાનું હતું કીસ્મત !
કરી તુજરૂપ રંજડી લપેટી ધા કરે કીસ્મત ! - કહીં. ૨
- ચલાવી પુષ્પમાલા પર નીચે સર્પો ભયો કીસ્મત !
સનમ દીદારમાં નાખી પલક જુદાઈની કીસ્મત ! - કહીં. ૩
- લગાડી કામ કરણુની બરાબર સાંકળો કીસ્મત !
ભરાવ્યા ત્યાં શી રીતે તેં બિલટના આંકડા કીસ્મત ! - કહીં. ૪
- પિછાની બે અને બેને કહીને ચાર હે કીસ્મત !
લખાવ્યાં હાથથી શાને ? તેં બેને એક આ કીસ્મત ! - કહીં. ૫
- ગણી મારું વળી મારું ભયું દિલ પ્રેમથી કીસ્મત !
તથાપિ ત્યાં ભયું શાને ? શી રીતે ? એર તે કીસ્મત ! - કહીં. ૬
- ધરી આશાતણો પાયો ચણાવો તે ઉપર કીસ્મત !
કહીં ! ક્યારે ? લીધો તાણી એ પાયો તેં એર કીસ્મત ! - કહીં. ૭
- મૂકાવો ને મોઠે બોલે ભરોસે શીશ હે કીસ્મત !
કપાવી શી રીતે ગરદન વહે ના ખૂન પશુ કીસ્મત ! - કહીં. ૮
- ઉઠાવી અસ્તિથી દિલને લગાડ્યું નાસ્તિમાં કીસ્મત !
દરદિલ રોવું ત્યાં એ તે વગોવાવું ભયું કીસ્મત ! - કહીં. ૯
- પહી આંખો ગળી ધારે - ધ્રુવે દિલદાગને કીસ્મત !
ખુદાઈની મોહાઈમાં ભરી ખારાઈ ક્યાં કીસ્મત ! - કહીં. ૧૦
- મુઝાવી કે રંગાવી ને કરાવ્યો ત્યાગ તેં કીસ્મત !
તથાપિ ત્યાં બઝાડી શી ! ઉપાધિ બેવડી કીસ્મત ! - કહીં. ૧૧

મુખે અદ્વૈત ઉચ્ચારી લહી મનથી પૂંડં કીરમત !
 કવિતા આ બકાવાનું ક્યું શેં દ્વૈત તેં કીરમત ! - કહીં. ૧૨
 કહીં કહીં આ દગાબાજ કરે હા ના હું શું કીરમત !
 મને માલીકના કાને બહે લલુકાર ત્યાં કીરમત ! - કહીં. ૧૩
 રમાડ્યો આ દગાબાજ ત્રિશે બહુ છુ ખૂચી કીરમત !
 મળ્યો માલિક વેચાયો. — કરી લે ચાહે તે કીરમત ! - કહીં. ૧૪

અભેદોર્મિ

૧

વૈરાગ્યોર્મિ

લૈરવી (કુંભરી)

- ફકીરી કર અખૂતીયાર, મનવા—ફકીરી
 બન મૂરખ • મરન જૈવાર —ફકીરી ૧
- છેકે બખૂન ઉગવી પછી કર,
 કૂચ્ય જનાંની દરકાર —ફકીરી ૨
- લાજ સમાજથી કાજ ન કાંઈ
 મુલ હું આપ વિચાર. —ફકીરી ૩
- આપ છુટી બર આપ થકી સદુ,
 ભોગવ સનમ દિહાર. —ફકીરી ૪
- એમ મરીજ્યું તે જજ્યું છે,
 નવ ખર વાનર છે દનંડ. —ફકીરી ૫
- છેકે સુનાવો છેકે જગવો,
 મા, તાનથી, છેકે પુકાર. —ફકીરી ૬
- બહા સનમમય થા, કર બાધું,
 પરસ સનમમણિ ચાર. —ફકીરી ૭

૨

કથાચોર્મિ

લૈરવી (ગજલ)

ખતમ્ અય્ દદંદિલ ! ઘે જા, ન તારે કોઈ છે અહીંયાં,
ખરો દિલખર નથી બિકમલ કરે તું રોઈ રે' અહીંયાં, ખ૦ ૧
મિનજે ઇસ્કના રસ્તા બડા બારીક છે અહીંયાં,
કદરદાની ચઢી તે પર કદાપિ જોઈ છે અહીંયાં ! ખ૦ ૨
ગુઝર કર ચાર કિરમન પર ન તારો કાર છે અહીંયાં,
જિગર આહે જુઠાઈમાં સુખે તું ઘોઈ લે અહીંયાં. ખ૦ ૩
મજે કોઈ અગર તો એ પછી દરકાર શી અહીંયાં !
ઉંડી દરકાર દિલથી તે' બધીએ જોઈ છે અહીંયાં ! ખ૦ ૪
રહેવા દે સુહાવા દે ન ખાલી દોઢ તું અહીંયાં,
તખીબીની કહીં તારી બનેલી સોઈ છે અહીંયાં ! ખ૦ ૫
નકરે ગમ્ યાદ કર હકીને હકીકત છે કહીં અહીંયાં !
ગરજ ગઈ કે ગઈ ચારી ઉપર બહોગઈ છે અહીંયાં. ખ૦ ૬
જહીં જહીં તું કરે આશા ફિકર મંદી ખડી અહીંયાં,
કુખી ગાયમ નિગાશમાં મઝા મીનોઈ લે અહીંયાં ! ખ૦ ૭

૩

વિશ્વેષોર્મિ

લાવણી (ચિકરતા)

જ્યા દે ખારી, કરી કરી કરી,
ફરી, ફરી ફરી, ન બાંધ બંધન;
અગર તો યા એકતાર, હાર કર,
તું આતશ્વ ઇસ્કયો ! એ બંધન;

૬૨ : મણિ - બાલ શતાબ્દી ગ્રંથ

સુખી આ દુઃખી દુઃખી મન,
બની રહે એકતાર ન તો દે,
દુઃખી થતા આ સદા દુઃખી મન ૥

સખિ! ન ખાઈશ દયા, કરોશ ના
માયા ચોરી દિલ જરા જરા મન;
અભેદની છે લુપ્ત, ન બીજો સુખ.
દયાની ન છે મરજ મન;
આ લુપ્તો વ્યવહાર ન એથી પાર
પમાએ, મુઝાય છે મન,
ઝીંઝાય ના તો દૂર :—પૂર છે વહે,
આંધુ દિન રાત મણિમન. ૮

૪

આસ્વાદોર્મિ

મરણી

એવું બતાવે કોઈ આજ, મને કોઈ એવું બતાવે.
જેથી આવે અભેદનું રાજ, મને કોઈ એવું બતાવે. મને ૧
મંત્ર અભેદ જપુ અમો, પંથ અભેદ અભેદ,
ભેદ અભેદ વિશે ગળ્યા, એ અભેદ અમારો વેદ. મને ૨
પ્રેમ પુણ્ય પરમાર્થ એ, વિવિધ નામ વિભતાર:
સ્વારથ સરણિ એ બધી છે અભેદ અનામી વિચાર. મને ૩
દુઃ-સુખ-પટે પૂંખાં, વિવિધ ચળકતા રંગ
દીપા, વેષ્યા, તે ગયા, નવ દીકા અભેદ અમંત. મને ૪
ધર્મ, કર્મ આચાર્ય, ગુરુ, સંત મદંત અનેક,
ભેદ થકીજ બન્યા રહે, તે શું આપે અભેદ વિવેક! મને ૫

લાગે તો ઘડો એકમા, કાણુમા, પવમા આજ	
પ્રેમ પદારથ પારખે, તેને લીધે અભેદનુ રાજ.	મને૦ ૬
પ્રીતિ, મેત્રી, પ્રેમ, ને સ્નેહ, દયા, રસ રગ	
દીપ તે વેષ્યા જ એ, એ તો ન્હોત અભેદનુ અગ	મને૦ ૭
હુ મા તુ મા સર્વમા, અણુમા રજમા એક,	
તુ હુ મા હુ તુ જમા, એ અભેદ વિના જુકો નેહ	મને૦ ૮
હુ મા, તુ મા એમ નહિ હુ તે તુ, તુ જ હુ,	
હુ તે સર્વ ને સર્વ હુ, એવી જાડી અભેદની શુજ	મને૦ ૯
હુ જુતુ જો હુ પણુ, નિત્યે તુ યઈ જાઉ,	
તો પણુ પ્રેમ કૃતાર્થ આ, નિત્ય ગાન અભેદનુ જાઉ	મને૦ ૧૦
એવ અનેક અનત છે, કર્મ વચન, મનથી જ,	
વિપ સાક્ષ કહી પાઈએ, એમ સાકર સ્નાનથી જ	મને૦ ૧૧
હોય અભેદ ઉપામો તે આવો ભેટો આજ,	
તે સાચો, હું તેમનો, ખીન્ને પ્રેમ એ અર્થ અવાજ	મને૦ ૧૨

૫ સાધનાર્થિ ગરબી

પ્રેમનો પ્યાયો પીછએ જી

કાણુ પીતા ધરાયુ — સખિ પ્રેમનો ૦ ૧

આધિ વ્યાધિને સગીરી રહી ઉપાધિઓ,

નેહને નીરે શુદ્ધીએ જી — કાણુ ૦ — સખિ ૦ ૨

પીતુ પીતુ ને પડી ઉધીને પીતુ, *

પીતા પરમપદ પામીએ જી — કાણુ ૦ — સખિ ૦ ૩

કે માર મૂઠી ચરણ, ચરણમાં
બુદ્ધિનું શિર મેં, હૂં આ બધન.
હું રાજ તેમાં તમારી રાજ,
રસીવિ! મારે છે કાંઈ બધન.

૧

રહી દિવે ઉડિ જાળ—પ્રેમ વિકરાળ-
માં રે' ને બનીને ઉધન;
તો થા તું એકતાર, વાર ન લગાર,
વિશ્વથી રહે સંમધ ન;
અકાર સાચો એ જ, તું સમજે મમાર,
પ્રેમી! કલપી અધ ન;
પડ્યો આવી તુજ ચરણ, નમાવી,
મરણ સુધી પણ કલપિ કધ ન.

૨

ને પ્યારિ! પૂછે તું હાલ મારો,
બેદાલને છે ન હાલ ના ધન;
નિદાલ કર તું હાલ સુધારી,
વધારી દે મુજ અબેધનું ધન;
તું તું એ નામ, ગમ નિજ નામ
નહું રહિ દિન એ ધન ધન;
ને પ્યારિ! સમજે જરા જુદાઈ,
તો આવી ક્યામન ચરીર વેધન—

૩

તું મારી દિલ્લહર, કહે એકવાર 'હું' તારી,
હું તારી તન મન;
કર દિવથી હૃદયર આ દગનિ!
'તાર તજી નથી જુદાઈ મદ મન;
અગ્રી પગ્રી જાણાચી નગર તું,

નચાવે ખ્યારિ ! શું આમ થન થન;
 નચાવે — નાચું, હું એ જ ચાચું,
 કહે તું સાચું 'થઈ છું ધન ધન', ૪

ન તો મૂકી દે ખ્યાલ, કે બાજ;
 બાલની પેઠે બનાવ એક મન,
 લહી ફરી ફરી કરી પરસ્તી તે આવે બર !
 ભુત અને બ્રહ્મધન;
 હું તારો તારો, બધું એ તારું,
 ન હું-તું-તું-તું લહીશ આ તન,
 અમેટ સાગરતણી બની રે' લહર.
 મચી રે' રંગ રંગ ધન ૫.

પ્રેમ હું સાચો લહું તું સમજે;
 ધડી ધડી પણ પળે જો આ મન;
 તજ લાજ મરજદ જુદાઈ
 જુદાઈ, નિજથી રમે જો આ મન;
 એ જ યાચના સદા, વાચ ના વદાય,
 એવો પ્રેમ છે એ મન;-
 કહું શી રીતે સાર, સખી સંભાર,
 જુલે શું આ મન આમન. ૬.

વહાવું આસુધાર. પડી તુજ દાર,
 ન તો એ તુને દયા મન;-
 ભગવતી શું કદિન મગાવે-
 જગાવે હવે મૂકી દે દામન;
 મને તથી દરકાર, હું સહુની પાર;

૬૪ : મણિ — બાલ શતાબ્દી ગ્રંથ

- જન્મી જીવીને સુખ શામાં નીકાળો ?
 નેહ વિના દેહ શીદ સીજીએ જી — કોણુ ૦ — સખિ ૦ ૪
- મારું ને તારું તજી પ્રેમનું જ ગાવું,
 નાને ચઢી રસ મીલીએ જી — કોણુ ૦ — સખિ ૦ ૫
- નીમ ત્યાં બેઠ ને ત્યાં લખાયા,
 પ્રેમને નશે બેઠ ટાળીએ જી — કોણુ ૦ — સખિ ૦ ૬
- ક્યાંથી પોવું ? ને શાથી પીવું ? શું પીવું ?
 પીધું સદામ આ પ્રાણીએ જી — કોણુ ૦ — સખિ ૦ ૭
- પોતે પોનાર અને પાનાર પોતે,
 પોતે પીવાનું ચર્ષ કુખીએ જી — કોણુ ૦ — સખિ ૦ ૮

૬

સિદ્ધાન્તોર્મિ

ભેરવી (ગમ્ય)

- આ જામણુ દેરકમાં ખુમી લગી કહી કહી !
 ઝીંદગી ખુદાઈ તર લરી કહી કહી ! — આ જામે ૦ ૧
- પોયા ઉચાર્યો બેઠ ને ઈજિસ કુસાનનાં,
 ખુદાઈ દેરકના વિના કહી કહી કહી ! — આ જામે ૦ ૨
- જાહેરક ઝીંદગી કહી ! — પરમાણુ, નાદીમા ?
 જડમાએ દેરકની દવા પસરી કહી કહી ! — આ જામે ૦ ૩
- નિધાણુ સનમ નુરુખુના કે દમણુ આદમ,
 આસ દરે મરણુ દેરકમાં કહી કહી કહી ! — આ જામે ૦ ૪
- દાનિ, લાવના, ને સુખ, ઉર્મિ, જ્વારના,
 માને એ જામણુ દેરકની ઘડરી કહી કહી ! — આ જામે ૦ ૫

કાપો, તપામો; — તાવી, ને ઓગાળી તોળી ખૂબ,
 મુરદા ઉઠે, ન ધરક પરહરી કહીં કહીં ! — આ જામે ૬
 ઉઠે મસીહ, રામ કૃષ્ણ બુદ્ધ ને મીરાં
 મસોહસનમ્ વાય વાંસરી કહીં કહીં ! — આ જામે ૭
 આવો ગુમાની વેદિયા, કુગની, પાદરી,
 બો જામ સનમને અધર ભરી કહીં કહીં ! — આ જામે ૮
 દિવાની આ ખુમારી ધરકની ચડી દિલે,
 નાત જાતને કરી પગી કહીં કહીં ! — આ જામે ૯
 કવિ કલ્પના, મરતાની ફિલ્સુફી અભેદની,
 તે સાકી ! તારા જામથી ડરી કહીં કહીં ! — આ જામે ૧૦
 એ જામ તું પૂરેપૂરો સદાએ પામને,
 સાગર નદર લાગ્ ચડી કરી કહીં કહીં ! — આ જામે ૧૧
 કદમ્ ખોશીમાં યહ્ સનમ્ ! જામ જાન આ,
 આસકને દિલ ઉભેદ એ ખરી કહીં કહીં ! — આ જામે ૧૨
 જાણે ન જામય્ ધરકને મઝા મીતોષ્ટને
 નિદો તે ધરકખાણને ડરી કહીં કહીં ! — આ જામે ૧૩
 કુખ્યો આ જામય્ ધરકમા મણિ ખોઈ ભાનને,
 લે તું સનમ્ ! કર એક દિલબરી અહીં તહીં ! — આ જામે ૧૪

૭

અનુભવોર્મિ
 હેરવી (ગજલ)

જખીને પ્રેમ મંત્રોથી જગાડ્યું મેં શું આ આજે !
 છતાં જૂનું નવું એવું જગાડ્યું મેં શું આ આજે ! — ૧
 રસીલું આ નજર ઉભું, અદાથી નાચતું રંગે;
 જહાં દેખું તહાં રામું, જગાડ્યું મેં શું આ આજે — ૨

બહું છું સ્વપ્નમાં કે હું, જુલો છું જ્ઞાન જોવાથી;
સ્મૃતિ છે એજ સુરતની, જગાડ્યું મેં શું આ આજે —૩
દોહું પહેલાં સ્મૃતિ, તેથી, તથાપિ છે નવું નિત્યે;
છે એનું એ રૂપે જુદું, જગાડ્યું મેં શું આ આજે ! —૪
ન જાગત, કે સુષુપ્તિ છે, ને તંદ્રા કે નથી સ્વપ્નું;
સદે એ આજ એનન છે, જગાડ્યું મેં શું આ આજે —૫
નથી ડરતો, નથી બીછીતો, રહ્યો તુજ રંગમાં રાચી;
ભયોં અજો છે આનન્દે જગાડ્યું મેં શું આ આજે —૬
તું પાડે જૂમ તો હું જૂમ, તું આંસુ તો હું આંસુ છું;
રમાડે તું રમન હું છું, જગાડ્યું મેં શું આ આજે ! —૭
તુ જા દહેનાં —હું જાઉં છું, તું તુંતું, હું તે એ તું;
જતાં છે કોણ તુ આવું ? જગાડ્યું મેં શું આ આજે ! —૮
રહ્યું જાઈ બધે અજે, સદા રસપૂર્ણ રહિયાશું;
સદા મુખસાર ભર ખાઈ, જગાડ્યું મેં શું આ આજે ! —૯
જુદા યાતાં હૃદય લાગ્યું, નિધા નિર્જી રસીકીથી;
અન્યમી નામ હર તારું, જગાડ્યું મેં શું આ આજે ! —૧૦

૮ સ્વરૂપાર્મિ લેસ્વી (ગજલ.)

દેખે કહાં તે માલવ્યુર દરકમાં જાન દે ન દે !
ધારીં ફીરીં કપોં ને સરથી પવમાન દે ન દે ! —દેખે ૧
મદિર, ઠાગા, કૂસ, આગ, તરંગો, લમૂત, જાપ ને
દિકથી વડોં દારૂ સનમતું એ નિશાન દે ન દે ! —દેખે ૨
વેદ કુરાન કે પુરાણુ યોગ સમાધિ વ્યાધિમાં,
દરકમાં જાન જીંદગી તે આશક ધ્યાન દે ન દે ! દેખે ૩

ઇશક ન એ ભમે ભુજાં; — ચોરી તપાસો છાતીને,
 નાડીએ નાડી, ખૂન એ ખૂન ઇશકની સાન દે ન દે ! —દેખે ૪
 માલ ને જનની ધોઈ હાથ દીદ્યસનમમાં મસ્ત જે,
 તેને નગમ્ તું યા નસીબ ! વસ્ત્ર યહ્ સાન દે ન દે ! —દેખે ૫
 રાજ સનમ હું જ્યાં કરી તારી નિગાહ અબેદ-ચૂર
 રકીખથી રમી, રકીકને જ્યાન દે ન દે ! —દેખે ૬
 આહ જુદાઈની સનમ ! કેવી તું સંગદિશ્થી છું !
 છું તંગ, —દુશ્મની બધે ! —દિલ બેઈમાન દે ન દે ! —દેખે ૭
 જુદાઈ કોઈ કાલની ખતાવે ખ્યાખ ખૂખ-ખૂખ,
 આવી સનમ ! જગાડી તું, ઇશક પયુમાન દે ન દે ! —દેખે ૮
 થાક્યો ફરી ફરી બધે તમારી હું તલાશમાં,
 આક દિલ કયું તો સનમ બેટ —સાન દે ન દે ! —દેખે ૯
 આક દિલ બેદાશ આ મળિયું તું આપના વિષે,
 અહા ! સનમ ! હવે ભલા દિલમાં મકાન દે ન દે ! —દેખે ૧૦

૯

આનંદોર્મિ

બેલાગ (ગજલ)

ચારી મરતોની ખુવારીની તૈયારી છે;
 દિલદારિ વશદારીથી મરતોથી જહાં હારી છે. —ચારી ૧
 દુનિયા કહે દિલાદારી વે, જુડી બધી જુમારી છે;
 યે મસ્ત જામખ્ ઇશકથી, મરતોએ અકલ મારી છે. —ચારી ૨
 રાખો સમાજી આપના, દિમાકો —ડોળને;
 હમે તો જાન ચીરીને, શરીરે ખાક સારી છે. —ચારી ૩
 પરવા હમે કરતા નથી, કરશે હમારી કોઈ ના;
 એ બેરહમ્ દિલદારને પરવા સદા હમારી છે. —ચારી ૪

- જાંખીને સનમની ચદ્દમ લાગી તો હમે આંખ મુદ્દ;
અંતર લગાવો ધૂનમાં, પૂરી કરી મહેદરી છે.—યારી૦ ૫
- હરગિઝ રહેજો દમમાં દમ, તો દમ અદમ દેખું સનમ;
દુનિયાંની ના પરવા, હમે કિસ્મતથી કરી યારી છે.—યારી૦ ૬
- આ હાલ મસ્તીમાં નથી દાઈ હમારો આશના;
મરહમની ના પરવા, લહે સીનામાં ઝખમ કારી છે.—યારી૦ ૭
- દીકી મઝા જે મેં સદા, બેદર્દ તે મું જાણે ગમ;
ગમખવારને ગમથી જુઓ, લાગી ખરી દિલદારી છે.—યારી૦ ૮
- રોતા જહાં હસતા તમે, હમના હમે જ્યાં સૌ રહે;
રાજ તમે ગુલામ હમે, ઉઠિટ એ અમરુદારી છે.—યારી૦ ૯
- આવો દરેકબાજીમાં, જે હોય અકલ ખોઈ પૂર;
પી લો સનમ મણિનુરઘો, સારી જહાં ઉભરી છે.—યારી૦ ૧૦

૧૦

અલ્લેદોર્મિ

૫૬

(એકતારો તથા મળિગની ધૂનમાં)

સાથે આવો તો સપણુ જાણીએ દો છ—એ લખ

અમે વદાજે ચક્ષા પ્રેમાનંદને,
કરી જગત્ જધાને જુદાર રે,
રોગે માછીજા વહેલી દંકારગે.—સાથે૦ ૧

નથું ગાન વેદાન્ત વિચારને,
જેણે માયા તિટંબના વેદતાં રે,
આપ્યાં ખીલા ને પાટીયાં વદાણનાં.—સાથે૦ ૨

આવો દૈવ નમું તમને નમી,
તમે ખેત રમાડી રંજાડી રે
ધડી હોડી ને સાંધા પૂરીયા.—સાથે ૩

ગુરુ શંકરને નમું પ્રેમથી,
જેણે રેણુ આણુને બહાંચી રે,
આખો ધડીને માછીઠા આ વહાણમાં.—સાથે ૪

માડી તમને નમન ચે'લાં સર્વથી,
ફેડી જાતને કીધાં જાતન રે,
દીધો અનુભવ પ્રેમ સુખનનો.—સાથે ૫

નમું જૂર જુવર સાતે લોકને,
જેણે વિધ વિધ દાખવી રંગ રે,
હોડી લાકવા દરીયો ભયો ભયો.—સાથે ૬

નમુ પ્રથમ ગુરુ પિતા પ્રેમથી,
જેણે બુદ્ધિનું આપી દાન રે,
દરીયો ઝેરનો અમૃતથી ભયો.—સાથે ૭

નમું કાવ્ય તરંગ વિનોદને,
કરી સુખદુઃખમાં પૂરો ભાગ રે,
મીઠી રમતમાં આવ્યા આ કામમાં.—સાથે ૮

નમું નમી નમી હું બેવશાઈને,
જેણે રસગસ રસથી રમાડી રે,
દીધા મૂડી આ આનંદ રેલમાં.—સાથે ૯

ચહોયે નમન બહુ બહુ ચતુને,
જેણે નિત નિત પૂજું પ્રહારથી રે,
બોલો અભિમાન બડક આ માર્ગનો.—સાથે ૧૦

નમું દેશ વિદેશ વિશેષને,
નમું હિંદુ અને મુસલમાન રે,
જેણે સદના દેરા વણ્યા સામગ્ર—સાથે૦ ૧૧

જાઓ પાછાં નમું નમું પ્રેમથી,
તમે નિર્ભય નામ નિશાન રે,
લક્ષે ધરજો સદા જાંચે અમ તણાં.—સાથે૦ ૧૨

આજે નમું હું નમું શુરુ સર્વને,
જુદાં નામ ને રૂપ તમામ રે,
હૈયો પવન અબેદ આ શરૂ વિશે.—સાથે૦ ૧૩

નમું માછીયા હોડી હંકારી લે,—
ભણે! ભાગી હોડી કુખ્યાં સર્વ રે,
કુખ્યાં દરિઓ ને હોડી કે' નારમાં.—સાથે૦ ૧૪

૧૧

અભાનોર્મિ

(કાફી)

ગગને આજ પ્રેમની અલક જાઈ રે, ગગને આજ—પ્રેમની૦

પૃથિવી રહી જવાઈ,
પરવતો રહ્યા નાહો,
સચચરે ભરાઈ રે—ગગને૦ ૧

જૂત ને ભવિષ્ય ગયા,
વર્તમાન સર્વ થયા,
એકમાં અનેક રહ્યા રે—ગગને૦ ૨

કાડીથી કુંજર સુધી,
ગળિ બેઠ્ઠુદિ હિધી,
વાટી અબેદ સુધી રે—ગગને૦ ૩

વાદ ને વિવાદ ગળ્યા,
ઝેર વિખવાદ દળ્યા,
જુદા સહુ બેગા મળ્યા રે—ગગને૦ ૪

પ્રત જોગ તપ સેવા,
જુદા છે પ્રસાદ મેવા,
પડિતો વેદાંતો તેવા રે—ગગને૦ ૫

ધનલાભ તેનાં નેણે,
પ્રેમ પી તીલાભ્યો નેણે,
સુખને શું કે'શે વેણે રે—ગગને૦ ૬

સાલજીરો કોણુ કે'શે,
શા ધકી વખાણી લેશે,
ન કલો કે'વાઈ રે'શે રે—ગગને૦ ૭

પ્રેમ જે કહી બતાવે,
પ્રેમ જે કરી બતાવે,
મણિ તેને મન લાવ રે—ગગને૦ ૮

“ પાની પિલાવત કયા કિરો, ધર ધર સાથર વાર.
તૃપાવન્ત જો હોયગા, પીવેગા ઝખ માર. ”—કબીર

નિત્યાનંદનાં

અભિલાષી હોઈ પ્રેમરહસ્ય વિચારી અનુભવતાં
અધિકારી સજ્જનોને સમર્પણ હો, આ
પર પ્રેમરૂપ.

પ્રેમજીવન

“ હાટે હાટે બોરતા હોય,
કોઈ ખાટે કોઈ મુળગું ખોય,
ધન બોલગિયા જેણે વસ્તુ નેઈ,
આખા પ્રેમના પાત્ર વગા નર સોઈ.

.....
એમ અપ્પ આનંદી સદા અપ્પાય,
અખા પ્રેમાનંદનો પ્રેમે ન થાય,
પ્રેમાનંદી ભક્તિ આકરી,
વસખી વાટ મહા ખરેખરી,
કામ ગદિત તે કામનો વેશ,
તેનો જ્ઞાની પરિતને ન લાધે દેશ,
પ્રેમાનંદી જ્યાં ગાય અને વાય,
અપાનંદીને અટપડું જાણાય,
અપાનંદી પોતાને પ્રેમાનંદી ભણે,
જેમ વાંછી પુત્ર ખોળામાં મળે. ”

इदं हि पुस्तकम्: शुद्धस्य वा
स्निग्धस्य सूक्तस्य च युद्धिदत्तयोः ।
अदिच्युतोऽयं कविमिनिर्हातव्यो
पदुत्तमलोचनगुणानुवर्धनम् ॥

પ્રેમાત

અયમાત્માપરાનદ પરમેમાસ્પદયત

૧ — પચદશી

“ Love rules the court, the camp, the grove,
And men below and saints above,

For love is heaven and heaven is love ” +Scott

“ It is a fire that kindling its first embers
in the narrow nook of a private bosom, caught
from a wandering spark out of another private
heart, glares and enlarges until it warms and
beams upon multitudes of men and women upon
the universal heart of all, and so lights up the
whole world and all nature with its generous
flames ” -Emerson

“ Now abideth Faith Hope, Love, these three
but the greatest of these is Love ” =St Paul

* આ આત્મા પરાનદ છે કેમ? પરમેમાસ્પદ છે — પચદશી

+રાજસભા સૈન્યગાનિવેશ પુષ્પકુળ, સર્વજ સુશિલ મનુષ્ય
માન સ્વર્ગના દેવગાન બા નેમનુ ન સામાન્ય છે કારણ કે પ્રેમ સ્વર્ગ
છે અને સ્વર્ગ પ્રેમ છે —કોઈ

—કોઈ એક જામિના હૃદયમાથી ઉત્તા તણુખાને યાને કોઈ અન્ય
દુનિયા પ્રકર થતા એ એવા આત્મ છે કે જે અધિકાવિક પ્રદાપ્ત થને થને,
જદિ પામને પામતે અનત પુત્રો અને અનત સ્ત્રીઓને પ્રાપ્ત અને આનંદ
ઉપભવ છે સર્વના હ થને પ્રાપ્તિ અને આનંદિત કરે છે ને એમ સમગ્ર
વિશ્વ મહા માત્રન પોતાના ઉદાર પ્રકાશમા બતાવી ને છે —એમર્સન

=થઈ આશા પ્રેમ એ ત્રણ સર્વથા નિત્ય છે થજ એમા એ પ્રેમ
સર્વોપરી છે —સત પોત.

પ્રપાત ! - ક્યાં ? ક્યાંથી ? એનું ઉતર એ છે કે પ્રેમના તત્ત્વ ઉપરથી અભેદભાવના ભિન્નિમાં પ્રેમજીવનમાં પ્રેમ એ જ તત્ત્વ છે એમ કહેલું છે, એનું તત્ત્વ અભેદ છે એમ પણ મૂલ્યેલું છે. અદ્વૈત-સિદ્ધાન્તનું તત્ત્વ અભેદ વિના અન્ય નથી; ને એ તત્ત્વનો અપરોક્ષાનુભવ થતા સુધી અદ્વૈતના શુદ્ધ બુદ્ધિવિદ્યાસથી કશું ફલ નથી. આજકાલ જે અદ્વૈત પ્રવચો છે તે કોઈ વિલક્ષણ પ્રકાર જણાવે છે. સાધારણ લોકોકિત છે કે, વર્તમાન સમયે સર્વને અધી વેદાન્તસાક્ષાત્કાર થઈ રહ્યો છે; “તારું તે મારું, મારું તે તારું” એ આખો વેદાન્તોપદેશ છે; એમનો જે પ્રથમાર્ધ—તારું તે મારું એ જ સર્વત્ર—વેદાન્તીઓમાં પણ — પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં આવેલો જણાય છે. એનું કાળુ અધિકારની ન્યૂનતા છે એમ કહેવામાં આવે છે, પરંતુ મને એમ લાગે છે કે વેદાન્તશાસ્ત્રના ઉપદેશો બુદ્ધિવિદ્યાસને વધારે પ્રાધાન્ય આપે છે, હૃદયાર્દ્રતાની ઉપેક્ષા કરે છે, એ પણ આવા અધિકારભેદ મેરુ એક મુખ્ય કારણ છે. માયા શું છે ? જીવ શું છે ? બ્રહ્મ શું છે ? તેમનો સંબંધ કેમ અને કેવો છે ? એ આદિ તકો અને તેનાં અનેક શંકાસમાધાનમાં ખંડનમંડન ઉપર જિજ્ઞાસુઓ પોતાની બુદ્ધિને આધાસ આપીને દોરતા ચાલે છે, ક્વચિત્ તેમાં પ્રવેશ ન થઈ ચક્રતાં નિગરા થઈ એવા ઉદ્ગારનો પણ આશ્રય કરે છે કે, “વેદાન્ત આપણે માટે નથી.” અમુક જાતની વિદ્વતા પ્રાપ્ત કરવી, અમુક ગ્રંથો, પ્રસ્થાનો, સાંગોપાંગ જાણવાં, અમુક પદ્ધતી મેળવી વિદ્વાન કે વેદાન્તાભ્યાસીનો હક પ્રાપ્ત કરવો, એને જ પ્રાધાન્ય અપાય છે, શુદ્ધ બુદ્ધિવૈભવમાં જ જાણે તત્ત્વનો અને ચારિત્ર્યનો આધાર કે સાર હોય તેમ લોકવ્યવહાર પ્રવચો છે. તકોમાં પ્રવીણ વેદાન્તીઓ પણ તકજ્ઞાનો કોઈ અવધિ રાખ્યા વિના જીવનમુક્તતાનો દાવો કરી કોઈ મર્યાદા પાલતા નથી, વ્યાવહારિક મર્યાદા માનવા છતાં, અંતરમાં તેવી મર્યાદાનો સ્વીકાર કરતા નથી એમ કહેવાય છે. આવા અનુભવો ઉપરથી લોકો ‘વેદાન્ત’ એ નામનો ઉપહાસ કરે છે. એ શબ્દને અંગે, દાંભિકતા,

મન અને વાણીની એકતાનો અભાવ, અમર્યાદ સ્વચ્છંદિતા, અજ્ઞાન-
ને લાંકવા માટે ન સમજાય તેવા સંપદમાત્રનો જ આડંબર, આવી
વ્યંજના સૂચવવી ધારે છે. એક પાસા અધિકારની ન્યૂનતા, અને
એકાએક જ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લેવાની લાલુતા, બીજી પાસા
કર્કશ તર્કમાત્રનો જ આશ્રય અને તેનાથી આચારનું ભિન્નત્વ, એવાં
કારણોને લેઈ અજ્ઞાન લોકોના મનમાં આવેા ભ્રમ પેદા થાય છે.
મારું માનવું એમ છે કે વેદાન્તમાર્ગ કાઠથી પણ ન સમજી શકાય
તેવા બુદ્ધિવિલાસમાત્રનો જ રચાયેલો નથી, આચાર અને વચનનો
વાસ્તવિક ભેદ જ રાખવો પડે એવી નીતિ ઉપર રચાયેલો નથી—
એવું તત્ત્વ કેવલ અભેદ છે. અભેદ એટલે હૃદયના રસનો સંપૂર્ણ
આવિર્ભાવ, ઉલ્લાસ, તેવું જ વેદાન્તમાં પ્રાધાન્ય છે, “ પ્રેમ, દયા,
રેનેહ, મૈત્રી, આદિ રમૂલ સંબંધોમા પણ જે જે આનંદ આવે છે,
તે તે આનંદનો પરમ પ્રકાર અનુભવાય એ અભેદનું સ્વરૂપ છે.
અભેદભાવના થાય તો અધિકારની ન્યૂનતા રહેતી નથી, વેદાન્ત
સમજવામા વિક્ષેપ આવતો નથી, આચાર અને વિચારનો ભેદ રહી
શકતો નથી. અભેદનો આશ્રય કરવાથી વેદાન્ત માર્ગ શુદ્ધ બુદ્ધિ-
વિલાસ મટીને રસમય આનંદમાર્ગ થઈ રહે છે. એ અભેદના

* સરખાવો—“ The charities of a more and more
widely extended peace are preparing the way for a
Christian church which shall depend neither on igno-
rance for its continuance, nor on controversy for its
progress, but shall reign at once in light and love.”
—Ruskin.

દિન પ્રતિદિન અધિક વિશ્વાય થતી એકતાનો ઉદારભાવ એવા એકત
ક્રીશ્ચીઅન ધર્મનો સલાહ સૂચવે છે કે જેનો નિર્માહ અજ્ઞાન ઉપર ન રહેતાં,
જેની શુદ્ધિ વાદવિવાદને આધીન ન રહેતાં, જે કેવલ જ્ઞાન અને પ્રેમના અભેદમાં
જ સ્થિર થશે. — રસ્કિન.

અર્જુનમાં આપણે પ્રપાન કરવો છે, પ્રેમને તટ્ટેયો, તે અર્જુનના જીર્મમાં વિલીન થવા પડતું છે.

વ્યવહારના અનુભવો એટલા બધા હિપયોમી છે, કે એક પણ અનુભવમાં અભેદ અનુભવવાનો અવકાશ નથી એમ નથી. વિશ્વવ્યવસ્થા જ એવી છે કે વ્યવહારમાં ગમે તે અનુભવ થતો હોય, પણ જો તત્ત્વજ્ઞતા સાથે તે અનુભવ થતો હોય, તે અનુભવના છેવટના તત્ત્વ હિપર દષ્ટિ રાખીને તે અનુભવ લેવાતો હોય, તો ત્યાં ને ત્યાં અભેદ અનુભવવાયા વિના રહેતો નથી. પ્રમાતૃયતન્યનો પ્રમેય-ચૈતન્ય સાથે અભેદ થવાથી જ જ્ઞાનમાત્ર થઈ શકે છે. અન્ય પ્રકારે કોઈ પણ જ્ઞાન જ થતું નથી; તેમ જ પ્રત્યેક પદાર્થ, ભાવ, સંભવ આદિને વિચારતાં તેનું અંતિમ તત્ત્વ અભેદાનંદ વિના બીજું નીકળતું નથી, અનુભવમાત્ર અભેદ સાધવાના ક્રમનાં જ પગથિયાં છે. પરંતુ રચના જ એવી છે કે માણસને અનુભવમાત્રમાં અભેદ ન થવા દેનાર બીજા પણ અભેદ થવા દેનાર બીજાના ભેગાં જ રહેલાં હોય છે, પરાશિલાનિ વ્યતુગદ્વિજાતા એમ કાવલ્કીમાં લખ્યું જ છે. વ્યવહારનું કોઈ પણ કાર્ય કરતે આપણને અભેદ અનુભવાય છે—તે કાર્ય, તેના કરનાર આપણે, અને તે કરવાનાં સાધન હોય તે, એ ત્રણેને ભૂતી આપણે સન્માત્ર એવી કોઈ અવધ્ય એકતામાં, એવા કોઈ અતકથા અભેદમાં, આવી જઈએ છીએ; પણ તુરંત જ, એક નિમિષમાત્રમાં જ, એ અભેદનો ભંગ થાય છે, વિશ્વ-રચનાનું આકર્ષણ તુરંત જ સ્થૂપતામાં આપણને તાણી લાવે છે, ને અભેદને એક સ્વપ્નવત્ કરી નાખે છે. આવી વ્યવસ્થા છે એટલે સંસારના ગમે તે પ્રસંગને કે વિચારને લો, પણ તેમાં એ જો વિવેક પૂર્વક તત્ત્વજ્ઞતાથી વ્યવહાર થયો તો અભેદમાત્ર સરલ જ છે. અભેદનું સ્વરૂપ ભેદનો અભાવ એ છે; ભેદનો અભાવ સ્થૂપ રહે તો અશક્ય જ છે, સૂક્ષ્મવૃત્તિમાત્રથી શક્ય છે. વિદ્યમાન એવા ભેદનો વૃત્તિ દ્વારા પરમ વિલય થઈ જાય, તે અર્થે એવી વૃત્તિનો પુનઃ પુનઃ અભ્યાસ થઈ અભેદની ભાવના બંધાવી જોઈએ, ભાવના દદ થતે તેનો પણ

અરન થઈ નઈ, કોઈ અવર્ણ્ય આનંદ જ અવશેષ રહેવો. જોઈએ, વેદાન્તીઓ જોને સત્તાસામાન્ય રૂપે જીવન્મુક્તના લક્ષણમાં ગણે છે તે, થવું જોઈએ. ભાવનું તત્ત્વ પ્રત્યક્ષ તન્મયતામાં છે. એટલે રસમાં છે. અને વ્યવહારમાં રસ એ નામથી આપણને સારામાં સારો કોઈ પણ વાતનો અનુભવ હોય તો તે પ્રેમનો છે. પ્રેમભાવનાનો પરમ પ્રકાર સાધી, સમજી, અનુભવી શકાય, તો રસ અથવા આદ્રતાનું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ સમજાય, આદ્રતા પૂર્ણ સમજાય તો ભાવના દૃઢ થાય, ભાવના દૃઢ થતાં અભેદનો સાક્ષાત્કાર આવે અને અભેદ સાક્ષાત્કારથી અતઃક, અવર્ણ્ય એવા સ્વરૂપનો લાભ થાય.

આત્માની શક્તિ અચિંત્ય, અવર્ણ્ય છે. આત્મા પોતે જ સર્વ છે. એ જ્ઞાનને નહિ, પણ એ અનુભવને, સ્વરૂપલાલ અભેદ કદીએ છીએ. આત્મા જે જે અનુભવ કરે છે તે સ્વરૂપલાલ માટેના જ પ્રયાસ છે. અત્યંત અભેદ થયા વિના તેને તૃપ્તિ થતી નથી. ક્ષણિક અભેદ તો નિરંતર થયાં જ જાય છે, પણ નિત્ય અભેદ થયા વિના તૃપ્તિ આવતી નથી. અભેદ સાક્ષાત્કારને અર્થે, સ્વરૂપલાલને અર્થે, પ્રેમભાવનાનો ઉત્કર્ષ સાધવાથી સદૃજ માર્ગ જડે છે, રાજયોગાભ્યાસનો એ જ ઉત્તમોત્તમ રહસ્યમાર્ગ છે.

પ્રેમ અર્થાત્ જે સ્થૂલ સંબંધમાત્રને એ નામ આપવામાં આવે છે તેનું તત્ત્વ શું છે? તેના ઉદભવનું કારણ શું છે? એ વિચાર કરતાં, સ્થૂલ દૃષ્ટિથી, એમ જ જણાય કે 'આનંદ' એ જ એવા પ્રેમ-સંબંધનું નિદાન છે. આ આનંદનું તત્ત્વ જ આપણે પ્રથમે જોવું જોઈએ. એ આનંદ ક્યાં છે, શામાં છે, શું છે, એ વિચાર કરવો જોઈએ. મનુષ્યને જ્યાં જ્યાં આનંદ આવે છે ત્યાં ત્યાં તે આનંદ, આનંદના સ્થાનને લઈને આવતો નથી. પોતાની જાતને લઈને આવે છે, એ તો નિર્નિવાદ, સર્વજનીન, અનુભવ છે. પુત્રમિત્રાદિ ઉપર જે નિરવધિ પ્રેમભાવ હોય છે તેનું કારણ પુત્રમિત્રાદિનાં શરીરાદિ નથી, એ,

શરીરસાધ્ય જે આપણી પોતાની તૃપ્તિ છે તેજ તે સબધન કાગ્લ છે પુત્રમિત્રાદિના મનુજન્ય ગોક જેમ અષ્ટ રીતે આપણી પોતાની ખોળે લીધે છે એમ સર્વ કાઈ માને છે, અનુભવે છે, તેમ તેમની વિષમાનતાથી, તેમના સબધથી જે આનંદ આવે છે તે પણ આપણા પોતાના ઉદ્દેશથી છે, તેમના ઉદ્દેશથી નથી એમ સર્વએ માનતું લેઈએ. પદાર્થ, સબધ, આદિમા જ્યાં જ્યાં આનંદ, સુખ, ઈત્યાદિ સમગ્ર છે, ત્યાં ત્યાં તે આપણી પોતાની તૃપ્તિને અર્થે સમગ્ર છે તે તે પદાર્થ સબધાદિની તૃપ્તિને અર્થે નથી એટલી વાત ત્યારે નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે આનંદનું સ્થાન આપણે આ પ્રકારે નક્કી કર્યું એનો પ્રદેશ, એનું સ્વરૂપ, તે પણ હવે નક્કી કરીએ આપણને આનંદ શામા આવે છે ? જ્યાં આપણી તૃપ્તિ થાય ત્યાં આનંદ આવે છે એમ કહેશો, પણ ‘આપણી તૃપ્તિ’ એમાના ‘આપણી’ અને ‘તૃપ્તિ’ એ બે શબ્દોના તત્ત્વાર્થ જો છે તે બધા વિના એ ઉત્તર નિરુપયોગી છે તૃપ્તિ એને પર્ણામિ, પૂર્ણ પ્રાપ્તિ, હવે કાઈ અધિકતી ઇચ્છા નથી, આ છે તેજ અનંત ઇચ્છાની તૃપ્તિ રૂપ છે, એને તૃપ્તિ કહીએ છીએ ‘આપણી તૃપ્તિ’મા જે ‘આપણી’ એમ કહેવાય છે તેથી એનું જ સિદ્ધ થાય છે કે એ તૃપ્તિનું સ્થાન આપણા પોતામા છે, બહારથી નથી એ સ્થાન આપણામા કીધે ઠેમણે છે ? આપણા શરીરની તૃપ્તિ છે ? આપણા મનની તૃપ્તિ છે ? આપણી હૃદયોની તૃપ્તિ છે ? શાની તૃપ્તિને ‘આપણી’ તૃપ્તિ કહીએ છીએ ? ધણાકે પદાર્થ એવા છે કે તેમનાથી મનની તૃપ્તિ થાય છે, ધણાકે સબધ એવા છે કે તેમનાથી હૃદયોની તૃપ્તિ થાય છે, પણ શરીર, મન, હૃદય, સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ સર્વત્ર તૃપ્તિનો અનુભવ કરનાર કોઈ અન્ય છે, શરીરની તૃપ્તિ અમુક પદાર્થોના સયોગાદિથી થાય છે ત્યાં પણ તૃપ્તિનો અનુભવ શરીરને નથી કેમ કે નિદ્રાદિ દશામા શરીરને અનેક તેવા સંયોગ થતા હતા તૃપ્તિનો અનુભવ નથી એ સુવિદિત છે એ અનુભવ નેનાર શરીરથી કોઈ અન્ય છે મનને અનેક નવીન વિચારાદિની લગ્નનાનો

અનુભવ યાય છે, પણ તે અનુભવમાંથી જે તૃપ્તિ મન અનુભવે છે તે, મનથી જે કોઈ અન્ય છે તેનો અનુભવ છે, મનનો નથી, વિચારાદિ, -શ્રુતિ, ભૂમિ, ઇચ્છા, -તો મન અથવા અંતઃકરણનાં જ પરિણામ છે, ખાલુ હેતુને લેઈ, બહારથી આવતા વિચારાદિને એક ઉદ્બોધક ગણી, મન પોતે જ અનેક પરિણામ પામી તે તે વિચારાકાર યાય છે. નહ પોતે જે વેશ લગવે છે, તેનો રસ તેને આવતો નથી, તેની તૃપ્તિ તેને થતી નથી, નહીં અન્ય એવા જોનારને યાય છે; તેમ મન, પોતે પોતાનાં રૂપાન્તરોથી તૃપ્તિ ભોગવતું લાગે છે તથાપિ તે તૃપ્તિ મનથી અન્ય એવા કોઈની છે, મનની નથી. ઇન્દ્રિયો અમુક સંસર્ગોદિથી તૃપ્તિ માને ત્યાં પણ તે તૃપ્તિનો અનુભવનાર ઇન્દ્રિયથી અન્ય છે. આ પ્રકારે જોતાં શરીર જેવા રથૂલમાં કે ઇન્દ્રિય અને મન જેવા સૂક્ષ્મમાં તૃપ્તિનો પ્રદેશ શરીર મન ઇન્દ્રિયાદિથી અન્ય એવા આપણા પોતાના કોઈ અંશને વિશે જ કરે છે, અન્યત્ર નહિ. એમ જ એ તૃપ્તિનું સ્વરૂપ પણ અવશ્ય અથવા રથૂલ પ્રકાર કે સૂક્ષ્મ પ્રકારથી દર્શાવી ન શકાય તેવું છે. સામાન્યમાં સામાન્ય રથૂલ તૃપ્તિનો જ અનુભવ જુઓ. શાકરને ખાવાથી ગળપણનો જે અનુભવ અને તૃપ્તિ યાય છે, તેનું સ્વરૂપ અન્યને કહી શકવું અશક્ય છે. ગમે તેટલાં વયનોથી કે ઉપમાઓથી, સાંભળનારને શાકરના સ્વાદની તૃપ્તિ થતી નથી. જેણે શાકર ખાધી છે, તેને જ તે તૃપ્તિનો અનુભવ સમજાય છે. આવી રીતે જે અનુભવગમ્ય વાત છે, કહી શકાતી નથી, કહેતામાં તેનો પૂણું રસ જોડી જાય છે, તેને સ્વસંવેદ્ય કહે છે. ત્યારે તૃપ્તિનું સ્વરૂપ સ્વસંવેદ્ય છે. આટલા વિચાર ઉપરથી આપણે સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકીએ છીએ કે તૃપ્તિ અથવા આનંદનું સ્થાન આપણામાં છે, રથૂલ-સૂક્ષ્મથી અતિરિક્ત એવા પણ આપણા પોતાના જ કોઈ પ્રકારમાં છે. અને એનું સ્વરૂપ સ્વસંવેદ્ય છે. ત્રણે રીતે પ્રાપ્ત થતા આ 'આપણે' -સાબ્દવાચ્ય જે કોઈ છે, અનેક સુખદુઃખ, રાગદ્વેષ, ક્રોધભેદ, લોભાદિવિકાર, જ્ઞાનઅજ્ઞાનાદિ અનુભવ, જૂતભવિષ્ય, વર્તમાન

તેનું અસંધાન, એ સર્વ એકત્ર, એકરૂપ કરી આપનાર જે જ્ઞાન છે, જે રસમય સૂત્ર છે, તે જ આ 'આપણે' -શબ્દવાચ્ય છે.

એને જ 'આત્મા' — સ્વરૂપ — કહે છે. જ્ઞાન વ્યક્તિમાત્રમાં સમાન છે, એકરૂપ છે, એકાકાર છે, એ વિના કાંઈ છે નહિ, તેથી જ અદ્વૈત છે. અનુભવમાત્ર જ્ઞાનને અધીન છે. અસ્તિત્વ, અમુક છે એમ પ્રતીતિ થયે, સમગ્ર બ્રહ્માંડનું પણ હોવું, — જ્ઞાનાધીન છે. જ્ઞાન એ જ સત્તા; અજ્ઞાન એવો પદાર્થ જ નહિ કેમ કે અજ્ઞાનની સત્તા પણ જ્ઞાનાધીન છે, જ્ઞાનને સમજાવવા, અનુભવવાને અર્થે એક કાપતા કરેલી છે, આરોપિત છે. સમગ્ર વિશ્વ જ્ઞાનવિસાસ જ છે; જ્ઞાનના અનેકાનેક વિવર્તની રચના છે. વસ્તુપદાર્થોદિ જે અનુભવાય છે તેનું પૃથક્કરણ કરી જ્ઞેશે. તો તેમાંથી દેશ કોણ અને કારણના વિના બીજી કોઈવાત હાથ આવવાની નથી. વસ્તુ આદિ અમુક દિગ્વિભાગથી પરિમિત છે, અમુક કાલવિભાગથી વિભક્ત છે, ને અમુક જડનો સમૂહ છે, એટલું તો આપણે સર્વે સ્વીકારીશું. દિશ્ અને કાલ એ બે તો કેવલ માનસિક છે એમ કહીશું તો તે પણ સર્વ કોઈ સહજે સ્વીકારશે. *

પણ જડને માનસિક સ્વીકારતાં સર્વ અટકશે. પરંતુ જડ શું છે તે વિચારો. પદાર્થથી અમુક લાગણીઓ થાય છે. કદિનતા, ગુરુત્વ આદિ પ્રત્યક્ષ થઈ આવે છે. એથી જ આપણે જડ એવું નામ ઉચ્ચારી તેવાં

* જડવાદાનુસાર વિવેક કરનારા કહે છે કે બાહ્યકને ધીમે ધીમે ભૌતિક પદાર્થોના અનુભવ થતે થતે, દૂરત્વ નિકટત્વ, ઇત્યાદિ ભાવનાતુ જ્ઞાન આવડું બને છે અને દિશ્ તથા કાલ કેવલ માનસિક ન હોનાં માત્ર બ્યાવહારિક અનુભવજન્ય જ છે. આ કહેવું યોગ્ય નથી કેમકે પદાર્થોદિની સત્તાનું જે જ્ઞાન તે દિશ્ અને કાલને પ્રથમથી માનીએ તો યઈ શકે છે, નહીં તો તેવું જ્ઞાન જ સંભવતું નથી. એટલે જ્ઞાનથી ભિન્ન એવા બ્યાવહારનો જેના ઉપર આધાર તેને જ તે બ્યાવહારમાંથી ઉપજાવવા ચત્ન કરવો બ્યર્થ છે એની એ જ વાત કારણતા પરત્વે પણ બહુવી.

તેના પ્રત્યક્ષોના એકત્ર કારણોનો તે નામથી બોધ કરીએ છીએ જ્યાં એ કારણ છે, અમુક અમુક પ્રત્યક્ષો એ કાર્ય છે, ત્યારે એક કે એકથી અધિક એવી કાર્યકારણની પરપરાના એકત્ર સમૂહને જ જ્યાં જહીએ છીએ, એ પ્રતા અન્ય કાર્ય નથી તો દિશ્ અને કાનની પેઠે કાર્ય કારણભાનનો વિચાર તે પણ માનસિક જ છે દિશ્, કાન, કારણતા એ ત્રણ મિના જ્ઞાનના વિવર્ત જ થતા અશક્ય છે જ્યાં સુધી જ્ઞાન, અવાચ્ય, અનિર્વચનીય, અશબ્દ, મનોવાગ્ગોચર રહે છે ત્યાં સુધી વિવર્ત નથી જ્ઞાન એટલો શબ્દ ઉચ્ચારતાની સાથે જ દિશ્, કાન, કારણતા એ ત્રણ ભેગા જ ઉચ્ચારાય છે જેને જ્ઞાન એમ કહ્યું તે અમુક દેશ પરિચ્છેદનાળુ, અમુક કાન પરિચ્છેદનાળુ, અને અમુક કાર્યકારણની પરપરાશ્ચ છે આ પરિચ્છેદને જ, અદ્વૈત પરિભાષામાં, કાનપરિચ્છેદ અને વસ્તુપરિચ્છેદ એવા નામ આપેલા છે અને પરિચ્છેદાતીત, અપરિચ્છિન્ન, એવું સ્વરૂપ જ્ઞાનને આપેલું છે પરિચ્છેદ દ્વારા જ્ઞાન, અનત સૃષ્ટિઓ વિગતારે છે, અનેક વિવર્ત પામે છે, ને એમ સમગ્ર બ્રહ્માંડ જ્ઞાન છે

ત્યારે હવે ‘આપણે’ શબ્દનામ્ય જે જ્ઞાન, તૃપ્તિ અથવા આનંદમાત્રનું નિધન છે, તે જેમ પરિચ્છેદથી વિમુક્ત હોય, વસ્તુ પરિચ્છેદરહિત થઈ કાલપરિચ્છેદ અને દેશપરિચ્છેદ સંજિત હોય, વસ્તુ અને કાનપરિચ્છેદથી રહિત થઈ દેશપરિચ્છેદ સંજિત હોય ને છેવટ દેશપરિચ્છેદરહિત થઈ અપરિચ્છિન્ન હોય તેમ આનંદ અધિકાધિક અનુભવાય એ સ્પષ્ટ છે આ પ્રકારે જ્ઞાન પોતે પોતાને અનુભવે એ જ નિ સીમ આનંદની દશા છે વિવર્તમાત્રનો અનુભવ કરનામાં જ્યાં જ્યાં પરિચ્છેદલાભ થઈ જ્ઞાન પોતે પોતાને અધિકાધિક અનુભવે છે ત્યાં ત્યાં આનંદ અધિકાધિક નિ સીમ અનુભવાય છે ‘આપણે’-શબ્દનામ્ય જે જ્ઞાન તે જ ત્યારે આનંદનું સ્વરૂપ છે, તે જ ખરું સ્વસંવેદ છે એ સ્વસંવેદ જ્ઞાન પોતે પોતાને જ અનુભવતું જ્યાં

તેમ તેમ સ્વરૂપલાલ થતો જાય છે વ્યવહારનો અનુભવ પરિવેદ
લગ્નવાનો જ માર્ગ છે સ્વરૂપનાલ એ જ પરમ, નિ સીમ, અનાધિત,
અખડ, આનંદ છે એને સ્વરૂપાનુસંધાન પણ કહે છે

સ્વરૂપલાલ વિના આનંદ નથી જેવું માણસના પોતાના
આત્માનું, પોતાના જ્ઞાનનું સ્વરૂપ, તેવો જ તેનો આનંદ, એ નિર્વિવાદ
અનુભવ છે પોતાની જે સુખ-લાવના તે જ્યાં પ્રાપ્ત થાય ત્યાં જ
સુખ, અર્થાત્ પોતાના સ્વરૂપનો જ્યાં લાલ થાય ત્યાં જ આનંદ
મનુષ્યમાત્ર, વસ્તુમાત્ર પોતે પોતાનું પ્રતિબિંબ પ્રાપ્ત કરીને જ ખુશી
થાય છે વ્યવહારમાં સામાન્ય કહેવતો સમાનશીલ વ્યક્તિને સહ્યમ એ
પણ એવા જ તાત્વિક નિશ્ચયની સાક્ષી પૂરે છે સ્વરૂપ તો જ્ઞાન છે
એમ જ્યારે સમજાય અને અનુભવાય ત્યારે પરમસુખ જેને મોક્ષ
કહે છે, તે અનુભવાય છે સ્વરૂપ ન જાણવાથી જે કોણે જાણે
જાણાય છે, તે જતા રહે છે, વિવર્તનો અધિષ્ઠાનમાં વિનય થઈ રહે
છે, ને જ્યાં જ્યાં દષ્ટિ પડે ત્યાં ત્યાં સ્વરૂપ સ્વરૂપને અનુભવે છે આ
સ્વરૂપનાલનો આનંદ, દેશ કાલ વસ્તુ ત્રણે પરિચ્છેદથી વિમુક્ત એવા
અપરિચિન્ન જ્ઞાનનો અનુભવ, કોઈ વાર પણ થાય છે કે આ મહેવું
એક વચનમાત્ર જ છે કે કલ્પનામાત્ર જ છે કે ઉત્તમ ભાવનાનો વિનાશ
છે કે એવું પ્રશ્ન સહેજે થશે એવું ઉત્તર પુનઃ અનુભવથી જ મળી શકશે
દેશ કાલ વસ્તુ ત્રણે પરિચ્છેદવાળા જે જે સ્થૂલપ્રાપ્તિ આદિના આનંદ
છે ત્યાંથી આરબીને તે દેશકાલમાત્રથી પરિચિન્ન એવા કાન્યરસાદિ
આનંદ, કે દેશમાત્રથી પરિચિન્ન એવા અનંત આકાશ અનંત
જીવન, અનંત શક્તિવાળા ઈશ્વર, ક્રત્યાદિ ભગવાતાના આનંદ તેમને
વિનોદો તો સમજાશે કે ત્રણે પરિચ્છેદવાળા આનંદ દ્રષ્ટા દર્શન દસ્ય
ત્રણેની અપેક્ષા કરે છે, દેશમયથી પરિચિન્ન આનંદમાં દર્શન-તે
આનંદ ઉપભવનાર સાધન જે કાવ્યાદિ તે-નુ જ્ઞાન ઓછું થતું જાય
છે, દેશમાત્રથી પરિચિન્ન આનંદમાં દસ્ય દ્રષ્ટાને પણ ઘડી દેતું

અનુભવાય છે, પણ ત્રણે પરિ-હેદ્યો નિર્મુક્ત જે અપરિચિન્ન જ્ઞાન તેના આનંદમાં દ્રષ્ટા માત્ર જ અમર જ્ઞાત્ર દાકી દે છે, પોતામાં સમાવી લે છે, સ્વરૂપાનુસંધાન સંધાન પામે છે એ ચાગ અનુસંધાને જાગત, ગ્વપ્ન સુપ્તિ તૂર્ણા જોમ હીએ તો પણ જ્ઞાને તૂર્ણામાં જ અપરિચિન્ન નિજાનાનંદ અનુભવનાર છે, જાગતે સતે સુપ્તિનું પ્રત્યક્ષ થાય છે એ આનંદ અનાન્ય અવસ્થા છે એ સમયે જે આનંદ અનુભવાય છે તેનું વર્ણન રી રાગતુ નથી થવન “સિતન મેક રામ રામમાં અનેક” એટલું જ અસ્પષ્ટ રીતે હી રાગાય છે જાનીઓની એક જ્ઞાનતામાં, મન્ત લોકોના હાનમાં યોગીઓની સમાધિમાં, ઝરિઓના રસમાં, સંગીતાનુભવીઓની લયમો લક્ષ્મીના લજ્જનમાં, સર્વત્ર એ અપરિચિન્ન આનંદનો અનુભવ થાય છે તમે ગ્રીષ્મ સ્તુતી સાપાહન ગોલા વિલોકતા કોઈ પર્વતના શાન્ત શિખર ઉપર બેલા છો, સૂર્યના પ્રિયો ધીમે ધીમે પશ્ચિમમાં અમરતા જન છે, તેને વિનોદી એ દિશાના મુખ ઉપર વિતરતા વિરિધ રંગને આશ્રય અને આનંદથી અનુભવો છો પોતપોતાના સ્થાન ગોઘતા પશુપક્ષીના ધ્વનિથી મોહ પામે છો શિખરે શિખરે પ્રસરતી રાત્રીની મદ સ્વામતા, નદીઓના પ્રવાહમાં ધીમે ધીમે પ્રતિબિંબતા તારા ચંદ્ર પ્રાસનો મધુર નિસ્તાર, એ બધાનું મનન કરતા અને નિવારના તરંગે બિલ્બિતા તમે સિંચ થઈ પરી રહ્યા છો નિરોધ થાય તો મદાસ ન માનો છો એ આનંદને પ્રસંગે તમે એના અનુભવમાં જતા નથી ? કે તમારો જ્ઞાનમાંથી પ્રથમે એ આનંદ પ્રાપ્ત કરનાર સાધન પછી એ આનંદ ઉપજાવનાર પદાર્થો ને છેવટ એ આનંદના અનુભવનાર તમે પોતે, બધું ની ગી જન છે, ને અવસ્થા, અવાચ્ય, એવો કોઈ અપરિચિન્ન જ્ઞાનકર આનંદ જ અનુભવાતો રહે છે કોઈ મોલ્યના ગ્વસમાં તન્મય થવાત, કોઈ ગાનની લયમાં વિનીત થવાત પણ આવો અનુભવ થતો નથી ? તમારા મનમાં તમને કોઈ વાર વણી અમુકથું થતી હોય છે, તે પ્રસંગે એમગત થઈ જતા તે અમુકથું નિકાલ સૂચનનાર પ્રકાર તમારા

મનમાં એકાએક પડતો નથી? ને તમે તેવે સમયે પરિવેદ માનતે વીસતે ગયા હોતા નથી? આવી જે અપરિચિત્ત આનંદની દશા છે તે જ જ્ઞાન છે, એનું વર્ણન ચક્ર અશક્ય છે આપણે ઘાઈ વિચાર ચલાવતા હોઈએ, અને તે વિચારના અનેકક્રમે ચાલતા એક વિચારથી ખીન્ન વિચાર ઉપર જઈએ, તે બે વિચાર વચ્ચેની જે અતિસૂક્ષ્મ નિર્વિચારાવસ્થા થાય છે, તેના જેવી અપરિચિત્ત પણ તે ક્રૂતા અધિક સમય - શીતલ-એવી આ આનંદની દશા કહી શકાય

પરિવેદની પાર જવાય ત્યારે જ એ આનંદ અનુભવાય છે. એ આનંદ અનુભવવાનો મર્ગ પ્રેમ છે જેને જે સ્થાને પોતાના સ્વરૂપનો લાભ થાય ત્યાં તેને પ્રેમ આવે છે, પણ તે પ્રેમ પરિવેદ રહિત થાય ત્યારે જ મધાર્થ સ્વપ્નાનુસંધાન અનુભવાય છે વિશ્વવીનાને વિતોક્તિવામાં પ્રેમ ધરનાર નિશ્ચિના પદ્મથીને જ પ્રેમવિષય માન્યા કરે, કાન્ધના રસમાં વિલીન થનાર શબ્દ અને અર્થને જ રસવિષય સમજ્યા કરે, સંગીતમાં લય પામનાર રાગ અને ચીજને જ પ્રેમવિષય ગણ્યા કરે, વેદાન્તાદિ ઉપર લાવ રાખનાર શાસ્ત્રપરિભાષામાં જ કૃતાર્થતા લીધા કરે, વ્યાવહારિક દૃષ્ટીપ્રેમ આદિમાં આસક્ત થનાર પ્રેમસ્થાનના શરીર કે મનને પ્રેમવિષય ધાર્યો કરે, તો તેમાંના કોઈ ને તે તે નિષ્કળ પોતાના “પ્રેમ”થી સ્વરૂપનાલય તો નથી તે તે નિષ્કળ ઉપર જે પ્રેમ હોય તેને એટલા ઉત્કર્ષ પર્વત લઈ જાય કે પરિવેદ માત્રની પાર તે પ્રેમની લાવના પહોંચે, તો જ સ્વપ્નાનુસંધાનનો છેવટનો અનુભવ આવે, તો જ પ્રેમ સર્વત્ર એકનો એક છે, નિશ્ચિત્ત તેના વિનત છે, એમ સાક્ષાત્કાર થાય, તો જ જ્યાં દષ્ટિ કર ત્યાં સ્વરૂપને અનુભવી શકે એવી સ્થિતિ બપજે એમ ન થાય ત્યાં સુધી ‘પ્રેમ’ એટલા શબ્દથી હેતરાઈ, જે લોકો અપરિચિત્ત પ્રેમને પ્રેમ ક્ષણે તેમાં ઉચ્છૃંખલ જન્યા રહે છે, તે તો અતોષ્ટ અતોષ્ટ, અનાચારી, અને ઉન્માર્ગમાં જ છે કોઈ તરફથી ખરા

પ્રેમનું લક્ષણ આપ્યું છે કે “પ્રેમસ્થાનના અભાવને સમયે જે પ્રેમ ખરે અરૂપે અનુભવાય છે તે ખરો પ્રેમ છે.” અર્થાત્ પરિચ્છેદ રહિત પ્રેમ તે જ પ્રેમ છે. આ કારણથી જ સ્ત્રીના પ્રેમ કરતાં મિત્રનો પ્રેમ અધિક કહેવાય છે; સ્વૂલ સ્પર્શનો પ્રથમમાં જે ભાવ છે તે કરતાં દ્વિતીયમાં અત્યંત અભાવ હોવાનો સંભવ છે. આ લેખમાં તેમ “પ્રેમજનન” માં જે ‘પ્રેમ’ને અવલંબીને લખવામાં આવે છે તે આ પ્રેમ છે. એ જ અભેદ છે, અભેદનું બીજા અને ફલ છે; કેમ કે ભેદમાં જ દુઃખ કલેસાદિની ઉત્પત્તિ છે.

એ સ્થાને એમ પ્રશ્ન થવાનો સદજ સંભવ છે કે વેદાન્ત પ્રતિપાદ્ય બ્રહ્મ, જ્ઞાન ઇત્યાદિને પ્રેમ અને અભેદ એવાં નામ આપવાનું શું પ્રયોજન છે? એ પ્રયોજન જણાવવાને અર્થે આપણે ધર્મ શબ્દના અર્થ ઉપર કાંઈકે લક્ષ કરવાની અપેક્ષા છે. ગમે તેટલું તત્ત્વજ્ઞાન, સામર્થ્ય, આશ્રય, આપણી ધર્મભાવનામાં હોય પણ જ્યાં સુધી તેમાં ભય પ્રેમભાવ, એક ભાવ, અભેદનો રસ, સ્પષ્ટ રીતે જણાય નહિ, ત્યાં સુધી તે આપણા હૃદયને આકર્ષક, લાકિત કે પ્રેમ ઉપભવે તેવી, અથવા પૂજ્ય, અને આપણે તે રૂપ ધર્મ એ એવી ઇચ્છા પર્વત ઇષ્ટ, લાગશે નહિ. વેદાન્ત પ્રતિપાદ્ય બ્રહ્મ તે બે શુદ્ધ તર્કમાત્ર હોત, કેવલ જ્ઞાનમાત્ર હોત, તો તેનો અપરોક્ષાનુભવ કરા અર્થનો રહત નહિ, બ્રહ્મમૂલ મહાત્માઓના જીવનમાંથી કાંઈ એવો સુવાસ વિસ્તરત નહિ કે જેથી તે આનંદ અને પ્રેમના સ્થાન થઈ રહે. બ્રહ્મ જેમ તર્ક-પ્રતિપાદ્ય નથી, બ્રહ્મ વસ્તુ નથી, તેમ જ્ઞાનમાત્ર પણ નથી, તે તો કેવલ પ્રેમમય છે, પ્રેમ છે, ને પ્રેમનો સાર અભેદ છે જ્ઞાનાનંદ શુદ્ધિમાં નથી, હૃદયમાં છે, એમ જણાવવા ઉપનિષદમાં ઠેકાણે ઠેકાણે બ્રહ્મનું સ્થાન “હૃદય”-માં જતાવેલું છે, શુદ્ધિ આદિથી તે પ્રાપ્ય નથી એમ કહેવું છે. પ્રેમનો જે રસ મનુષ્યહૃદયમાંથી ઝરે છે તે અવર્ણ્ય, અતકર્ષ્ય, અસીમ છે એમાં વાદવિવાદ, મંડનખંડન, પ્રતિપાદન પ્રતિપાદ્ય, કશું નથી,

એ રસમા ઝીનનાર કદાપિ અર્ધાનો ગ્રંથ પણ સમજતા નથી જ્યારે એટલે સર્વમયતા, અભેદ, એવું પ્રકણ જનારે પ્રેમરૂપે યગે, અને વ્યક્તિ વ્યક્તિના હૃદયમા પ્રત્યક્ષ રહેવું આ ગ્સતુ મિદુ પ્રેમસમુદ્રમા ભળી સર્વત્ર એના એજ એક પ્રેમને ઓળખને, ત્યારે જ્ઞાનની પણ સીમા આવી જાતા તેજ જ્ઞાન એમ યથુ અનુભવાશે. જુદે જલ્મનામ્હ જુદીની પરાકાષ્ઠા આગ્રહના ત્યાગમા ફરી હોય તો તે આવો પ્રેમભાવ અનુભવા વિના સિદ્ધ થવાની નથી એવેને અત્રેત જ્ઞાનને જ્ઞાનરૂપ કે પ્રેમરૂપ કે અભેદરૂપ કહો પણ તેનું તત્ત્વ આ પ્રકારના અર્થથી જ અનુભવાય છે, જુદીવિનાસોથી નહિ પણ હૃદયસ્થિતાગ્રથી રિનોકાય છે ત્યારે ધર્મ અથવા તત્ત્વવિચારથી આપણને પૂર્ણ પૂજ્યત્વની ભાવના પ્રાપ્ત થવાનો જે ઉદ્દેશ છે, તે જ્ઞાનના આ અગ્રપને જ્ઞાન પ્રેમમય છે એમ બનાવી સ્પષ્ટ કરી આપવાથી સદજે સિદ્ધ થાય છે, અને એટલા જ હેતુને અર્થે, અન્યથા સિદ્ધ થવો મનિ એવો જે તટસ્થેશ્વ વાદ છે તેનો આશ્રય કરવાની આસ્થિતા ગ્રહેતી નથી વળી આવા પ્રેમની પ્રતીતિ પ્રત્યેક મનુષ્યના હૃદયમા પ્રત્યક્ષ મિદ્ધ છે છેક બાબ્યકાયથી તે વૃદ્ધાસ્થા પર્યંત જોતા પણ પ્રાણીમાત્રને પોતાના ઉપર જેવો પ્રેમ છે તેવો કહી પણ નથી માણસ ગમે તેટલો અનાચાર કરે, ગમે તેવે કુમાર્ગે જાય, પણ પોતે પોતાનું અનિષ્ટ સાધતું નથી, પોતાના સ્વરૂપાનુમધાનમા જ તે પોતાનું કર્તવ્ય સમજે છે, ‘અમુક કર્તવ્ય છે’ એમ માનવાની જે અનિવાર્ય ભાવના તે પણ સ્વરૂપાનુસંધાનનો જ અનિહ વ્યાપાર છે જ્યાં સુધી આ “અ”-નો વિચાર કેવન એક દેહમાત્ર જેટલા પન્નર પૂરતો જ છે, ત્યાં સુધી શાસ્ત્ર, ગુરુ, લોક, ધર્માદિની મર્યાદાનું ઉપધન થતું નથી, તેમા જે જે માર્ગ કહ્યા છે તેનો આશ્રય કરવાથી જ ‘અ’-નો આવો મુત્ત વિચાર વિશાલતા ગ્રહે છે, ને છેડે અનતમિદિ જ્ઞાનને સ્થાને એ “સ્વ”-ને સ્થાપી, હું સર્વ છું, સર્વ હું છે જહ વ્રદાસ્મિ—એવા અનુભવમા શાસ્ત્ર, ગુરુ, લોકાદિને મિથ્યા દેશનાર પ્રેમરૂપે પરિણામ પામે છે એ જ મનુષ્ય-

કર્તવ્યની પરાકાષ્ઠા છે એવા પ્રેમના તત્ત્વ આપણા સ્વભાવમાં જ છે, આપણી કર્તવ્યશુદ્ધિને તે પ્રેમ જ — સ્વરૂપાનુસંધાન દ્વારા — પોષે છે, ને શુદ્ધિ પામતે પામતે સર્વ પ્રેમમયતામાં આપણને લઈ જઈ, અભેદાનુભવ કરાવે છે વ્યક્તિ અને બ્રહ્મ એ અતિ વિરુદ્ધ ભાસતા અનુભવને એક કરી આપનાર પ્રેમ છે વ્યક્તિમાં જ વિદ્યમાન પરિનિષ્ઠિત પ્રેમ અપરિચ્છિન્ન પ્રેમને અનુભવાવે છે આ પ્રેમની બહાર ઈશ્વરને ઓળખવો, બ્રહ્મને વિચારવું ઉપનિષદોએ કહ્યા છતા હૃદયની બહાર બ્રહ્મને જાણવું એ જીવન છે તે, એ પ્રેમને અમુક વ્યક્તિ કે અમુક પરિચ્છેદ કે અમુક લાભજ્ઞાન સાથે જોડનાની જીલના સરખી છે એ પ્રેમ અનંત અવશ્ય, અસીમ છે એ પ્રેમના પરિપાકને અર્થે જ આ આપ્ત જીવન તેના અનુભવ અને તેની વિટલ્લનાઓ છે પુનર્જન્માદિની પણ તે જ અર્થે વ્યવસ્થા છે બ્રહ્મને પ્રેમ એ નામે ઓળખવાથી જેમ આપણને જ્ઞાનમય ભક્તિ પ્રેમનાર ભાવના હાથ આવી શકે છે તેમ પુન બ્રહ્મને પ્રેમ કહેનાથી આપણી નીતિમૃત્તિકા આપણું ચારિત્ર, તેની પરમેશ્વરતિનો માર્ગ સમજાવ છે એના પ્રેમ નિનાનો ધર્મ ધર્મ નથી ચારિત્ર ચારિત્ર નથી ચારિત્ર એ તો આવા સર્વમન અભેદ પ્રેમની ભાવનાનો વ્યક્તિ દ્વારા આનિર્ભાવ માત્ર જ છે વેદાન્તની વાતો ન કરતા જેને ખરેખર અનુભવવો છે, ખરા ચારિત્રમાં વર્તવું છે, તેને જોયો આ પ્રેમ નિના અન્ય માર્ગ જ નથી

પ્રેમ એ શબ્દને વ્યાવહારિક અર્થ ધોઈ એવો કોઈ રંગ લાગે છે કે ગમે તેવા વિવેચનરૂપી જલથી તે ધોવાવો મ્હિન છે અને એથી જ મ્હાવિત્ત બ્રહ્મને પ્રેમમય ન કહેતા જ્ઞાનમય કહ્યું હશે કે મનુષ્યો પ્રેમમાં જે જ્ઞાનમયતા છે તેને ત્યજી તેની રચૂલમયતાને વળગી પડી અનેક અનાચારને બ્રહ્મજ્ઞાનનું નામ આપી છેતરે કે છેતરાય નહિ પરંતુ જ્ઞાન એ શબ્દને વળગીને પણ પડિતોએ બ્રહ્મને નીરસ બનાવના મા ત્યુનતા રાખી નથી જ્ઞાન એને “જાણનાપણ માત્ર એટલે

જ અર્થ અતિ ઉચિત છે, અને અપરિચિન્ન પ્રેમ તથા અપરિચિન્ન જ્ઞાન ઉભયે એક જ છે, જ્ઞાનમાત્ર પ્રેમ છે, એવો અનુભવ થઈ શકે છે પણ જ્ઞાનને શુદ્ધ બનાવી દઈ પરિચ્છેદ માત્રનો અભાવ થાય તે જ જ્ઞાન સમભવ્ય એ નિશ્ચય જ્ઞાનીઓએ ઉપજાવી કાઢ્યો એ નિશ્ચયને અનુસરતા પરાગ, ત્યાગ, એ વાત, અતિ આવશ્યક થઈ પડી, અને પ્રેમના સ્વરૂપનો અનુભવ પણ વેરાગ્ય અને ત્યાગ વિના નથી થતો. એ વાનના અમણુ સાધકોને જમણા ન થાય તે હેતુથી કેવન ત્યાગ માત્રને જ આગળ ક્રવામા આવ્યો પણ વિચારે કે ત્યાગ એને અભાવ, સાધતે સાધતે છેવડ તમે જાહના પણ અભાવમા જઈ પડશો, અને શૂન્યવાદ ઉપરિચિત થતા અંગે તે પણ એવી શુદ્ધ જ્ઞાનમયતાવાળા જાહમા તમને નિર્વેદ ઉદાસીનતા અને ગ્માનિ વિના બીજુ ઉપાસ્ય પ્રાપ્ત થશે નહિ પણ ત્યાગ અથવા પેાગમા આવી જે અભાવમાનના છે તે ભાવાશ્રિત છે, ને તે ભાવ પાડો પ્રેમ છે જે અપરિચિન્ન પ્રેમ આપણે મ્હોએ છીએ તે પ્રેમ છે જે 'દુ' નો આશ્રન કરી કર્તવ્યમાત્ર થાય છે, આખો સસાર અને વ્યવહાર જે 'દુ' ઉપર ટકે છે, તે 'દુ' 'મર' છે એવો પ્રેમ એ જ શુદ્ધ ત્યાગ છે મતંબમાત્રને અવિશગ્તિ હૃદયે, અભિસાધિ વિના, સાધવા એ જ ચારિત્ર છે, યન તત્ર સ્વરૂપાનુસંધાન પામના જનુ એ જ પન્મોપામના કે પ મ યોગ છે વેદાન્તના ઉત્તમોત્તમ લેખોનો આજ સાર છે

ત્યારે જાહને પ્રેમ અથવા અભેદ રૂપે કહેવામા ત્રણ પ્રયોગન છે (૧) જ્ઞાન અને ભક્તિનુ એક્ય કરે તેથી તત્ત્વભાવના આપવી (૨) જનસ્વભાવમા સિદ્ધ એવી અગ્નિમાનનાનો C મર' મર'ન સ્વ રૂપાનુસંધાન થવામા છે એ જણાવવું. (૩) ત્યાગનો અભાવરૂપ અર્થ છે તેને રચાને ભાવરૂપ અર્થ આપી જીવનની અને વ્યવહાર ની સ્થાયીકરણ કરી આપના પ્રયત્નમાત્રને ગિયર કરવો શરીર, મન, ચારિત્ર્ય મન,

દેશ, કે રાજ્ય, સર્વની ઉન્નતિ વેદાન્તભાવનાના આ ચૂદનસ્વનો અનુભવ થનામા જ રહેતી છે એમ મારુ માનવું છે અને પ્રાચીન આર્યો વર્તની લબ્ય મહત્તા એ વેદાન્તભાવનાના આશ્રયથી જ ઉદ્ભવેતી છે એની ઇતિહાસની સાક્ષી છે આધુનિક સુસારકો, નજીવી સુધારકો પણ, આ ભાવનાનો આશ્રય કરશે તો જ તેઓ પોતાની વાઠના સિદ્ધિ ક્રમમાં સહેજે નિમ્ન થશે જે વેદાન્તે આપણને નિસ્તેજ, નિર્મોચ, ઉદાસીન, કર્તવ્યવિમુખ, શોકમોહિ કનેશ વેનારા બનાવ્યા છે તે વેદાન્ત છે જે જે પદાર્થ, દર્શન, અનુભવ આદિ છે તેનું એકત્ર નામ માત્ર જ જ્ઞાન છે, એ જેમ તત્ત્વભાવનાનો સાર છે, તેમ જે જે કર્તવ્ય, વ્યવહાર, આદિ પ્રાપ્ત થાય છે તે સર્વ ચારિત્રના અભેદો તર્કને અર્થ છે એ જ્ઞાનશબ્દગત પ્રેમની ભાવનાનો સાર છે, જ્ઞાન મયતા એકલી જેમ શુદ્ધતામાં દોરે છે, તેમ પ્રેમમયતા એકલી પાત્રી જ્ઞાનિતામાં પાડે છે, એકથી હૃદય ખૂંડુ થઈ જાય છે તો બીજીથી તે અનાચારી બને છે ઉભયનું એટલે જ્ઞાન અને પ્રેમનું મિશ્રણ થતા અભેદનો અનુભવ આવે છે, અમરોદામાં મર્ધાદ્ય દેખાય છે, ભેદમાં અભેદ અનુભવાય છે ને ચારિત્રનો પરમ પ્રત્યં ઉદ્દીપ્ત થાય છે

પ્રેમ, જ્ઞાન આત્મા, અથવા જનરભાવમાં જે કાર્ષ તે ભાવનાને અનુરૂપ છે, તે સર્વદા સ્વતંત્ર છે, પુરુષાર્થનો અવકાશ તેનો અનુભવ પામનામાં સ્પષ્ટ જ છે જ્ઞાનમાત્રને મોક્ષ જ્ઞાન પ્રત્યાદિ નામ આપ્યા છે, પ્રેમ ભાવનાનો અનુભવ, એના અપરોક્ષ જ્ઞાન દ્વારા જ થઈ શકે છે પ્રેમનું જ્ઞાન બીજા જ્ઞાન જેનું નથી, પ્રેમને જાણ્યો કે તુરંત તે અનુભવાયો જ, પ્રેમરૂપ થવાયું જ, પ્રેમરૂપ થયા વિના, પ્રેમ અનુભવ્યા વિના, પ્રેમ કદાપિ જણાતો નથી એટલે જ્ઞાનમાત્ર જ મોક્ષ છે, જ્ઞાન છે, એ ઉક્તિ ચચાર્થ છે, જે પ્રેમને કાર્ષ ઉત્તરનાનું, લાવનાનું, સુધારવાનું, હોય તો જ્ઞાનમાત્રથી તે સિદ્ધ ન થાય પણ તેને તો માત્ર પોતાનું સ્વરૂપ જ સ્પષ્ટ કરવાનું છે, પોતે પોતને સર્વત્ર અનુભવે

હે, એને જ્ઞાનમાત્રથી જ તે સાધ્ય છે, ને તેથી પુરુષાર્થનો એ માટે સંપૂર્ણ અવગત છે. આમ સ્વતંત્ર જ્ઞાન, જ્યાં અથવા આત્માના અરૂપાનુસંધાનની જે સ્વતંત્રતા છે તે પ્રેમના નસ વિના મૂતી છે. અભેદના રસાયન વિના અવ્યક્તતાની પરતગત જ છે અભેદ મત્ર એ સ્વતંત્રતાનો મત્ર છે - સર્વ પ્રાણી સ્વતંત્રતાનો મત્ર છે.

આના હેતુ ઉપર લખ ગાખી, અત્યંતવેદાન્તને તેના શુદ્ધ રૂપે અપ્ય પ્રવાને અર્થે, મે પ્રેમજીવન એ લેખ યોજ્યો હતો. આ અભેદોર્મિ પશુ તે જ પ્રેમમાત્રને અનેક પ્રકારે અનુભવતા યોજ્યો છે. પ્રેમ એ જ જીવન છે. એમ સમજવા પડી અભેદાનુભવમા પરમાનંદ અનુભવાયો છે અને અપ્રમાત જ આ અભેદોર્મિના અગિયારે પદો પ્રેમજીવનના અગિયાર પદોના પ્રત્યેકનો પરોક્ષ જ હોય તેવા થઈ રહ્યા છે. આમ પ્રેમથી અભેદ પર્યંત પહોંચતા આનંદનો વિનાશ કોઈ અવલંબી ગસસાગો અને અત્મભરિક થઈ જા નો છે. (૧) પ્રેમજીવનમાં પ્રેમઅરૂપનું પ્રથમ પદ છે, અને સર્વત્ર - જ્ઞાનમાત્ર - પ્રેમ છે એવો તેનો નિર્દેશ છે. અપરિચિન્ન પ્રેમ તે જ પેરાઅ છે, પરમ-જ્ઞાન દશનું સાધન છે, એમ અભેદોર્મિના પ્રથમ પદમા - 'પેરાઓર્મિ' મા મ્યુ છે. એમા નવની જીવનમાત્રને પ્રેમ માનવાની ભાવના તેના પ મોર્મિ પદ ત પહેલ્લી છે, ને અભાવરૂપ જે પેરાઅ તેનો પશુ ભાવપ્ર પ્રેમમાં પ્રવિનાષ કી લઈ પ્રેમભાવનાએ અભેદસામાન્ય સાધ્ય છે. (૨) દ્વિતીય પદમા માયા અને પ્રેમનો વિરોધ મ્લો છે, પરિઠેદમયનામા અપરિઠેદમય આનંદ ન સહવે એમ મ્યુ છે. માયામા પ્રેમ માનવાનું દાવાવાસના - ને મિથ્યા દગી અભેદમાં વિધીન ક પી એ ઉદ્દેશ છે, (૩-૪) પ્રેમજીવનમા તૃતીય અને ચતુર્થ પદને 'માયાનો ખેવ' એટલા જ મયામા નીને બેઠાં રાખેલાં છે. માયામા તાણી જના જે પ્રિયનારૂ વાસનાથી 'રજાનેરૂ જાન' પસરી છે તે જ વાસના વિશે ભાવનું મ પ્યુ છે ને તેનો અભેદમાં પ્રવિનાષ થતા આનંદ-મનુ

ભવાન છે. એ ઉત્કર્ષ 'વિદ્યેષોમિ' નામના આ લેખમાંના કાવ્યમાં પ્રત્યક્ષ જણાય છે. એમ જ 'જવા દો સતો' એ માયાવિલાસને વર્ણવતાં જે તિગ્રહાર સાથે 'સમન્ને એને એ જ લહો મન' એ માર્ગનું સૂચન કર્યું છે, તે માર્ગનું સ્પષ્ટ અભેદરૂપે વર્ણન આ પુસ્તકમાંના 'આરવાદોમિ' એ નામના કાવ્યમાં સમજાશે. (૫-૬) પ્રેમજીવનમાં માયાનો તિગ્રહાર એ મથાળા નીચે એ પદ્ય છે. એક તામસ ત્યાગ છે, બીજો સાત્ત્વિક ત્યાગ છે. રસ નથી તે વિરસ છે. રસરૂપ શું બતાવાય, એ પ્રથમ ત્યાગનું બીજ છે; બાલભાવરૂપ મસ્તી ધારણ કરતાં 'પાપપુણ્ય અડે નહિ' એ દ્વિતીય ત્યાગનું બીજ છે. રસરૂપ સમજવાને પ્રેમપાન બતાવનાર 'સાધનોમિ', અને મસ્તીનો માર્ગ બતાવનાર 'જનમ ઇચ્છે'નું લાન કરાવનાર 'સિદ્ધાન્તોમિ' એવાં આ લેખમાં યોગેશ્વરો જે જે પદ્યો છે તે સ્પષ્ટ રીતે પ્રેમબીજને અભેદ પર્યંત પહોંચાડતી ભાવનાનાં જ રૂપ છે. (૭) 'હું તું' સર્વે એક' એવો મર્મ બતાવી પ્રેમજીવનમાં માયાનો પ્રેમરૂપે અલભાવ કલ્પો છે, તે જ 'જગાડ્યું મેં શું આજે' એવા 'અનુભવોમિ'માં પરિણામ પામ્યો છે. (૮) શુદ્ધ પ્રેમનો વેરાગ્ય એ મથાળા નીચે 'જનમના વેરાગી' એવું જે પદ્ય છે તેનો વાસ્તવિક અભેદ પર્યંવસાથી ઉત્કર્ષ સ્વરૂપાનુ-સંધાનમાં જ છે, 'સ્વરૂપોમિ' એ પદ્યમાં જ છે. (૯-૧૦) પ્રેમસ્થાન ક્યાં? એ પ્રશ્નનું ઉત્તર પ્રેમજીવનમાં અવલમ્બતામાં જ રહેવા દીધું છે. અભેદાનંદ તેને 'આનંદોમિ'ની મંત્રીમાં, 'અભેદોમિ'ના ઐક્યમાં અનુભવે છે. (૧૧) ઉપાસ્ય અલ્લને પ્રેમજીવન પૂજે એ સ્વાભાવિક છે, પણ અલ્લના અભેદમાં તો ઉપાસ્ય, ઉપાસક ઉપાસના ત્રિપુટીમાત્રનું એવું ઐક્ય છે કે તેને મન વાણી પણ પહોંચતાં નથી, અર્થાત્ એ પદ્યનો પરમેત્કર્ષ આ લેખના 'અલાનોમિ'માં જ આવે એ અતિ ઉચિત છે. આવી સાદાજિંક યોજના આવી ગઈ છે તે આ પ્રકારે સ્પષ્ટ કરી આપવામાંથી પ્રેમસ્વરૂપના અભેદનું તત્ત્વ જ્ઞાનીઓને અધિકાધિક ઉદ્દીપિત થઈ શકશે, અને અલ્લને અભેદ એ નામ આપવાનો હેતુ અધિક સ્પષ્ટ થશે.

પ્રેમ, અભેદ, જ્ઞાન, અથવા જ્ઞાનો સાદાત્મા થતા જ ચિન્મય
 જ્ઞાનમાત્ર જ અનુભવાગે જગત, માના, અવિદ્યા, જડ, અજ્ઞાન, વ્યવહાર,
 કાર્ત ગ્રહેજે જ નાદિ જૂન, લવિષ્ય કે વર્તમાનમા જ્ઞાન વિના કાઈ જે
 જ નહિ, જ્ઞાન એ સદ્ પશુ અખડ સમઘિને જણાવવાને પ્રયોગેતા
 અતે મિથ્યા રામ્ભાનો એક સદ્ જ છે, અવાન્મ અભેદાનદ જ
 અનાદિ અનત તત્ત્વ છે, એમ જગતનો એક આરોપ મન્યો છે,
 એટલે કે એ જ્ઞાનમયનાનો અનન્ય કગવવા, વિવાદની ખાતર,
 જગત જડ દત્તાદિ ની રીતે, પરીથી તેમનો પણ જ્ઞાનમયનામાં
 વિનય સાધી બતાવ્યો છે ગમે તે વસ્તુ થો, પણ તેનું પૃથક્કરણ
 કરને કરને જ્ઞાનમયનામા જ તે વિદ્યાન થશે, જ્ઞાનના જ વિવર્તને
 સર્વ અનુભવા અવધાનુસંધાનની સમાપ્તિ થશે. જ્ઞાનુભવ થતા
 વિવાદ જ રહેતો નથી, એકાગ્ર એકતા જ મુનમ છે તાત્પર્ય એ
 નથી કે વિષમાન એવા અપમાન બેદવાગુ આ વિષ નિર્મૂત થઈ
 જશે, કાયકાન્ધુની પાપના ઢિન્નભિન્ન થઈ જશે, કે પાપોના
 સબંધમાત્ર વિપરીત થઈ જશે, તત્ત્વ એમ જ છે કે પ્રેમમય
 આત્માના જ, જ્ઞાનમાત્ર, સ્વામાત્ર, વિવાસ છે, જેવો ગ્સ મ્વને વિશે
 છે તેવો મ્વત્ર છે, અને એક એક વ્યક્તિ જેમ એ સ્વનું પ્રતિનિધિ છે,
 તેમ એક એક અનુભવ એ સને વ્યક્તિથી અનત અરુપ સમષ્ટિ પર્વત
 વિભાગના આધન છે તત્ત્વજ્ઞાન કાઈ કાને પણ વસ્તુમનિમા દેશર
 કરી રામ્તુ નથી, કરવાનો દાવો ગમ્તુ નથી વસ્તુમનિને યથાર્થ
 રીતે સમજવી આપે છે જેવો નિધિ છે તેને જગત પગતી આપી
 તેમથી પ મ ઉ મ્વનો આત્મ ગોધી આપે છે, વસ્તુમનિ વિગેરવાના
 નવ ચરમા પહેરાવે છે, દુષ્ક મ્વેષ અને વિજનનાને પ્રમને આત્મા
 સન વેવાનો આશ્રય બનવે છે, મુખ સપનિ દાં આત્મિને પ્રસંગે
 વિનીત થતા વીખવે છે મ્વને પ્રાપ્તિને પણ કુચા ન દે તેની
 દદના અર્પે છે, અને વ્યક્તિ વ્યક્તિને પોનાનુ અને સ્થાનનુ જ્ઞાન
 કરાવી તેને મમ્તિ સાથે એક કરી આપે છે પદાર્થજ્ઞાન ધર્મ

શાસ્ત્ર, રાજ્યતંત્ર, ધર્મ્યાદિ અનેક વિદ્યાશાસ્ત્રાદિનો રહસ્યમાર્ગ તત્ત્વ-
જ્ઞાનથી સુતર અને સફલ થાય છે, એ સર્વ તત્ત્વનું તત્ત્વ પ્રેમ છે;
અભેદ છે. પ્રેમરૂપી કિનારાની જાગ્યામાં જાગ્યા ટોચે ચડો, તમારી
આંખે અંધારાં આવી જાય, તમને આખી પૃથ્વી તમારા પગ નીચેથી
નીકળી જતી લાગે, તેવી ટોચે પહોંચો, ને ત્યાંથી આ અભેદસાગરના
ઝર્મિમાં પ્રપાત કરો. જૂશદો મારો, તો જ પૂર્ણ અભેદાનંદ
અનુભવાશે, જેટલે જાણેથી એ સાગરમાં પ્રપાત કરશો તેટલા પ્રમાણથી જ
એના તળ સુધી પહોંચી શકશો.

‘ચિદિદાસ્તિ દિ ચિન્માત્રમિદ ચિન્મયમેવ ચ ।

ચિત્ત્વં ચિદહમેતે ચ લોકાધિદિતિ સદ્ગ્રહઃ ॥

યોગવાસિષ્ઠ

જવનિકોદ્ભેદ

વ્યવહારના અનેક અનુભવ થાય છે, તેમાં કહીં પણ પર્યાપ્ત અનુભવાતી નથી. કાઈ એક વિષયમાં પૂર્ણ આનંદ આવે છે, તે વિષય સાથે તન્મયતા થતાં ક્ષણવાર પરિપૂર્ણ પર્યાપ્તિ થાય છે, પણ તે 'ક્ષણવાર' જ; સુખની પછવાડે દુઃખ, આનંદની પછવાડે નિર્વેદ, સંપત્તિની પછવાડે વિપત્તિ એ પરંપરાનો કાઈ પ્રકારે અટકાવ થતો નથી. માણસને સમજાતું નથી કે બાહ્યાંતર સુખવૃત્તિમાં વ્યામૂઢ રહેવું કે તેનો તિરસ્કાર કરી પરમ ત્યાગના ક્લેશમાં મોહ શોધવા માટે ઉતરવું; પણ વાર્તાવિક રીતે સુખવૃત્તિમાં રહેવું કે ત્યાગ ક્લેશમાં પડવું એ માણસના હાથમાં જ નથી, એના પોતાના સ્વભાવમાં એવાં બીજાં રહેલાં છે કે જે એને સુખમાં પણ દુઃખ દેખાડે છે, ક્ષણે ક્ષણે દ્રષ્ટા દૃશ્ય દર્શન ત્રણેનો વિલય થાય તેવા અભેદાનંદની ગ્રામી કરાવે છે. ને નિરંતર એમ સિદ્ધ કરી બતાવે છે કે વ્યાવહારિક અનુભવમાત્રમાં સુખ કે આનંદ નથી, વ્યવહારનો પરમાર્થમાં—આત્મામાં—સ્વરૂપમાં—પ્રવિ-
લાપ થતા સુધી અભેદાનંદનો અવકાશ જ નથી. આવી સ્વાભાવિક 'આત્મપ્રેરણા' પ્રત્યેક વિચારશીલ મનુષ્યને સ્વરૂપનું ભાન કરાવે છે, અને અનેક આશાઓમાં, અનેક સંબંધોમાં વિચરતા હૃદયને ઉવટ એવો પ્રશ્ન કરવાના પ્રસંગ ઉપર લાવે છે કે "હશે મ્માં સત્ય દેખાડો; હવે શું સત્ય સમજાવો." જે આત્મસ્વભાવની પ્રેરણાને લઈ આવા પ્રશ્નનો અવકાશ થાય છે, જે પ્રેરણાનું અધિકાધિક અંતરવસોકન કરતાં એ પ્રશ્નનું ઉત્તર પ્રાપ્ત થાય છે, અભેદાનુભવ ઉદય પામે છે, તે આત્મસ્વરૂપની સ્વાભાવિક પ્રેરણાને જ, એવી સદગ્નેપવર્ગિયને જ, એવી પ્રતિજ્ઞાને જ, આ મંથને આરંભે સ્મરણમાં આણવી ઉચિત છે. સદગ્ન ઉપલબ્ધિ જ જાનીઓનો જ્ઞાનાનુભવ છે, મોગીઓનો સમાધિયોગ છે, તત્ત્વવેદાઓનું તત્ત્વ છે, કવિઓનો રસ છે, વ્યવહારનું

અજવાળુ છે એનું આ લેખને આરભે લાન કરાવતું અતીવ યોગ્ય છે, કેમકે એ ઉપલબ્ધ બિદુમાથી અભેદસાગર અને તેના ભર્મિ ઉદ્દભાવ્યા છે

પણ આ સ્થાને આણતાર એક ખીજી લાવના પણ છે, આત્મ પ્રતિભાના પ્રકાશનો કિરણ ધીમે ધીમે વિસ્તાર પામતે પામતે સૂર્યવત તેજ પુજ યઈ રહે છે, સર્વમય યઈ રહે છે, સર્વત્ર એ પ્રકાશ જ પ્રગટ અનુભવે છે, સ્વરૂપનાલ પામે છે, તે કરી આપનાર કોણ છે? અધ્યસ્ત અથવા આરોપિત એરી જે માયા છે, જ્યા પ્રારબ્ધનો પ્રદેશ છે, જ્યા નિવિધ વિરોધીલાવનાને મુખમને આત્મભાવના અધિ-દીપ્ત થનાનો પ્રમગ છે, માયાને પણ આ સદજ પ્રતિભાના પ્રકાશથી મિનોકતાર અતે પરમાનંદ-અભેદ - અનુભવે છે પ્રતિક્ષણે અનુભૂત વ્યવહારની પ્રવૃત્તિનું ફલ જે વ્યવહાર ને વ્યવહાર જ હોત તો મનુષ્યને તેના આત્માનું લાન મદાપિ થાત નહિ, પગ્માનંદનો અનુભવ આવત નહિ પણ સ્વાભાવિક રીતે જ મનુષ્યના આત્મામા અભેદનાસનાનું અન એવું ઉત્કટ છે કે તેને વ્યાવહારિક એવા કોઈ અનુભવમા પરાંપ્તિ થતી નથી એક એ અનુભવ કરી, તે તે વિષયને મૂર્છા રીતે અનુભવી, મનુષ્ય આનંદની અધિ આવી માનતું નથી, એથી અધિક કાઈક છે એમ જ માની પુન અસત્વૃષ્ટ થવા માટે છે એમ થવાનું કાગલુ એજ છે કે દૃશ્ય એના વિષયમાત્રનો જ્યા સુધી સર્વમયતામા, આત્મામા પ્રરિનાપ થયો નથી ત્યા સુધી અસતોપ ટળતો નથી ત્યા સુધી આનંદ આવતો નથી, દ્રષ્ટા પોતે જ દૃષ્ટિ છે એમ અનુભવી સ્વરૂપાનુસંધાન પામે છે ત્યારે અગમ્ય અભેદાનંદ વિનસે છે આ પ્રકારે વિચારતા જેને વ્યાવહારિક અનુભવ ચાય છે, એ સર્વનું તાત્પર્ય એ છે કે આત્માએ, અભેદસ્વરૂપની પર્યાપ્તિએ પહોંચવા માટે એક અનુભવથી વિરક્ત યઈ અન્ય અન્ય અનુભવ ઉપર જતે જતે, સ્વરૂપનાલ પામવો આવી પ્રવૃત્તિ અનિષ્ટ, મિથ્યા, અવસ્તુરૂપ

છે, એમ વેદાન્ત સિદ્ધાન્તમા વારવાર કહ્યું છે, પણ તેનું તત્ત્વ આપણે આ નિયારપદ્ધતિમાથીજ અનુભવી શકીએ છીએ વ્યવહાર, પણ ત્યારે અનીન ઉપયોગી છે, સફળ છે એમાથી જ અભેદાનુભવનો માર્ગ સિદ્ધ થાય છે એ વ્યવહારના નાનાનિધિ સુખ દુઃખ કનેશમોહાદિ અનુભવાનનાર જે 'પ્રારબ્ધ' સામાન્ય રીતે મનાય છે, તેનો પણ આ કથ લાનનામા ભાગ છે, કેમકે તેણે આપેલા પોપણથી જ મૂલતુ ખીજ અભેદાનુભવ ફન પર્વત પાક્યુ છે એ અનુભવોમાથીજ છેવટ "મર્યો માલીઝ વેચાયો" એમ કહેવાનો સમય આવ્યો છે

ત્યારે અભેદાર્થવનુ દર્શન જે પદને લીધે આપણા ચમુધી અતિ નિદ્રા લાગે છે, અને જે પદ એકવો જ એ અર્થવ અને આપણી વચ્ચે હવે બાકી છે, તે પદ ઉપાડતા પૂર્વે અભેદાર્થિમા જીનતા પૂર્વે, જવનિકા બહાર બેસેનો હુ જે આત્મપ્રેરણાએ મને અભેદાર્થવની શોધ કરાવી તેનું અને જે પ્રારબ્ધે એ પ્રેરણાને વશવર્તી એ અર્થવને તો આણી છેવડ એના બર્મિ જિતયો તેનું, અમરણ કરુ છુ, એ પ્રકારે જેમને મારા જેવો અનુભવ હોય તેજ આ અર્થવના બર્મિમા આનંદો, અન્ય નહિ, એમ પણ સૂચવી લેજ છુ

૧ જેને આત્મ સ્વરૂપ ઉપર લક્ષ થયો છે, તેને કશામા રસ આવતો નથી. નિઃશયમાત્ર નિર્વેદ આપે છે માટે જ તે 'એકનો' છે, દુનીયાને આત્મશત્ત્ય, 'બીરામ' - જગત જેવી જ તે માને છે જે આત્મમાન થયા કરે છે, જેની જાણી વીજળીના ચમકારાની પેઠે કચિત્ અનુભવાઈ જાય છે, તેની પૂર્ણશોધમાં હુ એમ્વેા ભટકુ છુ, છતાં 'મૂનો' ભટકુ છુ, કોઈ ત્રિદમાર્ગને આધારે જતો નથી, અત્ર તત્ર તે સ્વભાવસિદ્ધ પ્રેરણાની પરિભ્રમિત કરી જેવા પ્રવલ્ન કરુ છુ એ આત્મમાનનું તત્ત્વ પ્રેમ છે એવો નિશ્ચય તો મને થયો છે, તેથી

દુનીયાંથી જગતમાં મને કાંઈ પણ માર્ગ હોય તો તે ધરકનો માર્ગ છે, તે ઉપર હું ચાલતો ચાલતો, આ સ્થાને પેને સ્થાને, એ પ્રેમની પરિવૃત્તિનો અન્યાસ લાગે ત્યાં, અટકું છું, થોભું છું, પણ એવા કાંઈ સ્થાનમાં તુમિ આવતી નથી સ્થૂલ વાસનાથી પ્રેરાઈ અપવિત્ર થયેલો જણાય છે, એટલે એ અટકવું વ્યર્થ જ બુન છે, એમ જણાવવા 'આધનો' અટકું એવું કહેલું છે

૨-૬. પ્રેમ એ જ આત્મસંરક્ષા છે, વ્યવહારમાં જે જે પ્રકાર બને છે—સ્થૂલ સૂક્ષ્મ જે જે પ્રકાર બને છે—તે એ પ્રેમના આધિકારના જ પ્રકાર છે, પ્રેમ પોતે સંસ્થાનુસંધાન પામે તે શ્રેણિના પગથીના છે માણસ દુનીયામાં અનતરે ત્યાગી જ એ પ્રેમનો સ્થૂલ અનુભવ પામતું ચાલે છે માતા પિતા બાઈભાઈ સર્વથી પ્રેમ અનુભવે છે, મિત્ર, કવત્ર, પુત્રાદિ સાથે પ્રેમ વ્યવહાર કરે છે, સ્થૂલ પ્રેમથી આરબી અપરિચિન્ન પ્રેમ અનુભવે છે તેથી લખ્યું છે કે એવા જે જે સંબંધીએ, સ્થૂલ રીતે પણ, પ્રેમની જે આ રાહ—આ માર્ગ—મને જતાની, તે આજ ગયા ! 'જતા રહ્યા' એમ કહેવામાં ખરેખર જતા જ રહ્યા એમ કહેવાનું તાત્પર્ય નથી, તેમના સ્થૂલ પ્રેમ સાથે મારા મનના અતિ પવિત્ર, વ્યક્તિ સંબંધ નહિ એવા અવિશિષ્ટ પ્રેમનો એકલાવ ન થયો, માટે તે જુદા થયા છે તેથી જ દગો દેઈને તે ગયા એમ કહેવામાં 'શુ' એની ઉત્પ્રેક્ષાનો અવકાશ છે, એ ઉત્પ્રેક્ષામાં જ આપનો ધ્વનિ છે એની રીતની જુદાઈ 'દગો' હોવાનો સંભવ એથી છે કે જે પ્રેમ મારે જોઈએ છીએ તે તેમનાથી મળતો નથી છતાં, એટલે હું તે પ્રેમની શોધમાં રીંગાઉ છું, રોઉં છું, ને છેડે મરી જાઉં છું, બગીને ખાક પણ ચાઉં છું, તથાપિ, મને જે પ્રેમ સમજાયો છે તે સમજીને એ માર્ગ જતાવનારા મારી સાથે અભેદ પામતા નથી. તેથી જ કહ્યું છે કે શુ મારી ખાક સાથે હવે પ્રેમ કરશે ? હું પ્રેમ અનુભવથી અનુભવવા તત્પર છું પણ તમને તે રંગ લાગતો નથી, તમે તો મને

માર્ગ જતાવીને જ જતાં રહ્યાં. તો એવો દગો શા માટે કરો છો ? શું તમારા પ્રેમની તુષિ મારી ખાકથી કરશો ? આ પ્રકારે પ્રથમ સંબંધીના સ્થૂલ આનંદ તે પ્રેમ નથી એવું સૂચવતે સતે પણ એ આનંદોના સ્મરણથી આંખમાં અશ્રુ આવે છે, વિવેકજ્ઞાને અટકાવતાં પણ એ ધાર ઝાલી રહેતી નથી, હૃદય ઉછળી ઉછળીને રમવા મડે છે, પૂર્વનાં પ્રેમસ્થાનોને વિલોકવા ઉત્સુક બને છે, ને જાણે આજ આટલે વર્ષે પુનઃ યૌવન પ્રાપ્ત થયું હોય એવું લાગે છે.* અર્થાત્ પ્રેમનું જે સ્વાતંત્ર્ય, જે ઉન્નૃપલત્વ, જે દિવ્યત્વ, અમાનુષત્વ, જે તન્મયત્વ, યુવાવસ્થામાં અનુભવાય છે તે જ પુનઃ અનુભવાય છે; તેના સ્થૂલભાવ — પારતંત્ર્ય, ઔદત્ય, મર્ત્યત્વ, વ્યક્તિનિષ્ઠત્વ, અન્યમયત્વ, એ આદિથી વિમુક્ત હોઈ, પરમરૂપે યુવાવસ્થાના જેટલા જ બલથી અનુભવાય છે. અત્ર ‘શુ’ ફરી આવી એવી ઉત્પ્રેક્ષામાં આ ધ્વનિ છે. એવાં અનુભવ પ્રેમસ્થાનોના સ્મરણમાત્રથી થાય છે તો એ આત્મબલની જે ખુબી છે, એવા આત્મબલનું આ ‘અભેદોર્મિ’ની કવિતા-રૂપી ગાન જે કોઈ સાંભળે, મને માર્ગ જતાવનારાં જે ગયાં લાગે છે તે પણ સાંભળે, તો અવશ્ય તેમના આત્મામાં પણ એનું એ જ બલ આવે, એનો એ જ પ્રેમ બ્યાપે; તો મારા આત્માની પ્રેરણાનુસાર પ્રેમ ન પ્રાપ્ત થવાથી મરતો પડેલો, નિરાશ થયેલો, હું, જીહું, અને છતું — પવિત્ર પ્રેમભાવનાની પરિતૃપ્તિથી અભેદાનંદ પ્રસક્ત અનુભવું. આવાં પ્રેમસ્થાનો કોણ હતાં, જેમના સ્મરણમાત્રથી પણ આવો આનંદ

* સરખાવો -

My pulses thrill, tears flow without control,
A tender mood my steadfast heart o' ersways;
What I possess as from afar I see,
Those I have lost become realities to me.

—FAUST (Dedication)

ઉભરાય છે, તો તેનો નિર્દેશ કર્યો છે કે જ્યારે રાગ દેવ, અહં
મમત્વ મારુ તારુ, કર્શ ન હતુ ત્યારે જે રનેહીઓ થના હતા,
એવન નિષ્પટ નિસ્વાર્થ, મુદ્દમ પ્રેમના સાચા રનેહી હતા તે કયા
ગયા? માત્ર પત્રી યૌવનમા આરના જેને પ્રાણતુલ્ય પ્રિય માની
ખારી ગણી તે પણ કયા ગઈ? એવુ સ્વાર્પણ કરનાર કરાવનાર
પ્રેમ પણ જગતમા હવે જણાતો નથી માત્ર ભગ્દાને પ્રેમની શોધ
ઝરવી જ મારે લાગ રહી છે, ને સાલળવા જેવુ એ એક ઠેકાણુ
જગતમા રહ્યુ નથી, શુદ્ધ પ્રેમના સ્વરૂપને અનુભવનાર કોઈ પ્રેમી
રહ્યા નથી, જે અનુકંપા ધારે કે માર્ગ બતાવી અભેદાનદનો પલ્લો
પડાવે એવા પ્રેમની દુનિયાને ઝઘર નથી દુનિયા તો આશ્વ-માશુક,
ધણી-ધણીઆણી, મિત્ર મિત્ર, શુરુસિખ્ય આદિ પ્રેમને જ ઓળખે છે,
શરીર સબધો, પશુખુદ્ધિ, સ્વાર્થ, તેને પ્રેમ મહે છે એવી બેકદર છે,
એવા શુદ્ધ પ્રેમનો ઉદ્ગાર નીમળી અભેદાનદ ઉપજાવે એ આશા
વ્યર્થ જ છે એવી શુદ્ધ પ્રેમની વાણી સાલળીને પણ દુનિયા તો
ગાંડો કહેશે, મુખ કહેશે, ગમે તેમ કહેશે એક પ્રેમની વાણી સાલળીને
આમ કહેશે એમ નથી પણ 'જના ત્યા' ગમે તે વાત લો, પણ તેમા
જે સ્થૂલતાને મૂકી તે વાતના અતરાતમા પર્યાં તમે તન્મય થના,
તો દુનીયા જે કેવલ સ્થૂલતા જ દેખી શકે છે તે તુરંત વગોવવાની જ
હે એ દુનીયામા આવી પ્રેમ વાચા પણ કયા સલળાવુ ?

૭-૮ દુનીયા જે કેવલ સ્થૂલને જ સમજી શકે છે તેને કહેવાનુ જ
ત્યારે પ્રાપ્ત થાય છે કે તમે હમો છો, રમો છો, મોજ કરો છો,
તમારા હૃદયને કરો ધક્કો લાગેનો જણાતો નથી આત્માનુ તમને
જ્ઞાન પણ નથી, ને તમે જ્ઞાનદ મ્યો કરો છો એવી તમારી અતિ
પ્રાચીન, અનાદિ, રીતિ છે તે તે મને જ્ઞાન ને જ્ઞાન લણાવી દો,
એટલે તમને મારામા વખોડના જેવુ કોઈ લાગશે નહિ હુ પણ
તમારામંતો એક યઈસ, અને નિયમા દાગ લાગ્યા વિના, હૃદયમા

જાંડી વેદના પામ્યા વિના પણ, મને જાંદગી, જીવન સુનું લાગશે નહિ. મને હમણાં તો જાંદગી સુની લાગે છે, આત્માની પ્રેરણા એવા કોઈ આનંદ ઉપર દોરે છે કે તે આ જીવનક્રમમાં જણાતો નથી. એટલે જાંદગી સુની લાગે છે, તેથી તેને સુધારવા, સુની મટાડવા, જે જે પ્રયત્ન કરું છું તેથી હૃદયને અનેક વેદના વેદની પડે છે, નિર્વેદ અધિકાધિક જૃદ્ધિ પામતો જાય છે. તમે દુનિયાંદરીવાળાં એવી કાઈ વિદ્યા જાણો છો કે તમને જાંદગી-સુની લાગતી નથી, માટે તમારી વિદ્યા મને જણાવી દો. હૃદયમાં કશો ભાવ ન હોય છતાં તમે હસી શકો છો; જે ભાવ દેખાડવો છે, તે તમારા હૃદયમાં ન છતાં પણ તમે હસી કે રડી શકો છો, એટલું જ નહીં પણ વાણીમાં પ્રેમ ખતાવો છો, ને તે જ ક્ષણે, જેને પ્રેમી કહો છો તેના દિલને શી રીતે ઝટકા મારવો એ પણ તમે સાધી શકો છો. એ તમારી વિદ્યાની શક્તિ છે, તે વિદ્યા મને ખતાવો, કે આપણો વિરોધ મટી જાય.

૯-૧૦ દુનીયાંની રીતિમાં આનંદ આવતો નથી, જે હજી છે તે પ્રાપ્ત થતું નથી, તો આનંદ અથવા પ્રેમનું જેણે આપું જાંચું સ્વરૂપ મારા મગજમાં ધાલ્યું તેવા મારા આત્મારૂપી ઉસ્તાદને કંપકા દેશો છો, મને આવા પ્રેમનો પ્યાલો ક્યાં પાવો ? આ દુનીયાંમાં તો એ પ્રેમ નથી, એ પ્યાલો તે ક્યાંથી જરી આવશે દતો ? એ પીરાયી મારે તો આખો સંસાર મૂનો થઈ ગયો; દુ યનો બટકતો થયો; કેમકે મને એ પ્રેમ સંસારમાં કહીં મળતો નથી, આપું દુઃખ તે ઉપજાવ્યું છતાં જો એમ કહેતો દોષ કે એમાં દુઃખ નથી, પરમાનંદ જ છે, તો દુ કદું છું કે હજી તારે ત્યાં લેઈ જવો દોષ ત્યાં લેઈ આવ, પણ મને સત્ય કહે, સત્ય દેખાડ. તું કહેતો કે ધર્મ પંથ સંપ્રદાયોદિ જે જે આવે છે, તેમાંથી એની સમજણ પડે; શાસ્ત્રો, અનેક દર્શન, તત્ત્વશાસ્ત્ર, ફીલસૂફી વેદાન્ત, દત્ત્યાદિ શ્રવણમનનમાંથી અનુભવાશે; તો તે બધાં ફાંફાં છે; મેં ધર્મોને ઉઘામ્યા, શાસ્ત્રો જોયાં,

જ્ઞાની, પંડિત કહેવાયો ત્યાં મુધી જોયાં; * પણ અખંડ પ્રેમની પદ્ધતિ
કહી દીડી નહિ, યા નિજા સર્વભૂતાનામ્ એ ગીતાવચનમાં કહ્યા
પ્રમાણે આખી દુનીયાં જે નેત્રથી જુવે છે, તે મારાં નેત્ર ફરી ગયાં
છે દુનીયાં જેને અજ્ઞવાણું કહે છે તે મારે મને જાંકું અધારું થઈ
રહ્યું છે. આવી સ્થિતિ હે આત્મપ્રેરણા ! તેં કરી છે, તું જ માર્ગ
ખતાવ.

૧૩. મારા મનથી મેં જે માર્ગ છેવટ માન્યો છે તે એ છે કે
આમ તેમ જાટકવામાં શાન્તિની આશા નથી. હે સિતમર ! જીલ્લમ
કરનાર, આવી વાસના મનમાં ઉપજાવીને સંસારમાં સુખ ન લેવા
દેનાર અબોધાનંદ પર દોરનાર, આત્મપ્રેરણા ! —આત્મા ! —લે, તારે
જે કરવું હોય તે કર, તારા આગળ જ ગરદન ધરી છે, મને હવે
એને સાચવવાની, છવવાની, ભોગવવાની, કશાની આશા નથી, ધ્રુજા
નથી — કેમકે સર્વત્રથી કેવળ નિરાશ થઈ નિરાશામાં જ રહેવું, એ
મારી પરમ આશા છે, વ્યક્તિનિષ્ઠતા, પરિચ્છેદ, ત્યજી સર્વમય થવું
એ જ આત્માએ આત્માને આત્મામાં જિતાયાં સરખું છે.

ભાશાયા વરમ દુઃખ નૈરાશ્ય વરમ કુલમ્ ॥

આત્મૈવ જ્ઞાત્મનો યથુરાત્મૈવ રિપુરાત્મન ॥

આ આખા પદ્ધતો આ પ્રકારનો ભાવાર્થ છે: એમાં બ્યવહાર,

*સરખાવો :-

Magister, doctor styled, indeed,
Already these ten years I lead,
Up, down, across, and to and fro,
My pupils by the nose—and learn,
That we in truth can nothing know;
Thus in my heart like fire doth burn.

પરમાર્થ, નીતિ, ધર્મ, આદિ અનેક વાતોનાં, તેમ મારા પોતાનાં અનેક ભાવનાં, તરવો દામ દામ સમાવણાં છે. આ પદ્યની પ્રથમ કડીનો અર્થ જ્ઞાની — આત્માનુભવી — ને લગાડી જુઓ. તે દુનીયાને ખીયાંખાં જ માને છે, ઇશકને રસ્તે ગમે ત્યાં રજો છે, ગમે ત્યાં અટકે છે, ભટકે છે, તેને કશો બાધ નથી, તે તો સર્વમાં સર્વમય છે, ગમે ત્યાં ફરતો સતો પણ આંધળો જેમ પોતાની ગતિ માટે દોષિત નથી તેમ તે પણ જ્ઞાનને લીધે દોષિત નથી. એમ પ્રથમ કડીમાં — આખા ગ્રંથને હિંદુ સંગ્રહો છે. બીજી કડીમાં પ્રેમની શોધમાં અનેક અનુભવ, વ્યાવહારિક અનુભવ કરાવનારનો આક્ષેપ છે, ને તે તો પ્રારબ્ધ છે, એટલે એ કડીમાં “કહી તું જાણ છે દોરી” એવું આ જ્વનિકાનું જે બીજું પદ્ય છે તેની મૂચના કરી છે. ત્રીજી કડીમાં જુવાની ફરી આવ્યા જેવો પ્રેમ લાગે છે એ અર્થ જતાવીને ‘યેરાગ્યોમિ’ એ પદ્યનું મૂચન કર્યું છે. ચોથી કડીમાં ‘હૃદય હૃદયે મિલાવો તો’ એ શબ્દોમાં કાંઈક ઉપભોગ વાસનાનું બીજા મૂચવી, ‘ક્યાયોમિ’ એ પદ્યાર્થનું બીજા રોપ્યું છે. ‘ગઈ ક્યાં પ્રાણ પ્યારી તે’ એમ પાંચમી કડીમાં સ્પષ્ટ શબ્દોથી જ ‘જવા દે પ્યારી કસી કસી કસી’ એ પદ્યનું મૂચન કરી ‘વિલેપોમિ’ ના જસનો સંચાર કરી મૂક્યો છે. છઠી કડીમાં ‘દુનીયામાં પ્રેમ નથી’ એ અર્થના બાનધી ‘એવું જતાવે કોઈ આજ’ એ ‘આગ્યાદોમિ’નું મૂચન છે. સાતમી કડીનો પણ પાઠો પરમાર્થ વિચારો, દિલ દાગ ન લાગનાં જીંદગી મૂની ન લાગે તેવા અબેદમાર્ગે ઉપર લક્ષ કરો, એટલે ‘પ્રેમનો પ્યાયો’ એ ‘સાધનોમિ’ની શીતજતા સમજાગે. આઠમી કડીનો પરમાર્થ વિચારો એટલે ‘સિદ્ધાન્તોમિ’ ના મર્મનું મૂચન થશે. નવમી કડીને વિચારો એટલે ‘પ્રેમના પ્યાલા થી સંસાર મૂનો છે, તે ‘જપીને પ્રેમ મત્રોથી’ એ પદ્ય વડે ઉત્પન્ન કરેલી પ્રેમમૃદિથી મૂનો નહિ રહે; અને ‘અનુભવોમિ’નું બીજા જડશે. દસમી કડીમાં ધર્મશાસ્ત્રાદિમાં તત્ત્વ નથી, તો તત્ત્વ ક્યાં દસી ? એના ઉત્તરરૂપ ‘સ્વરૂપોમિ’નું પૂરંરૂપ બાંધ્યું

છે. અગીઆરમી કડીમાં સત્યની પૃષ્ઠા કરવાથી 'આનંદોર્મિ' એ પદ્યગત આનંદને તત્ત્વરૂપે કહેવાનું તથા ભૂત જ્ઞાની જ તે સત્ય બતાવી શકે એમ કહેવાનું તાત્પર્ય છે. બારમી કડીમાં જા નિશા સર્વ-મૂતાનામ્ એ ગીતાવચનનો પરમોપદેશ સૂચવી 'અભેદોર્મિ' એ પદ્યનું સૂચન કર્યું છે. અને તેરમી કડીમાં નિરાશાને આશારૂપે બતાવી 'અભાનોર્મિ' એ પદ્ય જેવી અંધસમાપ્તિ છે તેનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન આપેલું છે.

૨.

"And great is the gain when some large lot of pain that would else torture our sympathies by its aspects of indifference or cruelty, comes to be thus touched with new and ideal meanings which left it at once into a higher plane, as an instrument of the sublimest end"

—Dr. MARTINEAN.

(આ ગ્રન્થ સોયણીમાં બધા સારી લાગે છે.)

૧. જવનિકાનો ઉદ્ભેદ પૂર્ણ રીતે થતા પૂર્વે બ્યનકાર ઉપર આત્મપ્રેરણાનુસાર દષ્ટિ કરાવી, અત્ર તત્ત્વ સર્વત્ર આત્મવામ છે એટલા અનુભવ સુધી લાવનાર જે પ્રારબ્ધ તેનું પણ સ્મરણ કરવું ઉચિત છે, જતા 'નિરાશા એ જ છે આશા' એ નિશ્ચય થયા પછી પ્રારબ્ધ ગમે તે કરે કરાવે તેનાથી કાઈ થવાનું નથી, આત્માનંદમા વિક્ષેપ આવવાનો નથી, હે કીરમત તે આજ સુધી બહુ દુઃખાનાજી કરી છે.

*કલ્પસીનતા કે કૂરતાથી જે દુઃખની વાત આપણા હૃદયને તીવ્ર વેદનામા રીજાવત તેજ મહાવન્નપાત આ પ્રકારે નવા અને લાનનામય અર્થને ગ્રહણ કરે છે અને ઉત્તમોત્તમ ભાવને સિદ્ધ થવાના એક સાધનરૂપે સમજાય છે, અતિગાનુથી સત્તા રૂપે સમજાય છે, ત્યારે ખરેખર અતુલ લાભ થાય છે.

અમુકમાં પરિપૂર્ણ સુખ છે એમ દેખાડી, પરિણામે તેમાંથી મહાકૃત નીપજવી આપ્યું છે, એટલે હવે તું મને ક્યાં દોરી જાય છે? શા માટે તું તો હવે અભેદાણુંવને તટે આવી ચૂક્યો છું. તેં ભરોસે લેઈને શા માટે મારી હરરાજ કરી? તું મારો છે એમ સમજાવીને તેં મને તારે ભરોસે લીધા છતાં, જેને આને લેવાની ખરજી હોય તે લઈ જતો એવી મારી હરરાજ તેં કરી એ જ તારી દગાબાજી છે, હવે તારે વિશ્વાસ નકામો છે, તારાથી દોરાવું એ ભુલ છે, અભેદના પ્રદેશમાં પ્રારબ્ધનો અવકાશ જ નથી.

૨. આટલેથી જ તે છેક બારમી કડી સુધીમાં પ્રારબ્ધ — કીરમત — કેવી કેવી દગાબાજી કરે છે તેનાં દષ્ટાન્તો આપીને એના ઉપર વિશ્વાસ કરવા જેવું નથી એ વાત સિદ્ધ કરવા મત્ત કર્યો છે. એમ માનવું જ યોગ્ય છે કે પ્રારબ્ધ પ્રત્યેક માણસને એવા જ અનુભવ કરાવે છે, ને પોતાની દગાબાજી નિત્ય દેખાડે છે; સર્વથી મહોટો દગાબાજી તો એ જ છે કે આ દુનીયામાં અવતરવાનો હેતુ જે છે તે જ કીરમતે વ્યર્થ કરી નાંખ્યો છે. નિજરૂપ યત્ન, આત્મસાક્ષ પામવો, અભેદ અનુભવવો, એ અર્થે જગતના અનુભવની યોજના છે, તો તે દૃષ્ટિથી વ્યવહારને ન ભોગવવા દેતાં કીરમતે તો આપણને પોતાના જેવાં કરી લીધાં, કીરમત જે ખરું ખોટું બતાવે તે જ ખરું ખોટું માનતાં આપણે થયાં તેણે એમ કરી કરીને આપણને રંજાડવા માંડ્યાં, પ્રત્યેક અનુભવમાં એણે વિસ્તારેલી વિશ્વાસની મોહિની એવી કે જેમ જેમ એવી રંજમાં પડતાં ગયાં તેમ તેમ પણ આપણે કીરમતને ને કીરમતને જ વળગતાં ગયાં, કીરમતે પણ આપણને પોતાની જાદમાં વધારે વધારે લપેટી લેવા માંડ્યાં, એમ લપેટીને પણ છેવટ હરરાજ કરી — છુપી રીતે ઘા કચો; નિરંતર માર્મિક વેદનારૂપ ક્લેષ આપ્યો.

૩. કહીં કહીં અતિરમણીય તેજોમય બાહ્યાકાર બતાવીને પણ અંદરથી તો મહા આપત્તિરૂપ પરિણામ ઉપજાવી આપ્યું. પુષ્પમાવાથી જાયલા રસ્તા ઉપર ચઢાવી સુખી કરવાનું ડોળ દેખાડ્યું પણ એ પુષ્પો

નીચે જ મદાનિધરો ભરી રાખી તે ઉપર અમને તે ચલાવ્યા ખગ સુખને પણ મરણ નિયોગ આદિ ભનના ત્રાસથી મુખપે ભોગના ન દીધું, સનમ - માથુક - સામારિક દારાદિ સમન્ને, કે પારમાર્થિક આત્મમયતા સમન્ને પણ તે સનમના દીદરનુ જે પરમ મુખ તેમાએ તે જુદાઈ પાડવાની યોજના સ્વભાવસિદ્ધ જ જડી રાખી વ્યાનહારિક માથુકના દર્શનમા પલક, આખેનુ નિમિષોન્મેષ પામવુ તેમા જુદાઈ પાડવાની યોજના કરી રાખી છે પારમાર્થિક માથુક આત્મમયતા તેમા પણ વ્યવહારના વિશેષરૂપી પગલ — ક્ષણ — તે સ્વાભાવિક રીતે જ ધાલી દીધી છે. તારી દગાખાજી ઝટ પકડાય કે સમજાય તેમ નથી, વસ્તુગતિથી સ્વભાવસિદ્ધ પદાર્થોમા પણ તારી દગાખાજીની રચના તે ધાલી દીધી છે, એવુ જે તુ તેનો વિશ્વાસ વ્યર્થ છે

૪-૫ અમુક કાર્ય સાધવુ છે, તેના આટલા આટલા કારણો — સાધનો — છે, એ સર્વને યોગ્ય હીસાબ કરીને સામે સાક્ષી ગોઠવીએ છીએ ને એ સાક્ષીને છેડે ફલ — કાર્ય — મળશે જ એમ આશા રાખીએ છીએ, પણ એ સાક્ષીના આકાશ તુ ફેટલાક એવા ઉનટા ભરવી દે છે, કે એ સાક્ષીને છેડે પહોંચવાને બદલે વખતે પેલા ઉલટા આકાશથી દોરાઈ અમે ન્યાયી નીકળ્યા છતા ત્યા જ પાછા આવીએ છીએ, કે વખતે છૂદ ફલને જ પ્રાપ્ત ન કરતા કોઈ નિપરીત ફલને પ્રાપ્ત કરીએ છીએ અમે સ્પષ્ટ બાણતા હોઈએ છીએ કે એ અને બેનો સરવાળો ચાર જ થાય છે, નહિ ત્રણ નહિ પાચ, છતા એ અને બેનો સરવાળો તુ ધણી વખત ચાગને બદલે ત્રણ જ લખાની દે છે ! તુ દગામાજ ન હોય તો આવુ શા માટે કરે ? પાપ સમજ્યા છતા પાપ કરાવે ! ખોટુ સમજ્યા છતા ખોટુ કરાવે ! તારો વિશ્વાસ વ્યર્થ છે. આ કડીમા કાર્યકારણ તથા સગાળા પરત્વે જે કહ્યું તેમા આખા વ્યવહારમા પ્રવર્તતી સ્થિતિમાત્ર, આખા વ્યવહારમા અપાતા ન્યાયમાત્ર, આખા વ્યવહારમા મળના વિચારમાત્ર, નો સમાવે છે.

કરે છે, હતુ ન હતુ કરે છે, ન હતુ હતુ કરે છે એક વિશ્વાસ આપી અન્ય ઉપજાવે છે, એમ તેનું સ્વરૂપ જ અચિત્ત પણ દગામાજી મન છે, જે જે દગામાજી કીસ્મત મારી સાથે રમ્યુ છે તેમા સર્વત્ર મને તેની દગામાજી ગતા મારો જે માની છે, મારો જે ગુરુ છે, મારો જે તાગનાર છે, તેમા સર્વમય આત્માના જ લલુમરા નને પચા ગયા છે જે જે સુખ સપત્તિ પ્રેમ ભોગ દર્યાદિમા મને તૃપ્તિ થઈ નથી, ત્યાં મધે મને સર્વ સુખ, સપત્તિ, પ્રેમ, વિશ્વાસ વ્યવહાર, સ્થૂલતી પાગ છતાં તે સર્વમય અને તે સનરૂપ, એવા આત્મારૂપી માનિકના જ અનુભવે અધિક દદ થતા ગયા છે પ્રારમ્ભેનો તેને સ્પર્શ નથી તે જ પરમ તત્ત્વ છે, તેનાથી જ સર્વ પ્રકારે સમાધાન અને આનંદ છે, એમ અનુભવ થયો છે આમ છે આજે જ કીસ્મતની દગા બાજીથી શું? એમ હેવાનો સમન આવ્યો-છે કીસ્મતનો પામર ગુનામ ન થતા હું ઉતરો તેનો મોટો ઉપકાર માનનાર થયો છું કે તેણે આના અનુભવે દરારી આત્મપ્રે છાના બનને ઉદ્દીપિત કરી, ગેરમ રથાને મને લવી મૂખ્યો, એથી જ આ દગામાજીમા તે રમાડ્યા ગતા હું બહુ ખુશી છું કેમકે રમતે રમતે મેને છેવટે મારો માલીક મળી ગયો, મને આત્મનાલ થયો તે તો દરરાજી કરવા માટે હતી કાઈ નો એમ મને વેચવા મળ્યો હતો પણ જે મારો ખરો માલીક હતો તે જ મને એ દરગઝમાથી મળી ગયો છે હવે હે કીસ્મત! તું તારે હાથે તે કરી લે ગમે તે અનુભવ કરાવ પણ તેથી મને મરું થનાર નથી, એવી એ મારા મલોમની મને દૃઢ છે તું જે વ્યથ છે તે વ્યથ જ છે

આ પ્રકારે જન્મનિકાનો ઉદ્દેશ થઈ જાય છે આત્મ-પ્રેરણાથી અનિર્વાણવનુ જ્ઞાન થાય છે પ્રારમ્ભેયોગે પ્રાપ્ત થતા વ્યવહારનો આત્મદૃષ્ટિથી અનુભવ કરતા મુમુક્ષુ અનિર્વાણવને તરે આવે છે સ્વરૂપ વ્યમ, સ્વરમસિ એટલા વચન માત્ર ઉપર જિતિનો દદ આરોહ, એટલે

જ એ તટ વિપર ભભે ભભે, અભેદાણું ન જણાવા દેનાર જવનિકાને
ફોડી નાખવા રૂપ આપાસ કરવાનો છે, તે ચર્તાજ અભેદાણુંવર્મા
તણાવાય છે, અભેદોર્મિમા રમતે રમતે અનેક ભિન્નિવાસ અનુભવાય છે.

Who ever
Strives forward with unswerving will,
Him can we aye deliver,
And if with him celestial love,
'Hath taken part, — to meet him,
Come down the angels from above,
With cordial hail they greet him *

FAUST.

*અરખિત નિશ્ચયથી જે આગળ ને આગળ વધતો ચાલે તેને અમે
અવશ્ય મુક્તિ આપીને છોડે પણ વળી એનામા દિવ્યપ્રેમનું બળ હોય તો
તો એને ભેગવાને માટે દેવતાઓ પણ સ્વર્ગમાર્ગી હેઠાં બને છે, હવે રસના
તાનમા તે તેનો સ્વપ્નર કો છે

૧-૭-૮ જે જે પદાર્થો, મનુષ્યો, આદિ મારા, મારા, એમ ગણીને જેમનું અને મારું હૃદય મેં પ્રેમથી ભર્યું હતું, છતાં તેમના હૃદયોમા તે એર ભરી દીધું ! પ્રેમમા પણ અપ્રેમ દાખલ મ્હી દીધો ! લાખો આશાઓ રૂપી પાયો ચણીને તૈયાર તે મ્હી આપ્યો, તે તે પાયો ધર્યો, ને તે ઉપર અમને મહોળી મહોળી ધમારતો ચણાની સસાર પરમાર્થ, લાલ અનાલ ઇસાદિમા અને લ્હાવા નેવાના અલિનાપની ધમાગતો બધાવી, છતાં ધમારત તૈયાર થના થતામા તો તે તારો આપ્યો જ પાયો તાણી વીધો, ધમારત બરમાદ કરી નાખી, ઇશ્વરિયાને કોઈના ખોળામા તે આમારું માથું મૂકવ્યું, તે ખોળાને મીઠો, બનામો, ધણા વિશ્વાસથી ત્યાં માથું મૂકાવ્યું, છતાં કોણ જાણે કેવી રીતે એવા મનુષ્યની જ પામે પાછું તે આમારું માથું કપાવ્યું, ને તેમાએ એવી ચતુરાઈ રાખી કે લોહી મુઘાત નીચે નહિ સસાર, પ્રેમમા એર, આશાના પાયોની ધમાગતનું બરમાદ થવું વિશ્વાસમા વિશ્વાસ ધાત એથી જ ભરેલો છે, આજે મમજી ન શરીએ તેરી રીતે કીસ્મત લાખો અનુભવ કગવે છે, એ જ તેની દગાગાજી છે એનો વિશ્વાસ વ્યર્થ છે

૮-૧૦-૧૧ અસ્તિ એને 'છે' એવી પ્રતીતિ જે જે વિષય માટે થાય છે તે સર્વ—માથી હિતને ઉધરી વીધું, અને 'નાસ્તિ' મા મર્યાદા, અને અસ્તિને મૂળ નાસ્તિમા પડનાથી જે કનેર, થાય, હિતમા દર્દ થાય, તેથી માત્ર રોઈને જ સતોષ માનવો ધારો એવા રોનામા દુનીયા વગોણું, મિથ્યા આરોપ, અનેક નિદા દેવ ઇશ્વર આદિના પ્રનાય, આમારે માટે તે તૈયાર કર્યો છે એવું રોનું શા માટે પડે છે ? અસ્તિથી નાસ્તિમા જતા શું દર્દ થાય છે ? એમ પ્રશ્ન કરવાનું મગ્યું નથી કેમકે અમે જે દર્દ—હિત રોઈએ છીએ તેનો મર્મ જુદો જ છે અમારી આખો જ અદના પરિતાપથી ઓગળીને અશ્રુ—ધાગડપે વહે છે, કનેર પી ! આદિથી વહે છે, એમ નથી, એ તો હિતમા જે જીડા તીવ્ર ધા રૂપી નાવ પડેલો છે, તેને ધોવા માટે ચાતલી જ નધારા છે તે જ ખરા

પશ્ચાત્તાપગ્ન છે, તેથી માણસનું અંત કરણ સુપરિગૃહ્ય યતા તેને આત્મસાક્ષાત્કાર થાય છે, એ અશ્રુધારામાં ગમી જતી આખો દિવદાગ જેનો સાક્ષી પોતાનો આત્મા તે વિના અન્ય કાંઈ જોતી નથી પરમ પ્રેમમાં વિલીન છે, જે એ જ આવા અશ્રુની ખુદાઈ છે, મીઠાઈ છે, છતાં આવી દિવ્ય મીઠાઈમાં પણ કીસ્મતનો દગો નિદામાન છે, એ મિષ્ટ અશ્રુમાનને ખાતે બનાવી મૂકી છે એવી રીતે પરિતાપ પામવા કરતા ત્યાગ કરવો તે જ સારો છે, અસ્તિથી હોયને ખરી રીતે નાસ્તિમાં જવું એ તેનું જ નામ છે પણ ત્યાં એ કીસ્મતની દગાબાજી જોવી છે આવા પરિતાપના મારથી કોઈને મુઝાવ્યું, કોઈને લગના કરાવ્યા અને ત્યાગ કરાવ્યો તો જે અસ્તિમાંથી તેમને કાઢ્યા તે વસ્તુ બમણી અસ્તિ તેમને વળગાડી, એક ધર મૂકાવ્યું ને સો ધર કરાવ્યા, એવડી ઉપાધિ, લોટપણાથી વળગાડી તારો વિશ્વાસ કરાવ જ કેમ ?

૧૨ અસ્તિમાં, નાસ્તિમાં સર્વ કીસ્મતની દગાબાજીની જાલ પ્રસરી ગઈ છે એવો અનુભવ થાય તો તેનું કારણ એક જ હોવું જોઈએ કે અતુલન પામનારને આત્મપ્રેરણાનું ઉચ્ચ તાન લાગેલું છે, તેથી જ તેને કીસ્મતમાં તૃપ્તિ આવતી નથી, ન જેથી દાગદિલ લાગે ન લાગે ત્રીબી સૂત્રી એ વ્યાવહારિક ઉપભોગ ભોગવતા આવડતો નથી, તેને ડેનું આત્માતુલ્ય થાય છે જ, પ્રારબ્ધનો જ્યાં અનકાશ નથી તે સર્વમનતાનો ગ્રાહ જડે છે જ એ જ અદ્વૈત પણ જાણના હતા મોઢે અદ્વૈત જોનારા છતાં, મનમાં તેનો પરિપૂર્ણ સાક્ષાત્કાર હતા, આવા કાવ્યો, આના પુસ્તકો, બકવાસ, જે દ્વૈત તે પણ કોણ જાણે શા માટે કીસ્મત કરાવે છે એવી સૂક્ષ્મ એ કીસ્મતની દગાબાજીની જાલ છે, એનો વિશ્વાસ શો ?

૧૩-૧૪ આની આની દગાબાજી ક્યા ક્યા કરીએ ? કીસ્મત તો એવે સુધી દગાબાજીમાં જ રમે છે કે 'હા' ની 'ના' કરે છે ને 'ના' ની 'હા' કરે છે, અસ્તિની નાસ્તિ કરે છે, નાસ્તિની અસ્તિ

ઉર્મિપ્રલાપ ૧

૧

સર્વત્ર એકાકાર, એકરસ, અનન, અનાદિ, એવું જ્ઞાન જ સત્ય છે, નાના નામરૂપનું અવિકૃત એક તત્ત્વ છે, જે જે ાઈ છે એ પ્રત્યક્ષનો વિષય છે તે જ્ઞાન જ છે, જ્ઞાન-ના જ વિવર્ત છે ત્યારે એવો અનુભવ એ જ આનંદ જે જે દુઃખ કેનોદિ વિરૂપના સમજાવે છે તે તો એ સર્વમયના ને જાણવાથી, બેદુષ્ટિથી જ સમજાય છે 'પ્રેમજીવન' માં "દુઃખ રમખર મોરે દિવ છાઈ રહી" એ અંતિમ ઉદ્ધારથી દ્રષ્ટાનું દર્શન થયું છે જે દ્રષ્ટાની દૃષ્ટિ જ આખું જ્ઞાન, તે તે જ્ઞાન, તે તે વિભાગ, સર્વ છે, તેનું જ્ઞાન થયું છે હવે તેનો અનુભવ જે અબેદ તે પામવો છે, યત્ર યત્ર મનો યાતિ તત્ર તત્ર મમાધ્યમ ત્યાં ત્યાં મન જાય અર્થાત્ મનની વૃત્તિ જે જે ઉદ્દેશથી ઉઠે દ્રષ્ટાની દૃષ્ટિ જે જે નિકલ્પે ચડે, તે સર્વ સમાધિરૂપ જ થાય, સર્વત્ર દ્રષ્ટા પોત પોતાને જ જાણે, એ અનુભવની આકાશ છે અધિધ્યાનનો અપરોક્ષ અનુભવ થતા આવું સહેજે થશે, અને પ્રપચમાત્ર ત્વન અસ્ત પામશે, અગ્ત પામશે એને નાશ પામશે, એમ નહિ, એ જ્ઞાન એવા નામનિર્દેશથી એ વિવિધ બેદજ્ઞાન અત્યંત અભિન છે, એમ સાઠાદ નુમન ઉદય થશે વેદાન્ત જ્ઞાનનો મહિમા એ છે કે તત્ત્વત્ત્વ અધિ-તું (જ્યોતિષદ્વાન્ય જે ઈન્દ્રિયા) તે (સર્વમયત્વાદિપદનાન્ય તત્તા-અન્ન) છે, એવો મહાવાક્ય-જન્ય અબે-બોધ તે બોધ ઉપર આ ૬ ચર્ચ કે એ સાલાતકાર થયો જ, અને પ્રેમજીવનમાં = મણિમય મોદ મથાવી રહી" એ છેત્ની પામિથી એવી જહ વ્રજ-વૃત્તિનો ભાવ પણ કથ્યો હતો જતા જેમ ચક્ર ઉપર ચડીને ઉતર્યા પછી પણ કાર્કે જમણું મળતું નથી, તેમ તત્ત્વજ્ઞાન-અનુભવ-સાન્દર્ભોદારોદ-થયું જતા કાર્કે દ્વૈતજમ રહે છે, એમ માનીને જ આ ઉપક્રમ ચાલે છે

૧. હે મન ! આ પ્રકારના મિથ્યા દૈત્યમના અધિષ્ઠાન ! કુટીરી કર અખ્તીઆર; સાધ, વૈરાગ્યનો અધિકાર સંપૂર્ણ રીતે પોતા ઉપર સ્થાપ્યો, વૈરાગ્ય રાખ, જ્ઞાન થયે સતે એવો વિરાગ કેમ નથી થતો ? વિતૈપણા, પુત્રૈપણા, દારૈપણા, લોકૈપણા, શાસ્ત્રૈપણા, ઇત્યાદિ એપણા છૂટતી નથી, તેમા પણ વિત્ત, પુત્ર, દારા, એ તો બહુ જ્ઞાનપરિશીલનથી નિવૃત્ત થાય, પણ લોકૈપણા, શાસ્ત્રૈપણા મહાબલવતી છે, એ જ ખરો વિરાગ આવવા દેતી નથી. માટે હે મન ! લોક એ વાત જ બુઢી જા; દેવલ નિર્ભય થા. આનન્દ જ્ઞાનો વિદ્વાજ ઝિમેતિ કુતચન બ્રહ્માનંદને જાણનાર કહીથી પણ ભય પામતો નથી માટે કહે છે કે ‘બન મૂરખ, મગત, ગેવાર’ પંડિત, જ્ઞાની, આદિતું ડાળ ત્યજ મૂખ થા; શાસ્ત્રપરિક્ષાપાના વચનોમા શુંચવાયતો મટી-મસ્ત, ગાડો થા, નિચારવાન, બુદ્ધિવાન, ગેવાર, જડ, થા. લોકપ્રીતીના લોકભાજના વિષય ત્યજ, લોકભિરચિતું વ્યસન લાગ્યું છે તે મૂકવા માટે લોકભિરચારનો અનુભવ કરતો ચાલ, ઉભયે નિવૃત્ત થઈ, પરમાનંદ સાક્ષાત્કાર થશે, માટે વાસ્તવિક વાત એ છે કે લોકભિરચિ તેમ લોકનિદા ઉભયની ઉપેક્ષા કર એ જ તત્ત્વ છેવટ ગેવાર શબ્દ મૂકી બતાવ્યું છે શ્રી ગૌડપાદાચાર્યે કહ્યું છે તેમ જડવગ્રોક્ષમાચરેદ જડની પેઠે લોકનિર્વાહ કરવો; જડને જેમ રાગદ્વેષ, પ્રીતિ અપ્રીતિ, ક્રુદ્ધ નથી, તેમ એકરસતા ગ્રહી, દંડ વૈરાગ્ય બાંધ, મૂખ થા, પાડિત્યાદિ લોકેષિકાનો રાગ ત્યજ મૂખ થા, સ્મૃતિનિર્વાહ ઉભયની ઉપેક્ષા કર, છતા પણ “મસ્ત છુ” એવી વૃત્તિ એ વિશેષ છે. એટલે એ પણ ત્યજ ગેવાર-જડ-વૃત્તિ રહિત અપરોક્ષાનુભૂતિ અનુસાર વૃત્તિવિસ્મરણ વાળો થઈ જા.

૨. વિરાગનો રાજ્યોગાનુસાર એ જ અર્થ છે કે ગગ એટલે જે એપણા તેનો ત્યાગ, નાશ. અમુકત્વ પ્રિશિષ્ટ, બેદમય જે રાગ, તે ત્યજ સર્વભયતા પામતી, નિષ્કામ થઈ પ્રાપ્તાપ્રાપ્તમા નિર્વાહ કરવો; એ વિરાગતું મૂદ સ્વરૂપ છે. એવા વિરાગતું જીવન પ્રેમ છે. રાખ

શરીરે યોગી, અથવા દંડકમંડલુ ધારણુ કરી, જે એવળા અને ભેદ-મયતાવાળાં મન, વિરાગી કહેવરાવવા ઇચ્છે તે મિથ્યા છે. માટે જ ખરી ભખૂત તો ઇશ્વર-પ્રેમરૂપી યોગવાની છે. એવાં પ્રેમરૂપી ભખૂત યોગાસાહિરાડ કે દેશકાલ વસ્તુ એ ત્રણે પરિચ્છેદ-એવી પ્રેમરૂપ પવિત્ર વિમૂતિના રપશે અંસન થઈ રહે, ને સર્વત્ર એકાકાર એકરસ અભેદ અનુભવાય. વેદાંતની શુદ્ધ વાર્તા માત્ર જ કરવાની છે ત્યાં મુધી આ અભેદ અનિવિદૂર છે, પ્રેમસહિત જ્ઞાનનો અનુભવ થતાં વેદાંતીકાન બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર દસ્તામન્નકવત્ છે. વેદાન્તને શુદ્ધિનું કામ થોડું છે; હૃદયનું કામ વધારે છે. રસ, પ્રેમ, આદ્રતા એ જ તેનું જીવન છે, પણ તે વિશુદ્ધિ ન થઈ જાય એટલો જ તેમાં શુદ્ધિના અધિષ્ઠાતૃત્વનો અવકાશ છે. પછી દરકાર માત્ર એક પ્રેમની, અભેદ પ્રેમની, અન્યની હોય જ નહિ. અભેદ દષ્ટિ કરવા ઉપર લક્ષ રાખ. એ દષ્ટિનાં ફકીરી, વિરાગ, અને હૃદયભખૂત એ જ ખરાં સાધન છે. સંક્રમણતિની વિરોધિની આવા ઉમ પ્રેમની ભાવના વિના, પગજીવનમાં સ્વજીવન અનુભવ્યા વિના કદાપિ રાખનાર નથી; અને શુદ્ધ અકાષવૃક્ષ પ્રાપ્ત થનાર નથી.

૩. એવા અભેદપ્રેમમાં તો આચારવિચાર, લોકસ્થિતિ, અધિકાર, કુલ, જાતિ, પંક્તિ કશાનો વિચાર રહેશે નહિ લાજ — મને સાડું દેખાશે, ખોટું કહેવાશે, એવી જે લાજ, યદ્યપિ શુદ્ધ 'લોકવિષ્ણુ' નાચરણીય નાચરણ, યમ્ એવી જ્યવહારકુશલ લોકની ઉક્તિ; સમાજ-માનવામાંથી તે ઉદ્ભવે છે, મિથ્યા પ્રપંચને આત્માનો નિયામક હાવવામાંથી એ ઉદ્ભવે છે; સર્વદા એકરસ પરિશુદ્ધ અને પરમ સ્વાતંત્ર્યમય આત્મા તેનો નિયામક આવો પરતંત્ર અને અનાત્મરૂપ પ્રપંચ ! કેવી વિવક્ષણતા ! પણ તેનું જ નામ 'લાજ' કહેવાય છે. જે જ્ઞાની છે, તેને તો એવી લાજ અને એવા સમાજ તેથી કશું કામ નથી હજી અપકવકધાય હોય તો ઉપાય એ છે કે 'હું' એવો જે 'આપ વિચાર' તે ભુલી જવો, પ્રવૃત્તિ અને તેમાં શુભાશુભ

સંકલના. દરાવી રાગદેવ પેદા કરનાર “અહંભાવ” જ છે, તે કાઠી નાખ, હું કાંઈક છું, હું ગાલો છું, હું માની છું, હું લોકપ્રિય છું, હું ખોટો છું, હું લાજ પામું છું, ઇત્યાદિ જે જે જ્ઞાતિ ઉપર અહંભાવ આદેશ થાય તે તે જ્ઞાતિ ઉપરથી તેને ઉચલાવી પાડ અને જ્ઞાતિમાત્રનો વિશ્વય અનુભવી, પરમ અભેદમાં જ કરતો રહે.

૪. કેવલ “આપ વિચાર” ભુક્ષી જવો એ તો જડવત્ સ્થિતિ થઈ, એટલે વાસ્તવિક રીતે જડ થઈ જા એમ નથી, પણ અહંપ્રત્યયનો જે અતિઅર્થ પ્રદેશ છે, તેને વિસ્તારીને સમગ્ર બ્રહ્માંડને અહંપ્રત્યયનો વિષય કરી લે. આનંદનું તત્ત્વ જ એ છે. મનનો ઉલ્લાસ તે આનંદ એ ઉલ્લાસ, મનોવિકાસમાંથી ઉદ્ભવે છે, જેનું જગત નાનું, તેનો આનંદ પણ તેવડો જ હોય છે; જેમ પોતે માનેલું જગત નાનું તેમ વિક્ષેપનાં કારણ ધણાં, અને આનંદનો પ્રતિબંધ વારંવાર; જેમ માનેલું જગત મહોદું તેમ વિશેષ ન્યૂન અને આનંદને પ્રતિબંધ પણ ન્યૂન. જે સંક્રમિત વ્યવહારભિન્નને, હું પછાને, આપું જગત માની રહ્યો છે તે મૂકી ને બ્રહ્માંડમાત્ર-સમષ્ટિરૂપ અહં-ને જગત અનુભવ, એટલે “આપ ભુક્ષી પર આપ થકી સહુ” એ અનુભવ કર, ‘હું’ માત્ર જ જે અત્યારે “સર્વ” છે તેને સ્થાને “સર્વ” માત્ર જ “હું” છે એમ કર. અભેદ પ્રેમમય માશુકનાં દર્શન નિરંતર ભોગવાશે. જેની દૃષ્ટિ અભેદમયી થઈ સર્વત્ર “હું” ને “હું” અનુભવીયું, તેને વિષયો-પ્રભોગમાત્ર પ્રત્યક્ષ જ છે; પરકૃત એવો પણ જે જે ઉપભોગ થાય છે તે સર્વરૂપે પોતે જ અનુભવે છે, ઉપભોગનું તત્ત્વ આનંસિક ભાવનાનાં પરિતોષ ઉપરાંત કાંઈ નથી તો જે સર્વમય છે, તેને “સતમ” અસ્થિમાંસત્ત્વચારૂપી પૂતળી પણ ભાવમાત્ર ચર્તા પ્રત્યક્ષ જ છે. એવા જ્ઞાનીને તુષ્ણાના વિક્ષેપનો સંભવ જ નથી. વિરાગ પામી ‘ઈરક ભૂત’ ઉગ્રવચાથી ‘કૃષ્ણ જનનાંની દરકાર’ હતી, પણ હવે તો ‘દીદાર ભોગવવા’નું જ થયું. જ્યારે બ્રહ્માંડ પર્યંત અહંભાવ વ્યાપ્યો,

અહં રહ્યું જ નહિં, ત્યારે અભેદ સાક્ષાત્કાર સ્પષ્ટ જ છે; તેનો વિવિધ પ્રકારે આનંદ ક્યાં જ. જે આટલી નાની સરખી વાત થાય, તો પછી કદી જવું નથી કે આવવું નથી; શોધવું નથી કે શીખવું નથી, કેવલ સનમનાં જ દીદર ભોગવ્યાં જવાનાં છે. ક્ષણે ક્ષણે યન્નવતામુપૈતિ તદેવ રૂપ રમણીયતાયાઃ રમણીયતા, આનંદ, તે એ જ કે જે ક્ષણે ક્ષણે નવીન થાય, માટે જ “ભોગવ” એમ કહી, પછી આનંદની સીમા નથી એમ સૂચવ્યું છે.

૫. જમદવસ્થાનો અભિમાની જે અહંકાર તે જ બરહારનો નિર્વાહક છે, ‘આપ’ જ્યારે ગયો, ત્યારે સુપૃષ્ઠિ જેવી દશા થઈ રહી. યા નિશા સર્વભૂતાનાં તત્ત્વાં જાગર્તિ સંયમી. પ્રાણિમાત્ર જેને મરણ માને છે, તે જ જ્ઞાનીનું જીવન છે. આ પ્રકારનું જે મરણ તે જ ખડું જીવન છે — ‘એમ મરી જીવ્યું તે જ જીવ્યું છે.’ એમ મરવામાં જ જીવવારૂપી જેનું જીવન નથી તેવાં તો અનેક છે, અનંત છે. નરજન્મ પામ્યા છતાં, આવા મરણને અનુભવી જે જીવતાં નથી તે મનુષ્યરૂપી યંત્ર જેવાં જ છે, ખરેખરાં મનુષ્ય નથી; ખરાં મનુષ્ય ‘એમ મરી જીવ્યું છે’ એનો અનુભવ કરનારાં છે, તે જ છે. રાજ્યોગની પદ્ધતિ જ એ છે કે જ્ઞાનીઓ ધીમે ધીમે અહંભાવનો ત્યાગ અથવા વિસ્તાર કરતે કરતે મરતા જાય છે તે એમ અમિત અભેદમય જીવન પ્રાપ્ત કરી જીવતા જાય છે. જે જે વસ્તુ અહંપ્રત્યયની પ્રીતિના વિષયરૂપ છે, તે તે ઉપરથી પ્રીતિ એવી ઉદ્ભવતા જાય છે કે તેટલે અંશે તે વસ્તુ પરત્વે, મરી જ જાય છે; પણ એ રીતે પરિચ્છેદ વૃદ્ધતાં જ અભેદ અનુભવી અનંત જીવનનો સાક્ષાત્કાર પામે છે.

૬. ત્યારે આગે મરણરૂપ વૈરાગ્ય તે જ મહણ કરવાથી સાક્ષાત્કાર થાય છે એમ સમજ કેવલ મૂઢ યર્ષ જવાની વાત નથી? એવું પરિચ્છેદરહિત યર્ષને પણ પરમેશ્વર યર્ષ જવું એ તત્ત્વ છે. આખા બ્રહ્માંડના વ્યાપારમાત્ર પ્રેમની લહરરૂપ, જ્ઞાનના આનંદના તરંગરૂપ

અનુભવાવા બ્લેઈએ, સહજે જ તેમ ચાલ છે, માટે કહે છે કે એવા પરિચ્છેદરહિત થઈ છૂટક — પરમ — પ્રેમ — અભેદ તેની જ કથા કરો, કદાપિ વાણી ઉચ્ચરો તો તે અભેદની જ ઉચ્ચરો, દાયથી બળ-વવાની પ્રવૃત્તિ કરો તો તે પણ અભેદની જ કરો અને તાને ચઢીને છૂટકનો જ — અભેદ પ્રેમનો જ પુકાર ગાઓ, કે સર્વ કોઈ તમારા ઉપદેશને સુણી તેનો લાલ લેવો હોય તો લે. તત્ત્વિચ્છન્ન તત્કલ્પનમન્યોન્યં તત્પ્રયોધન તેનું જ ચિંતન, તેનું જ કથન, અન્યોન્યને તેનું જ પ્રયોધન એ પરમ આનંદની દશામાં જ રહો.

૭. એમ કરતાં સનમ, માથુક-છૂટકનું સ્થાન — જે બ્રહ્મ — તે તું થઈ જા. એ જ ખરું નિદિધ્યાસન છે. એ જ અપરાધ છે જે બેળણું તે જ થયું, ને તે ધવાયાની વૃત્તિ પણ વિસ્મરવી. બ્રહ્માકાર વૃત્તિ કરી, તે વૃત્તિનું વિસ્મરણ એ જ પરમાનુભવ. પણ તે એકલું જાતે બ્રહ્મરૂપ ધવાથી ન થાય, એમાં તો અહંભાવ જ વૃદ્ધિ પામે; પણ પોતે બ્રહ્મરૂપ થઈ પોતે જ જે સર્વ બ્રહ્માંડ છે એમ અનુભવ લેવાથી ખરો સાક્ષાત્કાર થાય; બાહ્ય દષ્ટિને અંતર કરવાથી સાક્ષાત્કાર થાય અને ભેદમાત્ર વિશ્વ પામી જાય, એમ કર. તે સારુ સનમ બ્રહ્મરૂપી જે મણિ છે તેનો સ્પર્શ કર. સ્પર્શમણિથી પણ આં સનમરૂપી સ્પર્શમણિ ઉત્તમ છે, 'સાર' છે, કેમકે સ્પર્શમણિ તો લોકને સુંવણું કરે છે; પણ આ તો પોતાને સ્પર્શનારને પોતારૂપ જ કરી દે છે; માટે તેનો સ્પર્શ કર, તેનો જે તે પ્રકારે અનુભવ કર; પરિચ્છેદ માત્ર ટાળી એકાકાર એકરસ અભેદ પામ. એ માટે પ્રથમ અને મુખ્ય સાધન એષણાત્યાગ અને તદ્દમીન જે પ્રેમમયતા અથવા વૈરાગ્ય છે.

૨.

(કાલિંગગ્રમાં પણ આ ગૂઢ જ્ઞાન સારી ચાલ છે.) વિરાગને મુખ્ય અંતરાય તો ધણા છે, પણ ગૂઢ અને સહજ લક્ષમાં ન આવે એવો અંતરાય અંતરની અતિ મુદ્દમ વાસના છે. અમુક ખારું છે એમ

માનવાથી તેમા રચિ થાય છે, અને રાગ બધાય છે, કેક મુદ્ર બધ હારમાથી તે સમાધિ પર્યંત પણ મમત્વમૂલક જ કામ અને ગમ છે, ને તેથી વાસનાનો જન્મ છે વાસનાની એ પ્રકાગ્ની શક્તિ છે, એક તો અનાત્મજ્ઞાવનામા ચિત્તને મસ્ત કરી સ્વરૂપનુ અત્યંત આવ રણ કરવાની આવરણ શક્તિ, અને બીજી સ્વરૂપ ઉપર આવ્યા છતાં પણ ત્યાંથી નિહાર તાણી જઈ અન્યત્ર દોરનારી વિદ્યેષશક્તિ અત્ર જે કપાયવાસના કહેવાની છે તે વાસનાની આનરણ્યશક્તિ છે એમ જાણવું એને રાજયોગમા “કપાય” કહે છે અને લય, વિદ્યેષ, કપાય, રસારવાદ, એ ચાર સમાધિના વિધન છે, તેમાના કપાયનો આ પદમા રિવેક છે સ્વકપાય વિજ્ઞાનીયાત્ સમપ્રાપ્ત ન ચાલ્યેત્ ચિત્તવૃત્તિ એકાગ્ર કરવામા શૂન્યતારૂપ નિરાલિપ્ત થાય તો પ્રમેધ પામતા જનુ, અને એમ પ્રબુદ્ધચિત્ત વિદ્યેષ પામે - વિષયાસક્તિથી દૂર નહિ, તો ધીમે ધીમે શાન્ત પાડવું, ને શાન્ત પડ્યા છતાં ગૂઢ વાસના-કપાય-થી ચંચળ રહે તો વાસના માત્રનુ મિથ્યાત્વ વિચારી, જ્ઞાનપરાયણ થઈ, ચિત્તને સમતા ઉપર લાવવું, આવો નિયમ છે

૧ દ્વંદ્વિય એટલે દ્વેષ્યદ્વં, દુઃખ - ગૂઢ રાગરૂપી વાસના અથ દ્વંદ્વિન ! અરે આ ગૂઢવાસના તુ ખતમ થઈ જ, જતી રહે, કારણ કે અહીંઆ, આ જગત્મા તારુ કોઈ નથી બધું અત્યંત મિથ્યા છે ત્રિકાલમા છે જ નહિ, તો તુ જમરૂપ જ છે, હવે તારી મેજે જતી રહે આત્મામા જ વિનીન થા ‘ તારુ કોઈ નથી ’ કેમકે આ સસારમા કોઈ ખરો દિનગર - પ્રેમી - નથી જે હોત તો કોઈ પણ પ્રકારની હિકમત કરી તને તૃપ્ત કરત તારામાથી “તુંપણ” ઉગાની દેત, અને સર્વત્ર એકાકાર ‘ દુઃખણ ’ જ, આત્મભાવ અમેદ અનુભવાવત જ જતી રહે, તો બધું જ્ઞાનદમય થશે. વાસનાના એ પ્રમાર છે, શુદ્ધ અને મતિન મતિન વાસના તો અધિકારી થયો સારથી માણસ મૂકે છે જ, પણ શુદ્ધ વાસના અધિકારની વૃદ્ધિને અર્થે

અત્યંત ઉપયોગી છે, તેનો પણ હવે ત્યાગ થવો જોઈએ એમ તત્ત્વ છે. સર્વમયતા અનુભવાવે એવા ગ્રેમી-ગુરુ-આ સંસારમાં કયાંથી મળે ? મળે, ધણાએ નવું નામ 'ધારણ' કરે છે, પણ "ખરે" દિલખર તે નહિ; ઉપદેશ્યન્તિ તે જ્ઞાન જ્ઞાનિનસ્તત્ત્વદર્શિનઃ તેવા તત્ત્વદર્શી નહિ. અર્થાત્ તું પોતે જ તારા રૂપને જાણુ, તું જ તારો ગુરુ થા, અને પોતે પોતામાં શમી જ આત્મૈવ હ્યાત્મનો બહુરાત્મૈવ રિપુરાત્મનઃ ॥

૨. ઇચ્છના રસ્તા બંડા બારીક છે; ધણા સૂક્ષ્મ છે, એ રસ્તે જવું વિકટ છે, એ રસ્તે ટકવું મહા વિગમ છે, ને એની પાર પડવું એક આશ્ચર્ય છે. તેમાં પણ "અહીંઆં" આ દુનીયામાં, આ મિથ્યા પ્રપંચમાં, તો, એ માર્ગ અધિકાધિક વિકટ છે; એટલે તે માર્ગ ઉપર ચઢીને કોઈ પણ ઠેકાણે તે તારા દિલની ખરી કદર થયેલી કદાપિ પણ હીડી છે ? — નથી જ હીડી. એમ ■ ત્યારે રાગ શા માટે રહે છે ? શાના ઉપર રહે છે ? કેવલ આત્મ-અભેદ-માં જ રાગ કર, તે જ સર્વ છે, તેના સ્વરૂપને આવા આવા આસપાસના મલતી મલિન કરી, ઢાંકી નાખ નહિ.

૩. વાસનાને વાસ્તવિક રીતે પરિતોષ મળે એવું સાંસારિક વિષયોમાં, કોઈ સ્થાન નથી. પરિતૃપ્તિથી પાછળ અસંતોષ, પુનઃ તૃષ્ણા, પુનઃ પ્રવૃત્તિ એ ચક્ર આત્મા બંધ છે, અને અધિકાનરૂપ આત્માથી વિદૂર વિદૂર જવાય છે. પરિતૃપ્તિથી માત્ર મનનો કોઈક વેગ શાન્ત થાય છે. ક્ષણવાર શાન્તિ મળે છે. પણ તે શાન્તિમાંથી જ પુનઃ વાસના ઉદ્ભવે છે, ને વળી આવરણની ધનતા ઉપચિત થાય છે, એમ અંતરમાં રહેલો એ વિષયવાસનાનો જે અતિગૂઢ રાગ છે તે આત્મદર્શનથી તૃપ્ત થવા દેતો જ નથી. એ વાસનાને વિષયોમાં પ્રસરવા ન દેતાં; વિષયોના સંપર્કથી પ્રાપ્ત થતી તૃપ્તિ માત્રનો નિર્બંધ કેવલ ક્રાસ્મતથી — પ્રારબ્ધથી જે કોઈ પ્રાપ્ત થાય તેટલામાં કરી લેવો; પ્રાપ્ત પ્રાપ્તમનુભવેદુદ્ધયેનાપરાજિનઃ હૃદયથી પરાજન પામ્યા વિના જે

પ્રાપ્ત થાય તેને અનુભવવું; પરાજય, નિષ્ફલતા, ઇત્યાદિકમાં ક્ષેપ ન પામવો, કે સુખ, વિજય, સફલતા ઇત્યાદિમાં રાગ ધરી અભિમાનમાં ન પડવું. અહ - હું પણાની કર્તૃભુદિને, ઇદ - આ (બાલ વિષય) એ વૃત્તિ સાથે ન જોડી, કેવલ ક્ષલાભિસંધિ રહિત પ્રવૃત્તિ માત્ર જે પ્રારબ્ધથી પ્રાપ્ત થાય તેને અનુભવી, વાસનાએ પોતાના સ્થાનરૂપ અંતરાત્મામાં દરવું. જગતના જે જે ઉપયોગ, જે જે અનુભવ, તે સર્વને એવે પ્રકારે કરવામાં આવે કે પ્રત્યેકમાં જે નિર્વેદનું બીજ છે તે સમજાઈ જાય, અને તેમાં જે ચિન્મયત્વ છે તે સાક્ષાત્ અનુભવાય, તો વાસના એની મેજે વિરમતી આવે, ને અધિશનને પ્રાપ્ત કરી અનુભવવા માડે. જગતની સ્થિતિ એ જ રીતે સફલ છે, ને એટલા જ હેતુને અર્થે મનુષ્યને જન્મજન્માંતર તથા એક જન્મમાં અનેક અનુભવની અપેક્ષા છે. જે જે ભેદભાવમાં આનંદ આવે છે તેને સંપૂર્ણ અનુભવ કરતે કરતે તે, તે અનુભવમાંથી જ નિર્વેદ ઉપજે છે. એ નિર્વેદનું કારણ તે અનુભવોનો અંતિપરિચય એ નથી પણ વાસનાની અંદર પણ જે નિગૂઢ ઉચ્ચતા, ઐશ્વર્ય આત્મમયતા, તન્મયતા છે, તે ભેદમાં તૃપ્તિ માનતી નથી, એ ખરું કારણ છે. ત્યારે ભેદ માત્રનો અનુભવ આવી દૃષ્ટિથી યતાં ભેદ મૂકાતે મૂકાતે અભેદ ઉપર જવાય, એ જ જગતમાં શ્રમણ યમાનું સાર્યક છે એમ જ “લુપ્તાઈમાં જિગર ધોવાય” છે. વાસના બે પ્રકારની છે અશુભ અને શુભ - અશુભ વાસના તે જ આશુરી સંપત્ત છે. ગુરુ શાસ્ત્રાદિના ઉપદેશ ઉપર વૃત્તિ દેરાવી તદનુસાર આગ્રહે વર્તવાની વૃત્તિ કરવી તે શુભ વાસના છે. શુભ વાસનાથી ભેદનિવૃત્તિ થવાનો ખામ સમજાય છે, પણ તે નિવૃત્ત થનાં શુભ વાસના પણ નિવૃત્ત થઈ જાય છે ને અભેદ અનુભવાય છે. શુભ વાસના સંસારમલસમેત નિવૃત્ત થઈ જાય છે, અને અભેદ માત્ર જ નિર્મલ વિજયે છે. અંતર્મુખ વૃત્તિથી આત્મા ઉપરના આવરણનો ભંગ થઈ સાદાકાર થવા લાગે છે એ સમગ્ર લુપ્તાઈમાં જિગર ધોઈ લે; એમ કરવામાં કરો બાધ નથી, એટલા જ માટે “સુખે” એમ કહ્યું છે.

૪. આત્મ જવા માંડશે, એ પ્રકારે તું આત્મલિપ્ત થશે તો જ સુખનો સંભવ છે; બાકી અશુભ વાસનાથી તું સંસારના પ્રેમ ભોગ-વિલાસ આદિ ઇન્દ્રિયો, કે શુભ વાસનાથી પાંચિત્ય પ્રતિષ્ઠાદિમાં લોભાશે, તો કદાપિ શાન્ત થવાની નથી. પરંતુ પ્રારબ્ધથી કોઈ આવી મળે, તો તે પ્રદણ કરવાનું જ છે. તે આવી મળેલામાં પણ આસક્ત થવું એ જ વાસનાને શાન્ત ન થવા દેવાનું નિદાન છે, દિલમાંના દહને કાયમ રહેવાનું કારણ છે. એકતા થવા વિના અભેદ થતો નથી, અભેદ વિના આનંદ આવતો નથી, એટલે જ મળી આવે તે તો તે તેક્ષણે તદાકારતાથી જ ભોગવવું, પણ તેનિવૃત્ત થવા પછી, તેમાં જ બંધાઈ જવું, એ રીતિ સારી નથી. એવી દરકાર હે દહંદિત્ત ! તારે કરવાની રહી જ નથી; કેમકે કોઈ “તાર” હોય એમ નથી, સર્વ પોતપોતાનાં છે; સર્વે પોતપોતાને અર્થે આવી મળે છે, કોઈ “તાર” માટે આવી મળતું નથી; એમ તેં સર્વની છાઈ, સર્વની મિથ્યા વૃત્તિ, અનુભવી છે. છતાં હે વાસના ! તારા માટે હજી પ્રાદુર્ભાવ પામે છે, તું વિરામ જ પામી જા, ખતમ થઈ જા. રહસ્યમાર્ગ જાણનારાં નિરંતર કેવલ વર્તમાનમાં જ વિકરે છે; એથી તેમને કશો વિક્ષેપ આવતો નથી, અને અભેદ બન્યો રહે છે. કેવલ દ્રષ્ટા થઈ રહેવાથી, અનુભવ હ્રદય પામી વાસના-ક્ષય થાય છે. કેવલ વર્તમાનમાં જ રહે અને ભૂતભવિષ્યથી નિવૃત્ત થતાં તું જાતે પણ નિવૃત્ત થઈ આત્માનુભવમાં દરી રહે. વાસના રહેશે તો ભલે રહે, પણ તે અભેદની જ વાસના બની રહેશે એટલે પૂર્ણ છે.

૫. પદાર્થભોગાદિને રહેવા દે, તેમાં આસક્ત ન થા, ગમે તેવા વિષયોની પાછળ દોડવું બંધ છે, “ખાલી” છે, ને એ ખાલી છે માટે જ એમાં વાસના જરાય છે. અને શુન્યવાઈ પડી વધારે વધારે વધતી ચાલે છે, — દોડાદોડ અને કલેષ એ રૂપ જ ફક્ત થાય છે. માટે એવું ખાલી દોડવાનું મૂકી દે. તું જો દર્દરૂપ ■ તેની તખીબી, રોગની

પરીક્ષા કરી ઔષધ આપી મટાડનાની યુક્તિ, પ્રાપ્તિ બનનાર નથી છુ
તારી પોતાની મેજે, સ્વવિચારથી, દસ્ય-માત્રનો પોતામા વિવધ કરી અભેદ
અનુભવશે ત્યારે જ શુરુ આદિ કે દેનાદિ મર્ષના પ્રસાદથી કે તું
શાસ્ત્રોના વચન ઉચ્ચારી તમ્જાવમા વાતમાત્રનો પગજમ્ય કરે
તેનાથી, એ તખીખી કદાપિ થવાની નથી, તારા પોતાના પુરુષાર્થ
ઉપર બીજો આધાર છે

૬ શુભ કે અશુભ, પ્રગટ કે ગૂઢ, એકે વાસનાને નહેવાનો અવકાશ
નથી, રહેવામા સાર નથી, નેજે તો જુવુ જ જોઈએ એમ કહ્યું
ત્યારે સર્વના મિથ્યાત્વની ભુદ્ધિ ચતાં અત કમ્બુ નિરાશબ થઈ જઈ
અત્યત નિનાશ બનશે, ને પરમ ક્રોધ થશે તે ટાળવા માટે કહે છે
આવા નિરાલબ્તાશ્પ ભાવનો શોક ન કર, હકને યાદ કર હક જે
સત્ય, ઈશ્વર, તે દુ ક્ષુ, એમ જણાવી સર્વન આત્મમયતા મૂલવી
હતી, તે હકને યાદ કર, તું જાહ છે, સર્વમય છે, સર્વ તું ને તું
સર્વ એવી વસ્તુમતિ જ છે, તેના ઉપર હવે દરના કર, તેને જ
અનુભવ, આવણુ માત્રનો ભગ કરી સ્વપ્રમાશે સ્વરૂપને જો જોમ
મનમૂગને હાસીએ ચડાવતી વખતે પણ તેજે એ વચન કહ્યું હતું, તેમ
હે વાસના ! તારા આધારમાત્ર બ્યર્થ હરવાથી તું મરવા પડી છે તો
તે રથાને પણ મનમૂગની પેઢે હકને સભાર બેઠદિનો તો વ્યવહાર
કેવો છે કે જોને જોટવી ગ-જ દોષ તેટલી ચારી કરે છે ને તે ગ-જ
પતી મર્ષ કે પેતી ચારી પણ પતી જામ છે, ને વગી વધાગમા એ
યામ ૭ કે એવી ચારી કરનાર, પોતે જ વિના કા-જુ જ-ગોઈ, નિદા,
ખોગી વાતો, ક-વા મડી નામ ૭ બેઠદિનો આશ્રય કરતાં તો
આવો મડા અનર્થરૂપ કોને પ્રાપ્ત યામ છે અબેદદિ—૬૩—
સ્વરૂપ—અબેદ—તો આશ્રય કરતા કેવલ પરમાર્થરૂપ આનંદ યામ
છે, માટે જ તું ખનમ્ થઈ જા, સર્વત્ર અબેદ અનુભવ

૭ એ જ નિર્જીવ વધારે રપટતાથી કહે છે, આ સંનિતુ ત્યારે

મૂલજ આશા છે, તો હે વાસના ! તું કાઈ ન બને તો હેવટ એટલુ જ કર કે નિગસામા બીજી રી આશા નહિ એવી થઈ જા, અને એમ થનામા જ તુ પોતે પણ ગાયન, ગુમ થઈ જા, એટલે એમાથી જ દેવી સપતિના પરમાનંદી, અમરત્વની નિર્લયતાની અભેદ-સાક્ષાત્કારની, મજા મગરો, અભેદ અનુભારો આ પ્રગરે કપાયરૂપ નિમુક્ત થવાનો માર્ગ દર્શો છે એ વાસનારૂપ કપાય જતા અક્ષીઆને અક્ષીઆ જ મુક્તિ અનુભારો શ્રી યોગવાસિષ્ઠમા કહ્યું છે વદિ સર્વ પરિત્યજ્ય નિષ્ઠમ્યુત્કાન્તવાચન અમુનૈવ નિમેષેણ તન્મુક્તોઽસિ ન સશય સર્વનો પરિત્યાગ કરી વાસનારહિત થઈ જાય, તો તુ આ નિમેષમા જ મુક્ત છે એમાં સશય નથી

૩.

વાસના એ જ અભેદાનુભામા વિશેષતુ મુખ્ય અને અતિગૂઢ તથા સૂક્ષ્મ કારણ છે વાસના વિલપ થાય તો આખી સૃષ્ટિ વિસ્તાર નાર જે મન તેનો નાશ સદજ છે અર્જુને શ્રીકૃષ્ણને વધાર્યું કહ્યું છે ચચલ હિ મન કૃણ પ્રમાથિ વલવદુહદ તત્સ્યાહ નિમ્ન મન્યે વાધોરિવ કુહુકરમ્ મન ચચત છે, મથી નાખનાર છે, બલવાન છે, એનો નિમ્ન થવો તે વાધુને રાઠવાના જેવું કુહર કાર્ય છે પણ એનો નિમ્ન બને છે ને તે અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય એથી પુન પુન ચિત્તને ઠેકાણે લાવવાનો જે પ્રયાસ તે અભ્યાસ અને ચિત્તને વિશેષ પમાડનાર જે વાસના તેની અસાગતા સમજી વિશેષકારણનો જ વિનાસ સાધવો તે વિરાગ અભ્યાસ વૈરાગ્ય આતન્નિરોધ એમ ત્રેયગુણની પણ આશા છે યતો યતો નિચરતિ મનચન્દ્રગમસ્થિર તતસ્તતોનિયમ્યૈતદાત્મન્યેવ વશ નરત્ ચચત અને અસ્થિર એવું મન ન્યા ન્યા ખશી ગાય, બહિરભાવ પામે ત્યા ત્યાથી પાછું તેને એગી આણી આત્માને વશ સોપતુ શ્રીમદ્ ગૌડપદ્માચાર્યે વળ્યું મ્હું છે કે વિકેવે શનકેતુનં રિક્ષેષ મામે તો પાછું શમાવતુ એ પ્રકારે અભ્યાસ તો ચાને છેજ, તેવો

અભ્યાસ ચાલવાને ક્ષીધે જ આગળના પદમાં “ખતમ અય દર્દ દિલ થઈ જા” એમ વિદ્યેપના કારણરૂપ કપાયવાસનાને નિર્મૂલ કરવા સંસારની અનિત્યતા આદિ કહી આવ્યા. પણ વાસના એવી વિવદ્મલુ શક્તિ છે કે તે ગમે ત્યાંથી પણ આખી સૃષ્ટિ રચી કાઢે છે; વગર ભીતે આપું ચિત્ર દેખાડે છે, ને એમ ચિત્રને વિદ્યેપ ઉપભવ્યાં કરે છે, જેથી અભેદાનુભવમાં વિધન આવે છે. વિરાગ ભાવના દૃઢ થવી જોઈએ, તો વાસનાનો પરિત્યાગ સંભવે છે. પદ્યાર્થોદ્દિની અનિત્યતા સમજવાથી જેમ વિરાગભાવના થાય છે, તેમ પદ્યાર્થોની આત્મીયતા સમજવાથી પણ વિરાગભાવના થાય છે. વાસના અદ્યપ્રત્યય દ્વારે પ્રવર્તે છે, એ અહં પ્રત્યયનો વિષય જે આ એક દેહાદિ છે, તેને સ્થાને સમષ્ટિ દેહાદિ હોય તો વિદ્યેપનું કારણ ગહેતું નથી, અભેદ થઈ રહે છે, ને ગમે તે વાસના ઉઠે તો પણ ઉઠે તેવી શમે છે, વિદ્યેપ કરી શકતી નથી, કારણ કે અહંથી વિરુદ્ધ, જે છદ્, તે, પછીથી રહેલું નથી, એટલે દ્વિત વિના વિદ્યેપ ક્યાં થાય? આ પ્રકારના વિરાગ ઉપર હવે લક્ષ કરાવે છે. પદ્યાર્થોની અનિત્યતાની ભાવના કરવારૂપ વિરાગ તો આગલા પદમાં કહ્યો છે; ને કપાય નિર્મૂલ કરવાને અર્થે એ ભાવનાનો ઉપયોગ સમજાવ્યો છે. હવે વિદ્યેપ નિર્મૂલ કરવાને અર્થે વાસનાને સર્વમય, પ્રેમમય, અભેદરૂપ, થવાનો બોધ કરી, દ્વિતીય પ્રકારનો વિરાગ, જે રાજયોગનું અતિગૂઢ તત્ત્વ છે, તે સમજાવે છે. અભેદાનુભવની પરોક્ષ આખી પામેલો આત્મા બોલે છે.

૧. ધણા સમયથી અનેક વિલાસો કરાવનારી ને તેથી છાડવી ન ગમે તેવી હે પ્યારી વાસના! તું હવે જવા દે, મને રમાડવાનું મૂકી દે, અને આજે અનેક સુખદુઃખ, આશાનિરાસા, રાગદ્વેષ, ઇત્યાદિ બંધનોરૂપી સૃષ્ટિ તેં મારી આગળ પાછળ રચી મૂકી છે, તેને ફરી ફરીને વધારે વધારે કસી કસીને બાધ નહિ. હું એ બંધનોને તોડી નાંખું છું, તું તેમને ફરીથી, કસીને બાધે છે; ને એવું એક બે

વાર નથી થતું, પણ ફરી ફરી ચર્ચા જાય છે. સ્થૂલ વાસના મટે છે, તો પણ સૂક્ષ્મ વાસના મટતી નથી, અને એ જ સર્વ કરતાં બલવતી છે, ત્યારે એવાં બંધન ફરી ફરી ન બાંધતાં હવે તારે શું કરવું ? આત્મરાય ઇત્ક — પ્રેમાગ્નિ — અભેદ પ્રેમનો જે અગ્નિ છે તેનાથી એ બધાં બંધનને ધાર કરી નાખવાં, બાળી નાખવાં અને એકતારથી તારી મારી સાથે, એકતાર થવું, અભેદ અનુભવ કરવો, બ્રહ્મ ઉપરથી દ્રષ્ટિ કાઢી નાખી સમષ્ટિમય થવું. એમ શુભ વાસનાવિષય સાધેવો ને નિર્વાસન થવું. જે તારે મારી આ વાત ન માનવી હોય, તો તું તારે અરણ્ય મારા ગળા ઉપર મૂકીને મારી નાખ, એમ મરતાં પણ આ બંધન છૂટી જાય, મરવાથી કાંઈ વાસનારૂપી બંધન છૂટતું નથી, પુનરપિ જનન પુનરપિ મરણ એ જ વાસનાતું પરિણામ છે. જે તને આ પ્રકારે ઉપદેશ કરનારો, તારે આધીન રહેનારો, અહંકાર રૂપ આત્મા હું છું તેને માર, એટલે તે અહંકાર રૂપ આત્મા મરી જતાં તું પણ મરી જ જાગે અને કેવલ સર્વ સાધારણ સર્વમય શુદ્ધ ચૈતન્ય — આત્મા — રહેશે, જેને બંધન ત્રિકાલમાં હતું એ નહિ, — છે પણ નહિ. એ રીતે અહંકાર મરવા માટે આવશ્યક છે કે શરણમાં શિર ઝુકાવવું જોઈએ, એટલે પ્રેમભાવ હૃદય પામવો જોઈએ, સર્વમયતાની આર્દ્રતા આપવી જોઈએ. એ પ્રકારે વાસનાને, પોતાને મારવાની વિનંતિ કરી, જે અત્ર સમજાવ્યું તે જ કહે છે કે હે રસીસિ ! હે વાસના ! તમારી રાજી હશે તેમાં હું પણ રાજી છું, કેમકે મારે કાંઈ બંધ નથી, હું સ્વતંત્ર, સર્વમય, આત્મા છું, મને તારા વિલાસોથી કાંઈ વિક્ષેપ હવે થવાનો નથી. તું તો રસીસી છે, વિવિધ વિલાસ કરવાને નવાનવા સર્ગ રચવા એમાં જ તને રસ છે, તો ભલે જેની તારી ઇચ્છા થાય તેવી પ્રવૃત્તિ કર, એથી હું પણ રાજી છું, હું તે બંધાને અભેદાનંદની જ લક્ષર રૂપે અનુભવું છું, અને એમ મારા પરમ વ્યાતંત્ર્યમાં વિલસું છું.

૨. મારા હિલમાં પ્રેમથી કરીને વિકરાલ, કદાપિ કસાયી ડરે

નહિ, શમે નહિ, 'એવી જાળ ભીડી છે, અભેદ ભાવનાનું' મનન નિર્દિધ્યાસન કરતાં કરતાં એ પ્રેમરૂપ અગ્નિ પ્રકટ થયો છે. એ પ્રેમની જ્વાલા શું ફરે છે ? જે જે વસ્તુ એમાં આવે છે, જ્યાં જ્યાં એનો પ્રકાશ પશુ પહોંચે છે, તે વસ્તુમાં અને ત્યાં, તે બીજી તેવી જ જ્વાલા ઉપજાવે છે. અમે એમ સર્વત્ર પોતે પોતાને જ જોતાં પ્રેમ-મયતા — અભેદ — વિસ્તારે છે. એવી આ પ્રેમજાળ મારા દિશમાં ભીડી રહી છે તેમાં, જે કોઈ પણ વસ્તુ — પદાર્થ — ગમે તે; — તું — વાસના પોતે, ઈષન ઘાય, એ જાળનું જગત્તણ ચર્ધને અંદર આવી જાય, તો તે એકતાર ચર્ધ જાય, એ જ્વાલારૂપ — પ્રેમરૂપ — અભેદ — ચર્ધ જાય. એમાં આ શબ્દો કહેતાં લાગે છે તેટલી પણ વાર લાગે નહિ ને એમ થવાની સાથે જ વિશ્વ — ભેદમયતારૂપી નામ-વિસ્તાર — તેને કશો સંબંધ રહે નહિ; વસ્તુ, દેશ, કાલ, એ ત્રણે પરિચ્છેદની પાર જે અપરિચ્છિત અભેદ તેનો અનુભવ ધાય; એ તાત્પર્ય છે કે વૃત્તિ જે અભેદભિમુખ ચર્ધ હોય તો ભાવનાના પરિપાકે કરીને એકતાર થવાય; અને જે વાસના શુભત્વ પામી છે તેને વિશે આભિમુખ્યની શંકા નથી જ. પ્રેમનો આવો અર્થ કયાંથી કયો ? જગત્માં ભેદ ન ભાળતાં અભેદ જ અનુભવવો એ પ્રેમ કેમ કહેવાય ? પ્રેમ, પ્રેમ કરનાર, ને પ્રેમવિષય, એ ત્રણ વાતો ભેદ — વિના, પ્રેમ બને જ કેમ ? તે ઉપર કહે છે કે એવો પ્રેમ તે સાચો પ્રેમ-પ્રકાર નથી. ભેદનો સ્વીકાર કરીને જોટલો પ્રેમ ધાય છે તે તો એક-સ્વાર્થ જ, પોતાની કોઈ મનઃજન્ય, તેજ પ્રેમમાં કારણ હોય છે; જ્યાં કારણ છે ત્યાં ભેદ છે, સ્વાર્થ છે, માયા છે; ભેદ છે ને માયા છે ત્યાં અહંભાવ છે. અહંભાવમાં પ્રેમનો અવકાશ જ નથી. કેવલ અહંભાવ શૂન્ય જે પ્રેમ તે પ્રેમ છે. તો હવે તારે આ પ્રેમજાળમાં હોમાઈ એકતાર થવું જોઈએ. અહંભાવ ગયો એટલું કહેવામાં જ વાસનાને અવકાશ નથી.

૩. શરણે આવી વાસનાને પોતાથી અભેદ પામવાનું કહેનારની

ચોખ્ખા શી છે એવું પણ વાસના પૂરે જ! તું એમ પૂછે કે મારો દાસ કેવો છે? તો એટલું જ ઉત્તર છે કે હું તો બેદાસ છું, અદ-ભાવગદિન હોજીથી મારે અમુક દાસ હોઈ શકતો નથી. મારો દાસ તારી નજરમાં, કાંઈ ન્યૂનાધિક જણાતો હોય તો તું તેટલો એ દાસને સુધાર, અને મને, તારી મરજી પ્રમાણે, નિદાસ કર;—તું એમ કરશે તેથી મારામાં કાંઈ પણ ફેરફાર થવાનો હોય તો એટલો જ કે અભેદ રૂપી ધન મને મળ્યું છે તેમાં તારો જોડેલો નવો અનુભવ થશે, તેટલો વધારો થશે; અને તો જે અભેદ છે તેનો તે જ અધિક દીપિત થઈ અનુભવાશે, ને તું એ રીતે મારી સાથે એકમ પામી વિશેષથી વિરમશે, કદાપિ તારી મરજી હોય કે મારે તારા નામનું જ લજ્જન કરવું, બીજું કાંઈ ન કરવું, તો ત્યાં સુધી પણ મારી તૈયારી જ છે તું તું ને તું એ જ રાત દિવસ રટયાં કરું, કે રામ—સર્વત્ર અભેદ રૂપે રમી રહેલું જે નિજનામ—આત્મા..અહં તેને રાત દિવસ રટયાં કરું તો તે ઉભયે મારે તો એકતું એક જ છે. અહં અને ઇહં—હું અને આ—હું અને તું—એવો ભેદ જ નથી, ત્યાં તારું નામ રટવાની તારી ઇચ્છા હોય—તો તેમ કરવામાં પણ હું મને ધન્ય ધન્ય માનીશ. આમ ગમે તે પ્રકારે તું રમાડશે, નચાવશે, તો રમવા, નાચવા, હું તત્પર છું, અને એમાં અભેદાનંદનો વિલાસ જ અનુભવાઈ આનંદ આવે છે, પરંતુ આવી રીતે હું તને વશ રહું છું તેમાં તું જો તારા મનમાં જુદાઈ રાખીને ગ્રાહી હોય, તો, તો, ક્યામતનો દિવસ મારા ઉપર આવ્યો એમ જાણજે. તું જુદાઈ રાખીને વ્યવહાર કરે તેથી મરી જવાય તો ઠીક, પણ આ તો ક્યામત જ આવી પડે, ને તેમાં પણ મને કાંઈ સારું ન મળે, પણ શરીર-વેધન—શરીર વિધાવા રૂપ મહા પતિતાપ જ મળે. મારે તું જુદાઈ રાખીને આ બધો ખેસ મને રમાડીશ નહિ, મને ગમે તે કર, ગમે તે કરાવ નેમા આનંદ ને આનંદ જ છે. શુભ વાસનાથી વિશેષ થાય કે અશુભ વાસનાથી વિશેષ થાય, પણ જ્યાં સુધી તે વાસનામાં ઝાનીને અભેદ વિરોધિની વૃત્તિનો ભાસ-

-નથી ત્યાં મુખી વિશેષ કેવલ અકિચિત્કર છે, વિશેષ નથી
મિપ્યાચાર: સ હચવે એમ ગીતામાં તથા વેડપ્યજ્ઞાનતયા નૂનં પુન
-યાન્તિ યાન્તિ ચં એમ અપરોક્ષાનુભૂતિમાં કહેલું જ છે. એવા અ
જ્ઞાતીને બેદવાસના મહા દુઃખકર થઈ પડે છે, અને ચિંતેના મમાગમ
અર્થાત્ ત્યાગ અને યોગથી, શોક દર્પાદિ બહુ પરાલવ પમાડે છે.
'યોગવાસિષ્ઠમાં કહ્યું છે કે અર્થપાત્ર વિવેકસ્ય ન પ્રાપ્તયામલંકરમ્
ચેતસસ્ત્યજ્ઞતો ભોગાન્ પરિતાપો મૃગં મહેન્ અર્થં જ વિવેકં જીમને પ્રા
-પ્યથો છે તેવાં ચિત્તને ભોગનો ત્યાગ કરતાં મહા પરિતાપ થાય છે.

૪. વાસનાને આવો ઉપાશંલ આપતાં તે કહે છે કે હું તો તમારી
જ છું, સા માટે એવો વિતર્ક કરે છે? માટે વળી કહે છે કે જો
એમ જ હોય તો, ફરીથી ક્ષાપિ ફેરવવાનો વખત ન આવે એ પ્રકારે
ચિંતાર કરીને એક વાર એમ કહે કે 'હું' તન અને મનથી સંવંધા
તારી છું' એવું કહેવામાં પણ તારા ખરા દિલથી છકાર કર, કેમકે
તું તો છાની છે, જોતા જોતામાં ચાર રમતો રમી લે ને રમાડી લે
એવી, હમી છે, તેથી ખરી પ્રતિજ્ઞા કરીને કહે કે, મારું મન — ને —
તારું મન — તે વચ્ચે એક તાર જોડવી, તાંતણા જોડવી પણ જુદાઈ
નથી, અને એક જ છે, બેદમાંત્ર અબેદથી અભિન્ન છે એવી વાસના
દૃઢ થઈ ગઈ છે; એમ નિર્ણય કર, હે ખારી! તું જો સાચો છકાર
કરતો હોય તો હવે ધડી ધડી તારી નગર બદલાવી દટિ દટિમાં નથી
નવી સ્ટિ વિસ્તારી, અને સા માટે નચાવે છે? પણ એમ નાચવામાં
એ અને હરકત નથી; ક્ષણે કાલો મૂઝા ક્ષણમપિ યુગ કામરમિક: ક્ષણ
વિતૈર્દાન: ક્ષણમપિ ચ સંપૂર્ણવિમલ: એમ કાણે કાણે નટની પેડે ચિરિધ
વેવે નાચવામાં અને હરકત નથી. તું જેમ નચારશે તેમ નાચીશ:
પણ તું માત્ર એટલું જ કહે કે હું ધન્ય ધન્ય થઈ છું; તારી ખારી
આ દીનતાથી કૃતાર્થ થઈ છું; અબેદમાં અબેદ થઈ છું. સ્ટિમાત્ર
અબેદના જ વિવન છે. એમ અબેદાનુભવ થયા પછી વાસના પણ

અભેદની જ રહે છે. અહો શાસ્ત્રમહો શાસ્ત્રમહો ગુરુરહો ગુરુઃ । અહો જ્ઞાનમહો જ્ઞાનમહો સુખમહો સુખમ્ ॥ એવું અનંત નિરવધિ, સાનંદાશ્ચર્ય જ વિલસે છે.

૫. જો તારાથી ‘હું’ ધન્ય ધન્ય થાઉં છું;’ પરમ સાક્ષાત્કાર પામી, ચૈતન્ય વિદ્યાસની એકતા જ અનુભવું છું, એમ ન સમજી શકાતું હોય, અને જીવદર્ષનો ગંધ તારા મનમાંથી જતો ન હોય, તો તો ખ્યાલ માત્ર મૂકી દે; હું હવે તારા સંબંધમાં રહેનાર નથી. શુભ અને અશુભ શુભવાસના, પોતાની વૃદ્ધિથી જ ક્રમે ક્રમે પરમાર્થ સિદ્ધ કરે છે; ને જ્ઞાનકાર વૃત્તિ કરાવી, પોતે પણ નિવૃત્ત થાય છે. તથા અવિશેષમાં જ્ઞાનમયતા અનુભવાય છે. અશુભ વાસનાની નિવૃત્તિને અર્થે દૈવ પુરુષાર્થ કરવો આવશ્યક છે. જો વાસનાને બેઠલાવના થતી હોય, તો તો હે વાસના ! તું મારો ખ્યાલ મૂકી દે, હું બલવત્તમ પુરુષાર્થથી તારો પરાજય કરીશ. શુભાશુભના મિશ્રણરૂપ તું હોઈશ અને ઘડીમાં બેઠ ઘડીમાં અભેદ એમ તારી “ઠગાઈ”ના ખેલ ચલાવીશ તો પણ પ્રમલ પ્રયત્ને હું તને નિવૃત્ત કરી શુભ રૂપ બનાવીશ. જો તું બેઠલાવથી અત્યંત રહિત થઈ કેવલ શુદ્ધ જ હોય તો ‘બાલની પેઠે એકમન’ બાજી બનાવ. બાલકો જે ઠાઈ રમત રમે છે તે એકમન થઈ ને રમે છે. વર્તમાનમાં જ વિહરે છે, એ પ્રકારે, બાલની પેઠે, એકમન રહી, હે વાસના ! તું આ આખા જગત્ની જે બાજી વિસ્તારી રહી છે. તેને ખેલ, સર્વત્ર જ્ઞાનનું જ દર્શન કરે, આત્મમયતા જ જો, મેં ફરી ક્યાં છતાં જે આ તારી ઉપાસના કરવા રૂપ પરસ્તી તે કાંઈક બર આવી કહેવાય, સર્વનો ભાગ કરી ફરી થયો છું, છતાં તું મને મૂકતી નથી; ત્યાગ-દશામાં પણ હું ત્યાગી, હું પંડિત, હું જ્ઞાની, એવી અનેક ગ્લણમાં ખમાવે છે, એટલે એમ તારી પૂજા મારે કરવી પડે છે, એ મહોદ્ધ અધર્મનું કામ છે, પણ તેણે તેજ સકળ સુધરી શકે એમ છે, બર આવે એમ છે. તું જે મારી “જુત” — મૂર્તિ — છે તે જ્ઞાનધન — કેવલ

અલરૂપ થઈ જાય, જે જે કલ્પના ઉદ્ભવે તે અલરૂપે જ દેખાડે, તે દ્વીર થયા છતાં પરસ્તી કર્યાનું કાંઈ પાપ નથી અલસાક્ષાદાર થઈ અભેદાનુભવ થયા પછી વ્યવહાર ગમે તેવો હોય તેથી કંગો બાધ નથી શ્રી યોગવાસિષ્ઠમાં કહ્યું છે. આગતા વ્રજ્ઞો મુક્ત્વા સસારમિહલીલયા । પુનર્વ્રજ્યં સંસ્મૃત્ય વ્રજ્ઞદેવ વિલીયતે ॥ વાસના સંકલ્પ - અવધી જ ઉઠે છે, સંસારને લીલારૂપે ભોગવે છે, અને પુનઃ જન્માદાર થઈ, અલરૂપ થઈ રહે છે. ત્યારે આ રીતે 'અલધન' થઈ જવાનો પ્રકાર કહે છે કે હું તારો જ છું, આખું અલ્યાંડ છે તે તારું જ છે, હું અને તું, દ્રષ્ટા અને દૃશ્ય, અહં ને છંદં, એ ભેદ આ તનમાં, આ મારા અંગમાં નથી. આ તન હું અને તું, તેતું, બનેલું નથી. કેવલ અભેદમય છે. તેને તું તારું માન, અને તું પણ અભેદમય થા. અભેદરૂપી સાગરની લહેર રૂપે પ્રવૃત્ત થયાં કર, એમ થવાથી અભેદ રૂપી રંગ મચી રહેશે.

૬. એ પ્રકારે અભેદની શુભ વાસના થવાને અર્થે ઉત્તમોત્તમ પ્રેમભાવના જોઈએ, ત્યારે જ પ્રેમવિષય જે આત્મા, તેના રૂપ થવાના તેના આખો સ્વભાવ પ્રત્યક્ષ થાય, લાવનામાત્ર, વાસનામાત્ર તેના જ વિશ્વાસ થઈ રહે. આ હું વક્તા તેતું જે મન છે, તેની જે જે વૃત્તિ છે, ધડી ધડી, અને પળે પળે, જે વૃત્તિના ઉર્મિ રમે છે, ને અભેદાનંદની લહેરો અનુભવે છે, તે તું જે બચાવર સમજે, તે ૩૫ જ તું ૫૫ થાય, ભેદ એવી વાસના જ વચ્ચે કદાપિ ઉદ્ભવ થવા ન દે, તો હું તારો પ્રેમ સાચો છે એમ માનું. એવી અલભાવના થવામાં વિશેષ લોકસાગર. શું કહેશે ? પ્રતિષ્ઠા સામાં ગણાશે ? એ વિચારો તેમજ મયોદા સંબંધીના વિચારો છે. પણ વસ્તુતઃ તે ભુડી છે, જે એવી સાજ મરજાથી થી જે ભુડાઈની ભુડાઈ તેને ત્યજીને, જે આ તારું મન, નિજથી જ રમે, પોતે પોતાને જ રમન, રમનાર, રમવાનું અનુભવે, સર્વ જ આત્માભેદ પામે, તો ભેદનો વિશેષ થાય નહિ, અને તેમ થાય ત્યારે જ શુભ વાસનાનો પરિપાક થયો કહેવાય. પ્રેમ સાચો

ગણાય, વિશેષનો અવકાશ રહે નહિ. આવે અભેદ થાય, એ જ મારી સર્વદા તારી પાસે યાચના છે. તું કેવલ પ્રેમમય થઈ અભેદમય થા એ જ યાચના છે. શી રીતે થવું? એ પ્રશ્ન કરીશ નહિ, મારા પોતાના મનમાં હૃદયમાં, વાણીથી વર્ણુન કરી ન શકાય, તેવો અગાધ, પ્રેમ ભરપૂર જામેલો છે, તેમાં જ તું રૂળી જો. વિશેષાદિનો અવકાશ રહેશે નહિ, સર્વત્ર સમતાનો ઉદય થતાં, એટલે સમાનપ્રતિ મૈત્રી, અધિકપ્રતિ દર્શ, કનિષ્ઠપ્રતિ દયા અને વિરોધી પ્રતિ ઉપેક્ષાનો પૂણ્ય અભ્યાસ થતાં, આવો પ્રસંગ સહજમાં થઈ રહેશે. હે સત્ત્વિ ! હે વાસના ! એટલું જ તું સંભાર કે આ મારું વડતાનું મન, અને આ તારું પોતાનું મન, એવાં એ જુદાં મન જ નથી, ઉભયમાં જે વિચારતા છે તે એકનો એક જ છે. એકો દેવઃ સર્વમુતેષુ ગૂઢઃ સર્વમાં સાક્ષી તેનો તે જ છે, તેનાથી જ તું, હું, સર્વ તે તે રૂપે છીએ; માટે એટલી જે તારી સ્વભાવસિદ્ધ સ્થિતિ તેને સંભાર, તારા સ્વરૂપને ઝાળખ, એટલે તું તારી મેળે વિશેષ પામતી અટકશે. તારી મેળે જ વિચાર કર, એટલે તું શાન્ત પડશે.

૭. આ રીતે વૃત્તિનો વિશેષ શેઠવાને મૃદુ માર્ગ અથવા રાજયોગની એવી યુક્તિ છે કે પ્રથમે તો વૃત્તિમાત્રને ‘વૃત્તિ હું નથી, હું તો તેનો દ્રષ્ટા છું’ એ ભાવના દૃઢ રાખીને નિરીક્ષણ કર્યું કરવું, પરંતુ એવી ભાવના દૃઢ ન થાય, તો જે ભાવના થાય તેનાથી વિરૂદ્ધ ભાવનાઓ એ ભાવનામાં ભંગ કરાવે છે પુનઃ દ્રષ્ટાસ્વ ભાવના અને દ્રષ્ટાનો જ બધો દસ્ય વિલાસ છે. એ ભાવના સુરસ્ય રહે છે. એકદંર વૃત્તિ અને ભાવનાનું સ્વરૂપ જોતા આપણા અનુભવમાત્ર પણ એ જ નિયમને વશ વર્તે છે. આપણને કોઈ પદાર્થના અભાવથી મહાદુઃખ થાય છે જો તે એવીને એવી પ્રબલ રહેતી હોત તો આપણે કશું પણ છવી શકત નહિ. અભાવજન્ય દુઃખભાવના અભિભૂત થાય છે કે અસ્ત થાય છે, ત્રીજો માર્ગ રહેતો નથી. એ ભાવના કરતાં કોઈ અધિક બલવતી ભાવના ઉપજે, એ દુઃખ કરતાં વિપ્રમ દુઃખ

આવી પડે, કે એ દુઃખને લાંબી નાખે તેવી કાઈ પ્રવૃત્તિ કે તેવો કાઈ કર્તવ્યનો કે આનંદનો પ્રસંગ આવી પડે તો અવસ્ય તે તે ભાવનાથી પ્રથમની ભાવનાનો અવિભવ થાય છે. પણ અભિભૂત વાસના કયારે સહકારી મળનાં પુનઃ ઉદ્બોધ પામી ફાણુભર કંપે ચખાડી નાખે છે. આવો અનુભવ સાર્વત્રિક છે. અજ્ઞાત રીતે યર્ષ નાખે છે. આપણે તે અનુભવને જાણી ઉપજાવવાને ઉપયોગમાં લેતાં નથી આવો જે અનુભવ તે જાનીઓ જ્ઞાનપૂર્વક લે છે, અજ્ઞાની કાંઈ કરીને પ્રારબ્ધવશાત્ કરે છે; જાનીઓ જ્ઞાને અતિ ઈષ્ટ એવો આ અવિભવ સાધી શકે છે, ત્યારે અજ્ઞાનીઓ તે અવિભવનો સમય આવતા મુખી એક એ દશ કે સો હજાર જન્મ પર્થત પણ પીડાયાં કરે છે એ જ પુરુષાર્થનો અવકાશ છે કે આ અભિવાદિની યોજના જ્ઞાનથી સ્વતઃ કરી લેવી. જાનીઓ તે યોજના એવી સરલ શુદ્ધિથી અને સદૃજ રીતે કરે છે કે જેથી ઉદાહરણમાં કહેલી અભાવજન્ય દુઃખભાવનાનો અશિભવ સાધવા કરતાં અસ્તજ સાધી શકાય. દુઃખભાવનારૂપ વૃત્તિનો ઉપરાગ દ્રષ્ટાને લાગવાથી દુઃખાનુભવ થાય છે, પણ તે ઉપરાગ કે તે વૃત્તિ કે તે અનુભવ એ કાંઈ દ્રષ્ટાના ધર્મ નથી. એટલે દ્રષ્ટાના અધિકારત્વની ભાવનાને પૂર્વભાવનાના સામી અનુભવમાં આણે છે. એથી પણ આગળ જઈ વૃત્તિને અભાવનાર વિષયમાત્ર મનઃકલ્પિત છે, મનોનાશ થતાં આખા જગતનો નાશ છે, એવી અનિત્યતાની, મિથ્યાત્વની, ભાવનાને પણ ઉપભાવનાના સામી અનુભવે છે. હવે એથી પણ આગળ વધી દ્રષ્ટા અને (મિથ્યા એવું પણ જે) દસ્ય તેનો ભેદ નથી, દ્રષ્ટા જ સર્વ વિવર્તી રહ્યો છે, એમ અભેદ ભાવનામાં ઉત્તમ ભાવનાનો અત્યંતાભાવ અનુભવી લે છે. ભાવનામાત્ર ત્યારે જ સફલ થાય છે કે જ્યારે ભવવત્તમ હોય, પોતાના અસ હૃદયની દોષ, આખા હૃદય પ્રદેશને આરપાર ભરીને જલકાય તેમ વ્યાપી રહેલી દોષ, - પણ તેવી ભાવના વસ્તુ-રિથિની યથાર્થ જાણના વિના ઉપજતી નથી, માટે જ વેદાન્તમાં જ્ઞાનની શ્રેયતા કહી છે. જ્ઞાનને જ મોક્ષ કહ્યો છે. આ જથો મુદુ માર્ગ છે.

કરિન માર્ગમા પ્રાણાયામ, સાધનક્રમ ગુરુસેવા, યજ્ઞ જપતપાદિ દેવદર્શનાદિ, અનેક કહેલા છે વાસનાને નિર્લેપ ટાળવો ઇષ્ટ છે, પણ વાસના વિવિધ પ્રકારે પ્રવર્તે જમાવ્યા વિના રહેતી નથી, તેને ઉદેશીને કહે છે કે હે વાસના, તારી પ્રીતિ પામવી, તું અમુક કરી આપે, અમુક સાધી આપે, એવી આશા રૂપે તું પ્રવર્તે છે ત્યાં તને તૃપ્ત કરવા તારો પૂણ્ય પ્રેમ પામના, હું આવીને તારે બારણે પકું, આસુની ધાર વહવું, તો તેથી તું તૃપ્ત થશે ? પ્રસન્ન થશે ? ઉત્તર કે ના, નહિ થાય કેમકે 'ન તોયે તુને દયામન' તું તો એમ કપો પછી પણ જમાવે છે, નચાવે છે, જગ્યાવે છે — વિવિધ યાચનાઓ કરાવે છે, પણ આપતી નથી એટલી બધી કમિન છે તું મારો છેડો પકડ્યો છે તે મૂકીને ચાલી જ મારે તારો ખપ નથી ને હું તને આધીન થવાનો નથી આશાની ભાવના સામે દીનતા ભાવના કશા કામની નથી, એનાથી પૂર્ણભાવનાનો અભિભવ ન થતા ઉઠી તેની ઉદ્દીપ્તિ થવાની છે આશાની વાસનાના નિર્લેપની વિપુલતા જ થવાની છે — એના સામે તો 'મૂકી દે હામન' એવી તિરસ્કારની ભાવના, કે ઉપેક્ષાની ભાવના, કરવી જોઈએ તેના વિના વિજયનો સભન જ નથી હું તો સર્વની પાર છું, ને મારું આ મન 'હવે શું કરશે ? હું ખી ઘઈ જશે ?' એમ જે તને લાગે છે તે બોલું કે એ મન સર્વંદા સુખી ને સુખી જ છે ઉપેક્ષાની ભાવના પણ જ્ઞાનપૂર્વક છે સર્વની પાર એટલે તૃપ્તિ અને ભાનનામાત્રના દ્રષ્ટા રૂપે પરમ અવિકૃત હું નિર્નેપ છું એટલે પ્રારબ્ધવશાત્ પ્રાપ્ત થતા ઉપલોગ અન્યને કુંજ રૂપે ભાસતા હશે, પરંતુ હું તો અનિકૃત સર્વંદા સુખ રૂપ આનંદમન છું ! તને પણ છેક મારામય કરી લેઉં, તું પણ એક મારો જ નિર્વર્ત છે એમ અનુભવી લેઉં ત્યાં સુધીનું મારું સ્વરૂપ અને સામર્થ્ય છે પણ તારો વિનાશ સાધવા કરતાં તું જ એકતાર જની રહે, મારામય યઈ રહે તે જો તારા લક્ષ્યમા ન ઉતરતું હોય, તો હવે જા, મને સજ, અને મારું શું થશે એની ચિંતા ન કરીશ ભાનનાથી ભાવનો વિનાશ સાધી

પોતે અવિદ્યુત દ્રવ્ય ૩૫ રહી એડતારમા રમતું એને જ અનુસરી વિદ્યેષ
વાસનાનું શમન કરવાનું છે. પરંતુ તત્ત્વ તો એ જ છે કે ‘બની રહે
છે એડતાર’, દ્રષ્ટાના વિવર્ત ૩૫ે જ વાસનામાત્ર પણ અનુભવવી.

૭

૮. જ્ઞાન થાય છે, મિથ્યાત્વ સમજાય છે, સ્વ૩૫ ઓળખાય છે.
અનુભવના પણ ક્ષણિક ઝળકાગ ચર્મને ચાલ્યા જાય છે, છતાં મારું
શું થયું ? મારા કુટુંબાદિ શું કરે ? આ જ્ઞાનાનુભવમા શો લાભ
થશે ? — ઇત્યાદિ અનેક કલ્પનાઓ વિદ્યેષ પમાડ્યા જ કરે છે એ
કલ્પનાના નિદાન ૩૫ વાસનાને કહે છે કે હે સખિ ! હું હુ ખી જ
રહેવા ઇચ્છું છું એમ સમજીને તું દયા ખાઈશ નહિ કેમકે એ પ્રેમ
કેવો છે કે દિલને જરા જરા ચોરી સખીને કરેયો પ્રેમ છે, આખા
દિલથી કરેયો પ્રેમ નથી, ને જે આખા દિલથી કરેલું નથી તે કદાપિ
પણ પન્તિસિ આપતું નથી જ્ઞાનાનુભવ પ્રમય થને થતે વાસના થોડી
થોડી દખાય છે, કોઈ કોઈ વાર નદરત્ ચર્મ જર્મ અનુભવનો ઉદય
થવા દે છે, પણ કેટલો ? વીન્ણાનો ઝમકારો પણ વધારે વાર ટકે છે,
પરંતુ એ અનુભવ વધારે વાર ટકતો નથી તુલત જ એક કે બીજી
વાસના વચમા પેદા થઈને વિદ્યેષ ઉપજાવે છે આવો અપૂર્ણ વાસના-
દય કામનો નથી, સંપૂર્ણ થશે તો જ આનંદ આવશે અભેદ વિના
બીજી વાનમા નુખ જ નથી તારી દયાની તો મને ગગ્ગ પણ નથી.
એ રીતે ક્ષણિક પ્રેમ જોવો એ તો માયા જ છે એમ જણાવવાને જ
પ્રેમને બદલે “માયા” — માયા — જેને સામાન્ય રીતે દોડો પ્રેમના
અર્થમાં વાપરે છે તે શબ્દ “ન ખાઈશ મયા” ત્યાં વાપરેલો છે જે
ક્ષણિક પ્રીતિ અને તે ઉપર નિત્ય રિદ્ધેષનો વ્યવહાર છે, તે મયા નથી
માયા જ છે એને એનાથી કદાપિ પાર પમાડતો નથી, અભેદાનંદ
રૂપી જે સામે પાગ તે આ મિથ્યા વિદ્યેષ રૂપ નીચા તથાવાથી
દાય આવતો નથી પણ દવે બધી ચિંતાનો ઉપસંદાગ એ છે કે અત્યંત
ઉપેક્ષાની જાવના સાથે મિથ્યાત્વ જાવના અનુભવના વાસનામાત્ર જ્ઞાન

પડી જશે અને દ્રષ્ટાનો સર્વત્ર અલેદ અનુભવાશે. જે ઠણિફ અનુભવે પણ થાય છે, તેથી એમ તો સમજાય છે કે એવો અલેદ સાબાતકાર છે, શક્ય છે, અનંત અસીમ આનંદ છે. માટે જ વાસનાને છેવટ કહે છે કે મારા મનનો આવો જે પ્રેમભાવ છે, તે તારાથી ઝીલી ન શકાતો હોય તો અત્યંત દૂર થઈ જા, તારા દૂર થઈ જવાથી કદાપિ મને 'મનમા આમુ આવરો' એમ ગૂઢ પીડા થશે, તો તે પણુ જલે થતી, એવાં આંસુ દિન અને રાત, ત્રણે કાલમાં જલે વહેતાં, વાસનાને વિરોધી ભાવનાથી શાંત પાડતાં જે અલેદાનંદ અનુભવાય છે તેના હર્ષનાં એ અશ્રુ છે, તેથી તે નિરંતર રહે તે જ મારી પરમ અલેદાનુભવની ઉર્મિ છે, વાસનાને માટે મારામાં અવકાશ જ નથી.

૪

(આશાવરીમાં પણુ ગવાય છે)

વૈરાગ્ય થયા છતાં, આવગ્લુભંગ થયા છતાં, વિક્ષેપ શાંત થયા છતાં રસાસ્વાદૃષ્ય દોષ રહે છે. સ્વરૂપસાલનો જે આનંદ થાય છે તેમાં જ મન ફરી જઈ 'આ મહામુખ છે' એવી અશિમાન વૃત્તિ (અશ્મિતા) ધારે છે ને તેથી પુનઃ પાત થાય છે, એને રાજ્યોગમાં રસાસ્વાદ કહે ॥ એ રસાસ્વાદનું વર્ણન હવે પ્રકૃત છે.

૧. જે બેદાનુભવી છે તેને 'હું' અલેદાનુભવી છું' એ વૃત્તિ ન થવી જોઈએ એટલું જ નહિ, પણ જયતમાન અલેદમય છે, સર્વત્ર મુક્તતા જ છે એવો સાબાતકાર પણ રહેવો જોઈએ. અપરોક્ષાનુભૂતિમાં થી શંકરાચાર્યે કહ્યું છે : નિર્વિવારત્તયા ત્વયા વદ્માકારતયા પુનઃ વૃત્તિવિસ્મરણ સમ્યક્ સમાધિરમિવિચિત્તે ॥ પ્રથમે જ્ઞાતિ નિર્વિંકાર થવી જોઈએ અને પછી તેનું પણ સારી રીતે વિસ્મરણ થવું જોઈએ સારે સમાધિ થાય. કોષપનિષદમા પણ અવિજ્ઞાત ત્રિજ્ઞાનતા ત્રિજ્ઞાતમત્રિજ્ઞાનતાં ધ્યાદિ કહેલું શુભસિદ્ધ છે. ત્યારે 'મને અલેદ થયો છે' એ વૃત્તિનો આશ્રય કરીને કહે છે કે કાઈ, આ જગતમાં ગુરુ, આચાર્ય, શંત,

ધૃત્યાદિ નામથી પ્રસિદ્ધ થયેલા કોઈ, મને આજ, આ ટાણે જ એવું બતાવે તો ઠીક; એવું કે જેથી સર્વત્ર અભેદનો અનુભવ થવા રૂપી સામ્રાજ્ય પ્રાપ્ત થાય. જે અભેદનંદ મને અનુભવાયો છે તેનો કોઈને અનુભવ હોય તો તે મને બતાવે.

૨. હું નિરંતર ‘અભેદ’ એટલો જ મંત્ર જપું છું, કોઈ કોઈ મંત્રના જપથી જે અનેક સિદ્ધિઓ થાય છે, તે બધી આ અભેદ મંત્રના જપથી મને થાય છે. એ અભેદ મંત્રને હું જપું છું; અને મારો ધર્મ, સંપ્રદાય, પંથ બીજો કોઈ નથી, પણ તે એ અભેદ જ છે. અભેદ-પંથ તો સાંભળ્યો નથી તે ઉપર કહે છે કે બધા માર્ગ તો ભેદ થી બન્યા છે, એટલે ભેદમાત્ર આ અભેદને વિશે ગણી ગયા છે, ઓગણી ગયા છે, અભેદમાં સમાઈ ગયા છે, એ સર્વની પાર અને સર્વમાં અભેદ છે. આવો જે અભેદ તે જ મારો વેદ છે—જે ચાર વેદ પ્રસિદ્ધ છે તેમાંનો કોઈ વેદ મારો વેદ નથી—સર્વ વેદ તથા ઉપનિષદના તત્ત્વરૂપ જે અભેદ તે મારો વેદ છે, અભેદમાં વેદ નથી જ, એ ઉપર બૃહદારણ્યક કે અત્ર પિતા અપિતા મરતિ માતા અમાતા મરતિ વેદા અવેદા મરન્તિ ।...અત્ર પિતા અપિતા થાય છે, માતા અમાતા થાય છે....., વેદ અવેદ થાય છે. આવો જે અભેદ તે કોઈ મને બતાવે છે ?

૩. અભેદ વસ્તુ કેવી છે ? એના વ્યાવહારિક ઉત્તર જેને મળી શકે તેનું નિરાકરણ કરી આપે છે, અને પોતાના આનંદનું વર્ણન કરી વિશેષ આનંદ લે છે, કે તમે પ્રેમને, પુણ્યને, પરમાર્થને અભેદ કહો છો, પણ તે કોઈ અભેદ નથી, એ તો નામમાત્રનો વિસ્તાર છે. પ્રેમમાં એ ભિન્ન વ્યક્તિનાં લક્ષણો ઐક્ય થાય છે એટલે તે અભેદ છે, પુણ્યમાં પોતાના ભેદનું પારકાનું દષ્ટ કરવાની જ્ઞાન રહે છે એટલે તે અભેદ છે, પરમાર્થ જે મોક્ષ તે અર્થે કરેલું યજ્ઞયાગાદિ કર્મોનુશન તેમાં તે તે અનુશનના રૂપ સાથે જલિનું ઐક્ય છે એટલે પણ અભેદ

છે; અર્થાત્ દેવતા ગુરુ આચાર્યાદિ ઉપર પ્રેમ, દીન, દરિદ્રી આદિ ઉપર ઉપકાર દ્વારે પુણ્ય, અને ધર્મ કુર્માદિ કલ રૂપ પરમાર્થ, એવી જે વ્યાવહારિક વ્યવસ્થા છે, તેને તમે 'અભેદ' ને સ્થાને બતાવી શકશો. તો તે ઠીક છે; પણ એ બધાં 'અભેદ' નથી, એ તો અભેદનો અર્થ જેમાંથી લાસે એવાં નામ માત્રનો વિસ્તાર છે, બાકી એ બધાંનો તાત્વિક અર્થ તો 'સ્વાર્થ' એટલો જ છે, 'ભેદ' એટલો જ છે, પ્રેમમાં હૃદયનું ઐક્ય છતાં પરસ્પરના સ્વાર્થની દૃષ્ટિ નિરંતર વિદ્યમાન રહે છે, તેમાં સહજ વિલેપ પડતાં પણ હૃદયનું ઐક્ય તૂટવાનો પ્રસંગ આવી જાય છે; પુણ્યની પ્રેરણામાં પણ પરલોકપ્રાપ્તિ પ્રતિષ્ઠા ઇત્યાદિ ભાવો સ્વાર્થનાં જ રૂપાન્તર છે; પરમાર્થમાં તો મને મોક્ષ મળે, મને સ્વર્ગ મળે, એ સ્વાર્થભુદ્ધિ પ્રકટ જ છે; બૃહદારણ્યકાદિમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે, આત્મનઃ કામાય વૈ સર્વં પ્રિયં ભવતિ જે જે કાંઈ પ્રિય લાગે છે, તે આત્માને અર્થે પોતાને અર્થે પ્રિય લાગે છે, તે તે વસ્તુને અર્થે પ્રિય લાગતું નથી. અભેદ તો એક 'વિચાર' જ છે. એ કાંઈ વસ્તુ નથી, દશ્ય પદાર્થ નથી, ભાવનામાત્ર છે, ને તે 'અનામી' છે, એને અમુક નામ આપીને વર્ણવી શકાય એમ નથી, 'અભેદ' એવું નામ આપવું પણ ઉચિત નથી. 'ભેદ નહિ તે' એવું નામ જ આપી શકાય છે; એટલે એને 'અભેદ' એવા ભેદના નિષેધવાચક નામથી કહીએ છીએ પણ ભેદનો નિષેધ તે શું? એ કહી શકાય તેમ નથી. મન અને વાણીની પાર એવો જે આ અભેદ તે આજ ને આજ કાંઈ મને બતાવે?

૪-૫. પ્રેમ ઇત્યાદિ તો, અભેદરૂપો જે મહેરોટો પટ વિસ્તરેલો છે, તેમાં પૂરેલા ચળકતા રંગ છે, ભેદ તો વિદ્યમાન જ છે, હું તું મરી જતાં જ નથી, પણ તેમાં ભાત ભાતના ને ઝોઝો વધતી ચમકવાળા રંગો પૂરેલા જણાય છે, તેથી કાણ્યવાર વૃત્તિ અત્રત્ર કરે છે, ને આ અભેદ હશે, એમ માને છે. આખું વિશ્વ, હું અને તું,

દ્રષ્ટા અને દસ્ય, એમાં સમાઈ રહે છે, ને એ આખા વિશ્વમાં વિવિધ રંગો ચળકી રહે છે, પણ જ્યાં સુધી દ્રષ્ટા પોતે જ દસ્ય થતો નથી, પોતે જ દસ્ય છે એમ અનુભવતો નથી, ત્યાં સુધી એ બધા ચળકતા રંગ, કાઈ વાર પણ અભેદ થવા દેતા નથી. ઉઘટા ભેદને વધારે છે. એવો રંગનો મને ઘણોએ અનુભવ છે ને તેથી જ હું આ પ્રકારે તેમનું વર્ણન કરી, તેમને અભેદમાંથી બાતલ કરું છું. ત્યારે એ પ્રેમ પુણ્યાદિ પારનો જે અલંગ અભેદ તે કાઈ મને બતાવશે ? હા, બતાવશે; અનેક ધર્મો વિદ્યમાન છે, અનેક ગુરુ વિદ્યમાન છે, કહે છે કે એમને શરણે જવાથી પણ અભેદ ક્યાં મળવાનો ? એમનો તો વિચાર જ કરવા જેવો નથી, કેમકે એ બધા તો પોતપોતાની દુકાનો કહાડીને બેઠેલા છે, પોતાનો નિવોહ કરી રહ્યા છે, તો તેમની પાસેથી અભેદની આશા પણ રાખવી વ્યર્થ છે એટલે જે 'અભેદ' ના આનંદમાં હું આ ગાળી છું, તે અભેદનું તાન ભારી સાથે કાઈ લેનાર હોય તો આવો. એ અભેદ મને બતાવો.

૬-૭. એમ ધારવામાં આવે છે કે અનેક શાસ્ત્રોનું અવલોકન કરવાથી, ધણીક વાદવિવાદ સામગ્રી પ્રાપ્ત કરવાથી, વેદાંતાદિની પરિભાષાઓને સમજી સ્મરણમાં રાખવાથી, અભેદ જ્ઞાન થાય છે, પણ તેવું કાઈ નથી, અભેદ જે લાગનાર હોય તો એક ધડીમાં એક બાજુમાં, એક પક્ષમાં, નિમિષ માત્રમાં, લાગી જાય છે, એ રીતે લાગવામાં પણ એમ નથી કે એવી ક્ષણ આવે ત્યારે થશે, એ તો અત્યારે, આજ ને આજ, પણ લાગી શકે એમ છે કાઈ પણ સ્થાને, કાઈ પણ પ્રકારે, જેને અભેદનો અનુભવ છે, તેને અભેદ સમજતાં કે અનુભવતાં કશી ધાર નથી, જેણે હું અને તું એ બેને બહી જવા જેવો 'પ્રેમ' અનુભવ્યો હતો, તેને કરવાનું એણે જ બાકી છે કે એ આનંદના સ્થૂળ અધિષ્ઠાનને અત્યંત વીસરી નર્ઈ-સર્વત્ર તેનો તે આનંદ અનુભવવાનો છે. આમ છે એટલે આજ ને આજ અભેદ થઈ

શકે છે એમ કહેવાના સાધનરૂપે “પ્રેમ પદારથ” પારખે તેને ‘અભેદનું’ સામ્રાજ્ય સહજે પ્રાપ્ત કરે છે, એમ કહેવું અત્યંત ઉચિત જ છે. આવી જેની સરલ યુક્તિ છે એવો અભેદ કોઈએ અનુભવ્યો હોય તો વિચારી જુઓ. ત્યારે એ પ્રેમનું સ્વરૂપ નાણું આવશ્યક છે, પ્રીતિ, મૈત્રી, પ્રેમ, સનેહ, દયા, રસ, રંગ, દત્તાદિ અનેક નામથી તેનો જગતમાં વ્યવહાર થાય છે. તેના પ્રેમમાં ‘અભેદ’ નો આનંદ અનુભવાતો નથી, સ્થૂલથી વિમુક્ત થઈ જઈ, પ્રેમમાત્રના અભાવે પણ જે પોતાનું અને પ્રેમપાત્રનું સિન્નત્વ લુપ્ત કેવલ પ્રેમ એવા ભાવમાં આત્મા વિલીન થઈ જાય છે, પરમ પ્રભોદની શાન્તિ અનુભવે છે, તેવો એ પ્રેમ નથી. તમે જે પ્રેમ દીકો છે તે સ્થૂલની એક વેદમાત્ર કરી છે, અભેદનો માર્ગ બતાવનાર પ્રેમ અનુભવ્યો નથી. માટે એવા પ્રેમાદિ તે અભેદનું અંગ નથી. અભેદના આનંદમાં મોહ અનુભવીશું.

૮-૧૦. સ્થૂલથી રહિત એવું બેદલાનરહિત જે પ્રેમસ્વરૂપ અને તેના અનુભવથી સમગ્રતો જે અભેદ, તે તો સર્વત્ર છે, અભેદ પામવાની શક્તિ સર્વમાં રહેલી છે, સ્થૂલની સાથે સંબંધ કરીને લોકો તે અભેદમાં વિક્ષેપ ઉપજાવી બેદજન્ય દુઃખપરંપરામાં ફટાપ છે. માટે જ કહે છે કે, હું માં, તું માં, સર્વમાં, દ્રષ્ટા અને દશ્ય, સર્વમાં, એ અભેદનો અભેદ જ વિલસે છે, અભેદ સાગરના વિવિધ તરંગ માત્ર જ દ્રષ્ટા દશ્ય ભાસે છે, એમ અભેદ જ સર્વત્ર છે. અભેદથી જ સર્વ છે, સર્વને તે અભેદ અનુભવવાનું સામર્થ્ય છે, ને સર્વે અભેદના જ વિવર્ત છે. આવા અભેદના સ્થાનરૂપ કોઈએ વ્યક્તિનો પ્રેમ થયો હોય, ને એના પ્રેમનો પણ અનુભવ હોય, તો એ પ્રેમ અભેદના અધિકાર રૂપે માની શકાય, માટે જ પુનઃ પ્રેમના આવા કેવલ ભાવમય, સ્વરૂપને જણાવવા કહે છે કે હું જે દ્રષ્ટા તે તું જે દશ્ય તેમાં છું, અને તું જે દશ્ય તે હું જે દ્રષ્ટા તેમાં છે, એવો અભેદ અનુભવાય.

નહિ, તો કેવળ એક હું ને એક તું એટલાને વળગી રહેનો સ્થૂલ પ્રેમ તે તો 'ભુદો નેહ' છે, અલેદનો અધિકાર આપી શકે તેવો પ્રેમ નથી. 'હુમા' અને 'તુમા' એમ કહ્યું, પણ એમ જ વસ્તુગતિ છે એમ ન જાણવું, વસ્તુગતિ તો એ જ છે કે ૩ તેજ તુ, અને તુ તે જ હું — દ્રષ્ટા તે જ દસ્ય, અને દસ્ય તે જ દ્રષ્ટા, એવી અલેદની જીડી ગુજ — જીડી આટી છે એનો યથાર્થ અનુભવ શાન્ત વિચાર દ્વારા થશે તો જ પ્રેમનું તત્ત્વ સમજાશે, વસ્તુભાવનું તત્ત્વ સમજાશે, અલેદનો ભાગ જડશે એવા અનુભવને લીધે જ હું આવું કહેવા સમર્થ થાઉં છું, મારા આનંદના તાનમા આવું ગાઈ જતાવી, ને એ આનંદને અધિષ્ઠા અનુભવું છું, એમા જેના હૃદયને રસ લાગે તે આવો કે જે પ્રેમ કરનાર, દ્રષ્ટા, ને પ્રેમવિષય જે પ્રેમસ્થાન તુ દસ્ય તેની આસક્તિમા, તેના પ્રેમમા, હુપણું જ ભુલી જાઉં, તોપણ પ્રેમ કૃતાર્થ છે, પ્રેમમાથી જે અભેદ જાણવો છે તે હાથ આવવાનો ભાગ થતા પ્રેમની કૃતાર્થતા છે આવો અનુભવ સ્થૂલ પ્રેમમા ભટકનાર પામશે તો પણ વારવાર અલેદ મુલભ છે

૧૧ જગત્મા તો મન, વાણી, અને કર્મ, એ ત્રણ થઈ અનેકાનેક ખેલ પ્રવર્તે છે, પ્રેમનું નામ દે છે, મનમા અપ્રેમ રાખે છે, અને કર્મ કૃતધ્નીનું મરે છે, વેદાંતનું નામ દેઈ મન, વાણી કર્મથી ભુદા ભુલ પ્રમાર દર્શાવનારા પણ તેવા અનેક છે, મનમ્મંવાણી ત્રણની એકતા રાખી, સ્થૂલનો ત્યાગ કરી, લાવનામાત્રમા પ્રેમને અનુભવનાર જ પ્રેમી છે, એ સિદ્ધાંત લક્ષમા રાખી એવા "ખેન" જે અનંત તેમા શ્રમણા પામવાનું કાર્ષ્ક કારણ નથી એના પ્રેમ ખેવને પ્રેમ કહીને આપવામા આવે તેથી સહૃદયોને, પ્રેમીઓને, તેમા પ્રેમનો સ્વાદ આવતો નથી વિષ જે સોમલ તે પણ ધોલો છે, શામર પણ ધોળી છે, પણ શામરનું નામ દેઈ ને સોમલ પાવાથી તેમા શામરનો સ્વાદ આવતો નથી જ, જ્યાં અલેદનદી આનંદ દેખે ત્યાં જ પ્રેમ છે, અન્યત્ર પ્રેમ નથી

૧૨. અભેદાનંદીઓના અનુભવને જ પૂછે છે કે તમે એ અભેદ-
વા છે તે બાણો છો એટલે મારા કહેવાનું તત્ત્વ સમજી તમે આવો,
મને ભેટો. જે પરમ સત્ય છે, સત્યમેવ જયતે નાનૃત સત્યેન વગ્યા
વેતતો દેવયાનઃ ઇત્યાદિ, શ્રુતિ છે, તેમાં જે સત્યને સર્વાધાર, સર્વમય,
અભેદ દૃષ્ટિ તે સત્યરૂપ તમે છો; સુખ કે આનંદ એકલા અનુભવવા-
કરતાં પોતાના હૃદય જેવા હૃદયવાળાની સાથે અનુભવતાં અનંતશુ-
દ્ધિ પામે છે, માટે અભેદાનંદમાં ઝીલવા તમે અભેદાનંદીઓ આવો
તમે જ સાચાં છો, સત્યરૂપ છો, હું તમારો છું, તમારો દાસનો દાસ-
છું, તમે પોતે જ છું, તમે કશો ભેદ જાણુશો નહિ. 'અવાજ' એવો
કાવ્યમાધુનીની ભાષાને અનનુકૂલ, કઠોર, શબ્દ વાપરવામાં પણ આ-
નામમાત્રનાનું અધિક મિથ્યાત્વ જણાવવાનો જ ધ્વનિ છે.

૫

(કાફીની ધૂનમાં ગવાય છે.)

૧. 'પ્રેમ' એ વાત જે સમજવામાં આવી છે તે યથાર્થ છે-
એ પ્રેમનો પ્યાલો પીધો કરવો, એને પીતાં કાણુ ધરાયું છે? કોને
ફ્રવ થયો છે? મેં અભેદ પ્રાપ્ત કર્યો, કહેનાર તો પ્રેમને પરિમિત-
ખનાયો દે છે, પરિચિન્ન કરે છે, કેમકે કહેનાર કહેવાનું ને સાંભળનાર
એવો પાંડ-હેદ અથવા ભેદ વિના પ્રેમ કહેવાનું બને તેમ નથી. અભેદ
અનુભવનારે તો તે કહેવામાં એમ છે જ નહિ, પ્રેમનો પ્યાલો નિરંતર
પીધો કેવો, એનાથી કાઈ ધરાયું નથી, એના વિશે કહેવામાં
આનંદ નથી.

૨. આધિ, વ્યાધિ, ને ઉપાધિ, એ ત્રણેનું કારણ અહંભાવ ને
અભિમાન. એના વિના ખીણું જણાવું નથી, "હું" અભેદ પામ્યો છું,

એવો અભેદ પામ્યાં હો તે આવો." એમ કહેનારનામાં તે જ અભિ-
માન વૃત્તિનો આવિર્ભાવ છે, તો તેને શા માટે આશ્રય કરવો? એ
અગ્નિ તો સજગી રહેતો જ છે, ચાલતો જ છે. એમાંથી મુક્ત થઈને
અભેદ પ્રાપ્ત કર્યો છે, એ અગ્નિનું અતિ સૂક્ષ્મ કારણ જે અભિમાન
તેને. પણ "નેહને નીર" પ્રેમ રૂપી જલથી જુગાવી નાખવો, એકથી
નાખવો, અભેદ વૃત્તિમાં અકલંકવૃત્તિનું પ્રવિશાપન કરવું, "હુંમાં તુંમાં
સ્વર્માં" દ્વિત્યાદિકથી તે, "હું તે સર્વ ને સર્વ તું" દ્વિત્યાદિ
પર્યાંતમાં જે પ્રકાર બતાવ્યો છે તે રીતે અનુસર કરવો, એવા આનં-
દનો અવધિ નથી. તેથી દ્રાણ ધરાયું છે?

૩. એ નિરવધિ આનંદનો પ્રકાર એવો છે કે જેમ પીવાગે તેમ
અધિકાધિક દીપતો ચાલશે, તેનું જ્ઞાન તો નિત્ય ક્ષણે ક્ષણે ક્યાં સુધી
પીવું? કે પીતે પીતે પડી જવાય, એનો નશો એવો આવી જાય કે
જ્ઞાન ભૂમીને પડી જવાય, વૃત્તિમાત્રનો વિષય થઈ જાય વૃત્તિ વિસ્મ-
રણમ્ સમ્યક્ એ અનુભવ થાય, ત્યાં સુધી પીવું, ઉડાને પણ પાછું એનું
પ્રેમપાન પીવા માંડવું, ને વળી વૃત્તિ વિસ્મરણ સાધવું; એ પ્રકારે પીને
પીતે જ પરમપદ જે અવિદિષ્ટ અભેદાનંદ તે પામી શકાય છે. પીત્વા
પીત્વા પુનઃ પીત્વા યાવત્ પતિત ભૂતલે. ઉત્થાય ચ પુનઃ પીત્વા પુનર્જન્મ
ન વિચલે આ શ્લોક વામભાગને અનુસરનાર મઘમાંસાદિ પંચમકારની
ઉપાસના કરનારા પોતાના મઘપાનના સૂત્ર રૂપે વારંવાર ઓચ્છારે છે.
પણ તેનો અર્થ ભૌતિક મઘ પીવા પરત્વે નથી, કેવલ ભાવગમ્ય જે
અભેદમઘનું જ્ઞાન છે તે પીવા ઉપર છે, પ્રેમ જ્યાં સુધી કોઈ અધૂર
સરીરને અવતંબીને પ્રેમ કહેવાય છે, અભેદ જ્યાં કોઈ બહિર્ભાવને
લક્ષમાં રાખીને મનાય છે ત્યાં સુધી અનાથાર, અનીતિ એ વિના
બીજું કશું ઉદ્ભવતું નથી. પણ જે પ્રેમ કોઈ પણ અધૂરના ઉપર
દૃષ્ટિ કરતો નથી તે અભેદનો માત્ર કરી આપે છે ને પરમપદે લઈ
જાય છે, એ પ્રેમ સ્થૂલના અભાવે પણ ભાવમાત્રમાં પુટા ન થઈ

શકે, સ્થૂલતા ધીમે ધીમે વીસરી જઈ શુદ્ધ થતો ન જાય, તો તે પ્રેમ નથી, જ્યારે કેવલ ભાવમય થઈ રહે, સર્વત્ર સમાન થઈ શકે, અને આર્દ્રતામય, દયામય, સર્વમય, હૃદયરસમાં વિહાન થઈ, સ્વભાવને ભૂલી અભેદ અનુભવી શકે. પ્રેમમાંથી સ્થૂલતા કાઢવી, વેદાન્ત વચનોના સ્થૂલ અર્થને મૂકી ભાવરૂપ અર્થ અનુભવવો એ જ વ્યાપ્તિ છે, ને એમાંથી જ અભેદનો માર્ગ છે.

૪. આ જગતમાં સુખ કોણે ઠેકાણે દીકું ? જે સ્થૂલ વાતનો આશ્રય કર્યો તે તે વાત તો કેવલ અનિત્ય નીકળી અને સુખ આવ્યું નહિ, એવાં સુખનો આશ્રય કરતાં તો, “દેહ સીજવાનો” જ વખત આવ્યો. શરીરને જાણે હલકા પણ જુએ નહિ તેવા અગ્નિમાં દાટીને સીજવા માંડ્યું હોય તેવા દુઃખની જ પ્રાપ્તિ થઈ. કારણ એટલું જ છે કે પ્રેમને તમે સમજતાં નથી માટે તે પ્રેમ વિના દેહ સીજાય છે. જે કેવલ ભાવમય પ્રેમ છે તે અનુભવશે તો આનંદ વિના બીજો સંભવ જ નથી. એવા પ્રેમ વિના દેહને શા માટે દુઃખ પમાડે છે ? મૌન રહી એ ખાલો પીધાં જઓ, એનાથી કોઈ મરાણું નથી, જેણે જેણે એ પીધો તે બધાં શમી જ ગયાં છે.

૫-૬. મારું ને તારું એવી મુદ્દમ અહં મમત્વની વાસનાને મૂકી દેઈને પ્રેમભાવના માત્રમાં જ વિહીન થઈ હું પણ પ્રેમ, મારું પણ પ્રેમ એવી ભાવનાથી પ્રેમ માત્ર જ ગાયા કરવો, એમ કરવાથી જ કેવલ પ્રેમમયતા અનુભવાશે એવાં પ્રેમભાવ અનુભવી એ પ્રેમતાને અહીં ને પ્રેમરસ નિરંતર જીત્યાં કરો, એની સીમા નથી, એનાથી તૃપ્તિ નથી, એવા પવિત્ર પ્રેમમાં કશા નિયમો હોતા નથી, નિયમો હોવા એ તો લેદનો જ પરિણામ છે, પુનઃ પ્રેમને મલિન કરવાનો માર્ગ છે, એવા નિયમ, એવા લેદ એ કશું. આ પ્રેમમાં સમજવું નહિ, એમ થતાં જ આનંદપરંપરાનો નિઃસીમ અનુભવ હૃદય થઈ મૂળે રસ ભોગવાશે.

૭-૮. આવી રીતે વૃત્તિ વિલય થતાં ખરેખર આ પ્રાણીએ, મેં,

આત્મને માટે નહિ પણ ત્રિકાલને માટે સર્વંશ એ પ્રેમપાન પીધું, મ
એનો સીસાત્કાર થયો હવે કહી શકાવાનું જ નથી ખરી વાન છે
પાનથી ધરાવાતું નથી તેને તો નિત્ય પીધાં જ કરવું. એ જે પાનાર
તે પણ હું છું, પાનાર છે તે પણ હું છું ને પીવાનું જે કાંઈ છે,
પણ હું છું, એમ કરના કારણ કાર્ય એવી ત્રિપુટી માત્ર હું આત્મ
જ છું ને એમ હું, હુંમાં કે સર્વમાં “હૂબો” છું. હું વિઘ્નમાન
સતે અવિઘ્નમાન છું, અવિઘ્નમાન સને વિઘ્નમાન છું, ઉભયની મધ્ય
-છું એમ પ્રેમરસના મૌન આનંદમાં જે છું તે છું, એ પાનથી ધરાવાતું
નથી કે કાણુ છું? કેમ છું? તે હું કહી શકું. પીધાં જાઓ એટલું જ
કહેવું પૂરું છે.

૬

(ખમાચકની ધૂનમાં પણ આ ગગન સારી લાગે છે.)

પ્રેમ એ જ સિદ્ધાન્ત છે, તેથી આ પછને સિદ્ધાન્તોભિં સિદ્ધાન્તની
વૃત્તિ થનાં જે ભિંભિં ભીડી તે નામ આપેયું છે.

૧. જામખૂસ્ક એટલે છુકનો જામ, છુક હાડી, અદૈતના
સાર એ પ્રેમના પ્યાલામાં કહીં કહીં કીચે કીચે રથાને અને કીચા કીચા
પરમાણુમાં કેવી કેવી અવસ્થા ખૂબી ભરી છે! જે પ્રેમના પ્યાલાને
સાધન રૂપે હવણું જ કહી આપ્યા, તેનું પાન પુનઃ પુનઃ કરવાથી
આવી ખૂબીનું ભાન થયું છે. વિશ્વની ખૂબી ત્રિંદગીમાં તેમ ખુદાઈ
એશ્વર્યમાં રહેલી છે. વસ્તુ પદાર્થોદિ છે, એ પ્રત્યક્ષ ને ને વિશ્વો તે સર્વને
અદૈતમાં છૂપ કહે છે, ને ને ને અસ્તિત્વ છે તે જણું ગ્રીંદગી જ છે
એના પ્રકાર, એના વ્યવહાર એ સર્વનું વિલોકન કરવું અને તેમ નથી,
એના વિલોકનથી જ અનેક સાચો ભરેલાં છે. એમ જ, ખુદાઈ
એશ્વર્ય યોગદામ, આનંદપાન પ્રાપ્તિ, ઉપાર્જન, ગ્લેષુ, દંત્યાદિ પગુવર
આદ્યરનિદાસવૈયુનાદિ વ્યવહાર જણાય છે તે પારના એશ્વર્યમય
-જે વ્યવહાર, રૂપ ખુદાઈ પણ એ ગ્રીંદગી લેણી જ, છતાં ગ્રીંદગીની

જીવનની સાથે જ જે ખુદાઈ-ઐશ્વર્ય-અનેક લવ્યતા, સૌંદર્ય, જ્ઞાન આદિ લાવના, વિચાર, તેની સાથે રહે છે તેની પણ ઉત્પત્તિ શી રીતે માનો છે? ઝીંદગી તો પરમાણુઓને સંઘાતમાંથી ઉત્પન્ન થતી એક શક્તિ-માત્ર છે, જ્ઞાનવિચારાદિનો બહારના સંબંધોને લઈ નાડીઓમાં જે ફેરફારો થાય તેનું જ એક નામ છે. આવું ઉત્તર તે વાદીઓ આપે તો તે ઉપર સિદ્ધાન્તી કહે છે કે જડ એવાં પરમાણુ અને જડ એવી નાડીઓ તે આ રીતે જીવ અને જ્ઞાન દર્શાવી શકે છે એમ તમે કહેતા હો તો અમે એમ જ માનીએ છીએ કે જેને તમે જડ કહો છો તેમાં પણ કયાં કયાં 'દ્રશ્ય'ની 'હવા' વ્યાપી ગઈ છે! પરમાણુ અને પરમાણુમાં દ્રશ્ય જ ભરેલો છે, તમે જેને ધર કહો છો અને જેને સર્વવ્યાપી માનો છો, તેવી રીતે દ્રશ્યની હવા સર્વવ્યાપી છે. એમ ન હોય તો જે જડનું સ્વરૂપ જ તમે 'જીવરહિત' એમ માનો છો તેમાંથી 'જીવ' પેદા કેમ થાય? જે નાડીઓને જડ કહો છો તેના મને તેટલા ફેરફાર તે જ્ઞાન કેમ કહેવાય?

૪-૭. શબ્દપ્રમાણુ મૂકી પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી સિદ્ધતા કરી આપે' છે. જે જે ઝીંદગી છે, જે જે જીવનમાં ઐશ્વર્યનો અનુભવ છે, તે બધા દ્રશ્ય હઠીદીમાં ગુપ્ત થઈ ગયેલા અનુભવી ભક્તોને, ફરી રહેવાનાં સ્થાન છે. સામાન્ય સનમ એટલે માગુક, દારાઆદિ અને તેની જે મીડી-નિગાહ - નગર તે જીવો; કે નૂરખુદા ઈશ્વરના નર રૂપે જે જે ભાવ, કલ્પના વસ્તુ આદિ મનાય છે તેને જીવો, કે દુષ્ટઆદમ એટલે આદમ જે મનુષ્ય તેનો જે પ્રાણ તેને જ જીવો; તો એ સર્વમાં સ્પૃહની પારના ભાવને અનુભવનાર આસકને, જે શુદ્ધ પ્રેમનો મઘ છે, તે પી અને મરન બની ગયેલાનાં, સ્થાન સમજાય છે એવાં ફેટલાં ફેટલાં? એવાં અનંત છે, આસકને તો જ્યાં દૃષ્ટિ કરે ત્યાં પોતાની મામૂકના દીદાર પ્રત્યક્ષ છે; સર્વોત્કર્ષી સર્વમય અબેદ જ્ઞાનને ઝીંદગી ખુદાઈ સર્વે, પોતાના પરપ્રેમના જ વિવર્ત છે, જેનું સાક્ષાત્ અનુભવથી પોતામંદ

જ પ્રવિલાપન થતાં, અભેદાનુભવમાં દરી રહેવાય છે. વ્યવહારના અનુભવ માત્ર અલેદ-સાક્ષાત્કારના ક્રમનાં જ પગથીયાં છે; અને ગીતાના દશમા અધ્યાયમાં જેમ અનેક વિમૂર્તિ ઉપાસનાને અર્થે કહી છે તેમ અત્રે પ્રેમમાર્ગના ઉપદેશને અર્થે આ ત્રણ પ્રેમસ્થાન કહ્યાં છે. જે કેવલ પરમાણુ કે નાડીમાંથી જ ઝીંદગી કે ખુદાઈ નીકળતી હોત તો જડ જડને જેઈને આવો અનુભવ કદાપિ પામત નહિ, એટલું જ નથી પણ તમે જેને પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં ક્રાન્તિ, લબ્યતા, સુખ ભિન્નિઓ, ભાવનાઓ ધૃત્યાદિ નામ આપો છો, તે બધાં શું જડના 'સંધાતથી' અને જડના પરિવર્તથી ઉપજે છે? તે બધાં તો અનાદિ અને અનંત પ્રેમના પ્યાલા ઉપર છે. પ્રેમના વિવર્ત છે; પ્રેમ ન હોત તો એમાંનું કશું હોત નહિ. પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી પણ તપાસ કરો. એ કાપવામાંથી, તાવવામાંથી, ઓગાળવામાંથી કે તોલીને કરેલા મિશ્રણમાંથી તમને કોઈ વાર કોઈ રથને જડ એવા પરમાણુમાંથી શુદ્ધ કે શાન જગ્યા? તમે શુદ્ધ કે શાન જડ એવા પરમાણુની કોઈ યોજનાથી કોઈ ઉપજાવી શક્યા? નથી જ ઉપજાવી શક્યા, નથી જ સમજાવી શક્યા, તો અમે સિદ્ધાન્તીઓ કહીએ છીએ તે જ ખરું છે કે જડ પદાર્થ—ધ્વજને પરદરીને કહીં પણ કોઈ પણ કાંદે ઉઠનાર નથી, અલનવલન અને શાન વિચાગદિ કરી શકનાર નથી, ધ્વજ જ સર્વ છે, જડ એવો જે વિચાર કર્યો છે તે જ ખોટો છે. તેના કોઈ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે? હા, ધ્વજામ 'ધર્મ'માં એવી આખ્યાયિકા છે કે મસીહ ઇસુ ક્રાઈસ્ટ—તેનામાં એવી શક્તિ હતી કે મુરદાને તે 'અ'લાહના હુકમથી ઉઠ' એટલું જ કહે તેની સાથે તે ઉઠીને ઊભું થતુ હતું. એ આખ્યાયિકાનો ભાવ મનમાં રાખી કહે છે કે મારી સનમ વાંસળી વગાડે તો તેની ધૂન સાલળીને આજ જેને તમે જાગથી મરદા માનો છો, તે મહાત્માઓ તુરત ઉઠે એમાં સંશય નથી. એવા મહાત્માઓ ક્યાં ક્યાં જોડે તે ગણતરી કરવી પણ અશક્ય છે.

આમ કહેવામાં તાત્પર્ય એ છે કે અથવા અલેદ રૂપો જે 'સનમ

છે તે બે પોતાનો ધ્વનિ ઉચ્ચરે, અને અભેદ જ સત્ય છે એમ કહે
તો કાઠરિટ, રામ, કૃષ્ણ, બુદ્ધ આદિ સર્વે પુરુષો, તેમાં મીરાં આદિ
સર્વે સ્ત્રીઓ, અને દેશ દેશનાં જ્ઞાન અનુભવનાર સ્ત્રી પુરુષો તુરત જ
એ વાતની સાક્ષી પૂરે, તમે તેમને બધાં માણસોની પેઠે મરી ગયેલાં
મુગ્ધાં માનેલાં તો પુનઃ જીવતાં થાય, અભેદમાં તે એકાકાર હોઈ
જીવતાં જ છે એમ અનુભવ આવે. એ અનુભવ કરાવનાર, આવી
સાક્ષી અપાવનાર, આવાં પ્રમાણ બતાવનાર ધરકના જામમાં શી શી
ખુબી છે !

૮-૧૦. આ પ્રકારે લિખ લિખ ધર્મના જ્ઞાની અને મહાત્મા-
ઓનાં નામ લેતાં કરવામાં હેતુ એ છે કે આ સિદ્ધાન્તની દૃઢતા જેને
થઈ હોય તેવા રાજયોગીની એ દૃઢતાનું પ્રથમ લક્ષણ ચિત્તમાંથી રાગ-
દ્વેષ માત્ર નીકળી જવા રૂપી તે સહેજ ધ્યાનમાં આવે. મારું અને
પારકું એ બેદૃશ્ય છે ત્યાં સુધી સિદ્ધાન્તની વાત તે વાત માત્ર જ
છે; કેમકે શરીર છે ત્યાં સુધી વ્યવહાર છુટવાનો નથી. એટલે એક
વ્યવહારથી બીજા વ્યવહારમાં શરીરને બદલો કરાવવા ઉપર આગ્રહ
વ્યર્થ છે; વેદીઆ, કુરાની, પાદરી આવો અને કુંકામાં કુંકા, સરલમાં
સરલ, ઉપદેશ સાંભળો, જેને શોધો છો તેને પ્રાપ્ત કરવાનો સફળ
માર્ગ જુઓ; તે એ જ છે કે સનમ જે માથુકે તેના અધર થકી જામ
પીઓ, રહસ્ય એ છે કે સનમ એટલે માથુકે જે અત્ર જ્ઞાન, અદૈત
જ્ઞાન, પરપ્રેમ તેના મોઢામાં અનુભવ રૂપી મઘને ભરી તે તમારા
મોઢામાં રડાવો, પ્રેમના વિવર્ત રૂપે દૃશ્ય માત્રને વિલોપી તમારા પોતામાં,
ઉતારી લો અને એમ અભેદ સાદ્યત્કાર પામતાં વેદાદિબંધન માત્રને
મિથ્યા અનુભવો. યોગાભ્યાસીઓને પણ ખેચરી આદિ મુદ્રાઓની સાથે
ધ્યાનયોગમાં લીન થતાં સનમ જે એ ખેચરી મુદ્રા તેના મુખમાંથી
ઝરતો અમૃત રૂપી મઘ પીવામાં આવે છે એ સુવિદિત હોવું જ
જોઈએ; ને તે મઘના એકાગ્ર આનંદની અને અંબીર શીલતાની
માધુરી પ્રત્યક્ષ હોવી જોઈએ. જા જામ કઢીં કઢીં જ્યારે જ્યારે

ધમ્મ યાય, જ્યાં જ્યાં જીતિ હોય, ત્યારે ત્યારે ને ત્યા ત્યા અનુભવવો. એ જ પરમાનુભવ છે. આવો અનુભવ દદ કરાવવા કહે છે કે ધક્કની જે ખુમારી છે તે તો કેવલ દિવાની છે, તો પત્રી તેમા નાત, જાતિ કુળ ધંત્યાદિનું જાન રહે જે નહિ, એ પ્રકારે જ્યારે સનમને અધરેથી નિરતર પાન કરાવશે ત્યારે જ પ્રિવિધ અનુભવ થશે અનુભવો કહે છે કે દ્રવિઓની જે જે દિવન કંપનાઓ આપણને સ્થૂંચમાથી પાર તારી જઈ, આત્માનદનો સાક્ષાત્કાર કરાવે છે, કે અભેદની કીનસુદી દિવાના ના જેવી મગ્તીમા, અભેદાનદની એકતાનતાના, આપણને આપણાપણું સુધારી એક -પ કરે છે, તે જાર હે સાદી ! હે આ જામ પાનાર સનમ ! તારા જ ખ્યામાથી કહી કહી જરી છે, જ્યાં જ્યાં કાવ્યના દિવ્ય ઉદ્ગાર કે અભેદતાનના પરમ સાક્ષાત્કાર થયા છે, જે જે દેશમા, જે જે કાળમા એમ થયું છે, ત્યાં ત્યાં ને તે તે પ્રસંગમા કેવલ એ જામય ધક્કના પીનામાથી જ એમ થયું છે.

૧૧-૧૨ હે માથુક ! તું એ ધક્કનો જામ મને પૂરેપૂરો, અને સર્વદા પાયા જ કર, આખો ને આખો પ્રત્યેક ક્ષણે માગ મોમા કાવલ લમ એટને હો' આગળથી સાગર એટને ખાનાને જરા પણ, કહીએ, દૂર ક્યાં વિના, પ્રેરપૂરો કાલજ્યા જ કર વામમાગીઓ જે પાત્રો મઘપ્રાશનમા વાપરે છે તેને સાગર કહે છે, અને લેરવીને પાન કરાવી સાગરમાથી પાન કરે છે, તે કેવલ ગુણ, સ્થૂંચ અને અધમ પાન છે એમ જણાવવા હે સનમ ! તું 'સાગર'ને હોકથી દૂર ન કરતા, પાન કરાવ એ પ્રકારે ભક્તિ યોગ છે રાજયોગમા તેનું જે તાત્પર્ય છે તે જ વાસ્તવિક અર્થ છે હે સનમ ! જે આ પ્રકારે તું નિરતર જામ પાયા કરે, અને હુ તે માટે તારી કદમમોશી કરતો રહુ, તે સ્થિતિમા જ મારો જાન જાન એ જ ઉમેદ આશોકાના મનમા કહી કહી, સર્વત્ર સર્વદા, લેરની છે મરણુ યતા સુધીનું લય પણ એ અનુભવ ગોધનારે કેવલ ત્યજવું જોઈએ તે કેવલ નિર્ભય થવો જોઈએ, તો જ તેને આ અનુભવ થાય છે, ને એ અનુભવથી નિર્ભયતા

વૃદ્ધિ પામે છે; અમય વૈ જનક પ્રાપ્તોઽપિ એમ ઉપનિષદ કહે છે; આવી દશા એક દાણુવાર થાય તો તેનું માહાત્મ્ય પણ કંટકું મહોટું છે તે શ્રોતૃષ્ણ કહે છે, एषा ब्राह्मी स्थिति पार्य नैनां प्राप्य विमुक्त्यति। स्थित्वास्यामन्तवालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति। ખરેખર એક વાર એને સાક્ષાત્કાર થયો તો પછી કદાપિ વિમોહ થતો નથી, એને સુકાતી નથી.

૧૩-૧૪. આ પ્રકારે જામખંડકમાં જે આ સ્થૂલ વ્યવહારની પાર અને તેને પણ સ્વમય કરી લે તેવી દિવ્ય મઝા છે, તેને જે જાણતાં નથી, તે ભણે ધ્વજખાજીને નિંદા; નિંદા એમ કહેવામાં 'નિંદા કરે,' તેમ 'નિંદા કરાવો' એવો ઉભયે અર્થ રાખવાનો ઉદ્દેશ છે. અને તે 'ડરીને ભણે નિંદા' એમ કહેવામાંથી સ્પષ્ટ થાય છે. પોતે ધ્વજના પૂજુ સ્વરૂપને સમજ્યા વિના સ્થૂલમાં જામનારાં મંદાધિકારી તેવા સ્થૂલ વ્યવહારને ધ્વજનું નામ આપી નિંદા કરાવે છે, તેવાં પાખર અનેક પ્રકારના ડર ખાય છે, અનેકાનેક ભય તેમના મનમાં હોય છે; એટલું જ નથી પણ 'લોકલાજ'ને અનુસરીને તે પોતાના ખરા ધ્વજને પણ શ્રેષ્ઠ કરી નાખે છે. આવા ડરથી કરીને જે ધ્વજના વ્યવહાર કરવા ભય છે તે તો ધ્વજને ખોટી રૂપે દર્શાવી જગતમાં નિંદાને પાત્ર કરી મૂકે છે. આમ જે અધિકારીઓને સર્વસ્વનો ભોગ આપવા જેટલો ત્યાગ નથી તે ધ્વજના યોગને અનુભવનાર નથી. આવો ત્યાગ કરી જે ખરા ધ્વજમસ્ત હોય અને દિવ્ય આનંદમાં સ્વરૂપાનુસંધાન પામી રહ્યાં છે તેમની નિંદા દુનિયાં ઝંઝાલોક ભણે કરે પણ એથી જરાયે ડરવાનું કારણ નથી. લોકવાસનાનો અત્યંત ત્યાગ કર્યા વિના પૂજુ અનુભવ કદાપિ આવતો નથી; લોકવાસનયા જન્તોઃ યત્ત્ર પ્રવાસનયાપિ ચ । દેહવાયનયા જ્ઞાનં યથાવન્નૈવ જાયતે ॥ યો. શા. ॥ આ પ્રકારે સર્વમય, સર્વરૂપ, અભેદાનંદનો જે જામખંડક તેમનાં દુઃખાન-માત્રને ખોઈને કુખ્યો છું; અકલ, અદાપણ, જુદિ, એ આદિ જે જે વાતો દોઢાઢા લોડા કરે છે, અને જાની, મસ્ત, દર-

આજ, તેમને એ તો ભાન વિનાનાં જ છે, એવું આજ ચકાવે છે. તે આજ માથે લેઈ અભેદમયતામાં એ ભાન, એ લોક, એ આજ, અને તું પોતે, એ સર્વને શોધતો ગોઠતો કુખી ગયો છું; મને પોતાને જ વિસરી ગયો છું. હે સનમ ! પ્રેમ વિવર્તમય દૃશ્યવિશ્વ તું એ ભ્રમ પી લે, જેમાં હું દ્રષ્ટા કુખ્યો છું તે પ્યાલો તું પી; અને આ વિશ્વમાં, હવે પછીના મરણ પછીના વિશ્વમાં, એક દીક્ષાગ્રી કરી લે. પ્રેમજીવનમાં કહ્યું જ હતું, “હે તું અન્ય કોઈની શોધમાં, તો તો ધૂળ પડી તુજ બોધમાં, નિજરૂપથી બીજું શોધમાં, સર્વે એ જ છે વિસર્ગો અહીં” = એને જ પ્રકારાન્તરે સમજાવી, અભેદાનંદના અનુભવ સુધી આણ્યો છે.

૭

‘મંત્ર અભેદ જપું અમો’ એ સ્થાને સૂચવેલો પ્રેમમંત્ર એ જ સર્વનો નિર્વાહ કરી આપનાર છે, એવું અવલંબન કરનારને અનેક વિક્ષેપ આવે છે. પ્રાકૃતજનોને આજ થાય છે, પણ અભેદપર્યાવસાયી એવું જે પ્રેમસ્વરૂપ આગળના પક્ષોમાં સમજાવ્યું તેનો અનુભવ કરનારને સર્વત્ર આનંદ અને સ્વરૂપાનુસંધાનનો પરમ વિકાસ જ સમજાય છે.

૧-૨. “મંત્ર અભેદ જપું અમો” એ સ્થાને સૂચવેલો ‘અભેદ’-મંત્રનો જપ, પ્રેમપાન કરી, પરમ એકામતાથી, લક્ષ હિપર દદ નિશ્ચય બાંધી, કર્મો કર્યો છે. એમાંથી આજ આટલે સમયે, આટલા આટલા અનુભવ થતે થતે, સર્વત્ર પ્રેમ મિત્વનો અપરોક્ષાનુભવ થતાં સ્વરૂપાનુસંધાન સમજાઈ ગયું ! સમુદ્રમાં ઓગળી જવાયું ! માત્રિક સપ્રદાયાનુસાર રચના યોજવામાં મમ્ એ છે કે માત્રિકા જે ને સિદ્ધિને અર્થે અમુક સત્ત્વોની સાધના આદરે છે, તે તે સિદ્ધિ-માત્ર આ અનુભવથી જે સમજાયું છે તેમાં ભરપૂર છે, પ્રત્યેક સંકલ્પે

સદ્દેષે સિદ્ધિ જ છે, વળી એમ જણાવનાનું પણ આદ્ય છે કે માત્રિકા, જેની દદતા અને જેના નિશ્ચયથી પ્રયોગ કરે છે તેવી દદતા અને તેના નિશ્ચયથી અભિલાનના બધાય તો અપરોક્ત સ્વસિદ્ધ જ છે જે જે રસ કહેવાય છે, ખાનાના, ઉપભોગના, કાન્યના, તત્ત્વના, તે સર્વે એમા ભરપુર છે, એનું એ ગસીલું છે, વિવિધ પ્રકારની અદાથી તે સર્વત્ર નૃત્ય કરી રહ્યું છે, એના નૃત્યમા સર્વ તાન લય, જામી રહેલા છે, કશું બેતાલ નથી, બેસુર નથી, એકાગ્ર આનંદમય છે, એવા નૃત્યમા પણ વિવિધ રંગે એમમ યદીને એ નાચી રહ્યું છે, ન્યા ન્યા દષ્ટિ પડે છે ત્યા ત્યા એનો એ ગમ, એનું એ નૃત્ય છતાં, વિવિધ રંગવાળો રસ, વિવિધ રંગવાળું નૃત્ય જણાયા જ જાય છે, અનેક આનંદ આપે છે, ને સ્વરૂપ સ્વરૂપનું અનુસંધાન પામવું જ ચાલે છે, રાચે છે

૩-૫ હું જે આનંદના પ્રત્યક્ષનો ઉત્સાસ અનુભવું છું તે બકવાદ જ્ઞાન્તિમાન છે, કે કોઈ સ્વપ્ન છે આ બધી દ્રષ્ટના ખોટી છે, કેમકે જે અનાદિથી વિદ્યમાન સત્ છે તે જ હું છું એવો સ્મૃતિ અને પ્રત્યક્ષજન્ય અપરોક્તાનુભવ યદ્ય આવે છે જે અનાદિથી અનુભૂત છે, સર્વમય, સર્વરૂપ, સર્વસાક્ષી, છે તે સુરતની મને સ્પષ્ટ સ્મૃતિ છે, એને સ્વપ્નાદિ દ્રષ્ટના ખોટી છે અહો ! યથાર્થ અનુભવ રીતે સ્પષ્ટ જોળખી શકાવું નથી કે એ શું છે ? અવશ્ય 'અભિસાક્ષાત્મરત્ન' એ જ સ્વરૂપ છે 'સુરત' શબ્દથી કરીને દષ્ટિ સૃષ્ટિવાલું મૂચન છે, અને સુરતને નૂતનમા દગવવાથી જે એમતાનો આનંદ અનુભવાય છે તે રાગયોગાભ્યાસનો છંદારો છે એ અભ્યાસથી જ આ મનનો જન્મ સદૃશ થતા અભેદ સાક્ષાત્મરનો અરણ્ય આનંદ આપે છે આ અપરોક્ત મેં પહેના, અસ્તિત્વ માનમાં, દીઠેનું — અનુભવેલું છે, વચમાં જ આવરણ સિદ્ધિના જનથી તેની વિસ્મૃતિ યદ્ય દતી, અભેદમત્રના જન્મથી સ્મરણ આપું, અને તે અનુભવનું અનુસંધાન

બની ગયું અનાદિકાલથી એ અનુભવાય છે, છતાં એ નિતે નવું ને નવું જ છે, એના પ્રકાર, એના નિવર્ત, તે કોઈ એ પણ એક એકને સરખા હોતા નથી કોઈ પણ તેમા અપરોક્ષ અભેદત્વ તેવું તે જ રમ્યા કરે છે, ભેદ નથી ત્યારે આવી દશા તે શું છે ? એ તો ‘આ’ એટલે વ્યક્તિ વ્યક્તિના હૃદયમા અહીં પ્રત્યક્ષરૂપે વિનસતું જે ચેતન તેવું તે જ પોતે પોતાને સર્વત્ર અનુભવે છે તેની દશા છે, જાગૃત સતે સુષુપ્તિ અને સુષુપ્તિ સતે જાગૃત છે, કેમકે ભેદમા અભેદનો અનુભવ છે, નાનાત્વમા અનાનાત્વનો સાક્ષાત્તર છે, સ્વરૂપના જ બધા પ્રકાર છે, છતાં કહી શકાય નથી કે અભેદમત્રના જગપતિ જે સર્વત્ર જગાડ્યું છે તે કોણ, કેવું, કે શું છે । ‘શકે’ એમ કહીને એક વિકલ્પ માને જ કરી શકાય છે

૧-૮ માત્રિકા જેમ ડરે છે કે બીહે છે તેમ હું આ અનુભવનાથી ડરતો કે બીહીતો નથી, એના સર્વ રંગ, સર્વ વિભાસ, મા । પોતાના જ છે, એમ અપરોક્ષ આનંદમા હું રામ્ય છું, એટલે ભન કે ડર કોઈ હોવાનો સભવ નથી એ દશા તો પરમ અભાનની જ છે પ્રેમમત્રના જગપતિ ધણાકને સ્થૂલતા વળગે છે, ધણાકને વિપત્તિ જડે છે ધણાકને લોક પીડે છે, એ બધા ભૂત મારાથી અતિ વિદૂર છે, કેમકે હું તો સર્વ વ્યક્તિનિષ્ઠ પ્રેમની પારના અભેદપ્રેમના મનનો ઉપાસ છું, મારા અગેઅગ આનંદથી પરિપૂર્ણ, પરિતૃપ્ત છે, ભેદ ઉપભાગનાર ધ્રુમજાને અવકાશ જ નથી આદિ સૃષ્ટિ સમગ્રે શબ્દરૂપ વિવર્ત યામ ત્યાંથી માહીને તે પ્રત્યાન્ત કાલમેલની ગર્જના પર્યાંતની ગમે તેવી ભયાનક જૂમ તુ પાડે તો તે જૂમ પણ હું છું હર્ષજન્ય આર્દ્રતાથી તે શાન્તિયોગાદિજન્ય અશ્રુપાત પર્યાંતના અશ્રુ તુ પાડે તો ત્યાં અશ્રુમાત્ર હું છું અર્થાત્ સ્વાચ્છાદનમત્યક્ત સ્વાચ્છાદક મધ્યગ । સ્વાદન કેવળ વ્યાવ નત્યમાત્મમયો મય ॥ સ્વાચ્છ જે સ્વાદનો પદાર્થ તેને ત્યજવો, સ્વાદક જે સ્વાદનો અનુભવનાર તેને ત્યજવો,

અને સ્વાધ અને સ્વાદકની વચ્ચે જે સ્વાદમાત્ર રહે છે તે ઉપર જ સ્થિર થવું, કેમકે એ જ આત્મા છે ત્યા ત્યા તું છે, ત્યા ત્યા હું છું, સર્વત્ર અબેદ છે આ પ્રકારે સર્વત્ર હું ને હું જ છું, તું એવું કાઈ જ નથી તું 'મ' એમ હું બોલું છું, તો એમ કહેવામાં હું પોતે જ જાણી છું, તું તો કાઈ જ તું નથી, જેનાથી વિચિત્ર-માત્ર તું સિદ્ધ થવાપણું છે, તે ચૈતન્ય આ 'તું' છે, એને 'મ' કહેવું, એ નથી એમ કહેવું એ તો વદતો વ્યાધાત છે અને નથી કહેવામાં આપણે પોતે જે એમ કહેનારા છીએ તે જ નથી એની પ્રત્યક્ષ વિરુદ્ધ વાત સ્વીકારવાનો પ્રસંગ આવે છે મમં એ જ છે કે જે સર્વને જાણનાર તેને કાણ જાણે વિજ્ઞાતાત્મકે કેન વિજ્ઞાતીયાત્, તું જ કહેવામાં હું ને જ જણું પડે છે આમ સર્વત્ર અસ્તિમાત્ર આ પ્રેમ નથી હિયાપેદ્યા સત્સ્વરૂપ ભરપૂર છે, માટે તું - તું - તું - એવા અનુભાવમાત્ર હું ના જ પ્રમાર છે, હું તે જ તું છે, દષ્ટા દશ્યનો અબેદ છે છતાં તું જાણું છે ? એ વાત સ્પષ્ટ નથી, મનવાણીની પાર તું રમે છે, તેને તેનાથી ગ્રહવાનો ચલ બંધ છે, કેવલ આત્મ ભવમા જ તારો અનુભવ છે

૯-૧૦ અમે અમે તું જાણી રહ્યું છે, સર્વદા સર્વ પ્રમારના રસથી પગિપૂર્ણ છે, ત્રણે કાલમા તું સત્ચિત્ આનંદ છે, તું આપણે જુદા થયા ત્યારનું હૃદયમા લાગેલું છે તિર્હી એને વાળી અને અવશ્ય પુત્રીથી ભરપૂર એવી દટિ, તે મારા ઉપર નાખીને તું જુદા થતી વેળે દશ્યને વળગેલું છે અનૈત્મ્યનામા લેદનો વિષ્ણુ હું ના જ સુખિમાત્ર ખડી ચર્ષ ગોરી છે, તથાપિ પણ બેદૈત્મ્યનામા — મમે ત્યા જુઓ તો એ અબેદની વાળી, સ્ત્રીની, નિધાનો અનુભવ થયા વિના ગંગે નદિ, વ્યતિમાત્રના હૃદયમા એ નિધા સર્વદા વિષમાન છે, હૃદય-સના પ્રેમાદિ બાવોમા જ એનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે, બેદૈત્મ્યથી અબેદનો માત્ર જનાવનાર એ દીવો છે એને નીનિરાળા અત કરણની સમી કહે છે, ધાર્મિક

ઉક્તજનો પરમેશ્વરનો પ્રકાશ કહે છે. તત્ત્વજ્ઞાનીઓ આત્મસ્વરૂપ કહે છે, જગત્કાદીઓ પ્રત્યક્ષ સતે અપ્રત્યક્ષ માની હાડકાં ને ચામડાં ચુમવામાથી તેને હાથ કરવા મથે છે જ્યારે આ હૃદયારસનો આશ્રય થાય અને જે જુદાઈ, ભેદમયતાનો નિસ્તાર છે તે જુદાઈ મટી જાય, ત્યારે અભેદમત્રી ઉપજાવેલા પ્રત્યક્ષનું પરિપૂર્ણ સ્વરૂપ સમજાઈ યથાર્થ અપરોક્ષ ઉપજે હે હર ! ભેદમાત્રને હરિ લેનાર સર્વમય અભેદરૂપ અવસ્થા ભક્ષ ! તાડુ જે નામ તેજ એ છે, એ નામ અનામી છે, નામરહિત મૌનમાત્ર તેજ વૃ છે, તારું પૂર્ણ જોળખાણુ પડે છે, અહ બ્રહ્માસ્મિ નો સાલાદનુભવ આવે છે, કહી શકાતો નથી, માટે જ આ શુ જગાડ્યું છે, એમ કહીને તે ખતાવાય છે.

૮

હવે સ્વરૂપોર્મિથી અભાનોર્મિ પૂર્ણ ત અનુભવમાં સ્થિરતા કેમ આવે તેનું કાર્તિક સૂચન કરતા સિદ્ધ દયાના અનેક પ્રકારનો આનંદ વર્ણવવાનો ઉપક્રમ છે,

૧ માહ્યત્વર એટલે જેને કાન્તિ, સૌંદર્ય, મૃદુતા, લબ્ધતા, મધુરતા ઇત્યાદિ ઉન્નત લાવેના એકત્રિત, અવસ્થા, પ્રકાશ અથવા તેજસ્વે કહેવામા આવે છે, જેને સુધીઓ ધધિર જ માને છે, તેનો અંદ્ર જેવો શીતલ આહલાદક સમૂહ, તેને તે માણુસ કયા દેખે ? જે માણુસ એ નૂરનો સાક્ષાત્કાર પામવાના ઇચ્છમા પોતાનો જાન દે દે ન દે, એવી શંકાની સ્થિતિમા છે, એનો સાક્ષાત્કાર થાય તો ફીક જ છે બાકી તે પામના માટે હું કાઈ મારી જાન આપી દઉં, મારું સર્વસ્વ કુરબાની ન કરી એને જ ઇન્દ્રુ એવો મારા મનને કોઈ દંડ નિશ્ચય નથી, આરો જે માણુસ છે તે કાન્તિચદ્રનું દર્શન પણ પામી શકનાર નથી મજ્જાધાત્રદ્વવાનથ સચ્ચાત્માત્રિનશ્યતિ ! અસાની, અથદાવાન અને સશયાત્મા, તેમનો નિનાશ થાય છે, દંડ થદા અને રિશ્વાસથી, પોતાનો જીવ જતા સુધીના રિશ્વાસથી, પ્રેમ આણી જે જ્ઞાનીઓ એના ઉપર

દષ્ટિ કરે છે તે ખરેખર નૂરના ચંદ્રને નિરંતર દેખે છે અનુભવે છે. રાગયોગના અભ્યાસીઓ એ વાતની સહેજે સાક્ષી પૂરશે. એ નૂરને ઓળખવા માટે ધણાક ત્યાગી, સંન્યાસી, ફકીર થયા છે, ઓળખ્યાનો દાવો કરે છે, પણ ફકીરી ધાર્યા છતાંએ જ્યાં સુધી પોતાના પ્રેમની પ્રતિભા તે લોકો પોતાનું માથું પોતાને હાથે કાપીને કરી આપતા નથી, ત્યાં સુધી તેમને માહ્યુનૂરનાં દીદાર સર્વદા વિદૂર છે; તેમની ફકીરી વ્યર્થ છે. લોકવાસના, શાસ્ત્રવાસના, દેહવાસના ફકીરને પણ મૂકતી નથી; વાસનાનું મૂલ અગ્નિ અને તત્ત્વજન્ય અભિમાન છે, જ્યાં સુધી માણસ પોતાના મનમાં રહેલા અભિમાનને કાપી નાખી વાસનાને નિર્મૂલ કરી નાખતું નથી, ત્યાં સુધી તેને માહ્યુનૂરનાં દર્શન થતાં નથી, તો તેનો સાક્ષાત્કાર તો ક્યાંથી જ થાય ? યોગમાત્રનું પ્રથમ દ્વાર પ્રેમ વિશ્વાસ સાહસ અને સ્વાર્પણ, એ વિના અન્ય નથી. સત્યને જાણ્યું હોય, તેનો અનુભવ લેવાની ધમ્મજા હોય, તો એ ચારે વાત ધારણ કરી, પોતાનું માથું પોતાને હાથે કાપી આપે, લોકોના પ્રવાહમાં તણાઈ સત્ય અમુક તે, એમ થવું કઠિન છે, એ તો વાતો કરવાની છે, વ્યવહાર જુદો છે, એવી ઉક્તિઓનો આશ્રય કરવો હોય તો સત્યની ઝાંખીની પણ આશા ન કરવી.

૨-૪. હિન્દુ કે આર્ય એ નામધારી લોકમાત્ર દેવાજ્ઞપ, મંદિર, આદિને સેવે છે; મુસલમાનમાત્ર મકકે હજ કરવા જાય છે અને કાબાનાં દર્શન પામવામાં કૃતાર્થતા માને છે; ક્રીશ્ચીઅનો ક્રૂસ - ક્રોસ - અને તે ઉપર મારવામાં આવેલા ક્રાઈસ્ટની લક્ષિત કરે છે; ઝરથોસ્તીમાત્ર અગ્નિને ઉપાસે છે, અને તે તે ધર્મવાળા પોતપોતાના ધર્મનાં લિંગ તરંગી - માલા - લાલૂત, છાપાં, તિલક, આદિ અનેક ધારણ કરે છે, પણ એ બધાંએ માથુકની એક નિશાની સરખી પણ આપી શકનાર નથી એવું અમને અમારા દિલમાં નિશ્ચય થયું છે. યોગાભ્યાસને માર્ગે વિચરનારે ધર્મ - મત આદિને લેઈને ઉપજતા ભેદથી થતો દ્વેષમાત્ર

અતિવિદૂર કરી સર્વ ધર્માન્ પરિત્યજ્ય મામેજ શરણં વ્રજ એ વચનનો આશ્રય કરવો જોઈએ. અસીમ સમતા, પ્રેમ, દયા, તેનો વિપુલ ભાવ રાખવો જોઈએ. એ પ્રકારના ખરા ધરકમાં જેણે પોતાના જાનને ફના કર્યો છે, ખરા ધરકનો અનુભવ કરી જીવભાગમાંથી જીવત્વ જ કાઢી નાંખ્યું છે આશોક, પુરાણ વેદ, કે કુરાન આદિ ધર્મગ્રંથોમાં કહેલા માર્ગ અથવા યોગ સમાધિ આદિમાં બતાવેલા પ્રકાર તેમને એક વ્યાધિરૂપ જ માને છે. પોતાના અવિક્ષિત પરમાનુભવના આનંદમાં વિક્ષેપરૂપ માને છે; તેથી તે સર્વ ઉપર તે ધ્યાન આપે છે કે નથી પણ આપતા; વેદાદિથી કે ચિત્તચત્તિનિરોધરૂપ યોગાદિથી જે સિદ્ધ કરવાનું છે તે તેમને તો લઈ જ ગયેલું છે. નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં વિહરે છે, તેમને તે બધાની અપેક્ષા નથી; એ ધર્મગ્રંથો, એ યોગાદિપ્રક્રિયાઓ ધરક નથી, એ તો જુલાં લખાવવાનાં શુલ્કશુલામથ્યાં છે. એથી પરમ પ્રેમને જે અભેદ સાક્ષાત્કાર તે થવાનો નથી; કેવલ શાસ્ત્ર વાસનારૂપ જે અભિમાન તેની જ વૃદ્ધિ થવાની છે, તે સાક્ષાત્કાર તો એ બધાની પાર, એ સર્વના ત્યાગની પણ પાર છે, કેમકે તત્ત્વનું તત્ત્વ જે અભેદ, ધરક, પ્રેમ, તે ઉપનિષદોમાં, રાજયોગના ક્રમમાં, પત્તિચિંત સૂચનથી જણાવેલું છે, પણ વેદયોગાદિના આડંબરમાં તો નાડીએ નાડી કે ખુને ખુન ધરકની સાન આપતું નથી જ, માટે રાજયોગાભ્યાસની ઉત્સુકતા રાખનારને ઉચિત છે કે તેણે કર્મ, ઉપાસના, યોગ, ક્રમ, સાધન, અર્ચથી પાર જઈ અભેદભાવનાના, શુદ્ધ પ્રેમમાં માર્યું ઉતારી આપવા સુધીનું સાહસ અને ધૈર્ય રાખવું. એથી જ સત્ય અને સત્યનો અનુભવ ઉભયે જણાશે.

૫-૬. માલ એટલે ચમત્ત્વના વિષયમાત્ર - તે, તેમજ પોતાના જીવ સુધાત, એ બે વાતના જેમણે હાથ ધોઈ નાખ્યા છે, જે કૃત-સંદ્રુપ છે, તે દીક્ષાગ્રામજ એટલે માગુકનાં દીક્ષાર - ૬૪૦ - તેમાં જ મસ્ત બની રહેલા છે, તેમને એ વિના અન્ય કશું જણાતું જ નથી.

તેમના બાપા માત્ર માશુકમ્બ છે, ને તેથી તે મસ્તી છે, દેખાવ માત્ર, પદાર્થમાત્ર, જીવમાત્ર, વિવિધ પ્રકૃતિઓ ને તેની પ્રકૃતિમાત્ર, તે માશુકના જ વિવાસ છે આત્મા અરૂપાનુસધાન પામે તેના ક્રમ છે, બધે આત્મા તેનો તે જ છે, એમ સર્વત્ર અભેદ અનુભવના તે મસ્ત થયા છે, એવા મસ્ત આચકોને નખીનખી પણ કશી પગલા નથી આ આશક તો કહે છે કે હે નસીમ ! જે માશુકનું અને સર્વ પ્રમાણે સર્વદા આવું દર્શન થયા હશે છે, જેને માટે મેં માન ને જનનથી હાથ ધીધા છે, તેની સાથે વસ્ત્ર એટલે મુનાકાત કરાવવાનું — એસાન — ઉપમા — તું કર કે ન કર તેથી મને કાંઈ જ ગમ — બેદ — નથી, કેમકે તું જ મારે મન મિથ્યા છે, તું જ નથી, તું તો દૈતને આધારે જીવે છે પણ મારે તો દૈત જ નથી, માશુક અને હું જીવન નથી, સર્વદા મળેલા જ છીએ, હું તે રૂપ જ છું ને મારા હૃદયના જે જે બાપાર છે તે બધા માશુકના બાપારાપે જ હું અનુભવું છું, પછી તારાથી જે કાંઈ થનાર તેની મને અપેક્ષા ક્યા ? પ્રેમનું બલ એવું છે કે હૃદયનું તે મિદ્ધ જ્યાં વિના ગહેતું નથી, સનમ સાથે વસ્ત્ર ન થાય તેથી મને ગમ નથી એમ કહેવામા એવું પણ તાત્પર્ય છે કે કેવન ભાવમયતામા જ અભેદપ્રેમની પર્ણાંતિ છે, વસ્ત્ર સન્ધ્ય સચિત સગીરસ મધ તો તેને અધમનામા પાડી દૈત ઉપજની બેદમા અને રાગદોષમા તાણી જનારો છે, માટે જ તેની મુનાકાતની ધમ્મજા નથી. માશુકને પોતાને પણ આવો આશક હોય છે કે તે સનમ ! તારી દષ્ટિ જ્યાં જાય તેની દેખીત ત્યાં ત્યાં મને ખુબી આવશે કેમકે તારી નિમિત્ત છે, તારી કૃપા દષ્ટિ છે, તે અભેદના ચૂર્ણ જેવી છે, જાદુવાળી મર્ધ જૂની ક્યાના ઉપર નાખતા તે પદાર્થનું રૂપ બદલાઈ જાય, તેમ તારી દષ્ટિ એક અભેદના જાદુનું ચૂર્ણ છે, જ્યાં તે ચૂર્ણ પડ્યું કે તે વસ્તુ અભેદમા વિનીન થઈ મર્ધ માટે જ જ્યાં પણ તારી દષ્ટિ પડે ત્યાં મને અભેદનો આનંદ છે અમે જે તાગ રહી — દોષ — તેમના ઉપર એ દષ્ટિ ન નાખતા તું એ દષ્ટિ કદાપિ આપણા જે ગરીબ — દુસ્ત્રમ — નિત

દરનાર — વિરોધી — છે તેમના ઉપર જ નાખે; સ્ત્રીઓ સાથે જ રમે અને રફીકા તો ઝળાન પણ આપે કે ન આપે; શત્રુઓ સાથે રમે અને આગંકાને એક સખ્દ સરખો બોલી લક્ષમાં પણ લે નહિ; તો એ જ્યાં તાગે દષ્ટિ હશે ત્યાં મને આનંદ આવશે. તારા આનંદમાં મારે આનંદ છે; કેમકે હું તો તું જ છું. જગતમાત્રમાં જેતું જેતું આત્મસ્વરૂપ તેવો જ તેનો અનુભવ, અને તેટલો જ તેને આનંદ. મનુષ્યમાત્ર પોતે પોતાને જ જુએ છે. આશકો ગમે તે પાંજરામાં છુપાયેલી પોતાની માથુકને ઝાળખી સ્વરૂપાનુસંધાનમાં મસ્ત થાય છે એટલે તેમનું માથુકને—આત્મા — પ્રેમને—જે કહેવું છે કે તારી દષ્ટિ જ્યાં પડે ત્યાં અમને આનંદ છે; મિત્ર શત્રુ, સર્વત્ર આનંદ છે, તે વાસ્તવિક છે.

૭-૯. ધરકની પ્રતિજ્ઞા પોતાનું માથું ઉતારી આપીને કરી શકે એવા સાહસ અને નિશ્ચયવાળા જે પરમ વિશ્વાસુ આશકો છે, તે પ્રેમદષ્ટિથી જ સૃષ્ટિમાત્રને વિલોકે છે, તેમને તેવી દષ્ટિ હોવાથી સૃષ્ટિ અન્યથા લાગતી નથી. પરંતુ આવી દષ્ટિ સાધનદશામાં સર્વ ક્ષણે કાયમ રહેતી નથી, છતાં પ્રેમસંસ્કાર હૃદયમાંથી કદાપિ જતો નથી ને પાછો આવા વિરોધાભાસમાંથી પણ અધિકાધિક પુષ્ટ થતો ચાલે છે, સર્વ નિયંત્રણાની પાર જવાને માથુસ પ્રત્યેક અનુભવમાંથી, નિરાશા, દુઃખ, વિપત્તિ આદિ નિયંત્રણાના પરિણામોમાંથી પણ, પોતાના આત્મજનને પુષ્ટ કરતું ચાલે છે. પ્રેમભાવને વિસ્તારતું ચાલે છે, પુરુષાર્થને સિદ્ધ કરતું ચાલે છે, ને એમ સ્વરૂપાનુસંધાનમાં નિયંત્રણા માત્રનો અગ્ન સાધી લે છે એમ અનુભવતા રાગદ્વેષ જ રહેતો નથી. એ જ આત્મજનની ખુબી છે. ત્યારે આવો અનુભવ શા પ્રકારે થાય છે એ જણાવવાને આ ત્રણ કડીનો ઉદ્દેશ છે. આત્મજન મનુષ્યનો ખરો સ્વભાવ છે તે જ માથુક છે, સનમ છે, નર છે, હુસ્ન છે; એનું સર્વત્ર એકમ અનુભવતું એ તેની મુલાકાત છે, તેનો આનંદ છે, એની

મુલાકાતમાં વિશેષ પડવો એ એનાથી જુદાઈ છે. હે માશુક ! તારા જેવી સંગદિલને એ દુઃખ કહેવાથી લાલ પશુ શો ? તું સર્વદા પાસે રહેતી નથી, જુદાઈ થવા દે છે, અને વિશેષમાં રીખાવે છે એ જ તારી સંગ-દિલી છે; કોઈને મારી વાત ગમતી નથી, કોઈ મને મળતું નથી, મદદ કરતું નથી, કેમકે તારી ધારીમાં મેં બીજાની ખુશામદ કરી નથી, કુનીયાં જે રીતે એક એકનાં આંસુ લુવે છે, અને એક એકની વાહવા કરે છે તે રીતિં શીખ્યો નથી; આમ જુદાઈથી વિશેષ ઉપજવાનું કારણ, જે નિયંત્રણા માણસને બાધે છે તે છે, અને તે નિયંત્રણાનું નિદાન અભેદાનુભવ ઉપર શુદ્ધિ જે શંકા લે છે તે છે; યોગાભ્યાસીનો મહા શત્રુ આ શંકા છે, વ્યવહારમાત્ર તેમ પરમાર્થ પશુ શંકાથી અત્યંત વણસે છે આવી શંકા આપણી વચ્ચે પડે છે તો અથ માશુક ! તું બેઈમાન છે. ના ના, એમ નથી, તું ગમે તો જુદાઈ પાડે પશુ એકવાર તારો અનુભવ થયા પછી તું તારું દિલ તે આપ કે ન આપ એ સરખું જ છે; આશંકના મનમાંથી અનુભવનો વાસ ટળવાનો નથી, ગમે તેવી યંત્રણાજલ્લમાં પણ તેને તું જણાવાની જ છે, લોઢાની બેડીમાં પણ બેડીને તોડી નાખનાર મહામહિ જડેલા જણાય છે, વિપત્તિના અંધકારમાં આનંદની પીજળા ચમકે છે; અને નાનાત્વની જલમાં પણ એકતાનો તાર દષ્ટિએ પડે છે. એ બધું તને માયું આપી પ્રતિજ્ઞા કરેલા ધરકનું ફલ છે. અનાદિ કાલથી આ આપણી જુદાઈ જ્ઞાતી આવે છે, અને એ જુદાઈને લીધે જ ખૂન ખૂન ખ્વાન જોવામાં આવે છે, એ જુદાઈના સ્વપ્નામાં પડેલા મને તું આવીને ધેરકની સામી પ્રતિજ્ઞા કરી, ઉઘડ કે ન ઉઘડ તે સરખું જ છે, હું જમી ચૂકેલો જ છું, તારા પ્રેમની મને ખાત્રી છે, તારો અભેદ મને લાગ્યો છે, સ્વરૂપાનુ-સંધાન થયું છે, જુદાઈ જેવા જણાતા અનુભવ તો એ સ્વરૂપાનુસંધાનના ક્રમનાં જ પગથીયાં છે, તે ઉપરની ચઢ ઉતાર કરવામાં મને હવે પડવાનો ડર નથી. કેમકે તારા ધરકનું દોરહું મારા હાથમાં છે. અનુ-ભવોના ફટકા ખાતે ખાતે જ્યારે જ્યારે મેં એ મહા વિદ્યબનાઓથી ડરતા

કે મહાસુખ આદિમા ફુલતા મારા દિલને — હૃદયને — ચાક ક્યું, ચીરી નાખ્યું, મારા દિલને તેમ મારાથી લિન્ન એના ભાસ માત્રના દિલને ચીરી નાખ્યું, અદૃષ્ટ, યત્રણા આદિની સામે ઘઈ પુરુષાર્થનો પ્રમત્ત આશ્રય ક્યો, માથું ઉતારી આપીને પ્રેમપ્રતિજ્ઞા કરી, પરિચ્છેદની પાર નીકળી ગયો, ત્યારે ત્યારે સર્વત્ર સનમને જ દીર્ઘ, સર્વત્ર સ્વરૂપાનુસંધાન જ પ્રાપ્ત ક્યું, ભાવ કે અભાવનો ભેદ જ રહ્યો નથી

૧૦ દિનને ચાક કરવાથી માશુક ગળી ગઈ, ચાકદિલ, અને હાલ એટલે પરિચ્છેદ તે સર્વથી વિમુક્ત માટે બેહાલ, એવો જે માશુક આપનામા — દિનરૂપી આપનામાથી જણાયો તે તો હે મણી ! જે આ તુ પોતે તેને ગાથે છે તેનો તે જ છે, સ્વરૂપ જ સ્વરૂપને અનુભવે છે, અને ભ્રમભાત્રથી બિન્ન નામ આપી અને વાગ્વિસ્તાર કરે છે, મૌન આનંદ વિના સ્વરૂપાનુસંધાનનું અન્ય સ્થાન જ નથી બહુ વ્રજાસિ, સર્વેમસિ, એ આદિ બાકિ બોધ હવે યથાર્થ અનુભવાયો છે, એ જ યોગમાત્રની પર્માર્થિ છે, માહ્યનૂરના દર્શન છે, ઇશ્વરના જ્ઞાન આપવાનું ક્ષણ છે

૯

માહ્યનૂરના જેને દર્શન થાય છે તે જ મસ્ત છે, ઇશ્વરના મસ્ત છે એવા દર્શનો વારંવાર થતા નથી, મહોટા મહોટા સિદ્ધ અને જ્ઞાનીઓ પણ કહે છે કે એ અભેદાનુભવ કવચિત્ કનચિત્ થાય છે પણ તેનો સુગમ જીવનમાથી કદાપિ ખસતો નથી, અને સર્વત્ર અભેદાનુભવમા વિશેષ યવા દેતો નથી, અભેદભાવનાનું જ્ઞાન થયા પછી તેનો ક્ષણિક પણ અનુભવ આત્મા પછી પાતળલ સૂત્રમા કહ્યા પ્રમાણે દિર્ઘકાલર્નરન્તય સત્કારસેવિતોદ્ભૂમિ એ પ્રમાણે સેવ્યા પછી, વિશેષ થતો નથી, સમાધિને દૃઢભૂમિ નિર્વિકલ્પ આનંદરૂપે સિદ્ધ કરવાને, તેની તે ભાવનાનું દીર્ઘકાલ પર્યાવ — અતિશય પ્રેમ,

અદા, વિશ્વાસ, અને જીવ આપવા પર્વતના સાદસ સહિત સેવન કરવું જોઈએ. એવા સેવનમાંથી જ અનુભવનો પરિપાક થતાં સર્વદા સ્વરૂપાનુસંધાનનો અવિરત સાક્ષાત્કાર ઉપજે છે. તત્ત્વજ્ઞાન, મનોનાશ, અને વાસનાક્ષય એ ત્રણે, સાક્ષાત્કારનો સાધન છે. ને પાછાં તે એક ધોળનાં સાધન છે. અભેદ સાક્ષાત્કાર એક પણ આવ્યો એટલે તત્ત્વજ્ઞાન થયું જ; એમાં વિશેષ ઉપજાવનાર મન અને વાસના, એ બે છે. તત્ત્વજ્ઞાન થયું એટલે મસ્તી આવી, પણ એ મસ્તીમાંથી પાછા પડાય નહિ માટે નિરંતર તત્ત્વદષ્ટિથી વાસનાક્ષય અને મનોનાશ સાધ્યાં જ્યાં, વિવિધિયા સંન્યાસ અને વિદ્વત્સંન્યાસની એ જ વ્યવસ્થા દહેલી છે; તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરતા સુધીના જે સાધન ચતુષ્પદસંપન્ન અધિકારીનો સંન્યાસ તે વિવિધિયા સંન્યાસ છે, તત્ત્વજ્ઞાન થયા પછીનો વિદ્વત્સંન્યાસ છે. વિદ્વત્સંન્યાસ મસ્તી છે, અને તેમાં નિત્ય તત્ત્વનું જ દ્યન, તત્ત્વનું જ ચિંતન, તત્ત્વનો જ બોધ, એ તત્ત્વાનુસંધાન ઉપરાંત તત્ત્વદષ્ટિથી મનોનાશ અને વાસનાક્ષય પણ સાધવાનાં રહે છે. એવા મસ્તની પોતાની ઉક્તિ આ કાવ્યમાં છે.

૧-૨. આવા ધ્વજમાં મસ્ત થઈ ગયેલા લોકોની યારી કરવી, એ સર્વ પ્રકારની ખુવારીની તૈયારી છે. મસ્ત લોકો તો જ્ઞાનમાં અનુભવમાં, મસ્ત થઈ, મનોનાશ અને વાસનાક્ષય સાધવાને અર્થે અનેક પ્રકારના તે કરતાં ઉત્તર વ્યવહાર કરતા જણાય છે, ઉત્તર એટલે તેમને અનુસરવામાં તો દુનીયાં જેને ખુવારી માને તેવી ખુવારીની તૈયારી જાણવી. એવી ખુવારીમાંથી પરમાનુભવનો માર્ગ છે એમ કહેવાનો ખતિ છે; માટે ખરા અનુભવની પ્રાપ્તિને અર્થે મસ્તોની યારી કરવી એ તાત્પર્ય છે. એમની યારી ખુવારીની તૈયારી હોવાનું કારણ કહે છે કે દિલદારી એટલે દિલ આપવું અને વફાદારીમાંથી પાછા ન હટવું એવો આગ્રહપૂર્વક નિશ્ચય; મસ્ત લોકોનાથી આખી દુનીયાં હારી ગઈ છે. દુનિયામાં કોઈ કેકાણે એમના જેવો પ્રેમ અને

1

એમના જેવો નિશ્ચય હોઈ શકતો નથી, એથી જ એ લોકો દુનીયાની બહાર છે, મસ્ત છે, એમની સોબત એટલે ખગળ થવાનો જ રસ્તો એમ દુનીયા માને છે ઉપ્ર પ્રેમ, અભેદતત્વ ઉપર દૃઢ શ્રદ્ધા અને તેના સાક્ષાત્કારનો પરમાનુભવ પામવાનો દૃઢ નિશ્ચય તથા તે ઉભયથી લોક શાસ્ત્ર અને દેહ ત્રણે વાસનાનો અત્યંત વિનાશ કરી મનને નિર્મૂલ્ય વના ઉપર આગ્રહ એ મસ્ત લોકોનું જીવન છે, દુનીયા જેને દિલદારી—પ્રેમ, સ્નેહસબ્ધ, વ્યવહાર કહે છે તે તો એક પ્રકારની જુગારી છે કાંઈ પણ ચમ ક્યાં વિના એક એકને છેતરીને જે તે પ્રકારે પેસા કઢાવનાની રમતને જુગાર કહે છે, તેવો પ્રકાર દુનીયાના જે જે સબ્ધ છે તે સર્વમા જલ્યાય છે જુગારી કરતા એ અધમ છે, જુગારી છે, ઠમકે જુગારીઓ તો જુગારને જુગાર કહે છે એટલું એ સત્ય રાખે છે, દુનિયાની દિલદારીને જુગાર એવે છે કે વિશ્વાસવાત કરવો છે, પણ તેને સ્નેહ કહેવાનો છે, સ્વાર્થ કાઢવો તે પણ તેને પરમાર્થ કહી બતાવવો છે, એમ જુગારી છતાં જુગારી જુગારી છે સારુ, ખોટું, આખર પ્રતિષ્ઠા, સ્નેહ, સબ્ધ, વ્યવહાર, આદિના જે આવા જાડી જુગારીના ધોરણ દુનીયાએ રખ્યા છે તે ઉપર મસ્તોને અત્યંત તિરસ્કાર છે, મસ્તોએ તો શુદ્ધ પ્રેમનો પાનો પીવામાંથી અછલભાત્રને મારી નાખી છે, દુનીયા જેને અછન, કઢાપણ, વ્યવહારગૈશલ, ચતુરાઈ, ખટપટ, આદિ નામે આપી વખાણે છે, તે બધી અછનને મસ્તોએ છત્કની મસ્તીમાં કુબાવી દીધી છે, મારી નાખી છે, લોકવાચનામાંથી તે પાર ગયા છે એમનો સબ્ધ તે ખુદારી જ છે

૩-૬ દુનીયામાં તો પ્રતિષ્ઠા, યાન, પાડિત્ય, આદિ અનેક ડોળ, અમારે તેના કશી જરૂર નથી, અમે તો સરીર ઉપરના બદન જેટલું પણ વસ્ત્ર રાખ્યું નથી કેવન દિગ્ગજ ચર્ચ, વસ્ત્રમાત્ર ચીરી નાખ્યા છે, ને રાખ ચોળી છે, મૂર્ખા, કંવાર ગણાવા ખુશી છીએ એમ વોક

અને શાસ્ત્ર તેમ દેહની પણ વાસના નથી. અમે કોઈની પરવા કરતા નથી, કોઈ પણ અમને માન આપે, સારા કહે, કે ખવરાવે સાચવે, તેની અમે પન્વા કરતા નથી, આશા માત્રને અમે દૂર કરી છે, તેમ અમારી પરવા કોઈ કરતો નહિ, અમારુ શુ થશે એ આદિ પરવા અમારે માટે કોઈ રાખશે નહિ કારણ કે જે માદ્યપુરના પરમાનંદમા અમે હરથી મગ્ન થયા છીએ અમારી હીંમત તે કરે છે, એ માશુક, બેરહમ — નિર્દય — છે તમને નિર્દય લાગશે કેમકે તમને જે ખાનખાન ભોગ ઉપભોગ મોશુદ છે, તે તમારા આગળ તે માશુક કેમ મૂંતી નથી એમ તમે માનશો, પણ એમ નથી, એ વાતનો ઇન્સાફ કરવાનું કામ તમારું નથી એવી બેરહમ માશુકને જ મારી સર્વદા કાળજી છે, જે એ બેરહમ હોત તો હું એને જાન આપીને પણ એનો ધના ગયો ન હોત ને એ મારી પણ થઈ ન હોત અનન્ય એટલી તો બેરહમ તે છે કે એને જોડા હૃદયમાથી ગુપ્ત રીતે પણ હું ત્યજુ અને હૃદયનો તેનો ભાગ તમારી — લોકની તરફ ધરુ તો તે બહુ કુ થઈ જતી રહે છે છતાં પરવા તો કરે છે જ એ સનમની એ વાર પણ જો મને આખી થઈ ગઈ છે તો મે શુ કરું છે તે જુઓ આ પ્રાણુ તેના કોઈ એક અંગાંગતમા, અર્થાત કોઈ કાણે પણ મને સનમની આખી લાગી ગઈ કે તુરત મે આખો મુદી મીચી લીધી, કે અદર પેટેની માશુક બહાર ન નાશી જાય, અને એમ અતરમા માશુકને પૂરી રાખી પછી તેની સાથે જે અનહદ ધૂન લગાવી, અને તેમા જે અનર્થ મજેદારી ભોગવી તે હું જ જાણુ છુ, તમને કહી શકાય એમ નથી કેવન અતરમા જ એમ મઝા થઈ છે એવું નથી, જાણે બહાર પણ થયે ની છે જ્યાં મુધી કોઈ રીતે પણ પ્રાણુમા પ્રાણુ છે ત્યાં સુધી, પ્રાણુની પ્રત્યેક ઉબેરમા હું સનમને જ ઉઘી બેસતી દેણુ છુ, મારી દષ્ટિ તે જ સનમમય સ્થિતિ થઈ રહી છે આવી જે માશુક તે દુનિયાને બેરહમ લાગે પણ બેરહમ નથી, એને જ મારી બધી કાળજી છે પછી હું કોઈની પરવા કરતો નથી ને કોઈ મારી કરે એમ ઇચ્છતો નથી. દુનિયાની પરવા

માત્ર મેં હોડી દીધી છે મારી ચારી તો કેવન દીગ્મત સાથે છે, આ દેહ છે ત્યાં સુધી તે જેનું નિર્વાહ જે પ્રારબ્ધ હશે તેનો ભોગ માત્રથી ઠરાય થના દેવો એવી ઉદ્વસીન વૃત્તિમા રહી દુ મારી માથુકર્મા મૃત હુ અન્ય એવી વાસનાઓ ઉતરી પરમ કોશનું સ્થાન છે, તેનું નામ પણ મારે જોયતું નથી

૭-૬ પણ ચત્ર ત્વસ્ય સર્વમાતૃમૈવામૂલ્કત્વૈન ક પર્યેત્ । ત્યાં બધું આત્મા જ થઈ રહ્યું ત્યાં કોણ કોને શાંથી જુએ ? દુનીયામાં તેમની જરૂર મનાય છે પણ મારે તો 'નામ' જ નથી ત્યાં તેમની અપેક્ષા શા માટે ? એમ જહેરો કે તમાગ સીનામાં, જિજ્ઞાસુભર્મમાં કારી ધા લાગેનો છે તેને મગ્ધમ — મનમ — લગાડ્યા કોઈની જરૂર તો પડશે જ, તો તેની પણ હુ ના કહું છું લલે એવો ધા લાગેનો હોય, એને મલમ લગાડવાની ઈચ્છા જ નથી મને અનુભવમાથી કોઈ ઉમ્મ ક્ષોભ લાગી જતા નિર્વેદ પેદા થઈ વિવેચનો ઉદય થતા જ્ઞાન થાય છે, અથવા પૂર્વના સમકારથી સહેજે વિચારમાત્રથી જ્ઞાન સભવે છે પણ જે અનુભવજન્ય ક્ષોભથી થયેલું જ્ઞાન છે તેમાં એ ક્ષોભનો ઝખમ વિઘ્નમાન છે ખરો અને તે ટાળવાને મિત્ર ગુરુ, પત્ની આદિ કોઈ સ્થાનની અપેક્ષા રખાય ખરી ગુરુ શાસ્ત્ર મિત્રાદિની લાલસામાં મન લમતું હોય તો જ્ઞાન થયું નથી સર્વાનુભવમાં સર્વમયતા થતા એ વિઘ્નમાનતા, એ અપેક્ષા, એ લાલસા સર્વનો અત્યંત વિનય થઈજઈ સ્વરૂપાનુસંધાનના આમોદના કણમાં તે લાગી જ્યાં જોઈએ ગુરુ મિત્રાદિની પણ પગલા નથી એ બધા તો નિષ્કેષ છે, અજ્ઞાન છે, અહ કાર વધવાના માર્ગ છે, મને ચારી મળી જ પૂર્ણ છે આવી મસ્તી દુનીયા ને લાયકર ખુશારી લાગે એમાં આશ્ચર્ય શું ! એવો ઝખમ પણ આનંદ છે, દર્દમાં પણ આનંદ છે, દર્દ વિના આનંદ છે જ કયા ! દર્દને લેઈ મેં જે મજા અતરમાં ભોગવી છે, જે ગમ — દુઃખ — નો મેં અતરમાં સ્વાદ લીધો છે, તે એદર્દ લોકો, દુનિયાના ઝડાપણમાં રહી

કથામાં પણ અંપલાવવાનું સાહસ ન કરનારા બાયર્વા લોકો, હરેક વાતમાં ઉપર ઉપરથી હીક હીક દેખાવ થાય તેમજ ન પકડનાર કંગાલ, શી રીતે સમજી શકે ! લાખા સમય સુધી બંદીખાનામાં રહેનારા લોકો બહાર આવ્યા પછી બંદીખાનાને સુખ માને છે, દારિદ્ર્યમાં રહેનારો આરુદ્ધ દારિદ્ર્યનો જ આશક હતો, શ્રીકૃષ્ણનો સમાગમ કરાવનાર મહા વિપત્તિને જ પાડવો પુનઃ ઇચ્છતા હતા, આમ દુનીયા માત્રથી અમારો વ્યવહાર ઉપરો છે, તમે જ્યાં રુવો છો, ગોઠનું નિમિત્ત દેખો છો, ત્યાં અમે હસીએ છીએ, હર્ષનું નિમિત્ત દેખીએ છીએ, તમે હસો છો, હર્ષનું નિમિત્ત દેખો છો, ત્યાં અમે શર્ષએ છીએ, શોકનું નિમિત્ત દેખીએ છીએ. તમે જે લાભ હાનિ આદિને હર્ષ શોક માનો છો તે વાસ્તવિક રીતે લાભ હાનિ નથી, પણ એથી ઉપર છે, તમારા લાભ માત્ર વાસનાવિસ્તાર અને મનોવિવાસ હોઈ મિથ્યા છે, ને પરમાત્મ સંધાનની હાનિરૂપ છે, તમારી હાનિઓ વાસના અને મનોવિવાસનો લગ્ન હોઈ પરમાત્મસંધાનના લાભ રૂપ છે પણ તમે તેમ સમજતી નથી એ જ તમારી ને અમારી વચ્ચે અંતર છે. અમે શુધામ છીએ એમ અનુભવ આણીશું, - પણ એમાં એ જે સર્વનો શુધામ છે તે સર્વનો શોક છે. અમારી યારી તો સર્વથા ખુવારી જ છે.

૧૦. આપી જે આ દુઃકબાજી છે તે સર્વ પ્રકારની વાસનાઓ ત્યજ્ય, મનોનાથ અત્યંત સિદ્ધ થાય, તો જ સમન્વય છે, અનુભવાય છે, જ્યાં સુધી અણવ ઠેકાણે રાખવાના જે ઉપદેશ દુનીયા ઠરે છે તેનો અનાદર થયો નહિ, શુદ્ધ હૃદયના સલ નિશ્ચયને અનુસરવાનું સાહસ અને સામર્થ્ય આવશે નહિ, અને દુનિયાનો પાર તુટશે નહિ, ત્યાં સુધી એ દુઃકની વાત પણ વ્યર્થ છે. જો આપી બધી અણવો પરિપૂર્ણ રીતે ખોઈ હોય, શુદ્ધિની પાર જેને ઉપનિષદાદિ જતાવે છે તેના અનુભવનો માર્ગ દાર્ષ પણ સમજાયો હોય, તો આ દુઃકબાજીમાં આવો, અમારી મસ્ત લોકોની યારીમાં આવો, અને અમારી જે માથુક છે, સર્વ માથુકોમાં એક પારસમહિ તુલ્ય જે અમારી માથુક, અમારો

અભેદપ્રેમનો માર્ગ છે, તેના નુરથી જ આખું નિશ્ચ અજવાળેલું છે, તે બધું તે મારાકરું નૂર જ છે તે નૂરમાંથી જ્યાં ધ્રુવ થાય ત્યાંથી પી લેા, અનુભવ પામે, અને મસ્ત થાઓ રહસ્ય ક્રમ જ એવો છે કે મલિન વાસનાનો પરિહાર મૈત્રીમુદિતાદિ શુદ્ધ વાસનાથી કરવો, અને તેનો ત્યાગ ચિન્માત્રની વાસનાથી કરવો, અને ચિન્માત્રાનુભવ માધી પણ બુદ્ધિ આદિ ગ્રહણ સાધનનો અસ્ત થતા અવાચ્ય મસ્તી અનુભવવી

૧૦

હવે વાતચીત, બુદ્ધિથી પણ પાર, એવા અભેદનો અધિક અનુભવ કહેતા, તેનો શુદ્ધ અનુભવ તો મૌનમાં જ છે પ્રાક્ષણ પાકિત્ય નિર્વિષ ઘાલ્યેન તિષ્ઠાન્નેદ્ઘાલ્ય ચ પાકિત્ય ચ નિર્વિષ મૌનેન તિષ્ઠાન્નેત્ એ બૃહદ્દારણ્યક શ્રુતિમાં કહ્યા પ્રમાણે પાકિત્યને ત્યજી, આત્મમય અને તેની અનેક સિદ્ધિના અનુભવમાં મહેરા ધ્રુવ કરવી ને તે બધું તથા તે પાકિત્યને ત્યજી કેવલ મૌનમાં વિરમી જવું એ જ અક્ષસાક્ષાત્કાર છે, એ મૌન અભેદાનંદ કેવે પ્રકારે અનુભવાય છે, તે પણ સ્પષ્ટ કરવાનો ઉદ્દેશ છે

૧ શાનીના વ્યવહાર ઉપર લોક, બનકારકુશલ, અનેક જનો આક્ષેપ કરે છે તેની દષ્ટિ એની ફાટી ગઈ છે કે તે તો સરંત્ર ભૂમા — અમયોદ, અસીમ, અભેદ — દેખે છે એમ દેખવામાં જ તેને કોઈ અન્ય વાત આવતી નથી ચોતાના જેવી વૃત્તિરાજાની જ વાત ભાવે છે, તેથી જ તમે સગાઈ, મૈત્રી, સ્નેહ, મુરખગીપણ, ઉપેક્ષા ધર્મો, દ્વેષ, ગમે તે સળધોથી, મારી સાથે વાતો કરતા આવો હો, મને શીખામણ આપો છો, કે મારો તિરસ્કાર કરી મને તમાગ માર્ગ પર લાવના ધ્રુવો છો, પણ એ બધી તમારી લાગણીને હું ખરી ક્યારે માનું કે તમે મારી સાથે આવો તો દુનિયામાં જ્યાં સુધી ગમે તેના નિકટ સમઘમા, જ્યાં સુધી ગમે તેવા નિકામાં નિકટ

સબંધમા પણ, વિચારનુ ઐક્ય નથી, જીવન હેતુરૂપ જે સાધ્ય પુરુષાર્થ તેનુ ઐક્ય, નથી, ત્યાં મુધી સબંધ માત્ર મિથ્યા છે, એ સબંધથી વ્યવહારની પાર જોયો લાલ થવાનો નથી વ્યવહારમા પણ દુદ્ધ શરીરસ્વાર્થ પિના બીજા લાલનો સંલગ્ન નથી, માટે “સાથે આવો” તો જ સગપણ બાણુવામા આવે, અને સર્વત્ર અભેદાનંદનો સાક્ષાત્કાર થાય. એ આનંદ આવો અખૂટ, પરમ, શાન, વિનંદાશુ, છતાં તેમા તમે કેમ આવતા નથી! આર્દ્ર હૃદયે સબંધી માત્રને નિમત્રણ કરે છે, કે જે આર્દ્રતા ઉપર સબંધનો આધાર છે તે આર્દ્રતા પણ તેમને ખેંચી શકે, પરમ અર્પણ પર્થત ખેંચી શકે, તો પગમાનંદ મુલક છે ક્યા આવો? અમે પ્રેમાનંદ નામના ખલાસીના જે વહાણુ ઉપર ચઢ્યા છીએ તે વહાણુમા આવો એમા બેસની વખતે આખા જગતને ભુગોલ, ખગોલ, કે અતલ વિતલાદિ લોકમાત્રને છેવડાના જુદાર કરીને એમા બેસા છીએ, દગીઆમા છતાં દરીઆ ઉપર છીએ, મર્વગામી છતાં પગ વગગના છીએ, સર્વદર્શી છતાં આખા વચગના છીએ હવે આ હોડી - આ શરીર - તેને હે માછીડા! હે પ્રેમાનંદ વહાણુવગી! જલદી હાગી લે, આ બધા જગતને જુદાર કરી, સાથે આવવા વિનંતિ કરી, તારા વશમા પૂર્ણ રીતે આની ગયા છીએ

૨-૩ આવી રીતે હોડીને હાણી મીન આનંદના કીનારા ઉપર લેઈ જવાની છે કેમકે સર્વને છેલ્લા જુદાર કર્યો પડી બેસનાનો સબંધ કોની સાથે રહેનાર છે? કોઈ સાથે આનંદો તો તો તત્ત્વિચ્છન્ન તત્ત્વચ્ચન એ પ્રકારે બ્રહ્માખ્યાસ થશે એ હોડી શું છે? શાની બની છે? કોણે ધડી છે? દત્તાત્રયચ મૂલેભ્ય જાનીએ પુત્ર દાગદિ એવણાને ત્યાગ કરી, જુર, જુવરુ સ્વરુ તણે લોકનો ત્યાગ મૂલવનાગ પ્રેમેશ્વર્યા કરી શત્રુ આદિનુ ક્ષમાપન કરી, ભૂતમાત્રને અલય આપી સન્યાસ કરવો એવુ વિધાન છે પ્રથમ નમસ્કાર તો જ્ઞાનએને જ્ઞાના પાશાલા અને ધર બખર લોક આદિએ આપેના જ્ઞાન કરતા અધિક અને ઉત્તમ તથા ત્રિકાલા બાધ અને સર્વ સુખ સાધી આપનાર જે વેદાન્તપ્રતિપાઘ અભેદ-

જ્ઞાન તેને નમસ્કાર છે, અને એ જ્ઞાનથી બોધેતો જે વિચાર કોડહ કુત
 દ્વંદ્વ જાત ઇત્યાદિથી આરંભી વિચાર સોડયમોદશ એમ કહેતા અપરોક્ષા
 મુજૂતિમા વિચારનું જે સ્વરૂપ બતાવ્યું છે તે વિચારભાવના, નિરત
 જ્ઞાનનું ગૂન, ચિન્માત્રતા, — તેને પણ નમન કરું છું કારણ કે
 એ જ્ઞાન ને એ વિચારની સાહચર્યથી જ, માયાના પાસમા પણ, સુખ
 અને પ્રકાશ અનુભવાયા છે, તે માયામાથી પણ આ જગતરૂપી સમુદ્રને
 તરવાની હોડી બંધી શકાય તેવા પાળીયા અને તેમને જોડવાના ખીલા
 હાથમા આવ્યા છે જે જે અનુભવો માયામા થયા, તેમા બધે અને
 જે ઉપયોગ જણાયો, તેમા બધે એકનો એક આત્મા પોતાના સ્વરૂપને
 આગળ આગળ અનુભવવા રમતો જણાયો, અને એમ જણાવાથી,
 જે આત્મા મારી પ્રકૃતિમા રમી રહ્યો છે તે જ આત્માના અન્ય
 પ્રકારો રૂપે સમજાતા રાગદ્વેષ નીકળી ગયો આવી માયાનો અનુભવ
 પામતા અને પામર હૃદયો પામમાલ ચર્ચિત્વ છે એવી એ માયામા
 અટવાઈ એમા ને એમા પુનઃ પુનઃ અટવાયા જ રહે છે તેમ મારે ન
 યયું, અને માયાએ ઉપભવેલા સ્થૂલ સૂક્ષ્મ અનુભવોરૂપી પાળીયા,
 તથા તેની હોડી બંધી શકે તે અર્થે તેમાં જડવાના ખીલારૂપ પુરુષાર્થ,
 માયાની ભક્તમા, પ્રારબ્ધની આદીઓમા, પણ સતત રીતે સર્વોપરિ
 નિનસતો પુરુષાર્થ, એ ઉભય મારે હાથ આવ્યા, એનું પણ કારણ
 વેદાંત જ્ઞાનની ભાવના છે. એને વદન કરવામા જ ગર્ભિત મન એવો
 છે કે આટલો સાક્ષાત્કાર થયા પછી વેદાંત, તેનું જ્ઞાન, તેના વિચાર
 એ બધું મિથ્યા છે પલાલમિવ ધાન્યાર્થી ત્યજેદ્ પ્રથમશેષતઃ, કૃત્તિ
 વિસ્મરણમ્ સમ્યક્ સમચિન્તન સજ્જક ઇત્યાદિ વચનોથી અથ, જ્ઞાન,
 વિચાર આદિનો અત્યંત અનુપયોગ કર્યો છે જ્ઞાનનિષ્ઠા, થયા પછી,
 ત્યાગ કર્યો છે, કેમકે એમ થાય તો લોકવાસના ગયા છતાં, શાસ્ત્ર
 વાસના રહી નિદ્રેષ ઉપભવે, માટે વેદાંત જ્ઞાનને નમસ્કાર કરવામા
 હવે તમે પણ કાઈ સાચે આવનાર નથી, માટે ઉપેક્ષ્ય છો એમ
 કહેવાનો ખ્યાલ છે આ કાવ્યમા છેક છેવટ સુધી નમસ્કારો જ આવે

છે, ને તે પ્રત્યેક નમસ્કારમાં એક પાસા પરમ ઉપકાર અને એક પાસા પરમ ઉપેક્ષા એ ઉભયે જણાવવાનો મર્મ છે. અનુભવના સરકારોથી પ્રારબ્ધ બધાય છે, ને પુન પુન જન્મ થયા જાય છે, એ પ્રારબ્ધ જ ત્યારે હોડીતું ધડનાર છે, જો કે એમાં પુરુષાર્થના ખીયા ન હોત તો તે કદાપિ ધડાત નહિ, સ્વરૂપાનુસધાનનો જે લોહ-ચુંબકમય ખડક જગતના સાગરની મધ્યે અડગ ઉભો છે તે તરફ હોડી ખેંચાઈ ત્યાં ચોટી ભાગી જઈ આનંદમાં સ્થાપત નહિ પાટીયાને મેળવી સાધા પૂરીને હોડી તૈયાર કરનાર પ્રારબ્ધ જ છે તેથી તેને નમસ્કાર છે. પ્રારબ્ધને વશ રહી જે જે ખેવ રમાય છે, જે જે રંગ તેમાં ઉભાવવા પડે છે, તે બધાના સંસારો — રાગદ્વેષ — બધાતાં હોડી ધડાતી આવે છે, ને પુરુષાર્થના ખીયા એક પછી એક સજડ વાગતે વાગતે સાધા પૂરાઈ જાય છે, જેથી જગતના સમુદ્ર ઉપર શરીર રૂપી હોડી તરતી થઈ જાય છે ‘મળ્યો માલીક વેચાયો’ એમ જ્યનિકામાં કહેવાયુ છે તે અવકાશ આશુનાર પણ તે જ છે, પણ હોડી તરતી થયા પછી, માલીક મળ્યા પછી, હોડીમાં જડેલા ખીનાની શક્તિ સમજાયા અને અનુભવાયા પછી, પ્રારબ્ધની કશી દરકાર નથી, તે સાથે આવનાર નથી, માટે તેની પણ ઉપેક્ષા છે.

૪-૫ વહાણુ તૈયાર થયા છતાં તેને અભાવનાર, તેને સાચુ સમુદ્ર, અભેદના પાર સુધી પહોંચાડનાર માછી જોઈએ તે પરમ ગુરુ શ્રી શંકર ભગવાન તેમના ચરણકમળને જ પ્રેમપૂર્વક નમન કરું છું દૃષ્ટિએ ન દેખી શકાય એવા અણુ અને રેણુ — રજા જીણામાં જીણા કણુથી તે છેક મહા બ્રહ્માડના અનંત ગોલ પર્યંતની, દૃશ્ય વિવર્ત-માત્રની રચનામાંથી એમણે જ આ વહાણુને હકોવનાર નાવિક ધડી આપ્યો છે નાવિક ન કહેતાં માછી કહેવામાં એવો મર્મ છે કે એવા અનેક મત્સ્ય આવે કે જે એને આપ્યું ને આપ્યું ગળી જાય, પણ તે સર્વને સાધ્ય કરવાની શક્તિવાળો આ માછી તે સહીસનામત પાર ઉનારી શકે તેવો છે. ‘માછીડો’ એવું પ્રેમાભિધાન તેને આપ્યું છે

એમનો જ પરમોપકાર છે; છતાં એ આત્માબેદનો સાક્ષાત્કાર પામ્યા પછી ગુરુ શાસ્ત્રાદિ સર્વ મિથ્યા છે, અને તેથી ઉપેક્ષ્ય જ છે. માટે તેમને ઉક્ત પ્રકારનો નમસ્કાર થતો છે. વદાણુને દેવતાનું સુકાન ભેદિ એ. આત્માબેદનો અનુભવ કરાવનાર સુકાન પ્રેમ છે, પ્રકૃતિના ભેદમાત્રમાં પણ અભેદ તેનો તે જ, પોતામાં છે તેવો અને તેનો તે જ વિશ્વમે છે; સર્વત્ર મૈત્રી, કરુણા, મુદિતા, ઉપેક્ષાદિ રૂપે વૃત્તિમાત્રમાં અનુભવ કરાવી સર્વ પ્રકારનાં ભેદ, તિરસ્કાર, દુઃખ, ત્રિટંબના, અને વ્યક્તિ વ્યક્તિના ત્રિચિત્ર ત્રિચિત્ર વ્યવહાર, તેમને સ્વરૂપમાં સમાવી દેનાર તો વ્યક્તિ સંબંધથી તિરસ્કિત શુદ્ધ પ્રેમ જ છે. એવો નિઃસ્વાર્થ, સુપરિશુદ્ધ, પ્રેમ આપણે અવતરીએ છીએ ત્યારથી જ માતા પાસેથી અનુભવીએ છીએ. એ પ્રેમ કેવલ નિઃસ્વાર્થ છે એની પ્રતીતિ એ છે કે પરુ પક્ષી જે પોતાનાં બાલકો પાસેથી થોડા જ વખતમાં જુદાં પડી ઓળખાણ જુદી જનાર છે; અને આગળ ઉપર કર્યા સ્વાર્થની આરા રાખી શકતાં નથી તેમનામાં પણ માતાનો પ્રેમ અતિ નિઃસ્વાર્થ રીતે જણાય છે, તો મનુષ્યમાં તેમ ન હોય એમ કહેવાય જ નહિ. બાલ્ય મૂછીના કાલમાં ગમે તેવા પ્રેમ અનુભવાય છે, પણ તે બધા અનુભવેલા પ્રેમ વૃદ્ધાવસ્થાએ પણ બ્યારે એ બાલકાલના પ્રેમના રૂપને પુનઃ પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે જ અભેદસાક્ષાત્કાર થાય છે. તે જ પ્રેમ જે ચક્રી રખાય તો આ વદાણુનું તે ઉત્તમોત્તમ સુકાન છે. માટે જ તેમને સર્વ પ્રેમસંબંધોમાં પ્રથમ નમન થતો છે; છતાં સાક્ષાત્કાર પછી 'માતા' એવો પણ વ્યક્તિ સંબંધ રહેતો નથી એટલે તેમની ઉપેક્ષા પણ આ નમનમા ગર્ભિત છે; જાનીના મોક્ષમાં તેનાં સંબંધિમાત્રનો મોક્ષ છે.

૬-૭. ભૂર, ભુવર, સ્વર, તપસ, મદસ, જન, સત્ય, એ સાત લોકને નમન કરવાનું કારણ એ છે કે એ સાતે લોકના પરસ્પર સંબંધોથી જે ભૂગોળ ખગોળના મહાવ્યતિકર ઉદ્ભવે છે, અને જેમાં મનુષ્ય અને સુખદુઃખાદિ ત્રિટંબના વેદ છે, તે તેમના ઉપગતવેલા

છે, મનુષ્યની સ્થિતિ, મનુષ્યનો ઉદ્ભવ, તે પણ તેમને આધીન છે, વ્યક્તિ વ્યક્તિનું જ્ઞાન, તેને સુખ દુઃખ, રોગ, ક્યેશાદિ જે પ્રકૃતિ જન્ય યજ્ઞાન્ન તે પણ તે સમ લોકના બળનો પ્રકાર છે એ સાતે લોક આ પ્રકારે ત્રિવિધ રગ દાખવે છે, જનને સ્થાને સ્થાન બતાવે છે, સ્થાને સ્થાને જગ મનાવે છે, આખા અવકાશને મહા-અગ્નિમા સળગાવી દે છે તો આખા બ્રહ્માંડને મહાજલમાં નવરાવે છે, હસાવે છે, રડાવે છે એમ સમષ્ટિ અને વ્યષ્ટિ સર્વત્ર અનેકાનેક રગ બતાવે છે, અને વ્યક્તિભાવને નવા નવા અનુભવ કરાવે છે એવા અનુભવથી જ માણસને અનંત બ્રહ્માંડગોલનું જ્ઞાન થાય છે, ગાયે-ગાયને વ્યષ્ટિને, સમષ્ટિને, ધિડને ને બ્રહ્માંડને, પરસ્પર સમ્બંધ છે એમ જણાય છે, બ્રહ્માંડે બ્રહ્માંડનો કણેકણ પરસ્પર સાપેક્ષ આચાર-વિચારવૃત્તિઆદિ ધારણ કરે છે, એમ અનુભવ આવે છે, અને ગભીર દીર્ઘ નિચાર કરતા એમ પણ સમગ્રય છે કે પ્રત્યેક વાત, પ્રત્યેક પ્રસંગ આપણે એક જ રૂપે દેખીએ છીએ તેમ નથી પણ સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ, કાચુ, — જુર, જુવર, સાતે લોક — પર્યંત તેના સબંધ રહે છે, એક વિચાર મનમાં ક્યો તો તે તેમજે જ રહી ગયો એમ નથી, પણ મનની સૃષ્ટિમા તે અસર કરી કાઈ કાંઈ આત્માની સૃષ્ટિમા અને સ્થૂલ પણ ઉતરે છે જ, સાતે લોક પર્યંત તેનો સબંધ અને ધકો પહોંચે છે, વીજળીનો તાર સર્વત્ર જડેલો છે, પિંડ બ્રહ્માંડ એક છે, એવું જ્ઞાન આવી જાય છે, અને આ બધા અનુભવ ઉપર જ્ઞાનથી વિચાર કરતા સર્ગ-ત્રન્ય, જન્મ-મરણ બધું કાઈ જ નથી, આત્મ-દૃષ્ટિ જ એમ અનંત દૃષ્ટિવિસ્તારથી અનુભવતા, સર્વત્ર ચિદ્વિલાસનો આનંદ આવે છે, ચેતન્ય રમે છે તેના જ બધા પ્રકાર છે એમ અનુભવ થાય છે, સમષ્ટિ અને વ્યષ્ટિની એકતા થતા વિશેષતા કારણ મતા રહે છે, અને વ્યક્તિ વ્યક્તિનો ભેદ પણ અભેદમા મિલીન થઈ રાગદ્વેષ મરી જતા સ્વરૂપ જ અવશેષ રહે છે આના અનુભવથી ચિન્મય જે સમુદ્ર તેમા શરીરરૂપી હોડી સુએ, આનંદ, હકાલ

છે, પણ આ નમસ્કારમા તે ધ્વનિ પણ સ્પષ્ટ જ છે આવો અભેદ-સમુદ્ર તો અનાદિકાલથી વિદ્યમાન જ છે, પણ માણુઓ તેમા અનેક નિષ્પનાઓ વિસ્તારી ભેદ માની ને છે, શાન્ત રહી, અનત ધ્વજાડ ગોલનુ મધુર ગાન ચાલે છે તેનો વિટવાવક ધ્વનિ પોતાના હૃદયમા ઉતરના દેતા નથી એમ્લે સમદેવ પેદા થઈ, અને માનસિઃ સૃષ્ટિઓ ખડી થના આખો અભેદસમુદ્ર ઝેરનો જ ભરેનો લાગે છે, જગતની પ્રવૃત્તિ દુ ખડપ જ જણાય છે, અને આસુર-સપતમા ઉતરી પરમ નાસ્તિકતા, દભ, દર્ષ, આદિનો ઉદ્ભવ થતા માણુસનો નિનાગ થાય છે પણ શકરાદિ ગુરુ સમીપ પહોચતા પૂર્વે જોણે બિજલ આપ્યું અને આ અવતાગમા ફરીથી જ્ઞાનાવતાર આપ્યો, ઉપનયાદિ સમયે માયત્ર્યાદિ મહાનિગૂઢ તત્ત્વનો બોધ કરી સર્વભયતાના તેજપુજ ઉપર લક્ષ કરા પુ, તેમ જ શાલા, પામ્સાલાદિ અભ્યાસક્રમમા તે જ્ઞાનો નિસ્તાગ કરી આપ્યો, અને એ ગૂઢ તત્ત્વોપદેશ તથા એ જ્ઞાન નિસ્તાગથી જ અનુભવ વિસ્તાર થતા ઝેરના સમુદ્રને અમૃતથી ભરપૂર અનુભનાઓ, તે પિતાને સર્વ ગુરુમા શ્રેષ્ઠ માની પ્રથમે ગુરુ કહેવા ઉચિત છે, ને તેમને નમન છે સાક્ષાત્કાર પછી તે મહત્તમ સબંધની પણ ઉપેક્ષા છે જન વિતા અપિતા ભવતિ એમ જુહદારણ્યનુ વચન છે એમ્લે આ નમસ્કારમા એ પણ ધ્વનિ સ્પષ્ટ જ છે

૮-૧૦ આ સમુદ્રના જે સ્થાનથી આ વદાણુમા રહેનો છું, સાથે આવો તો જ ખરી સગાઈ ગણાય એમ માનું છું, તે સ્થાને આવતા અનેક કષ્ટ, વિટબના, દુ ખ, વેલા પડ્યા છે, પણ ન્યારે ન્યારે તેના કોઈ ઉગ્ર ભાવિનો પ્રકાગ થયો હતો, ત્યારે ત્યારે કાવ્યરૂપે તે ઉદ્ગારા પિડીશૂત થઈ જહાર આવ્યા હશે, અને નિરતર દષ્ટિ આગળ રહી ન્યારેન્યારે પુન તેના તેના સુખદુ ખાદિ અનુભવ આવે ત્યારે પ્રથમે જેમ એ ઉદ્ગાર કહાડવાથી શાંતિ અનુભવાયે તી તેવી જ શાન્તિ અનુભવાવી શક્યા હશે એટલે સુધી આવો અનુભવ થયો છે કે જે આવો કાવ્યતરંગનો વિનોદ ન હોત તો દુ ખમા આશ્રાસન

કે સુખમાં સદ્ભાગિતા કનાર જ, ના મળન અને કાણુ ભણે રો
 પરિણામ આવત, પણ કાવ્ય-તરંગ વિનોદે તો સુખ દુખ સર્વમાં
 પૂરેપૂરે ભાગ કરી, મને આ સ્થાને અત્યારે આણ્યો છે, ને તે પણ
 રમતે રમતે, આ અભેદસમુદ્રની ગર્જનામા વપાઈ રહેલી રંગિલી
 હોડીમાં બેસાયો છે, એ તેમનો જ ખરેખરો ઉપકાર છે તેમની પણ
 ઉપેક્ષા સિદ્ધ જ છે. કાવ્યતરંગાદિએ સુખ દુખમા ભાગ કર્યો, તેમ
 સંસારમા અનેક સમઘે થયા તેમા વિશ્વાસમા સિધાત અનુભવ્યો,
 પ્રેમમાં અપ્રેમ જોયો, પરમાર્થમાં સ્વાર્થ પેદા થયો, એમ જ્યાં ત્યાં
 બેવશાઈજ દીગમા આવી, પણ તેની બેવશાઈનો એ મહોગ ઉપકાર
 છે. આપણા પોતાના આત્માની જે ભાવના હોય તે કળતા સામાની
 ભાવના નિહૃદ પડે એટલે મેળ આવતો નથી, બેવશાઈનો ભાસ
 ઉભયત્ર થવા માડે છે, જે નિહૃદ ભાવનાનો આશ્રય કરનાર તે તો
 એવી દક્ષિણ બેવશાઈને ગાળો દેવામા જીવન એજ કાઢે છે. ઉત્કૃષ્ટ
 ભાવનાનો આશ્રય કનાર એક સ્થાને બેવશાઈ જણાય, એટલે હનર
 સ્થાન ગોઠે છે, ત્યાંથી દંતર ગોઠે છે, વળી દંતર રોઠે છે, અને
 એમ પરમાબેદમા પોતાની ભાવનાને ખોઈ, મૌન આનંદમા વિરમે
 છે. પ્રતાપી, શુદ્ધિમાન, મદ્યજનોને તેમના જેવું કોઈ જગતમાં મળતું
 નથી એટલે તે એકલા જ પડતા જાય છે, ને એમ કુદગ્નથી જ તેમને
 જે એકાન્ત ઉત્કૃષ્ટતા મળેલી છે તે એકાન્તને શોધતી ગઢે છે પણ
 એમાથી જ તેમને અનેદ સાક્ષાત્કાર આવે છે બેવશાઈનો પણ ઉપકાર
 છે, તેજે જ્યાં સુધી તે વશાઈ રૂપે ગદી ત્યાં સુધી તો ગ્સગ્સ ગમાગ્યા
 છે, ખૂન રસ પાઈ મૂવની ભાવનાને મસત કરી દીધી છે, એમ રમાડી
 રમાડી મૂની ચઘતી ને હેવટ મૂડી દીધાં છે, પણ વેદનમા, દુખમાં,
 એકાન્તમા ત્યન્ત્યા નથી, આ અભેદાનંદની રેવમા ત્યન્ત્યા છે.
 એટલે બેવશાઈનો પગ્મોપકાર છે, તે બેવશાઈને પણ આગ્રહાન છે
 કે તે અમને ગ્સમા ગમાગ્યા છે, તું ગ્સને જોગ્યો છે, તું મરે
 આવ તો જ તારું સગપણ સાચું થાનીએ. બાની અમાગી બેવશાઈની

તું કદપના કર્યાં કરશે તો તે કેવલ મિથ્યા છે. એજ ભાવાર્થ સર્વજ્ઞ, માતાપિતાદિ સર્વમાં સમજવાનો છે. એવકાર્થ, આસુરી સંપત્ત તેના લક્ષ્યો, તેમનો પણ પરમ ઉપકાર થયો છે કે તેમણે પોતાની મરજમાં આવે તેવા આરોપ ચક્રાવી, વિદ્યો પાડી, અમને પ્રહાર કર્યા; પણ એમાંથી એ લાભ થયો, અમને મુખસંપત્તિ, પદવી અધિકારાદિનો અભિમાન થતો અટક્યો, અને જે અભિમાનરૂપી ખડક ઉપર અનેક હોડીઓના ચૂરચૂરા થઈ ગયા છે તે ખડક અમારા માર્ગમાંથી શત્રુઓએ આવા પ્રહાર કરી કરીને ખોદી નાખ્યો; ઉપેક્ષા તો રપટ જ છે. મૈત્રી, દરજ્યા, મુદિતા, ઉપેક્ષા, એ ચાર વૃત્તિનું વર્ણન આગળ થઈ ગયેલું જ છે, ને શત્રુ આદિ તો ચતુર્થવૃત્તિના વિષય છે, એમને પણ નિમંત્રણ છે, એટલો આત્મવિસ્તાર હવે પ્રાપ્ત થયો છે.

૧૧-૧૩. દેશ, વિદેશ, જાત, પરજાત, હિંદુ, મુસ્લિમ સર્વને નમન છે; કારણ કે જે પ્રેમરૂપી શઢ આ હોડીને ચક્રવ્યો છે તેના દોરા હિંદુ, મુસલમાન, દેશ વિદેશ સર્વેએ બેગા મળીને વણ્યા છે. તે તે દેશ, તે તે જાત, એ સર્વનો બેઠ મનમાંથી નીકળી જવો, પરમ સમતા પ્રાપ્ત થવી, છુનિ ચૈવ શ્વપાકે ચ પડિતા સમદર્શિત. એવી જ્ઞાન સમતા આવવી, એજ આ હોડીને અભેદસાગરમાં હાંકી શકવાનું પરમ અને પ્રથમ સાધન છે. એમાં જ ઉપકાર અને ઉપેક્ષા ઉભયે સાથે છે. આ પ્રકારે સર્વને સાથે આવવાની વિનંતિ કરી સર્વને નમન કર્યું, છતાં જેમની કૃપણતા છુટી નથી, તેમને કહે છે કે, તમે હવે પાછાં જવ, તમારી બેઠમય કૃપણતાને અનુરૂપ જે તમારા વ્યવહારથી જ તમે આગળ વધી શકશો. સ્વર્ગમે નિધન શ્રેય એ ઉપદેશ તમારે સાંભરવાનો છે; તમારી વાત તમને સારી લાગતી દશે, પણ વાત માનથી તમને લાભ નથી, તમે જે અધમતાની બૂમિ પર ચાલતાં હો તે કરતાં આ અમારી જે વાત તમને ઉત્તમ-હિંચી લાગે છે, તે ઉપર લક્ષ-દષ્ટિ રાખીને તમે તમારો જે હોય તે વ્યવહાર યથાર્થ રીતે કરજો, પ્રતારણા, આડંબર, સર્વ દૂર કરી જેવાં હો તેવાં થજો.

ને કતવ્ય કુળે, એમ્ને હૃદયનો રાગ છૂટે છૂટે ઉત્તમોત્તમ વાત ઉપર
તમે એક જન્મે, એ જન્મે, કે કાઈ કાને પણ આવશે તમારી સામાન્ય
વિચારોની પાર, તે કરતા અતિનિર્ભય એવી એ વાત તેમના 'અભેદ'
એમના નામના નિશાન માત્ર ઉપે છે, અભેદ એટલું નામ તેની એક
વ્યવસ્થા છે, તેનું કરીને વ્યવહાર યથાર્થ રીતે કરો તો ઇષ્ટાર્થ
પ્રાપ્ત થશે, પરમ અકલ્પની શાન્તિ આવશે એમ સર્વત્ર અભેદ
અનુભવી આ પ્રમરે ઉપેક્ષક થયાનો વિક્ષેપ થતા પુનઃ વૃત્તિ શાન્તિ
ઉપ- ઉપગમ પામવા જાય છે જે જે નામરૂપ છે, જ્ઞાત્રાત્ર માત્રમા
નામધારી કે ઉપનારી બેદમાત્ર વ્યક્તિમાત્ર છે તે સર્વનો હૃદય હૃદય,
તે મધ્ય મારા શુભ છે અસ્તિ માતિ પ્રિય એ ઉપે વસ્તુમાત્ર જ્ઞાત્ર છે.
નામરૂપ મિથ્યા છે, એ અનુભવ આપ્યો છે

૧૪. આત્માભેદથી માત્રીકાને કહે છે કે ટોડીને હાક અને
જ્યા જવાનું છે ત્યા જ આવો ઉચ્ચાર કરતા જ ટોડી ભાગી ગઈ,
અને દરિયો, હોડી, માત્રી, વળાવનાર બધા ડૂબ્યા ક્યા ડૂબ્યા? આ
કહેનારનામા ડૂબ્યા નમોહોનમસ વૃષ્ટ ન પાતાલે ન મૂળહા મોહો હિ
ચતો વિમત્ત સમ્યજ્ઞાન વિબોધિતમ્ ॥ આકાશમા, પાતાલમા કે પૃથ્વી
પર જવું એ મોલ નથી, સમ્યક્ જ્ઞાનથી વિશુદ્ધ જે નિર્મલ ચિત્ત
તે જ મોલ છે ટોડી-શરીર-ભાત્રા પત્રી વિદેહધુમ્નિ થશે એવી
જે દૃષ્ટના છે તે નિરે પણ આમ જ જણાવ્યું છે કે જ્ઞાન અને
અભેદાનુભવ થતા સાથે જ મોક્ષ અનુભવાયો જ છે પ્રાત્નધમોગાયે
શરીરરિચિ છે

૧૧

સર્વત્ર અભેદાનુભવ આવવા મડિ, આત્મા જ સર્વત્ર વિરસતો
અનુભવાય, અને જેમ પોતાના ઉપર પોતાના વ્યવહાર માટે કાઈ
રાગદોષ થતા નથી તેમ સર્વત્ર થાય, અને માત્ર ઉપેક્ષા જ નહિ
પણ એક પોતાના ઉપર જેવા પ્રેમ છે એ સર્વ પ્રમરે વર્ણવી શકાય

તેવા નથી નિર્વિકલ્પ સમાધિની એજ દશા છે એ આનંદ મૌન રીતે જ અનુભવાય છે, બાહ્ય વ્યવહારના આભાસથી તેમાં નિક્ષેપ આવતો નથી એ આનંદમાં ત્રિપુટીમાત્રનું જ્ઞાન મટી જાય છે, સર્વત્ર આત્મરૂપતા જ અનુભવાય છે. માટે આ પદને 'અભાનોર્મિ' એવું નામ આપ્યું છે.

૧-૫. ગગન - આકાશ - જે બ્રહ્માંડનું ઉપવ્યવસ્થા છે, તે આખા બ્રહ્માંડમાં આજ એટલે આ અભેદ-સાઠાત્કાર થતાંની સાથે જ પ્રેમને આત્મપ્રેમ તેની ઝલક તેને હલકાતો, ઉભરાતો, પ્રકાશ, છવાઈ રહ્યો છે પિંડ બ્રહ્માંડની એકતામાં પણ મસ્તક એ બ્રહ્માંડ રથાને છે રાજ-યોગાભ્યાસીઓને માણુમ હોવું જોઈએ કે ધાગ્યુને યોગે એ બ્રહ્માંડમાં કેવી ઝલક છવાય છે, અને તેમાં શુ શુ અનુભવાય છે, તે અભેદ આદ્યાત્મકાર થયા પછી નિરતર અને સર્વત્ર જણાય છે, અનુભવાય છે. પૃથ્વી, પર્વત ઇત્યાદિ જે કાંઈ છે, પૃથ્વી જેવા નિમ્ન ધ્યાનો કે પર્વતો જેવા ઉન્નત રથાનો તે બધા આ ઝલકમાં કુખ્યા છે, આત્મ પરિવર્તરણે અભેદમાં ઓગળી ગયા છે, અને સચરાચર સર્વત્ર એ પ્રેમઝલક ભરપૂર વ્યાપી ગયેલી જણાય છે, અનુભવાય છે, એમાં કશું દૂર નથી, કશું અસાધ્ય નથી, કશું અદસ્ય નથી માટે જ કહે છે કે ભૂતકાલ જતો રહ્યો, અમુક હવે ન હવે ઇત્યાદિ ચિંતા માત્ર ગઈ, તેમજ શું થશે, કેમ હશે એવી જે ભરિખ્તલાલની ચિંતા તે પણ ગઈ, એટલે ભૂત ભવિષ્યનો સંભવ જ નથી. કેવળ વર્તમાન માત્ર જ સર્વદા વિદ્યમાન છે એમ કાલનો પણ આ અનુભવે પરાભવ કયો છે. કાલ પરિચ્છેદનો પરાભવ થયો છે તેમ વસ્તુપરિચ્છેદનો પણ પરાભવ થયો છે. કીડી જેટલા અદસ્યવત્ જંતુથી તે આપણી દૃષ્ટિમાં પણ ન સમાય તેવા હાથી સુધી જે જે નાના મહોટા પ્રાણી સમૂહ, વસ્તુમાત્ર જણાય છે તે બધામાંથી પણ હવે ભેદબુદ્ધિ નીકળી ગઈ છે. નહિ કે બધા મારી કૂટીને એકાકાર થઈ ગયા છે, પણ આત્મવિલાસના પ્રકારરૂપે અનુભવાઈ સ્વભિન્ન લાગતાં નથી. જે ઉઘી

બેદબુદ્ધિથી લિનનતા લાગતી હતી તે ઓગળી ગઈ છે; કેમકે અબેદની જે મુંધી, સીધી, વાટ છે તે વાટે જતાં સહેજે એમ થઈ શક્યું છે. દેશપરિચ્છેદનો પણ અભાવ થયો છે. જે જે મનુષ્ય પદાર્થ આદિ જુદાં જુદાં તે હવે એકત્ર, એકસ્થાનાવસ્થિત અનુભવાય છે, મિત્ર, શત્રુ આદિ જુદાઈ રહી નથી, તેમ દેશકૃત જુદાઈ પણ રહી નથી. જુદાઈનાં કારણો વાદવિવાદાદિ ઓગળી ગયાં છે, સ્વાર્થ પણ અત્યંત ટળી ગયો છે; એટલે દેશકૃત પરિચ્છેદનો પણ અવકાશ રહ્યો નથી. આ પ્રકારે દેશ, કાલ, વસ્તુ ત્રણે પરિચ્છેદવિષયમાનસતે તે પરિચ્છેદની પાર જે અપરિચિન્ન આત્મા સ્વરૂપાનુસંધાનની અનેક રમતો રમે છે તેનો સાક્ષાદનુભવ આવી જવાથી, સર્વત્ર એ પ્રેમની ઝલક જ્વાળાઈ ગઈ છે; એ આનંદ કેવલ અવાચ્ય મૌન છે.

૫. પરિચ્છેદ માત્ર મિથ્યા અનુભવાયા પછી, આવા કલ્પ-મુક્તને કાંઈ પણ કર્તવ્ય રહેતું નથી, સર્વ કરવા છતાં તે અકર્તા જ રહે છે. કેમકે તેના ચિત્તને લેપ નથી, તેને ચિત્ત જ નથી એવા જ્ઞાનીને મન-યોગ, તપ, સેવા ઇત્યાદિ સર્વ જૂઠાં જ છે, કારણ કે તે સર્વનો જેને માટે વિસ્તાર છે તે જ તે રમે છે, જ્ઞાન તો સર્વદા પ્રમથ પુરુષાર્થથી સાધ્ય થાય છે, ને જ્ઞાની પુરુષાર્થમય જ છે. શુરુપ્રસાદિને મેવા કહેવાનું કારણ એ છે કે જેમ મેવો આવો મુખગપ, મિષ્ટ અને સહેજે છે તેમ પ્રસાદાદિથી સદજે જ મોક્ષની આશા કરનારા પ્રસાદને મેવા જેવો માને છે, અને કાંઈ પણ પુરુષાર્થ વિના જ જ્ઞાન સિદ્ધ થશે એવા જમમાં પડે છે. મત યોગાદિથી પ્રસાદ પર્થત સર્વ જૂઠું છે. પંડિતો, વેદાન્તીઓ જે કાંઈ 'હું' જાણું છું એમ ભણવાનો દાવો કરનારા છે તે બધા જૂઠા છે; કેમકે તત્ત્વનો વિજ્ઞાનમરિજાનતામ્ જે નથી ભણતા તે જ જાણે છે.' એમ કમ, ઉપાસના, યોગ, વાણી, મન, ઇત્યાદિથી પણ પાર એવા અબેદ સાક્ષાત્કારના મૌન આનંદની ઝલક સર્વત્ર જ્વાળાઈ રહી છે.

૬-૭. આવો સાક્ષાત્કાર જેને યથો હોય તેનું અહોભાગ્ય છે; તેનો જન્મ સફળ છે; તેની પ્રેમમય દૃષ્ટિમાં જ તે બધું સિદ્ધ છે; તેના આનંદની સીમા નથી. જે બાકિત સંબંધ રહિત સુપરિશુદ્ધ અભેદ પ્રેમ તેનું જેણે પાન કર્યું, કોઈ પણ સુકિતથી બરાબર પાન કરી લીધું, તે પ્રેમને સાક્ષાત્ દૃષ્ટિએ દીઠો; જેવો અંતરમાં પ્રકટયો તેવો જ બહાર પણ સર્વત્ર અનુભવયો, હૃદયવિસ્તાર થઈ ગયો; તેવા જીવન્મુક્ત અભેદાનુભવીને ધન્ય છે. એને જે સુખ આવે છે, તે સુખને શી રીતે બતાવાય? કે પામશે તેના ઉપર આદર કરી તેને લેવા યત્નવાન થાય. સમૃદ્ધિ, પ્રતિષ્ઠા, અધિકાર, વિદ્યા, સ્થૂલ પ્રેમાદિ સંબંધ, કરામાં એ સુખ નથી, એ સુખને તો જ્ઞાનન્દસ્ય મીમાસા મળતી. એમ કહી બૃહદારણ્યક-માં આનંદ માત્રની મીમાસા રૂપે બતાવ્યું છે. જેટલા જેટલા આનંદ છે તે આનંદનું માપ કાઢવું હોય તો સર્વ આનંદના સરવાળાથી અધિક અને સર્વ આનંદના સુખથી પાર જે આ જ્ઞાનોના જ્ઞાનનંદ તેની સાથે તેને સરખાવી જેવો જોઈએ, મૌન અનુભવમાં જ તે આવી શકે. યજ્ઞવાલ્યદિવસ્યાતત્રાન્યોન્યત્પરવેદિત્યાદિ શ્રુતિથી આરંભ કરી યજ્ઞત્વસ્ય સર્વમાતૃમાતૃત્વકેન ક વસ્યેદિત્યાદિથી સમાપ્તિ કરતાં જ્ઞાનાના અનુભવનું વર્ણન બૃહદારણ્યકમાં આપ્યું છે; જ્યાં અન્ય જેવું કોઈ હોય ત્યાં કોઈ કોઈને સાંભળે છતાં બને, પણ જ્યાં સર્વ આત્મા થયું ત્યાં કોણે કોણે સાંભળે છતાં બને? આ અનુભવ કોણે કરી શકે? કોણે સાંભળી શકે? જ્ઞાનાથી કહી શકાય? એ તો કહેવાય જ નહિ; 'ન કહેવાય' એટલું જ જણાવવામાં જ એ બરાબર કહેવાય છે. યાત્રવલ્કયે તેમ વસિષ્ઠે છેવટનાં પ્રશ્નોનું ઉત્તર મૌન માત્રથી જ આપ્યું છે.

૮. આવો જે સાક્ષાત્કાર તે અતિ સરલ છે, બહુ સહેજ છે, એને માટે લાંબી લાંબી વેદાંત પરિણામો ગોખવાની જરૂર નથી. વેદાંતના આડંબર ચલાવવાનું પ્રયોજન નથી. યોગ, તપ, આદિ કડા-કટની અપેક્ષા નથી, કેવલ એક સખ્દમાં જ, આખા વેદાન્તનો અને

સમગ્ર મોક્ષનો સંગ્રહ છે, ને તે શબ્દ 'પ્રેમ' છે. પણ એ પ્રેમ બરાબર કહી બતાવતાં આવડવો જોઈએ એટલે કે સ્થૂલ સૂક્ષ્મ કારણની પાર એવું પ્રેમનું જે ચતુર્થ સ્વરૂપ સર્વમયતા ઉપજાવે છે તેનું યથાર્થ જ્ઞાન હોવું જોઈએ; અને એ જ્ઞાન યથા પછી તે પ્રેમ કરતાં આવડવો જોઈએ. એ પ્રેમ-સ્વરૂપનો સર્વત્ર અનુભવ થઈ જવો જોઈએ. યથાર્થ જ્ઞાન થવું, અને તે પ્રમાણે કરવું તે એ વાત યદ્યપિ જુદે જુદે ગણાવી તે કીક જ છે. પણ વાસ્તવિક રીતે એ એ જુદી વાત નથી. આ પ્રેમના સ્વરૂપને જાણ્યું એટલે તેમ યથા વિના રહેવાનું જ નહિ, એટલી આ જ્ઞાનની સવિશેષતા છે. વેદાન્તમાં એને જ જ્ઞાન કહે છે; બીજાને તો પરોક્ષ જ્ઞાન કહે છે, ત્યારે આવા પ્રેમને જે કહી બતાવે એટલે કે કરી બતાવે તેના મનને જ આ મારી ઉક્તિ ભાવશે; અન્ય ને તો, તેમની તેમની ઇતિની સ્થિતિની અનુસાર, ગમે તેવો ભાસ ઉપજાવશે. પણ આ ઉક્તિ જેને ભાવશે, જેને નહિ લાગે, તે સર્વ એક જ છે, વિદ્યેપનો પ્રસંગ જ નથી. નિરાસા જ આસા છે.

|

इति शिवम्.

પ્રસ્તાવના

(પ્રથમાવૃત્તિની)

મહા સમુદ્રમાં યાત્રા કરી ફાટલા તૂટલા શબ અને ભાંગેલાં સુકાન તથા હાડકાં લઈને પણ જનમાત્ર બચાવી સાળસમા આવેલા વડાજીના નાવિકને લાગેલા તોફાનમાંથી બચવાની વાત પૂછી નવા નાવિકો પ્રેતાના કાર્યમાં કુશલ બને છે. અનુભવ મહા સમર્થ શિક્ષક છે.

આ સંસારસમુદ્ર મહાગહન છે, એમાં જે તોફાન અને પવન લાગે છે તે એવાં અસાધ્ય હોય છે કે તેમાંથી ક્ષેમકુશલ આવેલાં ધણાં થોડાં વડાજી કોઈની દૃષ્ટિએ પડે છે, કદાપિ કોઈપણ નહિ હોય એવી શંકા થઈ આવે છે, ઇતિહાસનાં પાનાં ઉચાતરતાં આવે જ તર્ક થઈ આવે છે, પણ કોઈ કોઈ સ્થલમાં કોઈ વિરલ હોડી બચી ગયાના સમાચાર આપણા તોફાની જહાજને આરામની આશા પકડાવી પ્રયત્ન-પરાયણ કરે છે. મહાત્મા મુનિ ઋષિઓનાં વચન વિચારતાં તે કેવલ આવા અનુભવની જ ખાણો ફરે છે, ને તેમનાં જીતાંત, તથા તેમની શિક્ષા કોઈ પણ જહાજને સુખરૂપે સંસારસમુદ્ર તરાવવાનો સિદ્ધ ઉપાય છે એમ મુક્તિથી વિચારતાં સમજાય છે. આપોવર્તના મહાત્માઓ આ કામમાં ઘણા કુશલ નાવિક જંજીયા છે.

આવા પ્રસંગમાં પૂજ્ય મહાત્માઓના અવિચલ ઉપદેશનું કાંઈ રહસ્ય લક્ષમાં આવે, ને તેમ થવામાં મારા અદ્ય વિચાર અને અનુભવ કોઈને પણ ઉપયુક્ત થાય એમ સમજી આ લઘુગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. સર્વને સરખો અનુભવ થતો નથી, સર્વને 'ખરું' જ્ઞાન તો એક જ આવે છે, પણ એક જ માર્ગે થતું નથી. આવા કાંઈક ઉદ્દેશથી જ અધિકારનાં સ્વરૂપ બધાય છે. મારા વિચાર જેવા જેને વિચાર થયા હોય, છતાં સંશય હોય, તેને આ ઉદ્દગાર કામ આવે એમ જાણી

બહાર આપ્યા છે. મારા જેવા શોધક - સદાધ્યાયી - ને મારા વિચાર કામ લાગે માટે જ તે અસ્તવ્યસ્ત છતાં પણ કાર્ષ્ક સંકલનામાં યોગ્ય બહાર આપ્યા છે. આ ગ્રંથમાં સમાવેલાં પદ્ય માત્ર ૧૧ છે, ને તે મેં આ પુસ્તક રચવાના હેતુથી બનાવ્યાં નથી, એટલે હું એમ કહું તો નવાઈ જેવું નહિ લાગે કે એ પદ્ય ૫-૭ વર્ષમાં બનેલાં છે. મારી બીજી પ્રવૃત્તિમાંથી મળેલા અવકાશમાં, વર્ષ ૭ માસમાં થયેલા કોઈ ઉચ્ચ અને હૃદયરોધક અનુભવના પરિણામરૂપે એકાદ પદ્ય બનાવી રાખવામાં આવતું. અદ્વૈત મત સંબંધી મારા વિચારો ગુજરાતના વાચક વર્ગને જાણાવવાની પ્રેરણા વારંવાર થતાં, હાલ, એ પદ્યને દીકા સહિત બહાર મૂકવાં હતાં. આવા જ કોઈ પ્રસંગનું આ 'પ્રેમજીવન' એ ફલ છે. બાકી ધારીને રચેલો ગ્રંથ નથી એટલે વાંચનાર ગુણદોષ ઉદાર ભુદ્ધિથી વિચારી લેશે.

નામ 'પ્રેમજીવન' હરવાનું કારણ પણ કાર્ષ્ક તેવું જ છે. દુનિયામાં 'પ્રેમ' એ શબ્દમાં ઘણી વાતોનો સમાવેશ છે, ને એનો અનુભવ હરવાનું અભિમાન રાખી આડે અવળે માર્ગે જમનારનાં ઉદાહરણ અગણિત છે. છતાં પ્રેમ સમજાય તો મોક્ષનો માર્ગ ખુલ્લો છે. આ વાત મેં દીકામાં ઘણી વાર પ્રતિપાદન કરી છે. આવી પ્રેમ-કલ્પનાના પરિણામ રૂપ, આ પુસ્તકમાંનાં પદ્ય છે, 'સામાન્ય પ્રેમના અનુભવમાંથી પરમ પ્રેમ સમજાવવાનો ઉદ્દેશ છે; ને આ પ્રકારનો જીવન પ્રેમનો સંબંધ દોવાથી પછની રચના વારંવાર સાંસારિક સંબંધો માટેની જ દોષ એવી જણાય છે. વિચારતાં, પ્રેમ એ જ વિશ્વનું જીવન હરે છે, માટે આ સંમતનું નામ 'પ્રેમજીવન' કલ્પ્યું છે. એની દીકા પછી મેં મારે હાથે લખી છે; એમ હરવામાં ફક્ત મારાં પદ્યની ગેર-સમજૂતી ન થવા દેવાનો હેતુ છે. બાકી સમર્થ વિદ્વાનો તો મારા ધારેલા જ અર્થ રૂપે તેમને સમજે એવી મારી ખાત્રી દોવાથી તેમની અવગત થાય એવા મત્સરનો લેશ પણ નથી. દીકાને આરંભે કાવ્યની અર્થ-કલ્પનાનો મુખ્ય માર્ગ જણાઈ જાય તે માટે માર્ગદર્શક - દિગ્દર્શન

— લખ્યું છે, તે માર્ગની દિશા જાણ્યા પછી સમગ્ર અક્ષરાર્થ લક્ષમાં આણી સિદ્ધાન્તનો પાર જણાવનાર — પારદર્શિની — ટીકા યોજી છે.

અથ લખવામાં મુખ્ય ચાર વાત જે વિષય, સબંધ, પ્રયોજન અને અધિકાર તે સર્વ વિષે મેં પ્રકારાન્તરે જણાવ્યું આ લઘુ વિવેચન યોગ્ય અધિકારીને હાથ જાય તો જ ઠીક એમ ધારી તેને મૂલ્ય લઈ ન વેચતા અધિકારી સજ્જનોને એમ જ આપવાનો મારો આશય હતો. ભાવનગરના પરમ ઉદાર મહારાજ રાઓલશી તખ્તસિંહજી જી સી એસ આઈ ના અમાત્ય મહાત્મગત મારા પરમ સ્નેહી રા રા લલુભાઈ સામલદાસને આવી વાત કહેતા તેમણે મારા મનની કટપનાને અનુમોદન સપ્રેમે મહાગજશ્રીના વિદ્યાવૃદ્ધિ ખાતા તરફથી મદદ અપાવી મારો આશય બર આણુવા મતે સમર્થ ક્યો છે તે માટે હું — સર્વ વાચકવર્ગ સહિત — ઉપકૃત છું.

प्रेमलवन
(पारदर्शनी संहिता)

रत्नार
केरि शोधक

श्लोकार्धेन प्रवक्ष्यामि यदुक्त प्रथकोटिभि
महा सत्य जगन्मिथ्या जीवो मग्नैव नापर

“ In such access of mind, in such high hour-
Of visitation from the living God
Thought was not, in enjoyment it Expired,
Rapt into still communion that transcends,
The imperfect offices of prayer and praise,
His mind was a thanks-giving to the Power
That made him, it was blessedness and love ”

“ यत्र त्वस्य सर्वमात्मीयाभूत् एतन्न व पश्येत् ”

तृतिपाद्यति

सन् १८१४

“Of all that is meant by such words as love, sympathy, affection, trust, of all the treasure of moral ideas which are contained in our relations to the family, the community, the state, we should never if isolated in our own individuality, become the conscious possessors. Considered from a merely individualistic point of view, the social institutions amidst which we live, are, every one of them, limits to our freedom. But considered from a higher point of view, it is just here most of all that there is provided an escape from the narrowness and poverty of the individual life and the possibility of a life which is other and larger than our own, and which is most truly our own. For to be ourselves we must be more than ourselves. What we call love is, in truth, finding of our own life in the life of another, the losing of our individual selves to gain a larger self”—John Caird Philosophy of Religion, P 124

“પ્રેમ, દયા, સ્નેહ, શ્રદ્ધા એ સમૃદ્ધીની વાસ્તવિક શક્તિઓ, તેમજ કુટુંબ, જાતિ, દેશ ઇત્યાદિ સાથેના સબંધોમાં જે ઉત્તમ નીતિ સમાયેલી છે, તેનો જો આપણે પડે એકલા જ રહ્યા કરીએ તો, કદાપિ સાક્ષાત્ અનુભવ ન કરી શકીએ કેવળ સ્વાર્થબુદ્ધિપગાયણુ યઈ વિચારતા એ જ સબંધ દ્વારા મુખ્ય કરીને સ્વાર્થબુદ્ધિથી થતા સાકડા મનને મારવાનો, કેવળ એકલા રહેવાના દુઃખમાથી મુક્ત થવાનો, માર્ગ યોજીએ છે, અને કેવળ અહંકારમુક્ત સ્વપરાયણુ જીવિત કરતા

૧૮૪ : મણિ — બાલ શતાબ્દી ગ્રંથ

ઉચ્ચતર અને વિસ્તીર્ણુ જીવિત ખરું પરમાધાર બ્રહ્મ જ્ઞાન — તેમાં
ભળવાનો સભવ બતાવેલો છે. કારણ કે ખરું સ્વરૂપ જાણવા
-માટે આપણે સ્વરૂપ કરતાં મોહોટા થવું જોઈએ. જેને આપણે પ્રેમ
કહીએ છીએ તે વાસ્તવિક રીતે, આપણા પોતાના જીવિતને સામાના
જીવિત-મય બનાવવું એવું બીજું નામ છે, આપણા સ્વરૂપનું જ્ઞાન
પરમાધારરૂપના જ્ઞાનને માટે જીવવાની વાત છે. =

પ્રીન્સીપાલ જોન કેડ — ફીલોસોફી ઓફ રીવીજન પા. ૧૨૪.

તા. ૧ જુલાઈ ૧૮૮૭ }
નડીયાદ }

લી. તમારો સવર્ગીય
રોધક

પ્રેમજીવન

(૧)

પ્રેમસ્વરૂપ.

દોડી

પ્રીતિ પ્રેમ વંદું જય જય જય વાણી,
ભયોં પ્રેમ થઈ પવન આલ પાણી,
શીતલ પ્રાણ સાંચ આપતો સમીર,
સુરજ ચંદ્ર તણે પ્રેમ શો ગંભીર !

૧

પિતા પુત્ર માતા પત્ની ને સંસાર,
દોસે પ્રેમવડે દીપતો ઝગાર;
ગુરુએ પ્રેમ કોટી ભય છે સંસાર;
પરબ્રહ્મતણી યોજના અપાર !

૨

પુરો પ્રેમી અંશ પ્રેમનું જ અંગ,
સદા જીલતો પ્રીતિ તણા તરંગ,
મળે સાચ કદિ લાખભારી એક,
ગહન પ્રેમ અકલ યોજના અબેદ.

૩

શકે અમૃત તણું પાન કર્યું છેક.
શીતલ સેક રોમ રોમમાં અનેક,
અદ્ભુત પ્રીતિ પાનનો કર્યો વિવેક,
મહન, પ્રેમ ! તારી યોજના અનેક !

૪

પશુ પ્રાણી સમૂહ સંઘમાં ફરે છે,
વિવિધ બાટ તણી યોજના ફરે છે.
મનુષ્યજન મનુષ્યજનવશું તણાય,
પ્રકટ, પ્રેમ ! તારી કલ્પના જણાય.

૫

પ્રિયા પ્રિતમતણે કંઠ લીન થાય,
પિતા કંઠ વિગે બાલકો ભરાય,
લિન્ન દામ લિન્ન લિન્ન રૂપ લાસે,
બધે પ્રેમ ! તું જ એકલો પ્રકાશે.

૬

નથી દુઃખભેલ, પ્રેમ ! શક્તિ તારી,
તિમિર દુઃખ પ્રેમ તેજ દે વધારી,
બધે અલ્પરૂપ અલ્પપ્રેમ બાણું.
કૃતિ રીતિ ગતિ લિન્ન ના પ્રમાણું.

૭

(૨)

માયો અને પ્રેમનો વિરોધ.

૫૬—(મહાડ)

સાચી બાલમ ? દુર્નીયામાં પ્રીતિ ના બને,
પ્રીતિ નશો આકરો રે,
મત પી છોડ ગમાર,
સાચું પીધેનું નહિ મળે તો,
ખાઈશ મુગો માર-બાલમ, પ્રીતિ ના બને.

૧

એ જ નિશાની ધૂનમાં તો;
છૂટી જશે સંસાર,
રાગો, વિરાગો, ત્યાગો, ફકીરી,

૧

અલ લગન એકતાર—બાલમ.

૨

એ જ દીવો વિશ્વનો, એ
વણુ અધારી રાત,
રાત વિગે પરલાત ક્યાં ?

વળી ખાવી સામી લાત !—બાલમ.

૩

- સ્વારથની પો વારણીને;
 -કુનીયાં બાધી મત,
 પ્રેમ નશે ત્યાં વાત નકામી;
 મતમાં થા ઉન્નત —બાલમ૦ ૪
- બેમાં મળ્યાં દશવીરા સો એક,
 વસ્ત્ર ચડાવ્યાં ચીર,
 વસ્ત્ર ધરેલાં તે જ નાગાં;
 નાગાં સર્વે અધીરા —બાલમ૦ ૫
- પ્રેમતુલ જગવહિ, હું-તું-
 બેઠે ગણે ધૃતરૂપ,
 એ સર્વે જ્યાં હોય ત્યાં,
 શી પ્રેમકથા સુખરૂપ ? —બાલમ૦ ૬
- પ્રેમ ખરો એ આદરો, જ્યાં,
 સર્વે કોઈ સમાય,
 હું-તું બેઠે રહે મણિ ?
 બધે જ્યાં પ્રેમ વરતાય —બાલમ૦ ૭

(૩)

માયાનો ખેલ

૫૬ - (આશાગોડી)

- રંગબેરંગી પસારી, જાળ એવી રંગબેરંગી પસારી
 કામ દામને ભરપૂર જારી—જાળ એવી૦ ૧
- ધાયો હજાર મગાર હણુ તન;
 દીપ પતંગની યારી,—જાળ એવી૦ ૨

તો પણ પાસ તને નવ લાગ્યો,	
આ દોલ રસ ઉમરાવ.—હાલિલિ ।	૫
તું રસમય જન કે તજ પાલવ,	
રસ રસ રસ ઉમરાવ!—હાલિલિ ।	૬
શું રસમણિ રસરૂપ જતાવે ?	
રસવણ વિરસ જણાવ.—હાલિલિ !	૭

-(૬)

(સાત્વિક ત્યાગ.)

ગજલ—(મોરહ)

ઉડી જા તું મારેલ માલરા !
 તારે અંતરે શી આંદો રહી !
 તારી પાંખ ઝોલ થઈ હવે,
 યશ વાણીનો કવિયો કવે,
 રહી શિક્ષિ કર જોડી નવે,
 તોએ આ શી આસક્તિ રહી!—ઉડી જા ૧

આ તો જાળ સ્વાર્થની છે રમી,
 કામ ક્રોધ ક્રોટ રહો મચી,
 ખોઈ શુદ્ધિ લાખ મયા પચી,
 પણ ખોઈ તે ફરી ના જડી.—ઉડી જા ૨

નરો પ્રેમનો જે પુટો પોંચે,
 તેને રજ નિત્ય નવા જડે;
 તે જ્ઞાનમાં નિજનંદ લે;
 એ ખુમારી દુઃખ નષ્ટને ચડી:—ઉડી જા ૩

'હે તું' અન્ય કાઈની શોધમાં ?
 તો તો ધૂળ પડી તુજ બોધમાં :
 નિગરૂપથી જાણું શોધ મા,
 સર્વ એ જ છે વિસર્ગો અહીં;—ઉર્ડો જા. ૪
 દેખે નારીભય કે સોને ધડયું,
 કાઈ જલ, લટ, નયને અડયું,
 કાઈ ક્યાં અને કાઈ ક્યાં પડયું,
 પશું વાત તો કહીની કહી!—ઉર્ડો જા. ૫
 હતો બાલ તો મુઠું લાસતું,
 વધ્યાં વધી જાન મળ્યું ઉપું;
 પરભાવ—બન—બનીયું કુંડું,
 મળે બાલપણ પાણું ક્યાં જઈ!—ઉર્ડો જા. ૬
 પોથી વિશ્વની ભણી લેલ તું,
 પળીયાં છતાં બન બાલ તું;
 ખરી મસ્તો એ ખરું સુખડું,
 પછી પાપ પુણ્ય અડે નહિ.—ઉર્ડો જા. ૭

(૭)

માયાના ત્રેમરૂપે બ્રહ્મભાવ.

ગજલ. (લેરવી)

દોલ શું દોલ લાગ્યા પછી જેવે શું તું ખીનાઈને !
 નયન જેવે ક્યાં હવે, મીઠી જુમારી પાઈને ?—દિલ. ૧
 તારો દિવાનો તે જ પાયો મુજને ધરકે શરાબ,
 માર કે જીવાડ ચાલે શું હવે લપટાઈને !—દિલ. ૨

ધન ધાયો જ્યેષ્ઠ ઉચું ન નીચું :	
મૃગજલ પર તે સવારી,—જળ એવીં	૩
જન તલસે જન જન ગુમાવે;	
એ પટની એ અધારી—જળ એવીં	૪
પ્રાણપ્રિયા લપટાઈ ઢલ્યો શું !	
મોત ઉપર છે પયારી,—જળ એવીં	૫
જીવ શમે વિપના વિપમાંડી;	
મનમાંથી મુખ લે વધારી,—જળ એવીં	૬
મનહરિણિ ! પલકાય ફસી શું !	
ગુરુ કહે લય શિર લારી !—જળ એવીં	૭
ઉપર, બાહેર, આગળ, પાછળ,	
ઊંઘવાનો ન બારી,—જળ એવીં	૮
આતમ બ્રહ્મમણિ જન મનવા	
જ્યોત દે સર્વ ઉજળી !—જળ એવીં	૯

(૪)

કુમરી—(ખમાયય-જીજ્ઞો અથવા કાફી)	
જવા દો સતો ખેલ અનાદિ અર્નત;	
જવનિ માયા, પાત્ર ત્રિવિધને.	
ફેંકી રહી દિગંત !—જવા દો	૧
ચંદ્ર સુરજ નહ અહ જાયું,	
શૂન્ય વસન સુરગ—જવા દો	૨
કર ઉદયિ ને, તન જગ બાધું,	
સદિ આસ લસંત !—જવા દો	૩

એ ભુવિ ફલકે, નાચતી નિત,	
વૈભવ વિશ્વ દગત !—જવા દો	૪
કાણે એ લહી, કાણુ લહે વળી,	
થાકયા સંત મહંત !—જવા દો	૫
હસતી રેતી, મરતી જીવતી,	
એક પળે બહુ રંગ !—જવા દો	૬
સમજો એને, તે જ લહો મન,	
એ જ અનામદ પંથ.—જવા દો	૭

(૫)

માયાનો તિરસ્કાર

(તમેાચુષ્ઠ જન્ય)

કુમરી—(કાફી, ધનાગ્રી, હૈરવી)

બાંબ ભર્યે શું થાય ? હઠીલિ ! બાંબ ભર્યે

ફેરવા મુજ સરખા પાછળ,
તું વિધ વિધ પલટાય !—હઠીલિ ! ૧

રૂપર્ષો વાણી વિલાસર્ષો મોહર્ષો,
બાંબા તે જ ફસાય !—હઠીલિ ! ૨

હું રસધેયો તું રસમંત્રી
મેળ હવે નહિ ખાય—હઠીલિ ! ૩

લાજ તજ ધરખાર તજ્યું વળી,
મિત્ર સર્ગને સહાય—હઠીલિ ! ૪

ધિક્ક ! એ પ્રીતિ ન બોલે શું વિચારે ખવાળ તું !
 આંગળી હોડે ઈ ઉભી રહી ગુંચાઈને— દિલ ૦ ૧
 લટ અલક છટકી ગઈ ક્યાં વીજળી ઝંખાઈને !
 ક્યાં ગઈ હા ! ક્યાં ગઈ ! અહાંડ બેડી જાઈને !— દિલ ૦ ૨
 તું જ અહા તું જ વિપ્લુ, દેવ તું, દાતાર તું,
 હું તું ને શ્રી અહા તું રહી પ્રેમ લીલા જાઈએ !— દિલ ૦ ૩
 નાસ્તિકોમાં મુખ્ય કે આસ્તિક કે મડિા કહો,
 હું તું સર્વે એક કોઈ મમં એવો સાર્કો લે !— દિલ ૦ ૪

(૮)

શુદ્ધ પ્રેમનો વિરાગ.

૫૬. (કાલિંગમતી ધૂનમાં.)

અમે વેરાગી વેરાગી, જનમના વેરાગી વેરાગી,
 રામનામ અચલ ધૂન લાગી— જનમના ૦ ૧
 આઘ્યા પડે જનુ પડે,
 મિથ્યા વચલી બાજી,
 પ્રેમ ધરો સા ઉપર સતી !
 ધડો જામે ધડો સાજી !— જનમના ૦ ૨
 પ્રેમરથાન પલીતું મો'દું,
 કષ્ટ ડપ પુક લાગી;
 માત તાત પણ સ્વારથ સાધે,
 દોકર છેવટ વામી !— જનમના ૦ ૩
 બીતર દાઝુ કોણુ રુઝવે
 કોણુ બનાવે સાચી !

ધૂળ હિપર લીપણ કેમ લાગે;

એ ગત સતો કાઢી!—

જનમનાં ૪

મિત્રો રનેહી સંબંધી સને,

પોતપોતાનું તાણે;

મનની મનમાં રે', નવ સમજે,

તે મૂરખ પરમાણે.—

જનમનાં ૫

આત્મભાવ સઘળે કર્યો લો ભાઈ,

આત્મારામની પ્રીતિ;

એ જ ખરા અનુભવ : પછ્યો માયા,

કાણું ધોણું ભલે કે'તી!—

જનમનાં ૬

ધર સાચવતાં હરિપદ સેવો,

એમ કહે દોષ રીતિ :

હરિપદ બાંધ્યો અવર ન દેખે

કયાં ધર કયાં એ નીતિ!—

જનમનાં ૭

રાગીને નવ રાગી જાણો,

રાગી ખરા વેરાગી,

રાગ વિરાગ ન એક લક્ષો મન;

તે જ વિખાર્યો વેરાગી.—

જનમનાં ૮

અવિચલ નિર્મલ રામ અગારો,

એ જ પરમ પ્રીતિદામ દામ,

લોક ભલે ગણિ પથ્થર જાણે,

એનું લેણ ન કામ.—

જનમનાં ૯

(૯)

પ્રેમ સ્થાન ક્યાં ?

ગજલ. (મિહાગ)

દૌલ તખ્તે જગો તારી કાઠએ પૂરી નહિ,
હરદમ તથા પયારી દીવમાં સતી નહિ. — દિલ ૦ ૧

દુનીયાં પ્રીતિ ભરી લલે, ઝીલે સુભાગો જન,
હો ભલે એ સોગણી : આ દિલને પૂરી નહિ. — દિલ ૦ ૨

ભાવે રમાડું તુજને, બેસાડું સાને પાસ,
બેટવા હું જાઉં ત્યાં, મુરતિ દીડી નહિ — દિલ ૦ ૩

મુરતિને હું ન માનું, કામ શું તે સાથ !
એ જ નખનોની મજા, મુજને અધુરી નહિ. — દિલ ૦ ૪

હું મળી દત્તી મુજને, રહી એક બે પળ વાર,
ધા કગી દૌલ કારી મઠ રંગમાં પૂરી નહિ. — દિલ ૦ ૫

એ ખૂનને દીપે દીપે જાઉં હું તારું નામ,
તું વિના કતારની ખુબી મને પૂરી નહિ. — દિલ ૦ ૬

આવ કે ના આવ હું, તું જ આવે જામ,
હું તું એ ખુવારીમાં મને સજુરી નહિ. — દિલ ૦ ૭

(૧૦)

ગજલ (ભેરવી)

આંધુડાં મારાં લુવે એ મુરતી કાં કાણુ છે !
ચાહે છગર પાણી ચર્ધ, ચોકનારું કાણુ છે ! — આંધુડાં ૧

જામે નિરંજન નામનો, હું પ્રેમનો યેવો કીરી,
એ જ જામે એ કીરી, યજનારું કાણુ છે ! — આંધુડાં ૨

છે દુનીયાં ! તો નિલ હો, ના છે નહિ; તો શું જુઓ,
છે ! ખરી ને નહિ : — એનો દિવાનો કાણુ છે ! — આંધુડાં ૩

સાચો સદા છે પ્રેમ, જેશું દુનીયાં બાધી હરામ,
 દુનીયાં પ્રેમે નથી, તો નીતિ રીતિ કાણુ છે ! — આંસુડાં ૪
 દુનીયાં પ્રેમે નથી, પણ પ્રેમની દુનીયાં હજાર,
 એ વિરિચિ, એજ વિષ્ણુ : એ વિનાનું કાણુ છે ! — આંસુડાં ૫
 એ જ મારું નામ, એની શોધમાં ગુલતાન તાન,
 દુનીયાં માનું ફના : એના વિના એ કાણુ છે ! — આંસુડાં ૬
 એની મજા અંતરૂ મને, કે જાણે કાઈ પ્રેમીજન,
 પામ્યો હું કે પામ્યો નહિ એ પૂછનારું કાણુ છે ? — આંસુડાં ૭
 એજ આંસુમાં મણિ ? લીની મીચી રો' આંખડી,
 બોલનારાં દૂર રો', એ જાણ કીતે કાણુ છે ? — આંસુડાં ૮

(૧૧)

પ્રેમમય ઉપાસ્ય બ્રહ્મ

કુમરી - (ખમાચ્ચ)

દગ રસજર મોરે ફોલ છાઈ રહી,
 છાઈ રહી, જલકાઈ રહી. — દગ ૧
 જાંખ ઝપટ નિદ્રા નવ કાંઈ,
 પલક પલટ અણખાઈ રહી — દગ ૨
 પૂર્ણ ભરી મદ મંદ વિલાસિની,
 નવિન મુખા વરસાવી રહી. — દગ ૩
 દુઃખી સુખી વળી વિધવિધ રંગી,
 ખલક સુરંગ મચાવી રહી. — દગ ૪
 ભીતર બાહેર ઉપર નીચે,
 મણિમય મોદ મચાવી રહી. — દગ ૫

દિગ્દર્શન

(જે અધિકારીને ઉદ્દેશી આ દીકા-પ્રત્યાદિ લખ્યાં છે, તેમનાથી ન સમજાય તેવા અદ્વૈતશાસ્ત્રના પારિભાષિક શબ્દો જનતા સુધી આમાં દાખલ કર્યાં નથી.)

આ વિશ્વની રચના ગઢન છે. આ ગઢન રચનારૂપ રસાયણ જાતજાતનાં અનુપાનથી વિલક્ષણ ચમત્કૃતિનો ખેત્ર જમાવી રહ્યું છે. એ ખેત્ર સુખદુઃખ, દુર્વશોક, લપઉત્સાહ વગેરે અગણિત ઘટિઓથી પૂર્ણ છે; ઉત્પત્તિ-માત્રના ઉપભોગ્યું ક્ષેત્ર છે. સર્વે પોતપોતાની ચેતના અને જ્ઞાનના પ્રમાણમાં સુખદુઃખ અનુભવે છે; એક સ્થિતિ કે કાલનાં સુખ બીજી સ્થિતિ કે કાલનાં દુઃખરૂપે જણાય છે, ને એથી વિવેક પણ બને છે. પણ પૂર્ણ જ્ઞાનવાનને સર્વ સ્થિતિ આનંદ આપે છે. જ્ઞાનની ન્યૂનાધિક્તામાં જ દુઃખસુખનો સમાવેશ થાય છે.

ફક્ત યહું છે કે ઉત્પત્તિમાત્રની પ્રવૃત્તિ સુખ તરફ છે. સુખ એટલે આનંદ એમ તો સર્વ માને છે, પણ તે આનંદનું સ્વરૂપ જ્ઞાનની ન્યૂનાધિક્તા પ્રમાણે બદલાય છે, માટે જ સુખને ને જ્ઞાનને એક રીતે પરીચરૂપે પ્રતિપાદન કર્યું છે. વિવેક માત્ર ત્યારે જ્ઞાનનો કરવા રહ્યો, જ્ઞાન શબ્દ બીજા બેની અપેક્ષા દરે છે, જ્ઞાતા જાણનાર અને જેવ જાણનારું. જ્ઞાતા કોણ? આત્મા. જેવ શું? સર્વ સૃષ્ટિ સર્વ વાત સમજનાર: બ્રાહ્મ, યોગન, વાર્ધક્ય એ ત્રણ અવસ્થા, તેમ, જૂન, બચિષ્ય, વર્તમાન એ ત્રણ કાલમાં અવિરૂત રહેનાર કોઈ નિત્યજ્ઞાતા છે એવો અનુભવ નિરંતર બને છે. એમ ન હોય તો જે જ્ઞાનની પરપરાને

અધીન વ્યવહાર છે તે તમામ લોપ પામી જગતમાં અવ્યવસ્થા યઈ રહે. એવો પણ નિયમ ત્રીમદ્ભારતીતીર્થ આદિક મહાત્માઓ કથે છે કે તેય વસ્તુનાં હિન્ન હિન્ન રૂપ જોતે છતે પણ જે અવિકૃત રહે છે તે જાતા છે. કાળા, ઘોળા, પીળા પદાર્થ જોતાં આંખ જાતા કરે છે; આંધળી, કાણી, ડુંકરી એવી આંખ જોતાં મન જાતા કરે છે—આ આત્મા સ્વપ્રકાશ માનવો, કેમકે તેને કોઈ જોતું હોય એવો અનુભવ નથી ને તેમ માનવામાં તેને જાણનાર, વળી તે જાણનારને જાણનાર એમ કેવલ અનિયમ યઈ અવ્યવસ્થા પણ બને છે.

આધીવર્તમાં પરદર્શનથી માંડીને નાના સપ્રદાય પર્વત પદાર્થ વિજ્ઞાનમાં પણ, આ જ વાતના નિર્ણયને માટે મથન છે. યુરપ દેશના નિર્ણય આપણા દેશના લોકને આજકાલ વધારે માન્ય થયેલી છે, માટે પ્રથમ તેમના મુખ્ય નિર્ણય જણાવીએ. ત્યાં કેટલાક લોક નોસ્તિક^૧ છે, તે કહે છે કે જડ પદાર્થમાત્ર નિત્ય છે. અને ચૈતન્ય એ જડ પદાર્થોમાંથી યોગીક હિતપતિ છે. આટલું છતાં તેઓ સ્પષ્ટ રીતે કબુલ કરે છે કે “જડ અને ચૈતન્યના સ્વરૂપને નિર્ણય અગોથી અને તેમ નથી, માત્ર અમે તો તેનાં કાર્યને સમજીએ છીએ.” બીજા વર્ગના લોકને અર્ધનાસ્તિક અથવા પૂરું કહીએ. તેઓ વસ્તુમાત્રના ગમ્ય અને અગમ્ય એવા વિભાગ કરી ચૈતન્ય વ્યવહારને અગમ્યમાં મૂકી જડતંત્રને ગમ્યમાં ગણે છે. ત્રીજા વર્ગવાળા તત્ત્વજ્ઞાનીઓ છે. તેમનામાં ઘણા મતભેદ છે. પણ મુખ્ય બે ભેદ છે :—બ્રહ્મપદાર્થોસ્તિત્વવાદી, ને વિજ્ઞાનવાદી. એક કહે છે કે જે પદાર્થ આપણે જોઈએ છીએ તે ખરેખરા હોઈ આપણને હોય તેવા ને તેવા જ જણાય છે. બીજા કહે છે કે પદાર્થસ્વરૂપ આપણાથી સગળતું જ નથી, અર્થાત્

૧. શૂન્યવાદનું નિરાકરણ પૂન્યપાદશ્રીમદ્ભારતીયે બ્રહ્મમીમાસાના બીજા અધ્યાયના બીજા પાદના ચતુર્થાધિકરણમાં ક્ષણિકત્વાદ્ય એ સૂત્રને અંતે કરેલું છે. જડથી ચૈતન્ય ન થવા વિષે તો આખો પ્રથમાધ્યાય તથા બીજાને પણ કાંઈ સામ છે.

માણુસના મનની જાધી સૃષ્ટિ બને છે.^૧ ને માણુસના મનને ખરું જાને પ્રાપ્ત કરવાનું સામર્થ્ય નથી; યુરપમાં આખરનો વર્ગ ધાર્મિક લોકનો છે જે સર્વ વસ્તુ કેઈ તટસ્થેશ્વરનીર સૃષ્ટિપ માની લે છે. બાહ્ય-પદાર્થનું અસ્તિત્વ માનવું એ અનુભવવિરૂદ્ધ છે; ને ચૈતન્યને કેવલ જડનો યૌગિક પરિણામ માનવામાં પણ અનુભવવિરોધ સ્પષ્ટ જ છે. નો એ માનવું સુલભ છે કે ચૈતન્યાતિરિક્ત જડ નથી, જાણનાર હોય તો જડ જણાય; જડ અને ચૈતન્ય એમ જુદો જુદો વ્યવહાર જ સંભવતો નથી. અર્થાત્ ઉભય સ્વરૂપ છે. એમ માનવું સમુક્તિક કે માનુભવ નથી કે જડ વસ્તુનું ખરું સ્વરૂપ આપણને સમજાય છે કે ચૈતન્યનું પણ ખરું તત્ત્વ આપણે હાય થાય છે. આમ જડ ચૈતન્ય ઉભયનો આખર છેડો હાય લાગે તેવું નથી માટે જ બન્નેને શાસ્ત્રોએ વારંવાર અનિર્વાચ્ય કહ્યાં છે; ચતો વાચો નિર્વર્તન્તે અગ્રાપ્ય મનસા સહ એવી આ આત્મવિપક્ષક ઉક્તિઓ ઉપનિષદમાં પદે પદે મળી આવે છે; અચિન્ત્યચરનારૂપ મનમાપિ જગત્સલ્લ એવું જડસમૂહનું વર્ણન હામ હામ શાસ્ત્રમાં વેરેલું છે. જ્ઞાતા અને જ્ઞેયની આવી વ્યવસ્થા યુરપના પદાર્થવિજ્ઞાનને પણ અનુકૂલ છે ને અર્થશાસ્ત્રને પણ સંમત છે. પણ શાસ્ત્ર આથી આગળ જાય છે. ને તે જવામાં બીજકુલ કલ્પના કે શ્રમ છે એમ સમજવું નહિ.

પ્રથમ ચૈતન્ય સંબંધે કહું છું. આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે ચૈતન્ય અવિકૃત તથા ત્રણે ક્ષણમાં બાધ પામ્યા વિના રહે છે, માટે તેને

૧. આર્યાવર્તમાં વિજ્ઞાનવાદી બૌદ્ધાનુવાદી યોગાચાર ધર્મેશ્વર છે; તેના મતનુ ખટન પૂજ્યપાદ શ્રીમચ્છંકરાચાર્યે જ્ઞામીમાંસાના બીજ પાદના પચ્ચમાધિકરણમાં નામાવ રૂપલઘ્વે: એ સૂત્રથી કરેલું છે.

૨. તટસ્થેશ્વરવાદનુ ખટન જ્ઞામીમાંસાના એ જ અચારના એ જ પાદના સપ્તમાધિકરણમાં પત્યુરસામગ્રસ્યાત્ એ સૂત્રથી જેવું. પ્રાર્થનાસમાજવાળાને એ વિભાગ મનન કરવા યોગ્ય છે.

પરમ સત્તા અથાત્ નિત્ય (ત્રિકાલાબાધ) માન્યું છે. નિત્યજ્ઞાન એ તેનું સ્વરૂપ માન્યું છે. એ પણ આગળ કહ્યું છે, ને જ્ઞાનને આનંદનો પર્ણોય માન્યો છે, એટલે સત્, ચિત્, આનંદ આટલા અંશ ચૈતન્ય અથવા આત્માને જણાવવા માટે માન્યા છે; બાકી વસ્તુતઃ આત્મા અનિર્વાચ્ય છે. કેમકે જ્ઞાનાનંદનું કોણ વર્ણન કરી શકનાર છે ? “મુગે સક્ષર બાધી રે શુંગાને સ્વપ્ન થયું, સરવે મન જાણે રે બીજાને ન જાણ કહ્યું.” વળી બનાદિમત્પર પ્રજ્ઞ ન સત્તન્નાસદુચ્યતે એ ગીતાવચનથી પણ તે અનિર્વાચ્ય જ છે.

હવે જડ વિષે : જે જડ, જ્ઞાતા ચૈતન્યને બાધીન છે એટલું જ નહિ પણ જેયની સત્તા જ્ઞાતા વિના બનતી નથી. જેટલો જેટલો જ્ઞાતા તરફથી જેયનો ઉત્કર્ષ (ફેલાવું, વધારો) બને તેટલો બને છે. બાકી તેનું અંત્ય સ્વરૂપ કદાપિ હાથ લાગતું નથી. વળી જે જડ પદાર્થ ત્રણે કાલમાં એક નથી રહેતો એ આપણે નિત્યનો અનુભવ છે. આમ હોવાથી યદ્યપિ જે જ્ઞાતાની પેઠે બનાદિ છે, તથાપિ જ્ઞાતાની સત્તાને બાધીન હોવાથી તથા ત્રિકાલાબાધ ન હોવાથી અનંત નથી (નામરૂપ એટલે અંશ) જ્ઞાતાની સત્તાથી જ જેયનું બન્યું રહેવું અને તેને લીધે વાસ્તવિક નિત્યરૂપે ભાસવું એને જ સાચા રૂપાંતરે અધ્યાસ પણ કહે છે. વળી વેદાન્તમાં અજ્ઞાનને ભાવપદાર્થ માન્યું છે તેમાં પણ એ જ તત્વાર્થ રહ્યો છે કે જડ રૂપ જેય, પરિણામે સમજાય તેવું નથી, પણ વસ્તુતઃ છે અને તેને વળગતા ઈશ્વરરૂપ ભુક્તી ક્રમેશમાં પડાય છે માટે ત્યાજ્ય છે. એનું નામ અજ્ઞાન પાડવામાં પણ એ જ સચવ્યું છે કે જડસ્વરૂપ અવાચ્ય છે. કેમકે તે ગમે ત્યાં સુધી શોધો તો પણ ‘આથી વિરોધ ખજાર નથી’ એવી કોઈ અજ્ઞાનની કક્ષાનો આશ્રય કરવો જ પડ્યાનો જેય આવું છે એટલે એ પણ અનિર્વાચ્ય છે. જેમ જેમ એનું ચિંતવન કરો તેમ તેમ ‘કોઈ ધોવાઈને કાદવ કાદવાની’ પેઠે એનો કરો નિર્ણય થવાનો નહિ; ને ઉત્તરું જ્ઞાન એટલે

આનંદરૂપ આત્માથી વિમુખ થઈ, જ્ઞાનાનંદમય સ્વભાવથી વિરૂદ્ધ દુઃખદોષાદિ સ્વભાવવાળી નામરૂપાત્મક સૃષ્ટિમાં લીનતા યચાની. પર-જ્ઞાતા અવાચ્ય છે પણ અગમ્ય નથી. તેના અનુભવ બને છે, કેમકે તે સર્વદા એક રૂપે જ છે. એને અધીન જ્યેષ્ઠતંત્ર છે, તેને અધીન એ નથી. તે બહુરૂપી છે, છતાં વાસ્તવિક રીતે ઉભય બુદ્ધાં નથી. આમ હોવાથી ખરું જ્ઞાન પરમાત્મા સર્વ સ્થલે છે, જડવસ્તુ પણ તેનાથી બુદ્ધી નથી આવેા નિશ્ચય થાય તે જ; ને એથી જેટલી ઉંડી વાત તે બધી અજ્ઞાન. આની આ જ વાત શાસ્ત્ર ખીછી રીતે કહી બતાવે છે કે જડ એ ચૈતન્યની ઉપાધિ છે, જડ અજ્ઞાનનો ખેલ છે, જડ માયા છે વગેરે.

અદ્વૈત શાસ્ત્રના વિવર્તવાદનું આ જ રહસ્ય છે. જડ ચૈતન્ય ઉભયાત્મક સૃષ્ટિ જણાય છે, તેને વિચારી અનુસાસન કરતાં જ્ઞાતા રૂપચૈતન્યનો ત્રિકાલમાં નિત્યરૂપે અંગીકાર કરવો જ પડે છે. તો જડ કેમ થયું ? જડ એ વસ્તુતઃ-સ્વખવત્ નથી, પણ તેના નામરૂપને અંશે તેવું છે, તેની સત્તા ચૈતન્યને આધીન છે. જો ચૈતન્યમાંથી જડને બનેલું માનીએ (પરિણામવાદ) તો ચૈતન્યધર્મથી જડધર્મની ઉત્પત્તિ ધણી યુક્તિરહિત, અનુભવ રહિત તથા ન્યાયરહિત સ્વીકારવી પડે. વસ્તુગતિમાં જેમ એથી ઉદ્ભું ન હોય તેમ એવું પણ ન હોય. જડનો અધિષ્ઠાતા પ્રેરક તટસ્થ ઈશ્વર એમ માનવામાં પણ નૈર્ગુણ્ય વૈષમ્યાદિ દોષ વડે યુક્તિ વિરોધ સ્પષ્ટ જ છે. વળી ઈશ્વરનું સંસારિત્વ થઈ જવાનો ધણો સંભવ છે, અને કર્મકર્મથી સમાધાન કરતાં ઈશ્વર તથા જડકર્મના અન્યોન્ય પ્રેરકભાવને લઈ અન્યોન્યાશ્રય દોષ દુર્ધટ છે, આટલા સારુ ઉભયપક્ષ મૂકી તૃતીય પક્ષ યુક્તિ, અનુભવ, તથા શાસ્ત્રથી પ્રતિપાદિત એ જ છે કે જડ ચૈતન્યનો અભેદ હોઈ જડના નામરૂપનો ભાસ વાસ્તવિક રૂપે જણાય છે. તે મિથ્યા, માયા છે. વિશ્વમાત્ર જ્ઞાતરૂપ છે. ને જ્ઞાત અવાચ્ય છે, તથા અવિકૃત છે, નામરૂપાત્મક માયાનો આન્તિથી પેદા થયેલો 'તંત્ર' તેમાં જડ મિથ્યા

આરોપીત છે. આવો જડ ચૈતન્યનો સંબંધ વિવર્તવાદમાં રજુસર્પ, મરુમરીચિકાદિ અનેક ઉદાહરણથી સાધેલો છે.

માણુસોનો જીવ એ ચૈતન્યધર્મ છે, એના નિશ્ચય ઉપર વિવેચન કરેલા સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે એવો જ નિર્ણય છે કે જે જે ચૈતન્ય વા જડ અંશ હોય તે સર્વ આત્માની જ સત્તાથી સ્વરૂપ જણાય છે ને તેથી અલ્પમય જ છે, ને એમ નથી એવું સમજાય છે તે અજ્ઞાન છે. વસ્તુગતિ જોતાં ખરો ધર્મ એ જ છે કે જેમાં જ્ઞાતા અને જ્યેષ્ઠ તથા જ્ઞાન સર્વ એકાકારે જણાય. એ ત્રણને જુદાં ધારી શકાય તેમ જ નથી, ને પરમ મોક્ષ એ ત્રિપુટીનું નિર્વિદ્વંસ જ્ઞાન એકરૂપે થવામાં જ છે. વસ્તુગતિ આમ હોવાથી જ નામરૂપાત્મક શ્રમ આપણો જ ઉદાવેલો. હરે છે ને તેથી જ અદૈતવાદી વારંવાર એમ કહે છે સર્વે અલ્પરૂપ છે; પણ જેમ જળામાંના વીસારે પડેલા મણિનું રમરણ કરાવવા ઉપદેશની જરૂર છે, તેમ જ્ઞાન માટે પણ શબ્દ સમજવનાર ગુરૂની અપેક્ષા છે.

સર્વે બ્રહ્મમય જગત્ આમ સિદ્ધાન્ત કર્યાનાં અવાન્તર ફલ પણ વિચારવા યોગ્ય અને રમણીય છે. બધું મારામય છે આમ માનનાર માણસ સર્વપ્રતિ નીતિથી, રનેકથી, નિયમથી વર્તવાનો જ, કેમકે કોઈ પોતાની જાતનું અનિષ્ટ ઇચ્છતું નથી. અને સર્વે એક જ પ્રેમનાં અધિષ્ઠાન થઈ રહે છે. આવા ઉદ્દેશથી જ મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણ ગીતાજીમાં કહે છે કે यस્ય નાહ્નુનો માવો બુદિર્યસ્ય ન લિપ્યતે । હત્વાપિ સ હર્માલ્લોકાન્નહતિ ન નિબધ્નતે ॥ જે લોક ઈશ્વરને જીવ જુદાં માને છે તેમના પોતાના જીવ તરફ ને બીજાના જીવ તરફના બ્યવેહાર જુદા થવાના ને તેમનો ને પારકાના જીવને દુઃખાદિકનો ઉદ્ભવ જરૂર પડવાનો; આથી પણ અધમ નાસ્તિક લોકનો નિયમ છે કે જીવ કે ઈશ્વર એવી વાત જ ન માનતાં કેવલ ઐદિક આનંદ યથેચ્છ પ્રાપ્ત કરવો ! આવો જ કાંઈક મુધારો આપણા દેશમાં પશ્ચિમ તરફથી આવ્યો છે; તેનાં પરિણામ સર્વની દષ્ટિ આગળ જ છે; વ્યસન, વ્યાધિ, વિરોધ.

એમ પણ માનવાનું કારણ નથી કે કેવલ આત્મપરાયણ કરે જડ વાતનું દુર્લભ ડરાવવાથી માણસ આજીવન તથા નિરુદ્ધમી બની જાય ઉલ્ટો વધારે યત્નપરાયણ થવાનું કારણ છે, કેમકે સર્વ જગતને પોતારૂપ માને છે એટલે એક પિડ કરતા અગણિત પિડ માટે કંવાનો પ્રયત્ન તો કહી પણ ન શકાય તેવો રહે છે ઉદ્ધમથી, અબ્યાસથી, વિચારથી વિરક્તિ પમાડવાનો ઉદ્દેશ છે જ નહિ, પણ આત્મા એ આનંદ છે, તેને સુખદુઃખાદિ જડ ધર્મ વગગના નથી, કપિત ઉપાધિની યત્રણા જે અનેક અવરોધ ઉપજાવે તેમા પણ એ સ્વતંત્ર પુરપાર્ય રૂપ છે એ સિદ્ધાન્ત મનમા દૃઢ કરાવી દુનિયામા પ્રસંગે પ્રસંગે થઈ આવતા મનોભ્રમ અને નિરાસાને અટકાવવાનો હેતુ છે કર્મોક્તિ તથા ધર્મોધર્મની વ્યવસ્થા પણ એવા જ સ્પષ્ટ હેતુ વાળી છે, જ્ઞાનને કર્મ, ધર્મ સાથે કાઈ લેવાદેવા નથી. જ્ઞાનાગ્નિ સર્વ ક્રમાગ્નિ મસ્મસાત કુસ્તેડર્જુન એ ગીનાવાક્ય, તથા ખીજા અનેક ઉપનિષદાદિ એ ઉપર પ્રમાણ છે

આ પ્રમાણેના આર્યધર્મશાસ્ત્રમા સિદ્ધરૂપ વેદાન્તશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્ત ધુમ્મિત માત્રથી પણ સમજવા સડજ છે એ મદન જ્ઞાન વિના સસાર કાઈએ મુખરૂપ અનુભવો નથી દુઃખ કનેસાદિક ટળાને આનંદમય અવસ્થા સર્વમાથઈ રહી એ જ મોક્ષ, તે મુલા પહેલા પણ મગી શકે જે જ્ઞાની મોક્ષને પામ્યો છે તેને ફરી દુઃખપાત્રમાં કદાપિ પણ પડતું પડતું નથી સર્વ અજ્ઞમોહ થાય એવા જ્ઞાનના બે પ્રકાર છે પરોક્ષ જ્ઞાન અને અપરોક્ષ જ્ઞાન જે આ બધી વાત જાણે છે તે પરોક્ષ જ્ઞાની પણ એ વાતનો જે અનુભવ કરી વ્યવહાર કર્યો જાય તે અપરોક્ષ જ્ઞાની. મોક્ષ તો અપરોક્ષ જ્ઞાનીને મળે છે, બાકી પરોક્ષ જ્ઞાની જાણ્યા છતાં કરતો નથી, ને વખતે ઉત્કુંડ પણ કરે છે એટલે એવડું પાપ બાધે છે

જાતા, જેમ ને જ્ઞાનના અજેદન અપરોક્ષ જ્ઞાન, તેજ નિર્વિકલ્પ સમાધિ છે, દડયોગ પણ અપરોક્ષ અજ્ઞજ્ઞાન વિના નકામો કસો છે,

પારદર્શિની

(૧)

માયિક પ્રેમ પણ ખરેખરો ક્યારે થયો ગણાય છે કે જ્યારે પૂર્ણ અભેદ, કોઈ પણ બે વ્યક્તિનો, થઈ રહે ત્યારે. આવા અભેદનું રહસ્ય એ છે કે એક વ્યક્તિ થોતાનું સર્વસ્વ બીજી વ્યક્તિમય સમગ્ર છે, સ્વ અથવા અહંભાવ નીકળીને કેવલ નિર્મલ થઈ જાય છે. ખુબી એ છે કે આબુ થવા માંડ્યું એટલે અહંભાવની ઝાંખા પડવા માંડી જ. અહંભાવનાને પહેલે પગથીએ મદાયું જ. શ્રીમદ્વિદ્યારણ્યસ્વામીએ પંચદશીમાં કહેલું છે કે ચત્તુર્લક્ષ્ય મવેત્તત્તદ્ વ્રજૈવ પ્રતિવિંવનાત્ । આવી ભક્તિ થવી એ એક રીતિનો વિરાગ જ છે. કેમકે વિરાગમાં પણ ત્યાગ માત્ર જ સંબંધનો જ છે. એક વ્યક્તિનિષ્ઠ પ્રેમ ધીમે ધીમે સર્વ વિશ્વને સમાન ગણવા ચોખ્ખી બની અહંભાવમાં પર્મવસિત થાય છે. આપણા ધર્મશાસ્ત્રમાંની મૂર્તિપૂજા, સૂફી ધર્મમાંની માથુકળી ભક્તિ, વેદાન્ત શાસ્ત્રમાંની ગુરુભક્તિ, એ સર્વ આવા જ કોઈ વિચારનાં રૂપાંતર છે.

૧. કહ્યો તે ઉદ્દેશ રાખી પ્રથમ માયિક પ્રેમથી વાત ચારંબી છે. પૃથ્વીના મહાન્ જડવત્ પદ્મથીમાં જે યોગાનુયોગથી વ્યવહાર નીમે છે તેને પ્રેમ માન્યો છે.

૨. સંસારમાં પણ પ્રેમ અર્થાત્ માયિક — સ્વાર્થ પ્રેમથી જ ખડો છે. તે જ મા, બાપ, સંસાર સમગ્રમ છે; જ્યારે ખરેખરો અભેદ પ્રેમ થાય છે ત્યારે તેમાંનું કંઈ નથી આમ પ્રેમ પણ માયિક ને શુદ્ધ એવો અહંની પેડે યોગાધિક માન્યો છે એ રહસ્ય છે. શાસ્ત્ર પ્રચુચિકા પણ એવી જ છે; સર્વે વસ્તુમાં તે વસ્તુ છે (સત્,) તે ભામે છે (ચિત્) ને તે પ્રિય છે (આનંદ), એટલા અંશ અહંના જ છે, ને તેનાં જુદાં જુદાં નામરૂપ માત્ર-જગત્-છે, એટલેમિથ્યા છે આમ સર્વ

વિધની સત્તા, તથા પ્રેમારપદતા જ્ઞાને અધીન જ છે. આ પદમાં પ્રેમરૂપ અઘ્રસ્તુતિ કરી મંગલાચરણ કરેલું છે, ને પ્રથમ પંક્તિમાં 'જય જય જય' એમ ત્રણવાર કહી શબ્દેચ્ચારથી મંગલ પ્રાર્થુ છે.

૩. શુદ્ધ પ્રેમનો અધિકારી અને તે પ્રેમનું સ્વરૂપ જણાવ્યાં છે. પ્રેમસ્વરૂપ હેતુની પંક્તિમાં છે કે તે કેવલ અબેદરૂપ છે; છતાં પણ ગહન છે, અટ હાથ લાગે તેવું કે તુરત સમજાય તેવું પણ નથી, એટલે અકલ છે, આવા પ્રેમનો અધિકારી એવા જ પ્રેમમાં તન્મય હોય તે. પણ તેવો તો નિત્ય મળતો નથી. કદાપિ પ્રેમનું નામ દેનાર લક્ષ લોકને જુઓ તેમાં એકાદ મળે તો મળે. મનુષ્યાણાં સહસ્રેષુ કશ્ચિત્તતિ શિવયે યત્તામપિ શિદ્ધાનાં કશિન્માં વેતિ સત્ત્વતઃ ।

૪. એ અબેદ પ્રેમપાનનો આનંદ કેવો છે ? જેથી કદાપિ મરણ થતું નથી એવા અમૃતનું પાન ક્યાં બરોબર આનંદ રહે છે. નહિ કે અમૃતનું જ પાન ક્યું હોય ને આમ થયું હોય પણ તે પાન વિનાએ કેવલ અબેદ જ્ઞાનથી એવું કલ બને છે. મરણ શબ્દ સૂચિત તમામ કલેશ દુઃખાદિ જ્ઞાનીને સ્પર્શ કરનારાં નથી જ; અરે વાસ્તવિક મરણ તેવું નથી જ. મરણ એટલે શું ? મરણનો મહાકલેશ એકદમ સર્વત્યાગ થાય એ જ છે, તો જે નિત્ય થોડો થોડો ત્યાગ કરતે કરતે ત્યાગ કરવા જેવું કાંઈ પણ સંગ્રહી ગ્યો નથી - કેવલ પ્રેમમય અબેદમાં રિયત છે - તેને મરણ આવ્યું જ છે, તે આવવાનું નથી. રામે રામમાં જેમ કાંઈ શીતલ પદાર્થનો સેક ક્યો હોય તેવો છે, કપૂરાદિક સેકથી જે શાન્તિ, આનંદ અનુભવાય છે માટે જ પ્રીતિપાપનો વિવેક અદ્ભૂત છે; ને તેથી જ પ્રેમની યોજના અનેક અને ગહન કરવાનું તાર્પય કે એવા પ્રેમના અનુભવમાં નિરંતર તેની તે વાતના મનનથી મન વિરક્ત થઈ જાય તેમ નથી, પણ એ આનંદમાં ધણી અપૂર્વ - ગહન - અને અસંખ્ય - અનેક જુગીઓ છે.

૫. ત્યારે આવા પ્રેમનું સ્વરૂપ કોઈ જાણે પણ પ્રત્યક્ષ હશે કે નહિ ? હા આધિક પ્રેમ એ તેવું જ વિહન છે. પણ પ્રાણી સમૂહ કરી રહે

‘હે, કેવલ નિઃસ્વાર્થે’ બાલકને મોહોડું કરી આપે છે, એ કાંઈક તેના પ્રેમનો અંશ છે. વળી કારણ વિના પણ માણસ માણસના મનમાં અન્યોન્યભાવ થઈ આવે છે એ પણ તે જ પ્રેમનું પ્રમાણ છે. બ્રહ્મપ્રેમ કાંઈ કલ્પના માને તો તેમ નથી, પણ એ કલ્પના આમ પ્રકટ, પ્રત્યક્ષ, જણાય છે એટલે સિદ્ધ વાત છે.

૬. એક તે કેમ હોય ? મિત્ર સાથે જુદો, બાપ સાથે જુદો, બહેન સાથે જુદો, સ્ત્રી સાથે જુદો એમ જાણીએ હીએ છતાં એક કેમ ? સ્થાનભેદે ભિન્ન જેવો જણાય છે, બાકી પ્રેમસ્વરૂપે તો એક જ છે. બ્રહ્મ માયાને સંયોગે ભિન્ન બાસે પણ તેમ નથી. જુદા જુદા રંગમાં પ્રતિબિંબિત સ્વર્ગ જુદો જુદો જણાય પણ વસ્તુતઃ એક જ વ્યક્તિ છે તેમ સમજવું. એ જ સંસારાસક્ત મનની શુદ્ધ છે કે વિષયવાસનાદિક સંબંધોને પ્રેમ માને છે, પણ તે પ્રેમ નથી. પ્રેમ ગમે ત્યાં હોય પણ તેનો તે જ છે, સંબંધાદિક માત્ર તેની ઉપાધિ છે, તેનો બ્રહ્મરૂપને સ્પર્શ પણ થતો નથી.

૧૭. દુઃખથી પણ એની શક્તિ બેદાતી નથી. ઉલટું દુઃખરૂપી ‘તિમિર’ તો ખરા પ્રેમના તેજને વધતું દીપાવે છે. જેમ કાંઈ સળગતી તાપણીની આસપાસ અધારું વીંટવાથી તે વધારે દીપવા માંડે છે તેમ. બ્રહ્મભાવાપન્ન યાત્રીને, શુદ્ધ પ્રેમીને, સુખદુઃખ વળગતાં જ નથી. આમ બ્રહ્મ અને પ્રેમનું સર્વ વાતે એકથ પ્રતિપાદન કર્યું. ઉભય સ્વરૂપે એક પણ ઉપાધિ વડે અનેક, ઉભયની પ્રાપ્તિ અભેદજ્ઞાનથી, ઉભયનો આનંદ સમાન, ઉભય નિર્લેપ — ત્યારે સિદ્ધાંત કયો કે પ્રેમ ને બ્રહ્મ તો શબ્દ જ જુદા પણ વસ્તુ એક જ છે; ઉભયની કૃતિ, રીતિ, ગતિ, કાંઈ જુદું નથી.

કહ્યું છે કે અતઃ સ્વસ્ય જીવસ્ય મન્યકુન્માનસં જગત્ ॥ પચદશી ॥ એ ખરી વાત છે. ત્યારે હવે માયિક નામરૂપાત્મક જગત્ અને પ્રેમનો વિરોધ જણાવ્યો છે. આ પદ જીવપ્રતિ-કહેલું છે, ને સુદ્ધિતું બોલવું છે.

૧. માયિકસંબંધમાં સાચો પ્રેમ (ખરી અલ્પભાવના) બનતો નથી. કારણમાં કહ્યું છે કે એ પ્રેમનો એવો નશો ચૂટે છે કે પ્રથમ તો જીવવાતો જ નથી, માટે જેનાથી ન જીવવી સકાય તેવા મૂર્ખ હોય તેને, એટલે કે જેને શાસ્ત્રમાં કેવલ માયાગ્રસ્ત ને સ્વાર્થ પરાયણુ પામર જીવ કહ્યા છે તેણે, તે પીવો નહિ. કેમકે અતોષ્ટ તતોષ્ટ થવાનો. માણસ માણસના પ્રેમમાં પણ આવી વ્યવસ્થા સ્પષ્ટ જ છે; એટલે પ્રેમ અલ્પરૂપ હોવાથી માયિક પ્રેમરૂપ હોય ત્યાં પણ પોતાનો મૂલસ્વભાવ ત્યજતો નથી એ જોવા જેવું છે. એ જ પ્રેમ અને અલ્પની એકતા દૃઢ કરાવનાર સાધન છે.

૨. કદાપિ એ નશો કરવો જ હોય તો ક્યારે કરવો ? દુનીયાં, માયા કેવલ ત્યજવી હોય ત્યારે. એ નશાની ધુનમાં તો તને, સ્વાર્થપરાયણુ શુદ્ધિવાળાને તુકસાન છે, તારો સંસાર છુટી જશે; તું પ્રેમી કે વિરાગી કે ત્યાગી કે હકીર કહેવાઈશ અને અલ્પભાવનામાં તન્મય થઈ જશે. ફરી પણ કહ્યો તો માયા અને પ્રેમનો વિરોધ, અને પ્રકારાન્તરે જણાવ્યું વિવેક વૈરાગ્ય જેમાં પ્રધાન છે એવી સાધનચતુષ્ટયીરૂપ અધિકારતું સ્વરૂપ, પણ પામર માણસને વિવેચન કરી બતાવ્યું કે દુનીયાં છોડે તો જ પ્રેમ નહિ તો વાત પણ ન કરવી. જોગ્ય તો અલ્પાનંદનો લાભ, તો એના એ જ શબ્દોથી પ્રતિપાદન કરેલો સ્પષ્ટ જ છે.

૩. પ્રેમ લેવો હોય તો લે, ન લેવો હોય તો ન લે, પણ માયા કે દુનીયાં કે સ્વાર્થ જેને તું વળગી રહ્યો છે તે પણ એના પડે છે. યસ્ય મારા સર્વમિદ વિમાતિ ॥ અપ ૦ ॥ મયિ સર્વમિદ પ્રોત સુરે મનિગ્ગના દ્વ ॥ ગીતા ૦ ॥ ઇત્યાદિ શ્રુતિ સ્મૃતિ પ્રમાણે બધા વિશ્વનો દીવો તો પ્રેમ જ છે, એના વિના કેવલ અધારી રાત છે. તું એ અધારામાં અજવાળું શોધવા

રંગ, રસનો ખેલ ભરેલો છે. એટલે હરદાઈ લોભાઈને એમાં સપડાય છે. કામ, દામ, ને જારી એ તેમાં મુખ્ય લાલચો છે. કામ શબ્દ વડે માણસના મનની સર્વ પ્રકારની કામના, 'દામ' વડે ધનલાલસા, ને જારી વડે વિષયવાસના બતાવી છે. પ્રથમે મનુષ્યની ઈચ્છા વ્યર્થ છે એમ કહી માયાના મુખ્ય સ્વરૂપનો નિષેધ કર્યો છે. છતાં અત્તાની પામર લોક હું કરું છું, મારું કયું થયું, અમુક કેમ ન મળ્યું વગેરે રાગદ્વેષ ક્લેશથી પીડાયાં કરે છે. આમ જ્ઞાન સિદ્ધ કરી આનંદ પ્રાપ્ત કરવાનું મુખ્ય સાધન મનુષ્ય દેહ. તે દેહને દુઃખથી, વ્યાધિથી, વિકારોથી, ખરાબ કરી નાખ્યો, છતાં પણ કુલ મન્યું હોત તો ભલે, પણ આ તો પતંગીયા જેમ દીવાને સ્નેહથી બેટવા જાય છે, પણ સ્નેહ ન પામતાં બળી મરે છે તેમ થયું. એવી જ વ્યવસ્થા માયાનો બીજો ખેલ ધન તેમાં પણ ઘર્ષ. 'જ્યું' કે 'નીચું' નેપા વિના અર્થાત્ ઈશ્વર કે માણસ તરફનો ભય રાખ્યા વિના, અનીતિથી, અન્યાયથી, દગાથી - ગમે તેવા સાધનથી પણ ધન પછવાડે ભમ્યાં ગયો; પરિણામ મૃગજલની પાછળ ભમ્યા બરાબર થયું, ને ઉલટું પાપ વહોયું. બીજી બે ટુંકમાં વિષયવાસના સ્પષ્ટ કરી છે. માણસો બીજાં માણસ પર ઘેલાં બની જાય છે; કેવલ વિશ્વાસક્રિયથી જ, અને પોતાનો છવ પણ ખુવે છે, આવો જે ખેલ જણાય છે, તે જો કેવલ અત્તાની અધારી જ્ઞાનચક્ષુએ બધાઈ ન હોય તો બને નહિ. અહો! વિશ્વાસજન પામર કેવો મૂઠ બને છે? ઈચ્છેલું માણસ પ્રાપ્ત થતાં તેને જ સર્વસ્વ માની લેતી સાચેના વિદ્વાસમાં વખત ગમાડતાં બધું વિસરી જાય છે; જે પથારી પર તે પોતાની પ્રિય વસ્તુ સાચે આનંદમાં છે તે મોત ઉપર દરેલી છે એટલું પણ એને યાદ રહેતું નથી! આવાં માણસ માયા-પાશમાં જ ખુવાર ઘર્ષ મરે છે. જેટલો જેટલો વધારે વિષયભોગ બને છે તેટલું તેટલું મોત પાસે આવતું જાય છે; મોત પોતે વહેલું આવવાથી તેની ધારેલી ગણના - દાઢમાં તો જવાન છીએ, દવણાં જ્ઞાનની વાત ન શોભે, ધરપણમાં ભગ્ન કરીશું - એકાએક વ્યર્થ થાય

છે; આમ હોવાથી જા-દોઆદિમાં વર્ણવેલા અલ્પચર્ચની સ્તુતિ કરી તેને કર્તવ્યરૂપ જાણાવવાનો આ લખવામાં હેતુ રહ્યો છે.

૬. આવી દુઃખમય માયામાં જીવ સુખ કેમ માને છે? એમાં નવાઈ નથી, એ તો કેવલ વિષકૃમિ ન્યાય છે. જીવ પોતે તો પરમાનંદ સ્વરૂપ છે, તેનું અદ્વૈત સુક્ત જીવરૂપ, માયાને આશ્રયે જ બન્યું છે. જાણીતા કીડા જાણીતા જ આનંદ માણે છે; ને તે કીડા જેમ જાણીતા જાણીતા જ મરી પશુ જાય છે તેમ માયાના જીવ પાછા માયામાં જ શમે છે. આવો જીવભાવ બધાવામાં સુખ્ય ઉપાધિ મન છે. આ મન:જીવને માયામાં જ સુખ મનાવે છે, ને જ્યાં સુખ ન હોય ત્યાં પશું સુખ વધારીને બતાવ્યાં જાય છે.

૭-૮. આવા મનનો કેવલ સ્વતંત્ર નિમગ્ન થઈ જાય તો અહ્યાનંદ બની રહે ને માયાનો સ્પર્શ થાય નહિ. આ મનની વૃત્તિ ધણી ચંચલ કહી છે : ચચલં हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्द्वन्द्वम् ॥ ગીતા ॥ આટલા માટે મનને કહેણું છે કે હે મનઝંપી હરિણિ ! આ રીતે દ્વિસાઈ બેઠી છે જતાં શું પલકાય છે - આનંદ પામતી હોય એવી જાણાય છે ! એમાં સુખ ન સમજશ. ગુરુઓ. જ્ઞાનનિષ્ઠ મહાત્માઓ કહે છે કે સંસારના દુઃખ ક્ષેત્રમાં હેરાન થઈ અગણિત જન્મોજન્મ તેવું ને તેવું આમ કરવાથી, પામીશ, એ તારે માથે મહાન ભય છે, માટે સમજ. માટે મોટા ઈચ્છે તો મનરૂપ ઉપાધિને ટાળ.

૯. તે કેમ ટાળે ? હે મન ! તું આત્મારૂપી અહમભણિ થા; અર્થાત્ અહા સ્પર્શભણિરૂપ છે, તેને, મન જે માયારૂપી લોહમય છે તે અડકે તો તુરત જ્ઞાનરૂપી સુવર્ણ બની રહી, જીવ-મન-આત્મા સર્વ અભેદ આનંદમય થઈ રહે. એવા અહમભણિનું તેજ સર્વ-માયાની અધ-કારમય ભલ, મન, જીવ-ને તેજમય, આનંદમય બનાવી દેશે : મન एव मनुष्याणां कारण बन्धनोद्धारोः । वषाय विषयासक्त मुक्तये निर्विदग्गम्यम् ॥ ૫૧ ॥

નીકળ્યો છે, તે ક્યાંથી મળે? જડવાદી, ચૈતન્યને જડનો યોગિક પરિણામ દર્શાવે તે કેમ હોય? ઉલટો કોઈ સ્થલે લાતો તો ખાઈશ, ફસાઈશ, મારગથી આડો જઈશ, જડમાત્રને માની અંધમી થઈ જઈશ, પણ પ્રેમનો દીવો લઈને જ જોવા માંડ એટલે અધાર જ નહિ રહેતાં સર્વ પ્રકાર — અભેદ, આનંદમય જણાશે. આમ પણ દીપાંધકારવત પ્રેમ ને દુનીયના વિરોધ છે, છતાં જ્ઞાનાજ્ઞાન ઉભય એકત્ર જ છે, અરણિમાના દેવતાની પેઠે. બેદુલ્લિ દુઃખરૂપ છે, તટસ્થેશ્વરવાદ પણ આમ ખડિત છે. જગતમાં માયિક પ્રેમથી એક યનારનો પણ સ્વાર્થ અને પ્રેમનો વિરોધ સ્પષ્ટ જ છે.

૪. દુનિયામાંના તમામ લોકે સ્વાર્થરૂપી દારૂ પીધો. એવા કેવલ મત માણસોના આગળ પ્રેમનવાના આનંદવાળો નકામો છે. કેમ કે ધણામાં એકલો છે. દુનિયાં મત હોય તો પ્રેમવાળે ઉન્મત, તેથી પણ વધારે મત થવું, તેની દરકાર કરવી નહિ જ. જે પ્રેમનિષ્ઠ છે, જ્ઞાની છે તે જ્ઞાને પોતાથી વ્યતિરિક્ત જેમ કે દરકાર કરે? દુનિયાં જે કાંઈ તે કહે તેમાં તેને શું છે?

૫. દુનિયાં પ્રેમથી કેવલ વિરુદ્ધ છે, તેવું સ્પષ્ટ ઉદાહરણ — સો નાગાં મળ્યાં હોય, તેમાં એક લુગડાં પહેરેલો નાગો ગૂંથાય; અને નાગાં તો સર્વે — મોહોટાં રાજ્ય જેવાં પ્રતિષ્ઠિત ગૂંથાય. કેવલ સ્વાર્થમય દુનિયાં પ્રતિ કેવલ આનંદમય પ્રેમનો આવો જ સંબંધ છે. આવો નૈસર્ગિક વિરોધ છે ત્યાં કદાપિ પણ સમાધાનની આસા ન રાખવી; કે દુનિયાં સાચી છે ને પ્રેમ એ ભ્રમ છે, એમ પણ ન જાણવું. પરિણામવાદી, નામરૂપાત્મક — માયાની સત્યતા ઠરાવવાનો, આમ પ્રકારાન્તરે દૂરાપાર્સ્ત છે. માયાને જીતેલો નૈસર્ગિક વિરોધ — વિવતરૂપે માન્યો તેથી સ્વાર્થરૂપ મિથ્યા માયામાં પ્રેમ કે આનંદ નથી જ એ સિદ્ધ વાત સમજવી.

૬. જ્યાં અજ્ઞાન — માયા સ્વાર્થ — નો મહા-પ્રલયરૂપ અગ્નિ બળી.

રહ્યો છે, ને જ્યાં તે અગ્નિને વધારે પ્રદીપ્ત કરનાર ભેદરૂપી ધી પ્રતિ-
ક્ષુ રેડાયાં કરે છે, ત્યાં પ્રેમરૂપી તૂલને-છોતરાને, રૂને-બળી ખાખ
ચતાં કેટલી વાર ? આ ત્રણનો યોગ તો કદાપિ બને જ નહિ, એ
વહ્નિ ને એ ધૂત આગળ કેવલ દુઃખરૂપ જ હોય, અર્થાત્ એવા યોગ-
માં પ્રેમ બને જ નહિ ને કુમાર્ગે જ જવાય. જ્યાં સ્વાર્થ નથી ત્યાં
શુદ્ધ પ્રેમ વિરાગે છે, બીજે કહી નહિ. ઉદાહરણમાંના અંશે અંશ
ઉપમેયને અતુલ નથી, કેવલ પરસ્પર વિરોધપ્રતિપાદન જ હજી છે.
ઉપાનિષદોમાં વારંવાર ભેદદર્શિની નિંદા કરી છે : મનસૈવેદમાપ્તવ્યં
નેદ નાનાસ્તિ કિંચન । શ્લોકોઃ ૩ મન્યુમાપ્નોતિ ચ રૂદ્ર નાનેવ પર્યતિ ॥

૭. એ જ ભેદભાવનો નિષેધ બતાવી સિદ્ધાન્ત કયો કે ખરે
પ્રેમ એ જ કે બ્રહ્મરૂપ હોય; આવો પ્રેમ એ જ પરમ મોક્ષની કે
પરમ જ્ઞાનની કે પરમ વિરાગની સમાધિ દશા છે, એવાને જ યત્ર યત્ર
મનો માતિ તત્ર તત્ર સમાધયઃ ॥ વા. સુ. ॥ બને છે. એ ચલા માટે હું હું
એવો ભેદ, નીકળી જાય, તો નિશ્ચય બધે સ્થલે બ્રહ્મભાવ યદ્ય રહે;
માયામાત્ર નાશ પામે અને પ્રેમરૂપ પરમાર્થ પ્રાપ્ત થાય.

(૩)

માયા અને પ્રેમનો વિરોધ સિદ્ધ ક્યાં પહોં, તે માયાનું સ્વરૂપ
કેવું દુઃખમય, અજ્ઞાનમય, અને વિચાર કરતે પણ લક્ષમાં ન આવતાં
કેલેશને વધારવાવાળું છે એ બતાવ્યું છે.

૧-૫. માયા, એ એક જલ રૂપે છે, સર્વ સ્થલમાં પ્રક્રિયી
અર્થાત્ જીવનું જી લઈને તેમાં સ્વપ્નનું થાય એવી રીતે, પંસારેલી છે.
આવી જલ જળ્યા છતાં તેમાં જીવ કેમ રહાય છે ? કેમકે તે જેવી
તેવી જલ નથી, એ તો રંગબેરંગી જલ છે, એમાં વિવિધ રૂપ,

(૪)

માયાનો પ્રપંચ અગમ્ય છે.

૧. હે સંતલોકે ! માયામાંથી નીકળવા ઇચ્છનાર અધિકારી લોક ! એ માયામાં જ મોક્ષને માટે કંઈ પણ શોધશે મા - ભુદા ભુદા પંથ, માર્ગ, સંપ્રદાય માયાનું પાખંડ છે, કેવલ જ્ઞાનમાર્ગ સિદ્ધાન્ત છે, માટે રખે એવી કંઈ વાતમાં ભરાતા. એ માયાનું સ્વરૂપ પણ હાય આવે તેમ નથી. એ તો અનાદિ છે અને અનંત છે. આ સ્થલે અનાદિ અનંત એ જે વિશેષણ કહેવાથી માયાને પરમસત્તા માની જ્ઞાતની પ્રતિદ્વંદ્વી દેશવી દ્વૈતવાદ પ્રતિપાદન કરવાનો ભેશ પણ ભાસ ન માનવો. માયાનું કેવલ અનિર્વાચ્ય તત્ત્વ કહેવાનો જ હેતુ છે, તેની પારમાર્થિક સત્તા સ્થાપવાનો હેતુ નથી. એ માટે જ અનાદિ અનંત છતે પણ અનિત્ય - ખેલ - એવું નામ આપેલું છે, માયારૂપી પડદા પોતાની પાછળથી વિવિધ ખાત્રોને છેક દિશાઓના છેમ પર્યંત ફેંક્યાં કરે છે - એનો અંત ક્યારે આવશે, ફેંકેલાં ક્યાં ગયાં કે ભયં છે, અથવા પડદા પાછળ શું છે એ જેમ નાટકના જોનાર નથી સમજતા તેમ આ માયાનાટકના જોનાર છત્ત પણ સમજવાના નહિ જ.

૩-૪. સાધારણ નાટકમાં જે વસ્તુનો પડદા બને છે તેનાં જ પાત્ર નથી બનતાં, પણ માયા એવી વિચિત્ર, અનિર્વાચ્ય અને ના ધારેલું પણ કરનારી છે કે પોતે જ પડદા રૂપે ને પોતે જ પાછી પાત્ર રૂપે પણ છે, આટલા જ માટે અષ્ટાદિષ્ટનાપટીવત્તી ધ્યાનિક રૂપે શાસ્ત્રો એને જાણે છે. આ પ્રમાણે ન કદી સકાય એવા પાત્ર રૂપે દર્શન આપી સર્વને મોહ પમાડી દે છે. એ એક નટી રૂપે હોવાથી વધારે લોભાવનાર સ્વરૂપે જણાય છે. એનો શણગાર એવો છે કે ચંદ્ર, સુરજ અને અનેક ગ્રહોપગ્રહથી છવાયેલું આકાશ એ બે એનાં જૂથજૂથ અને વચ્ચે છે. ચંદ્ર સર્વ જોવાં એનાં ધરેલું છે. અમુક્ય ભુદાદાર સાડીને

સ્થાને પ્રહોપપ્રહવાણું આકાશ છે. એના હાથ સમુદ્ર છે, અર્થાત્ સમુદ્રના તરંગ જે રાત દિવસ ઉછળ્યાં જાય છે તે એની નૃત્ય સમયની હસ્તચેષ્ટા છે : અને એમ એનાં જુદાં જુદાં અંગરૂપે માનેલા ભૌતિક પદાર્થ માત્ર રૂપી જે આ વિશ્વ (Universe) તે એનું શરીર છે; અને જે મરતાં, જીવતાં, લાગતાં, સંધાતાં પ્રાણી પદાર્થની સૃષ્ટિ જગ્યાય છે તે માત્ર એનો આસોપ્પવાસ છે — અર્થાત્ એવી જન્મમરણની મહાવાત તે કેવલ એના આસ લેવા ચૂકવામાં જ બન્યાં કરે છે; એટલે તેવાં કર્મ બંધન્ય હોઈ શકે છે ને એના મનમાં હીસાબ વિનાનાં છે; આવા સામર્થ્ય અને સામગ્રીવાળી આ નદીનો વ્યાપાર કદાપિ બંધ પડતો નથી, હંમેશાં ચાલ્યા જ કરે છે, ને તેમાં અગણિત જોનારા ફસાઈ પડે છે. વળી પણ ફસાવાનું વિશેષ કારણ છે. આવા રૂપવાળી, ગુણવાળી, શક્તિવાળી છતાં, એનો આંખના ખુલ્લાના ખટકા તથા વિશાસ, તે એવા રમણીય ને મોહક છે કે પ્રતિ વિશાસે ને પ્રતિ પલકારે મહાસમૃદ્ધિ હર્ષ આનંદ એ સદૃજ બન્યાં રહે છે. એની આસ ક્રિયા એ જ જન્મમરણાદિક સૃષ્ટિ, એની આંખના નિમિષ એ જ વિલવ, એમ સૂચવતાં એનું રહસ્ય જણાવ્યું કે માણસો જેને મહોરી વાતો માને છે તે તો માયાના સ્વતંત્ર તથા અપ્રયત્નસાધ્ય વ્યવહાર છે, ને તે એવા વિશક્ષણ હોવાથી એના સંબંધવાળાં સર્વને કોઈ ને કોઈ વખતે અનુભવવા પડે જ છે, છતાં સ્થિર નથી.

૫-૬. અનુભવવા પડે છે એમ કહેવાથી ને માયાને નદી માની અસ્થિર ચિત્તવાળી તથા એકને વળગી ન રહેનારી એવો નિવેદ્યબોધક સૂચવી એમ જણાવવાનું છે કે એના પ્રસંગમાં કોઈ નિત્ય મુખી થનારો નથી, તેમ એ ક્યારે શું કરશે, અથવા પોતે જાતે ખરી કોણ છે એ પણ કોઈ સમજવાનું નથી. જ્યાં મોહોટા સંત અને મહંત, એનો પાર પામતાં યાદી ગયા ત્યાં પામર જીવનું શું ગણું? એમ તો વારંવાર બને છે જે નાટક લખવાનારાં એકવાર હસે, વળી એકવાર

• રડે, વળી એકવાર મરી જતાવે, એક વાર જીવી જતાવે; પણ આ નદી
 ! એવી વિવેકશી છે કે આવા સર્વ ને બીજી બહુ બહુ ભાવના રંગ એક
 જ કણમાં કરી જતાવે છે ! અહો આવો તંત્ર માણસથી કેમ
 સમજાય ? *

૭. જે વડે આવી નદીકાંથ માયાની પણ સના પ્રવર્તે છે તેને જ
 શોધો. જેનાથી આ નદીનો ખેડ સમજાય તે જ વાત મનમાં ધારણ
 કરો, કેમકે એ વિના એ હાથ ધરાવી કે દુઃખ સુખમાં સપડાવતી
 અટકવાની નથી. એટલા જ માટે એ મહાવરણને સમજવી એ જ ખરો
 અનામય રાગ, દુઃખ વગેરે, વિનાનો — માર્ગ છે. આમ બ્રહ્મજ્ઞાનનો
 ઉપદેશ માયાના આધારરૂપે કરી માયા ને બ્રહ્મનો સિદ્ધાન્તમાં કલા
 પ્રમાણેનો અભેદ શુદ્ધાધિકારીઓ તરફ કાંઈકે બેંગ દ્વારા સૂચવ્યો.
 એ અભેદ મંદાધિકારીને માટે સ્પષ્ટ રીતે આગળ જણાવવામાં આવશે.
 આવો અભેદ કાંઈકે રૂપાન્તરથી પૂજ્યપાદ શ્રીમત્કંઠરાચાર્યે પોતાની
 જ્ઞાનદલહરી વગેરેમાં જતાવેલો છે.

(૫)

માયાનો તિરસ્કાર કરી બ્રહ્મનિષ્ઠ થવું એવો સિદ્ધાન્ત સાંખ્ય
 એકદમ વિરાગમાં નિમગ્ન થવાય છે; પણ તે ચિરકાલ મનન કર્યા વિના

* જડ પદાર્થનું અનિર્વાચ્યત્વ જાણવામાં, તેના નિયમ તથા તત્ત્વસાર
 તેની કૃતિ પણ અજ્ઞાન ને અજિત્ત્વ ક્યાં. પાશ્વત્ય વિદ્યામાં “મેટર”નું સ્વરૂપ
 કહ્યું છે, તે આ વિચાર સાથે મેળવી લેવા જેવું છે. ગ્રંથથી અનિર્ભ આપું
 જડતત્ત્વ જડાર્થને પુરુષપ્રવલનો પદ્મ અવકાશ કર્યો જે ચૈતન્યશાળ જ્ઞાન-
 બ્રહ્મ-નિત્ય, એકત્ત્વ તથા સર્વવ્યાપી, ને સર્વાધાર છે તેને કાર્યકારણનો —
 પ્રારબ્ધનો — નિયમ સ્પર્શ પણ કરી શકે નહિ. ને નિયમનું સર્વજન જડતત્ત્વ
 પર છે, એટલે જ્ઞાનજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાં તો પુરુષપ્રવલનો સ્પષ્ટ અને સિદ્ધ
 અવકાશ રહે છે. જુઓ ગીતાનું, અધ્યાય ૧૩ શ્લોક ૨૮-૨૯ તથા અધ્યાય
 ૧૮ શ્લોક ૧૪ થી ૧૭.

સ્થિર થતો નથી. વળી રાગ પેદા થઈ માયામાં ભળાય છે. કોઈ વાર મહાકષ્ટ - વ્યાધિ, દુઃખ, વિયોગ - અનુભવાતાં પણ ત્યાગબુદ્ધિ થઈ આવે છે.

૧-૩. માયાને જીવનું કહેવું છે. હજી પણ જીવભવ બન્યો રહ્યો છે, એટલે તોમસ અંશ છે, માટે જ આ વર્ણન સ્થૂળત્યાગનું છે. નિશ્ચય તો થયો છે કે બ્રહ્મભાવમાં આનંદ છે, પણ હવે માયાને મૂકતાં મનમાં વિવિધ ભાવનો ઉદય થાય છે. કહે છે કે હડીલી ! મેં જેવો બ્રહ્મભાવ જાણ્યો છે તેવો જ જાણી મારી સાથે એક ન થઈ જનારી ! તું હવે - બ્રહ્મ જાણ્યા પછી - મને વળગવા આવે છે, ને મારી સાથે હું નથી રાખતો માટે રુવે છે, મને આકર્ષે છે, તેથી હવે શું વળવાનું છે ? તારી હુઆઈ મારા સમજવામાં આવી છે, એટલે હું હવે ફસાવાનો નથી. તું એવી નહારી છે કે મારા જેવા અગણિત લોક તારી પાછળ રાતદિવસ ફર્યા કરે, ને તારી મહત્તા જણાય, એટલા માટે સર્વને તું જુદે જુદે રૂપે જણાયાં કરે છે; એટલે તને ખરે રૂપે ઝોળખ્યા વિના સર્વે તારી પાછળ ભર્યાં કરે છે; જે નામરૂપાત્મક માયાખંડ પામર હશે, તે તારામાં ફસાશે બાકી હું તો તેવો નથી એટલે મારી હવે આશા રાખીશ નહિ. હું તે બ્રહ્મરસમય - રહ્યો વૈ સઃ - બ્રહ્માનંદરૂપ છું, ને તું તેથી કેવલ ઉઘટી છે - રસમૂત્રી છે; આવી એ વિરુદ્ધ વાતનો મેળ કદાપિ પણ થવાનો નથી - આપણો યોગ હવે થનાર જ નથી. લોકિક પ્રેમમાં પણ આવી વાત સહજ સમજાય તેમ છે, તો પરમબ્રહ્મરૂપ મહાપ્રેમમાં આવી વ્યવસ્થા રહે એ વિચારવા જોગ રહસ્ય છે.

૪-૫. મેં તારે માટે દુઃખ વેઠવામાં પણ બાકી રાખી નથી. છતાં મને શું મળ્યું ? કંઈ નહિ. મેં જેમાં મારી મહત્તા મનાય એવું મારું મૂલબ્રહ્મ સ્વરૂપ તે તારામા ભળીને મેં જોયું, ધરખાર પણ ત્યજ્યું અર્થાત્ બ્રહ્મમય જગત્ એ મારું ધર તે મૂકીને મેં તને એકલીને જ મારું ખરું રચાન માન્યું; મિત્ર, સર્ગ, સહાય કરનાર સંબંધી એ

સવે પશુ ત્યજ્યાં; અર્થાત્ વિવેક વેરાગ્ય, શમાદિ સંપત્તિ વગેરે મારું ખરું સ્વરૂપ બતાવનાર સાધન તેમને પશુ મેં તારામાં લીન થઈ ગયુકાયાં નહિ; આટલું આટલું છતાં જે આનંદનો રંગ મને હાલ લાગ્યો છે તે તને લાગ્યો નહિ, તું આનંદમય જણાઈ નહિ, - કદાપિ તારે એમ કહેવાનું કાલે કે આનંદ, હું મારા રૂપ વિના બીજો સમજતી નથી, તો તેમ પણ નથી. આ મારા દિલમાં આનંદ જ ઉભરાઈ રહ્યો છે તે જોઈને તો તે રૂપ બનવું હતું. મારા મનમાં તો આનંદ વિના છે જ નહિ, ને તે ઝીલનાર તું તો ફરી નહિ, ને બીજું કાંઈ મળતું નથી એટલે નકામો હલકયાં જાય છે. બસ એ આનંદ જ અમને તો સુખરૂપ છે, તારું હવે કામ નથી.

૧-૭. ત્યારે ઉપસંહાર કરે છે કે, આવો વિરોધ સિદ્ધ થયા પછી સંબંધ ચાલવાનો નથી. તું રસમય, પ્રહમમય બન, મારી સાથે જાળિન થા; ને એમ ન હોય તો મને જવા દે—મને રસ—આનંદ—પ્રહમનું એવું તન્મય જ્ઞાન થયું છે કે હવે મારાથી તારા સામું પણ જોવાય તેમ નથી; કેવલ એ રસમાં જ આનંદ, સુખ છે. તું જાણે કે હું એ રસના રૂપનો તને બોધ કરવા બેસું તે પણ ન જાણતી, કેવલ અજ્ઞાનમય અનધિકારી સાથે કાણ માયું ફાડે ? તેમ ખરું રસરૂપ—પ્રહરૂપ—સમજાવવું, ને તે આવી માપાનો, એ કાંઈ સરલ વાત છે ? માટે હું—જીવ—જે હવે રસમયિ—ત્રેપ્ત આનંદરૂપ પ્રહમ, મણિની પેઠે પોતાનો સ્પર્શ કરનારને પણ સુવર્ણમય—આનંદમય—બતાવનાર થઈ ગયો છું તે, રસનું રૂપ તો શું કહી બતાવું ? પણ એટલું તો નિશ્ચય કે તે રૂપમાં તારો સમાવેશ નથી, તું તો ચાલી જ જા.

સ્થૂલત્માગતું સ્વરૂપ આમ પ્રહમબોધ પામેલા જીવે દેહ સુધી જણાવ્યું છે. પોતે પ્રહરૂપ થયો છે, માયા ત્યજ્યા યોગ્ય છે, દસ્યાદિ

નથી, એ જાનમા ફમેલા ઝાઈ પછી છૂટ્યા નથી કે છૂટવાના નથી. કોઈ પક્ષી એ જાનમા ફસલા ઉડી જાય તો બચે, પણ તેને નથી. ઉડીને પણ નીળવાનું નથી પાછું એ જાનમા જ પડવું પડે છે, મમ્કોવાદિનો તે જાનની આગળ પાછળ ઉત્તરથી ન સમાય એવો લેવો. મારું છતાં કદાપિ વગી પડે તેવો નથી ગ્રહસ્થ કે સદજ વિગમ જાના મમ્કોવાદિનું જુદાં હસાવે છે, ને તેવા વિરાગી ત્યાગી જણાય છે, પણ ખરા અધિભરી નથી. તું ખગ વિરાગવાળો છે એમથી ઝાઈના બન્યાની પણ વાત જાણી નથી, કેમકે યુગે યુગે ભાગ્યે બેચાર બચતા હોય તો, બાપી ઝાઈના બન્યાનું સામાન્ય રીતે પ્રસિદ્ધ નથી. મહુના જન્મનામંત જ્ઞાનવાન્માં પ્રવચત. વાસુદેવ સર્વમિતિ સ મહાત્મા મુર્ત્યમ ॥ મીતા ॥ એમ જ પોતાનું જ્ઞાન જુનીને લાખો અગ્રણિત લોક પચી ગયા છે, એમાના એમા એવા કુખ્યા છે કે કોણ હતા ને મ્યા ગયા તે પણ જણાય નથી ને કેવા વગી એવું જ્ઞાન ખોયા છતાં એ ખોયેનું જ્ઞાપણ એમા ને એમા જ શોધવા મળ્યા, અર્થાત્ માયાને આશરે હી ધર્મ અનાવનાર સ્વાર્થી આચાર્યો થયા તે પણ એમા એવા પચી ગયા કે તેમણે જે વાત શોધવા માગી ને જડી એમ માની, તે તેમને પણ વાસ્તવિક જડી નહિ. અખો પણ એ જ મહે છે કે “અખા એ અધારો કુલો અધરો ભાગી ઝાઈ નવ મુલો, એમું ચાપ્પુ, ખીજો દણે, એમથી આપને અદકો ગણે.”

૩ ખરા અધિભરી પ્રેમનો નગો પણ કાથે ધુટી રમડીને ખુમ પીએ છે તેને નિત્ય દણે દણે નવા નવા આનંદ સમજાયા આવે છે એવો ખરો પ્રેમ પીધેનો માણસ તો આખા જગતમા પોતાના રૂપનો આનંદ લે છે, અને એવા પ્રેમની ખુમારી તારી આખમા ચડેલી જણાય છે મારે જ ■ ખરો અધિભરી છે એમ્યમિનિન પ્રેમથી સર્વ પ્રેમનો માર્ગ પણ આમ પ્રમાણતરે મુક્યો છે

૪-૫. તું જ્ઞાન પામી જાલેશે યઈ રહ્યો છે, તો શું તું તારા કોઈ, શુરુ, રેતેહી, સંબંધી પ્રેમસ્થાનને કે કોઈ વસ્તુ પદાર્થ કોઈ શોધે છે ? આમ હોય તો તારો સ્થૂલ ત્યાગ પણ નકામો જ છે; કેમકે તું જે માયાને દૂર જવા કહે છે તેને જ વળગવા દોડે છે. એવું હોય તો તારા બોધમાં ધૂળ પડી આટલો સ્થૂલ ત્યાગ મુધીતો પણ તારો બોધ રદ છે : ન નિરોધો ન ચોત્પત્તિનં વન્ધો ન ચ સાયકઃ ન મુમુક્ષુર્ન વૈમુક્ષ્ય હત્યેવા પરમાર્થતા ॥ ૫૫ ॥ ખરું શોધવાનું એ નથી, પણ આત્મસ્વરૂપ છે. એ વિના બીજું ન શોધ. એ બોધ યઈ સર્વોત્તમ ભાવ થયો કે તમામ વાત જડશે, અને એ વીસરી જઈ બીજું બીજું બધા લોક શોધે છે માટે જ હેરાન થાય છે એક જાનથી સર્વ વિજ્ઞાનના પ્રસંગે હાન્દોગ્ય એ જ નિર્ણય છે : કયંકેન મુત્પિદેન સર્વં નૃમય વિહાતં મવતિ વાનારમણ વિકારો નામભેદ મૃત્તિકેત્યેવ સત્યમ્ વગેરે. સામાન્ય લોક જે દુઃખ વેઠે છે તે ખરી વાત મૂકી ખોટી શોધવાથી જ. પણ સર્વે અહો ! કેવા ભમે છે, કષ્ટ વેઠે છે, હાથ મારે છે, ને પરિણામે શુદ્ધ ઠેકાણે આવતાં રહે છે ! આમ કોઈ આમાં, કોઈ પેદામાં, એમ લોક અગણિત વાતમાં અગણિત રૂપે આનંદ કર્યો છે, તે બધા ક્લેશમય ને વ્યર્થ છે.

૬-૭. આવી શંકા વારંવાર બને છે કે જ્યારે સર્વત્ર બ્રહ્મભાવ થવાનો ત્યારે વ્યવહાર નીચે નહિ; કેમકે તે વ્યવહારનો કર્તા કોઈ રહેતો નથી, તેમ સર્વ બ્રહ્મભાવ થવાનો સાક્ષી પણ કોઈ કરતો નથી. એટલે આવી વાત કરવી અનુભવવિરુદ્ધ છે. આ શંકાનું સમાધાન એમ છે કે સર્વ બ્રહ્મભાવ અનિર્વચનીય છે, તો તેનું નિર્વચન દ્વિત્વાવ વિના બનતું નથી, માટે દ્વિતાશ્રય કરીને સર્વ ઉપદેશાદિક પ્રવર્તે છે, બાકી વસ્તુગતિ તો એ જ છે કે એવું બને છે, તે જોને બને છે તે સમજે છે. બીજાને કહેવાય તેવું નથી. જુદાદરણ્યકમાં એ જ કહેવું છે કે ચત્રતત્ત્વ. સર્વમાર્મવામૂત્ત તત્ત્વ કેન ક વસ્તેત્ એક પાશ્ચાત્ય તત્ત્વચાની પણ કહે છે :

“In relating my individual self to an outward object, I at the same time necessarily presume that the two, I and the object are entirely distinguishable as terms in the relation, but there is a wider unity in which are both alike embraced”

—JOHN CAIRD.

હું નાનો બાલક હતો ત્યારે મારું તારું એવો એક હોઈ કામકોધાદિ વિકારથી ક્યેશ પેદા થતો નહિ, એટલે તમામ વાત છે તેની જ જણાતી, પણ જેમ જેમ વર્ષ વધતા ગયા, જેમ જેમ સસારની આડીઓ બધાતી ગઈ, પરણ્યો પ્રભ થઈ, વગેરે જવાબદારી વધતી ગઈ, તેમ તેમ અવગુણ જ્ઞાન વધતું ગયું — આ મારું, આ પારડું, મારાને માટે ગમે તેમ કરી મેળવી આણવું, પારડાનું ગમે તે યાઓ આવો વ્યવહાર ઉચો આવી વાતનું એક નામ કહીએ તો એ જ કે પરભાવ-પારડું પોતાનું એ છુદ્ધિ, બધાઈ, એનું જ નામ મન તે ખરેખર ધણું જ સ્વાર્થી ને તેથી કેવન અનાચારી તથા ખરું જ્ઞાન ગમે તેમ કરી પણ જુનાનનાર — કુક થઈ પડ્યું, ભાઈ! ત્યારે ફરી બાલપણ કયા ગયાથી મગે ? ઉત્તર તો સ્પષ્ટ જ છે કે કહી પણ જવાથી નહિ પણ વચ્ચમાનો કુડો ખેન બનાવનારું જે મન તેને હિરાડી દેનાથી જ મગે આ દુનીયાઈપી પોથી વાચના વાચતા એ મન બધાણું છે, તો એ બધું ભણેનું હવે જુનાના માડ અને એમ કરતા માથે પગીયા તો આવી જશે એવું એ કામ દુષ્સાધ્ય અને મ્હિન છે, પણ આટલો મનનો ખેન છે એમ વિવેક કરી તેને વીસાર અને સ્વપ્રમથ જ્ઞાનમાત્રમા લીન થા, — એટલે જે સુખ શોધનામા જણું જગત્ત એવફૂર બને છે, તે સુખ ખરે રૂપે તને પ્રાપ્ત થશે — ને એ પ્રાપ્ત થયા પછી કદાપિ ટગશે નહિ, પછી કર્તા બોક્તા એ શ્રમ નિવૃત્ત થયાથી તને પાપ પુણ્ય અડનારા નથી, કે તેને લેઈને તારા સુખમા કદી વધધા થાય મિથતે

હૃદયમચિરિહ્યન્તે સર્વસંશયાઃ । ક્ષીયન્તે चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टेः
પરાવરે ॥ મા. ઇ. ॥

(૬)

અરે! સાત્ત્વિક બોધ અને સાત્ત્વિક ત્યાગની પ્રક્રિયા જાણ્યા પછી, ને તે અનુભવમાં આણવા પછી માયા રહેતી જ નથી. પોતાની પ્રેરણા આલવા મરડે છે.

૧. જે મન માયાનું જ બનેલું છે તેનું બોલવું છે કે અરે! માયા! તારું ને મારું દીક્ષ એક ચક્રું છે, હું તારા રૂપ જ છું ત્યારે હવે તું હું તને ત્યજવા માંડું છું એમ સમજી ખીન્નમર્ષને શા માટે દીક્ષ પાછું ખેંચી મને દુઃખી કરે છે? હું તને ત્યજવું નથી, મારે તો તને ત્યજવાનું દિલ પશ્ય નથી, પણ શુભ મહાજ્ઞાનમાં પડી મને એમ કરાવે છે તે મારે દોષ નથી. તારી આંખોમાંની મીઠી ખુમારી પાને જ હું શુકું છું તો તું તારાં નયન હવે મારા પરથી કયાં ફેરવી લે છે?

૨. હું તારા પર જ દીવાનું છું, તારા વિના બીજી કોઈ વાત મારા ધ્યાનમાં નથી. આવો કેવલ તારામય થઈ રહેવારૂપી આસક્તિનો મધ તે જ મને પાયો છે, કે જેને લીધે તારા વિનાની અર્થોત્થાના-દિકની વાત મને સુજતી નથી, તો હવે તારે કાવે તેમ કર. મારે તોયે તું, ને શુભાદે તોયે તું. હું તો તારે શરણુ છું — ને શરણાગતનું રક્ષણુ કયું એ સર્વનો, ને તારાં જેવાં સમર્થનો ધર્મ છે. માટે ગમે તેમ કર પણ મને શુભાગ્રા વિના ચાલવાનું નથી.

૩. મનની આવી આસક્તિ રહ્યાં જ જાય છે, પણ જ્ઞાન ચતાં તે મનનો સમૂલ નાશ થઈ જાય છે, મન માયાને વળગવા પાછું એ તરફથી પણ માયાએ હાથ ધર્યો નહિ; ત્યારે નિરાશ થઈ કહે છે. અરે! તારી ને મારી પ્રીતિને ધિસ્તર છે! તું શું વિચારી રહી છે?

તમામ પાસાથી મન નિરાશ થાય છે ત્યારે દરે છે, ને માયા તે સ્વપ્નમય જ છે એમ થોડું થોડું સમજવા માડે છે. 'અરે માયા! તું હોડે આંગળી મૂકી તું વિચારી રહી છે! માયાને અત્રે છેક સ્ત્રીના રૂપે વર્ણવવામાં રહસ્ય એવું છે કે મનમાંથી સ્ત્રીલાલસા બહુ મોડી અને મુઠ્ઠેલીએ છુટે છે. પરમાર્થમાં તો માયાને સ્ત્રીરૂપ કલ્પવાનો હેતુ તેની પુરુષ અથવા બ્રહ્મને અધીનતા જણાવવાનો જ છે.

૪. માયા આ પ્રમાણે સ્તબ્ધ રૂઢિ જવાથી તેનું માથું ઝુકીને પડવા લાગ્યું, તેવામાં અલક, લટ છુટીને તે જોવા મારી, એટલામાં તો એ વિજળીની પેઠે ઝંખાઈને, જાણે લગ્નવાઈને જ હોય નહિ, તેમ નાસી ગઈ. જેમ મન પાછું હાંપું ગપું તેમ, માયાના અંશ એક છુટવા લાગ્યા અને પરિણામે આખી અદસ્ય યઈ ગઈ. મનોધર્મ કેવો દુષ્ટ છે? આટલે સુધી માયા અદસ્ય થયા છતાં પૂછે છે ક્યાં ગઈ! હજી પણ માયાના ચક્રથી ચપેલી જમણા ટળતી નથી! ઉલ્ટે મન મરણ પામે છે! અર્થાત્ જ્ઞાનમય આત્મામાં લીન થાય છે, ને એમ થતાં માયા અને બ્રહ્મનો પણ અભેદ સમજાય છે, બ્રહ્માંડ એડી ઊઠીને, માયા તો બ્રહ્માંડ રૂપ જ છે, જધો બ્રહ્માંડનો એવ એનો જ છે, ને તે બ્રહ્માગ્રિન છે, એટલે બ્રહ્મમય છે.

૫. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, વગેરે દેવાદિક તે તું હોય ત્યાં સુધી છે, પરમાર્થમાં સર્વ બ્રહ્મ છે; હવે તો હું મન, - તું - માયા, - અને બ્રહ્મ એ ત્રિપુટી જ્ઞાન, જ્ઞેય, જ્ઞાતા - સર્વે એક છીએ - આવી જ નિર્વિકલ્પ સમાધિ સિદ્ધ થઈ છે. આ જધો એક ખરા પ્રેમની, બ્રહ્મની લીવાનો જ છે. લોકવત્તુ લીલાકૈવલ્યમ્ એ બ્રહ્મસૂત્ર ઉપરના શ્રીમચ્છંકરાચાર્યના લાધમાં પણ જગત્સર્જિતું આવી જ કોઈ અહેતુકે સ્વાભાવિક લીલા-રૂપે વર્ણન છે. મનોનાશ થયા વિના પરમજ્ઞાન કે બ્રહ્મભાવ મનતો નથી. પોતાના પ્રિય જણેલા અંશ ધીમે ધીમે ત્યજવાથી જ મનનો સમૂહ નાશ થઈ રહે છે, એ રહસ્ય છે, યોગમાર્ગે પણ કુંડલીના પ્રભોધ પર્વતની મુખેલા નાડીમાં ધારણા બને તો મનોનાશ રપટ જ છે.

૬. આમ મનોનાશ થઈ, બ્રહ્મભાવ હિંમ્ય પામ્યો અને દેવ, ધર્મ, કર્મ વગેરે વ્યવસ્થા બ્યથ કરી ત્યારે આવું માનનારો તે નાસ્તિક કે આસ્તિક, કોણુ? એમ સમજાયા પછી પોતે કોણુ એમ જાણવાની પણ એવા જ્ઞાનીને દરકાર નથી. અને નાસ્તિકવર કહો, કે આસ્તિક કહો, ગાંડો કહો પણ મારે તેની ચિંતા નથી, આવી સિદ્ધ વાતમાં નાસ્તિકતા કે આસ્તિકતા કે ગાંડપણુ વગેરેનો આશય કરનારને માટે મારી વાત નથી, પણ હું-ચાતા, તું-જેય એ સર્વે એક છે, એવો મમં સમજનાર, એવો બંગ જોળીને પકડી લેનાર, અધિકારી માટે છે. તેવા તો વિરલ જ હોય છે.

(૮)

આ પ્રમાણે માયાનું જુદા જુદા પ્રકારે વર્ણન કરી હવે તે માયાનું સ્વરૂપ તથા તે માયાનો ભાગ યથાર્થ સમજાયા પછી ખરો વિરાગ કેવો થાય છે તેનું વર્ણન આપે છે.

૧. જ્ઞાની કહે છે કે હું વેરાગી જ છું, ભગવાં હુગડાં પહેરવાથી થયેલો નહિ, દીક્ષા લઈ અમુક સમ્પ્રદાયને વળગેલો એવો નહિ, કે નહિ ફક્ત થોડા વખતથી થયેલો, પણ અનાદિ કાલનો, જ્યારથી જન્મ્યો ત્યારનો વિરાગી જ છું. રામ અર્થાત્ સર્વમાં રમી રહેનાર પરબ્રહ્મ તેમાં જ લીનતા થઈ છે, ને તે અચલ, કદાપિ ટળે નહિ તેવી થઈ છે, એટલે બીજી વાત મિથ્યા છે. સર્વ વાત તેને જ અધીન છે, ને તેમાં હું સ્થિર છું એટલે બીજી વાતનો વિરામ સ્વાભાવિક જ છે. મૂલ બ્રહ્મ-સ્વરૂપ કશાથી રાગ પામેલું છે નહિ, સર્વદા વિરાગી જ છે.

૨. આ જગતમાં જે વખત આવવું થયું તે વખત મારી સાથે આ શરીર વિના કાંઈ હતું નહિ, તેમ જન્મામાં પણ તેનું જ થવાનું છે, તો મારું મારું માની લીધેલું તો કાંઈ પણ મારું નથી, માટે જ મિથ્યા વચલી જાણ, તે મિથ્યા છે, સ્વપ્નવત્ છે, ત્રિકાલમાં સ્થિર રહે તેવો નિત્ય નથી. માયાનું સ્વરૂપ કહેતાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે કે બધ્યષ્ટાદીનિ મૂળાનિ વ્યક્તમય્યાનિ મારત્ત । અવ્યક્તમિચનાન્યેવ તત્ર

કા પરિદેવના ॥ ગીતા ॥ માયા કેવલ વ્યક્ત-મધ્ય જ છે, કેમકે બૂત અને ભવિષ્યમાં ન છતાં કેવલ વર્તમાનમાં જ તેની સત્તા મનાઈ છે. આમ માયા નિત્ય નથી, ને પોતે તો વિરક્ત જ છે, ત્યારે પૂછે છે કે હે સંતો ! હે જ્ઞાનના શુદ્ધ અધિકારીઓ ! તમે કદાપિ કદાપિ ચક્રીને માયા પર પ્રેમ કરી જાઓ છો, તે શા ઉપર કરો છો ? એનો સ્વભાવ તો નિત્ય નથી, એ તો ધડીમાં સામે હોય ને ધડીમાં સાજી થાય છે; આવી મિથ્યા વાત પર મમતા કેમ કરો છો ? તમારું નિર્મેષ સ્વરૂપ જ ઓળખી વિરક્ત રહો.

૩. દુનિયામાં વ્યક્તિનિષ્ઠ પ્રેમ, માણસને હેરાન કરે છે, જેવો પોતાના સ્વાર્થ પર પ્રેમ હોય છે તેવો બીજા પર નથી હોતો, પણ તેથી તરત જ ઉતરતો પત્ની પર હોય છે. એ પણ કેવલ સ્વાર્થની સગી છે, એને જ માટે, એની પ્રજાને માટે, કાળાધોળાં કરવાં પડે છે, એમ એ તો માણસની પછવાડે કષ્ટરૂપ થઈ પડી છે, આમ વિચાર કરતાં કદાપિ પત્નીનો સ્વાર્થ સમજાઈ તેના પર વિરાગ આવે, પણ જેણે આપણને જન્મ આપેલો અને જેના હાથમાં ઉછરેલાં તેના ઉપરનો રનેક કેમ તૂટે ? સર્વે સ્વાર્થનું સમુદાય છે. ક્યારેક લાવે તો દીકરો નહિ તો પયરો એ લોકપ્રસિદ્ધ છે, કેવલ નિસ્વાર્થી જણાતાં માખાપ તે પણ સ્વાર્થ સાધે !

૪. લખવાનું તાત્પર્ય એમ નથી કે પત્ની, મા, બાપ, વગેરેને ત્યજીને નાશી જાઓ; પણ તે જ તમારા પરમએવનું સ્થાન છે, એમ જાણી ભુક્તાવામાં ન પડો. એ બધાં માયાનાં બંધન છે. તેની ઉપાસનામાં આસક્ત ન થાઓ, પણ ખરો પ્રેમ પૂર્ણપુરુષ પર ધ્યેયમાં બધે કે મોક્ષ થાય. આવાં સંબંધોમાં કદી ને કદી એવો અનુભવ જરૂર થશે કે જેથી મન ચીરાઈને મરી જવાય, પણ કોઈને કહેવાય નહિ, કાંઈ ગમે નહિ; આમ પ્રત્યક્ષ અનુભવ થઈ, વિચાર કરતાં માણસો ખેલ નકામો જણાવાથી મન ગભરાઈ રહે ને શું સાચું તે શોધે, પણ તેને કોણ

ખતાવે ? આમ જ્યાં બીનર દાર્ઝુ ત્યાં એસડ કેમ લાગે, અને સાચી વાત ક્રેણુ ખતાવે કે જેથી એ બીતરમાં આનંદ ઉદય પામે ?

૫. માતાપિતાદિક કદાપિ સ્નેહ જાણે ન લાગે, પણ પોતે પસંદ કરી સમાન શીલ વ્યસનવાળો ખરો પ્રેમી મિત્ર કયો હોય તેનાથી કેમ છૂટા થવાય ? તેજ તમારો ઈશ્વર એમ સમજનામાં બૂલ છે, તે પણ માયામય જ છે. તેઓ પણ માયાના સંગી છે, પોતાની વાત પર રોકાયેલા છે, હુંપદ લગતા નથી, તન્મય થતા નથી, ને સર્વદા આ મારું, આ મારા મિત્રનું એમ માની જુદા ને જુદા રહી સ્વાર્થભુક્તિ ખતાવે છે ને સ્વાર્થપરાયણ હોય છે. વળી અહંપદયુક્ત પણ હોય છે કે તાગ મનની ખરી જેવી હોય તેવી સમજતા નથી ને તારે તો તારા મનમાં જ અટવાવું પડે છે, વળી પોતે જ ગદ્ગદ એમ સમજી તને મૂર્ખ પણ ખનાવવા ચૂકતા નથી. તે મિત્ર કેમ ગણાય ? એમાં પણ આસક્તિ હોવી મિથ્યા છે.

૬. સત્ય એટલું જ કે પ્રેમ જો કરવો હોય તો ખત્ર સાથે કરો, અનિત્ય વસ્તુઓ સાથે ને માયિક પદાર્થો સાથે ન કરો. તેની પ્રક્રિયા એ છે કે યાવદ્દેવ પર સમાન પ્રેમભાવ માનો, સર્વને પોતાનાં જાણો, ને એ સર્વાધાર ઈશ્વર પર—આત્મારામ પર પ્રેમ રાખો. વેદ, પુરાણ વગેરે શાઓનો તેમ જુદા જુદા મહાત્મા અને આચાર્યોનો એ જ વારતવિક અનુભવ છે. ખરો આનંદમાર્ગ એજ તેમણે શોધ્યો છે. તમે પણ તેમ ક્રમે, ને તેમ કરતાં કદાપિ માયાના છવ ખોટું સારું કહે, કીર્તિ નિંદા ગમે તે કરે, તો તેની લેશ પણ દરકાર ન કરો. કર્તવ્યથી ચૂકા નહિ, પણ તેમાં જ આસક્તિ ને યાઓ. જે જાની છે તે કર્મણ્યમિષ્ટવૃત્તોડપિ નૈવ કિંચિત્કરોતિ સ. ॥ ગતા ॥

૭. ધર સાચવવું ને હરિભજન કરવું. આમ હોય જ નહિ, કેમકે જેને હરિ ઉપર ખરો પ્રેમ છે તે હરિ વિના બીજું દેખતો નથી,

ને હરિ તો સર્વત્ર છે, ત્યારે આ મારું ધર ને આ હરિ એવો ભેદ ભાવ ક્યાં રહ્યો ? મોક્ષ કેવલ અભેદનો અનુભવ કરવામાં આવે છે.

. આ કડીમાં સર્વે દૈતવાદીઓના ખંડનની મુદ્દમ યુક્તિ કહી છે.

૮. ત્યારે ખરો ભક્ત, ખરો પ્રેમી, ખરો જ્ઞાની કોણ ? ખરા પ્રેમી, જ્ઞાની, તો એ જ કે જે વિરાગી છે. જે પોતાના પ્રેમસ્થાન — શ્વહ — સિવાય બીજા તમામને જાણુતા સરખા પણ નથી, બધું પ્રેમસ્થાનમય દેખે છે, મારું તારું એ પરથી વિરાગ પામ્યા છે. ભેદ એ શબ્દ સમજતા નથી. જેઓ રાગ અર્થાત્ પ્રેમ, અને વિરાગ — ત્યાગ — એ બેને એકરૂપે ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે — નથી સમજતા તે તો દુનિયામાં બીજા માગવા માટે વેપ ધરનાર વેરાગીઓ છે. ખરા વિરાગી તો પ્રેમી જ છે; કાંઈ પર પ્રેમ ન રાખતાં સર્વને ત્યજીને નાસનાર વિરાગી નથી એ તો કેવલ પેટને માટે ભમનારા છે.

૯. આ પ્રમાણે હોવાથી સિદ્ધાન્ત કે નિર્વિંકાર પરમાત્મા એ જ પરપ્રેમાસ્પદ છે; તેનો પ્રેમ કરનાર મણિરૂપ અધિકારીઓને લોક પથ્થર રૂપ ગણે તો પણ ભલે. એમના કહેવા ઉપર તે પ્રેમનો સંબંધ નથી.

(૯)

વિવેક, વિરાગ, શમાદિ પદ્ધતિ અને મુમુક્ષુનાં એ ચાર શ્વહ્યાન માપવાનાં સાધન કહેવાય છે; ને જેનામાં એ ના હોય તેને શ્વહ્યાન સાંભળવાનો અધિકાર પણ કહ્યો નથી. આવાં સાધનોમાં પણ વિવેક અને વિરાગ વિના તો ન જ ચાલે એમ મુદ્દમસિદ્ધાન્ત છે. તેવાર થયેલા અધિકારીનો 'શ્વહ્યાન'દ કહી બતાવે છે. વારંવાર કહ્યું છે કે આ જ્ઞાન'દ અવળ્ય છે, - છતાં તેનું કાંઈક પર્ણન કરવાનો પ્રયત્ન છે. આટલે મુધી આવ્યા પછી, મનોરૂતિને કેવલ નિર્મૂલ કરી શ્વહ્યાનના દંડ યત્ન

આરે વિવિધ માર્ગ છે જડયોગ, પુરુષયોગ, ધર્મયોગ, લક્ષિતયોગ, હઠયોગ, જ્ઞાનયોગ વગેરે લિન્ન લિન્ન અધિકારીની યોગ્યતા પ્રમાણેના લિન્ન લિન્ન યોગમાર્ગ કરાવેલા છે એ સર્વની વાત અનાદિમલથી કદાચ ગુરુગમ્ય રહે છે ને તેમ હોવાનું કારણ પણ છે, કમકે એવી સૂક્ષ્મ વાત ત્રય દ્વારા ચચાર્થ વહી રાગતી નથી આ રથને તેની સૂચના માત્ર કરી તે પછીના અન્વાનંદનું જ કાર્ધક જ્ઞાન કરાવવા ધાર્યું છે. એ વર્ણન ત્રણ પ્રકારે કરી જતાવ્યું છે, માયાથી છૂટા થઈ તેનો અન્વાભાવ સમજી નિરૂપિત થયેલા જ્ઞાનીની મ્યૂલ ઉક્તિ પ્રથમ આવે છે (૯), પછી શુદ્ધ બ્રહ્માનંદ કેવલ અનાન્ય છે તેનું વર્ણન તેના બ્યાનદમા મરત થયેલાની ઉક્તિ દ્વારા છે (૧૦) ને આખર અવશ્ય છે તે પણ કાર્ધક તાદશ્ય બતાવી શકાય એવી ઉપાસનાને યોગ્ય અભરપ્રતિ છે (૧૧) ત્રયસમાપ્તિ વખતે મગ્ય પણ એમ પ્રકાગતરે થઈ કહે છે

૧. માયાનો અન્વાભાવ થઈ રહ્યા પછી જોલે છે કે બાહ્ય દુનીયાની નજરે મારા માયિક સુખ મારાથી છૂટી ગયા માટે હવે હું દુ ખી હોઈશ એમ લાગતું હતું, તેથી હું એમ કહું કે હે મારી પ્રિયા માયા ! તે જે જે આનંદ કરાવેલો તે તારી જગો મારા દિવરથી તખ્ત પર કોઈએ અઘાપિ પૂરી નથી, તને મૂક્યા પછી મને તાગ જેવા આનંદ આપનાર કોઈ પ્રાપ્ત થયું નથી, તો સહવે, પણ નહિ મારા દિલમાં જે આનંદમય પથારી થઈરહી છે તે હવે સૂની છે એમ ન બાણવું, પ્રથમ તો તું એકથી જ મારા પર કૃપા કરી રહી હતી, હાલ સર્વ બ્રહ્મભોધ મળતા પરમાનંદ સર્વત્ર જામી રહ્યો છે ને તે વળી નિત્ય છે હરદમ મારા આસોમ્હવાસની સાથે જગ્યેલો છે

૨. દુનીયા હાને પ્રીતિ ભરેલી હોય, ને ભવે તે પ્રીતિનો કોઈ ભાગ્યવાન બાણસો અનુભવ કરતા હોય, આટલું જ નહિ પણ દુનીયામા તમે આ પ્રમાણે કહો છો તે કરતા પણ કદાપિ સોગણી પ્રીતિ પ્રાપ્ત થતી હોય, તો પણ મારું દીન એવી પ્રીતિને માટે હવે યોગ્ય થયું છે

કે એ સોગથી વધેલી દુનીયાંની પ્રીતિ પણ મારા દિલને પૂરી નથી. મારા દિલમાં એવી પ્રીતિ સમુદ્રમાં બિંદુ જેવી છે. માયિક પ્રીતિની મને દરકાર ક્યાંથી હોય ?

૩. આમ છતાં પણ હું કંઈ માયાને છેક ત્યજી શક્યો નથી. શાસ્ત્રોનાં વચન છે જ કે ગમે તેરા જ્ઞાનીને પણ પ્રારબ્ધ બંધને પ્રકૃતિને બંધીન રહી કર્મોપબોગ તો કરવો જ પડે છે, પણ તે કર્તા બોકતા સમજતો નથી એટલો જ તેના / જ્ઞાનનો ઉદ્ધ છે. ન કર્મણામનારંભાન્નૈષ્કર્મ્યં પુરુષોદ્ધુતે । ન ચ સંન્યસનાદેવ સિદ્ધિ સમધિગચ્છતિ ॥ શરીરયાત્રાપિ ચ તે ન પ્રસિદ્ધપેદકર્મણઃ ॥ ન હિ કલિત્કલ્પમપિ જાતુ તિષ્ઠત્ય-કર્મકૃત્ । કાર્યતે હ્યવશઃ કર્મ સર્વઃ પ્રકૃતિર્જૈર્મુખૈઃ ॥ પ્રકૃતિસ્ત્વાં મિયોક્ષ્યતિ ॥ ઇત્યાદિ. એમ હું પણ માયાનાં કર્મમાં તો પડેલો જ છું. એટલે તારા સુખદુઃખનો ઉપયોગ મારે પણ કરવો પડે છે. છતાં હું તારી સ્થૂલ કૃતિની પછવાડે દોડાદોડ કરતો નથી, કે તેના યોગાયોગ થતાં ફાઈ જતો કે હેરાન થઈ જતો નથી. તને તો હું બાવે - બાવમાત્રથી જ - રમાડું છું; તારા સંબંધથી પેદા થતી વૃત્તિઓને તદ્દિશથી વૃત્તિઓથી શમાવું છું, ને આનંદ કરું છું. અને એ પ્રમાણે તને નિરંતર પાસે બેસાડી રાખું છું - સદા તારા પ્રસંગમાં નિર્લેપ રહી રહું છું, * કેવલ એક જ્ઞાનમાત્રમાં જ તને મારી પાસે બેસાડું છું કે ખસેડી નાખું છું એટલે હવે મને સામર્થ્ય છે. બાવા આનંદ હું તારી સાથે પણ કર્યાં

* વૃત્તિથી વૃત્તિને શમાવવી એ પણ એક યોગ છે. એના ધણા પ્રકાર છે. અત્રે એક ઇષ્ટ છે કે વસ્તુમાત્રમાંના સત્-ચિત્-આનંદ અંશરૂપે સર્વે બ્રહ્મરૂપ છે, ને નામરૂપ - માયા - મિથ્યા છે - છે જ નહિ. આવી વૃત્તિ તદાકાર નભી છે ત્યાં બીજોનો ઉદય જ નથી. (જુઓ. પવ ૧ ની ૬૬ ૨ ઉપરની દીકા). આ અજપારું રતન પ્રણવની અવિચ્છિન્ન ધારણા, સ્વરસંધાન, ઇત્યાદિ બીજી વૃત્તિને ઉદય ન પામવા દેવાનાં અતરંગ તથા, દયા, કૃપા, મૌન, મત આદિ નિયમ ગ્રંથો એ બહિરંગ સાધન છે.

કરું છું, ને ક્યયિત એવા તારા આનંદને સાક્ષાત્ ભોગવવાનું મને મન થઈ આવે છે પણ હું કેઈ બધું અભિમય છે તેમાં અમુક વ્યકિત છે ને તે મારી છે એ ભાવ ઉદય જ પામતો નથી. વ્રદ્યાર્પણ વ્રહ્મ હવિર્વ્ર-
હ્મામૌ વ્રદ્યના હુત ॥ વ્રહ્મૈવ સેન ગન્તવ્ય વ્રદ્યકર્મસમાધિના ॥ ગીતા ॥

૪. એ જ નયનોની મજા એમ કહી કેવલ અભ્યાનંદ કહ્યો — નયન — એટલે દ્રક્ — જોનાર; જો ખરો જોનાર સાતા, પરમાત્મા છે. એ ઉપર પ્રમાણુ કે સાક્ષી હોય ન તુ દરમિતે ॥ વા૦ સુ૦ ॥ એવા પરમા-
ત્મારૂપ દ્રષ્ટાની તારો સંબંધ થતાં પહેલાં અનુભવેથી ને હાથ પછી અપરોક્ષ થયેલી મજા મારે કાંઈ અધુરી નથી.

૫. તારો ને મારો સંબંધ અજ્ઞાત છટે તેવો નથી જ, એક વાર તો ખુબ — મળી હતી, પણ તેવું તારાથી નિત્ય રહેવાયું નહિ, મને જ્ઞાનનો ઉદય તારી અસ્થિરતા જોઈને થતાની સાથે તું ગઈ — પણ મારા દિલમાં ધણો સખ્ત ઝખમ મારતો ગઈ, મહા કષ્ટ ને દુઃખ સહન કર્યો વિના મારાથી તું ત્યજી નથી — વિરાગ સહજમાં પ્રાપ્ત થયો નથી; — પણ ભલે ગમે તેમ પણ તું ગઈ એટલે પાપ ગયું, તું, રંગમાં આનંદમાં — પૂરી — ખરી હિરતાદ — નહિ. તારો આનંદ અભ્યાનંદ — તુલ્ય નહિ એટલે જ તને ત્યજ્યા પછી પણ મને તારી પાસે પાણુ આવવાનું મન ન થયું; બાકી તેં તો ઝખમ કર્યો હતો કે જ્યેથી તેમ કરવું પડે.

૬. આવો તેં દુઃખ દેવા ઝખમ કરેલો તેનાં પણ મને તો સુખ-
મુખ ફૂલ થયાં. એ ઝખમમાંથી જે લોહીનાં ટીપાં નિરંતર નીકળ્યાં કરતા તે ટીપે ટીપે હું તને સંભારતો. કે તું આવી દગાખાજ છે ને ખરો આનંદ તો એ ઝખમ છતાં પણ એન કરાવનાર પરમેશ્વરમાં છે. ફીક કર્યું, તેં જો આવો માર ન માર્યો હોત, કતોર પરમાત્મા આનંદની પરમ ખુબી મારાથી પુરેપૂરી સમજાત નહિ. ખરી વાત છે કે દુઃખ વિના વિરાગ નથી. વિરાગ વિના જ્ઞાન નથી, જ્ઞાન વિના આનંદ નથી. વિપદઃ સન્નુ નઃ શશ્વત્ત તત્ર તત્ર જગદ્ગુરો મવતાં

૨૩૦ : મણિ - બાલ શતાબ્દી અંથ

દર્શનં ચત્સ્યાદપુનર્મવદર્શનમ્ ઇત્યાદિ શ્રીમદ્ભાગવતમાં પણ એ જ હેતુથી કહ્યું છે.

૭. હવે માયાનો છેડો આવી ગયો છે. તારાં સુખદુઃખ મળે તેનો હવે હીસાખ નથી. તું ગમે તો સર્વાંગે પ્રાપ્ત થા, ગમે તો કદાપિ ન પ્રાપ્ત થા તો પણ મારે તો તું આઠે જામ નગર આગળ જ છે - કેમકે સર્વોત્તમ ભાવમાં તું કાંઈ બહાર નથી. પણ તારી હાજરીથી મને સુખદુઃખ કાંઈ નથી કેમકે એ સુખદુઃખરૂપી જે ખુવારી, તે તો હું તું એવો ભેદ હતો ત્યાં સુધી બનતી હતી. તે જ ભેદ ઉપર હવે મને આસ્તા નથી એટલે તારો સંબંધ છતાં સુખદુઃખનો ગંધ પણ આવવાનો નહિ.

(૧૦)

હવે અચાચ્ચ જ્ઞાનંદનું વર્ણન આપ્યું.

૧. કોઈ જ્ઞાની પરમાનંદમાં મસ્ત થઈ રહેલો, તેને આનંદાશ્રુ પડતાં જોઈ, માર્મિક જીવે તેને તે અશ્રુનું કારણ પૂછતાં તે કંઈ છે કે તું એ પ્રશ્ન પૂછવાને પણ લામક નથી. એ મારાં અશ્રુ તું બંધ કરવાને સમર્થ છે? ના, ના, એ મારાં પ્યારાં અંશુડાં લોહી નાખવાની કોઈને શક્તિ નથી. મારો આખો જીવનવ્યાપાર એ અશ્રુમય છે. મારું જીવન, અંતઃકરણ તે આ અશ્રુરૂપે ઓગળીને બહાર નીકળી જઈ જલભાવ પામે છે, એવો કોઈ માયિક પદાર્થ નથી કે જે મારા આનંદમાં વિદ્યન કરે.

૨. હું કોણ છું? જેને કશાનો લેખ નથી, જે અવિકૃત છે એવા, અંજન-સંસર્ગ-વિનાના નિરંજન નામનો મેં જામો પહેર્યો છે; ને હું પ્રેમરૂપ જલમાં લીન થઈ તેની ઉપાસના કરનાર ફકીર છું—એવી મારી આનંદમય ફકીરી, અને એવો મારો નિરંજન નામનો જામો, કોણ મૂકાવી દેનારું છે?

૩-૫. તમે કહેશો કે દુનિયામાં રહેવું અને આવી ગાંઠાઈ ન આવે. શું દુનિયાં છે ? એમ હોય તો નિત્ય ત્રિકાલસિદ્ધ-હોવી જોઈએ. આમ તો છે નહિ, ત્યારે શું દુનિયાં નથી ? આનું ઉત્તર પણ હા નથી એમ કહો, તો નજરે જીવો છે તે શું છે ? ત્યારે સિદ્ધાન્ત કે માયા અનિર્વાચ્ય છે — છેએ ખરી ને નથી પણ ખરી — એવી વિરુદ્ધ વાતવાળી અનિત્ય દુનિયાનો હું દિવાનો નથી. મને તેની દરકાર નથી. ત્યારે સાચી વાત શી અને શાના ઉપર શ્રદ્ધા કરો છો ? એનું ઉત્તર એ જ કે ત્રિકાલસિદ્ધ એવો સદાય સાચો તો પ્રેમ — બ્રહ્મ છે, ને એ પ્રેમ સાથે દુનિયાં તો હરાય છે — એ પ્રેમ વડે જ પોતે નીમે છે, છતાં તે પ્રેમને ગણુકારતી નથી, તેવા પ્રેમનિષ્ઠ સંત લોકોને નિંદે છે, બ્રહ્મભાગંધી અળગા કરે છે — પ્રેમનો ને માયાનો વિરોધ છે. આમ પ્રેમ ન્યાં વ્યાખ્યો ત્યાં દુનિયાં જણાતી નથી; એટલે નીતિ, રીતિ, વ્યવહાર, એ બધું દુનિયાનું કર્મ છે, તે પણ ક્યાં રહ્યું ? આ પ્રમાણે દુનિયાં પ્રેમમાં જણાતી નથી, પણ પ્રેમ એવો સમર્થ છે કે તેના વડે અગણિત દુનિયાં ઉભી થઈ શકે છે. પ્રેમાનંદની અતુલ રચનામાં લાખો દુનિયાં બન્યાં જાય છે ને પરમાનંદની શ્રદ્ધિ યાવ છે. કરું પ્રેમ વિનાનું નથી.

૬. હું કાણુ એ પૂછ્યું હતું તો તે હવે સ્પષ્ટ થયું કે મારું નામ એ જ પ્રેમ, ને એની જ શોધમાં મારું તાન ગુલતાન ઘર્ષરહ્યું છે. હું કેવલ તન્મય છું. જેમ તું એવી વસ્તુ નથી તેમ હું પણ નથી. એની શોધમાં ને શોધમાં બધી દુનિયાં ફના માનું છું. આખી દુનિયાંનો હું માલિક હોઉં ને તે તજવી પડે તો તે માટે પણ તૈયાર છું એવો મને એનો આનંદ છે — મારામાં ભેદબુદ્ધિ જ નથી — સર્વ બ્રહ્મ વિના નથી, બ્રહ્મ છે.

૭. એ આનંદની મજા મને તે મને જ, બીજાને કહી શકાય તેવી નથી; કાર્ષ અનુભવી હરો તે જાણુરો, કાર્ષ ખરો પ્રેમી સમજતો

હશે; બાકી કહેવાય તેમ નથી. એ આનંદ હું પામ્યો હોઈશ કે નહિ એ પૂછવાનો અધિકાર કોને છે ? કોઈ ને નથી. જે કોઈ ખરા મુમુક્ષુ અધિકારી હશે તે સ્વતઃ સમજશેજ. તેમના વિના બીજાને એવો પ્રશ્ન પૂછવાનો અધિકાર નથી, ને તે વિના કોઈ ને હું જવાબ પણ કહી શકવાનો નથી. અભેદ થયો ત્યાં કહે કાણ, સાંભળે કાણ ? ને શું કહે ? એવો એ આનંદ અવધ્ય છે. (ભુએ-૫૬ ૬ ની દુક ૬ ઉપરની ટીકા)

૮. એ જ આંસુમાં રાતદિવસ આંખ લીની રહો. ને બીજું કંઈ ન રહે તેમ મીઠામીઠી રહો. અને એવી મારી કે કોઈ જાનીની મીઠેલી આંખને ખોલવાની વ્યર્થ મહેનત કરનારાંએ દૂર રહેવું, કેમકે તે આંખ ખુલશે તો તેમાંથી નીકળતી કઠીન જ્વાલા તેનાથી ઝીલાવાની નથી. ખરા જાનીને છેડી ખોલાવવા તે જો તેમના જેવા થવાનું મન હોય તો જ, બાકી તેમની સમાધી લગાવ્યાનો દોષ એસે; અને આપણે પરિણામે તેમને મૂકીને નાસવું પડે એવી તેમના ઉપદેશની વિકટતા ભાસે. બ્રહ્માનંદની વાત સરસ છે. પણ અનુભવ મહા વિકટ છે. કુસલા, બ્રહ્મવાર્તાયાં શ્રુતિહીનાઃ સુરાગિણઃ સ્વેદપ્રજ્ઞાનતયા નૂનં પુનરાવાન્તિ યાન્તિ ચ ॥ અપરોક્ષાનુભૂતિ ॥ ન મદયતિ વિના પાન વ્યાધિર્મેયજશબ્દતઃ ॥ ॥ વિ. ૧૦૦, ॥ ઇત્યાદિ.

(૧૧)

ઉપર ગ્રંથસમાપ્તિનું મંગલ આદરતાં, ઉપાસના યોગ્ય બ્રહ્મ-દષ્ટિનું વર્ણન આગળ કલા પ્રમાણે કર્યું છે. શ્રુતિ સંબંધે ૫૬ ૧૦માં જે કહ્યું છે તે આમાં પણ ઉપયુક્ત છે.

૧. દગ્ એટલે સર્વસાક્ષી જ્ઞાનસ્વરૂપ બ્રહ્મ એમ આગળ સપ્રમાણ પ્રતિપાદન કરેલું છે. બ્રહ્મરૂપ દ્રષ્ટા મારા દિલમાં છાઈ રહ્યો છે, પણ તે ફક્ત દ્રષ્ટા જ છે એમ નહિ પણ રસો વૈ સ. ઇત્યાદિ શાસ્ત્રવાક્ય પ્રમાણે કેવલ રસમય, રસરૂપ, આનંદસ્વરૂપ હોઈ મારા

દિક્ષમાં ભરાઈ ગયો છે. પરમાત્મા લિંગ રહિત છે માટે સ્વચ્છંદે નારી લિંગથી વ્યવહાર કર્યો છે, અને લોકોને માયાપાશમાં બાંધનાર સ્ત્રીદષ્ટિ સાથે વિરોધ બતાવવાનો વ્યંગ્ય સાધ્યો છે. એટલા જ માટે દગ્ એટલે આંખ, અને પરમદષ્ટા એ બે અર્થવાળા શબ્દનો પણ પ્રયોગ પ્રથમ જ કરવામાં મંગલવાચક પરમાત્માનું નામ સ્મરણ કરવાનું લક્ષ પણ સમજાઈ આવે એવું જ છે. આવી દગ્ મારા દિક્ષમાં હાઈ રહી છે એમ નહિ, પણ મારા દિક્ષાથી બહાર છલકાઈને તમામ જ્યેષ્ઠ પદાર્થને પણ તે દગ્ડપ બતાવી રહી છે - માયા અને બ્રહ્મ સર્વનું એકથ થઈ રહ્યું છે.

૨. આ દગ્ કેવી છે ? એને કદાપિ ઝાંખ ઝપટ લાગતી નથી, એ નિરંતર જાગ્રત જ હોવાથી એના આનંદમાં વિશેષનો ગંધ પણ નથી, ને એનો સ્વાભાવિક ધર્મ જે મીઠવા ઉષ્ણતાનો તે પણ એનામાં નથી, કેમકે એની પલક પલક આધ્યાત્મિકતા રહ્યું છે - સ્થિર છે. બ્રહ્મ સ્વપ્રકાશ, નિત્ય, સર્વાધાર છે.

૩. આવી રીતે પરમદષ્ટિ બલે નિત્ય હો, પણ માપિક દષ્ટિમાં જે મદ, વિલાસાદિક છે તેનો આનંદ એમાં મળવાનો ક્યાં ? એ પણ આ પરમ દષ્ટિમાં પૂર્ણ છે. આ દૃષ્ટિ તો પૂર્ણ મદથી ભરેલી તથા મંદમંદ વિલાસવાળી પરમ રમણીય છે અને ક્ષણે ક્ષણે નવો આનંદ આપી રહી છે. નિરંતર નવીન નવીન આનંદ આપી રહી છે. એને અધીન સર્વ હોવાથી નાના આનંદમય છે. આ આનંદને સુધારપ માની તેની પરમ રમણીયતા બતાવી છે કે જેમ સુધા સુવાને પણ છવાડે છે તેમ આ આનંદ પણ પરમ રમણીય તથા સમર્થ હોઈ સર્વને - દુઃખાદિ પેદા કરનાર અજ્ઞાનને પણ, જ્ઞાનમય - આનંદમય - બનાવે છે. તો સામાન્ય દષ્ટિના આનંદમાં ને આ આનંદમાં તફાવત અધેને પણ જણાય તેવો છે.

૪. એમ પણ હો, છતાં કેવલ સુખમય હોય તે નકામી છે; દુઃખના અનુભવ વિના સુખનો અનુભવ આનંદ આપતો નથી, સુખ કેવું રમણીય છે એ દુઃખ ભવ્યા પછી સમજાય છે માટે આ પરમ દષ્ટિ કેવલ આનંદમય તે નકામી છે. એ દગ્ગને જ અધીન સુખદુઃખ સર્વનો સંભવ છે. यस્ય માસા સર્વમિદ વિમાતિ ॥ ૩૭૦ ॥ ન ચાહ તેષુ તે મયિ ॥ ગીતા ॥ ઇત્યાદિ શ્રુતિ સ્મૃતિ પ્રમાણે એના વિના કંઈ સંભવતું જ નથી, દુઃખ, સુખ વગેરે વિવિધ રંગના ખેસ આ ખલકરૂપી આનંદકારક નાટકમાં; એ દગ્ગ પોતે જ નચાવ્યાં કરે છે - તો પછી કહી તે શંકા કયાં રહી? સર્વનો આધાર બ્રહ્મ કરાવી યતિકંચિત્ વાતને પણ બ્રહ્મભાવે ભજવાની સુક્તિ તથા મોક્ષ મળે એવી ઉપાસના પ્રક્રિયા પણ સામાન્ય મતિના આરોહને માટે બતાવી દીધી છે.

૫. આવી બ્રહ્મદષ્ટિ થવાનું ફલ કહે છે કે મનોમય સ્પષ્ટિરૂપ અંતરમાં તથા જડ સ્પષ્ટિરૂપ બાહ્યજગતમાં તેમ ઉપર નીચે - આધિ-દેવિક પદાર્થોમા પણ - સર્વત્ર પરમાનંદ, આવી દષ્ટિ મચાવી રહી છે, કદાપિ તે પરમાનંદ બંધ પડતો નથી. - મહિમય ■ અર્થાત્ જોમ સ્પર્શ મહિનો સ્પર્શ યતાં લોહમાત્ર સુવર્ણમય બને છે તેમ - બ્રહ્મમહિનો સ્પર્શ યતાં તમામ બ્રહ્મમય થઈ રહે એવો મહિમયમોહ, અભેદ પ્રેમાનંદ મચાવી રહી છે.

મહ સર્વસ્ય પ્રમલો મત્ત સર્વ પ્રવર્તતે ।

इति मत्वा मज्जને मां बुधा भावसमन्विताः ॥

मच्चित्ता मदगतप्राणा बोधयन्तः परस्परम् ।

कथयन्तश्च मां नित्यं श्रुष्यन्ति च रमन्ति च ॥

॥ ધીમદ્મગ્નદગીતા ॥

इति श्री महापुष्पमस्तु.

મિશ્રધ્વનિ

૧

શુકાખ્યાન.

પ્રશ્ન

ઉપજાતિ.

૨ શુક! હીસે કયમ ગાભરો તું?
ધેલો થયો? કે મધ બુદ્ધિ? કે શું?
ખાધું કશું? કે પડ્યું કષ્ટ મોકું?
કોઠર ભાસે વદનેયો દેયું?—

૧

ઉત્તર

હરિગીત (વિષમ)

મધ તૂતી, કે દિલકું મધું, મધ વાત કે સુખકું મધું,
મધું શું! થયું મુજને શું! નવ સમજાય, નવ જાયે કળ્યું:
નદી પવન વન તરે કુંજ ભટકયો જીવિને નિજ ભાનને,
આ લાખ્યું! આ તહો લાધશે!—મધું, નાહું—દર્ધ કર તાલને.

૨.

દિલ દિગ્ધિ મે જલમાટ ધસતાં દોડી મરતાં ટળવળી,
દિલ નાગ, પન્નમ રાજની મૃદુગાનમાં નિજતા ગળી,
દિલ મીનજલ, વળી કમલ ક્યાં સુર-રમાં રમતાં હસી,
દિલ પોયણી નિસ માલતી પિતો નાય સરસ ધસમસી.

૩.

દિલ કૌમુદી પતિપાસ લટકે નાયતી મૃદુ હાસથી,
દિલ દામિની પતિ મેઘ સર્ગોપે લાસતી સુવિલાસથી,

- દિઠિ એક જીવથી અંગ બે : રથ અંગ સહચરી તે તણી,
દિઠિ એમ નમ ભૂમી અકલ રચના ભય નહિ વચને ભણી. ૪
- દિઠિ નિત્ય ગ્રહ ઉપગ્રહતણાં કદીં છડીં જતો નભ પાર ત્યાં,
દિઠિ ગગનગણુ ઉડુગણુ - શ્રમણુમાં રોહથી સંધાયલાં,
એ રોહ રચના ! રોહમય સહુ ! દષ્ટિ નવ ભણે ગણી,
હારે રહું મુજ મન ઉમગે, ગાનમાં હું ગયો ગણી. ૫
- ઘેલું થયું મુજ ચિત્ત નવ ટકયું ધર વિષે ધરણી વિષે,
નવ માત વળી નવ તાત જાત ન નાતથી મન ના રિએ,
નવ ધર્મ કે નવ કર્મ સર્વ ઉપાસના ગઈ ઓગળી,
જપું અજપ જપ ઘેલો ફરે નવ તોય તન દાઢક વળી. ૬
- ફર ફર ઉડે ખજ ગાય મળો મળો બંદો દિજ બહુ ઝુંકમાં,
કહીં ગાન તાન અભંગ ઉડતાં વનવિહારીં વિદંગમાં,
કહીં ભગન કીર્તન થાય, વળો કહીં લલિત લલના લાસની,
પણુ એ વિષે રતિ થાય અણુજર, ચાર્કો ઝટ કંટાળની. ૭
- જોતાં મળ્યું નિજ જ્ઞાન મુદ્દમ તેજ ઝટ તેમાં મળ્યો,
એ તેજનો જનમન વિષે અંશાંતરે વાસો રહ્યો,
કહીં ચપલ, કહીં ઉજ્જવલ, ધવલ, કહીં રત્ન પણુ રહું ધૂલમાં,
આનંદ રતિ પરમાત્મ અનુભવ અત્ર તો એ મૂલમાં. ૮
- મેં તેજ લહું મન તે ગ્રહ્યું બહુ આખતાં લાગ્યું મળ્યું,
મુજ ઉવિત સધળું તે વિષે રસરૂપ ગળો જઈને ભળ્યું,
કદીં શુંગ ચઢ્યું મન નભતણે ધરણી નિહાળી ધૂનતી,
કદીં કાલત્રય તણી વાત એક નિમિષમાં જ થઈ છતી. ૯
- કાલ દિશ્થી અખાધ વિદૂત થાય નવ સંસારથી,
કદીં મેઘ ચલવે જગન ગંગવે થાય સુરજ સારથિ,

ઈદાસને ચઢી જાય કદો કદો પાન અમૃત લે કરી,
કદો દેવમંડલ સંચરે વૈભવ લહે પાતાલથી. ૧૦.

સ્પર્શ વૈભવ, શ્વાસ અમૃત, જાત મુદ્ધન રણું બની,
વૃત્તિ થઈ રહી મત સહુ સ્વર્ગોપવર્ગ ઉવેખતી;
મૃદુ મધુર રસ ગ્રીવ્યો ધણો રસપૂરમાં હૃદયો લખ્યા,
મુજ હૃદય રસ ટપકે હૃદય જડ તે દ્રવી દ્રવી ઝોગળ્યા. ૧૧.

આનંદ લદરે અધિક વિહરે મત થઈ ઉનમત ને,
અતિ રહી પ્રમત ન આપતું મન અન્ય વાતો ચિત્તને
ચિત્ત ચિત્ત રણાં રમી ચઢી એક દિન સિસ મેશને;
તેવે ઉભય - રસ તેજ થઈ ખગ ગેખ થયું નભમંડલે. ૧૨.

ગઈ આંખ ઝટ ઝંખાઈ ઉમડી તાં ન કોઈ, ન મેરુ છે,
તરુ એક પર બેઠો હું દવ ચોપાસ લડલડ આ બળે,
આ સ્વપ્નદવ ! સ્વપ્ન મુખ મેરુ સુધી જે લોગવ્યું !
તન અગ્નિઝાળા લાગતાં મુખ સ્વપ્ન મેરુ તણું ઠપું. ૧૩.

નાઠો ઉગ્યો શ્રલો થઈ ધરખાર અન્ન વિચિંતતો,
પણ સ્વપ્ન મુખ સંભારતાં થઈ મૂઠ જમમાં બેસતો,
પ્રેમ નદિ એ વેંમ છે, છે પેટ મોટા પ્રેમજી,
લુંગે લુખ્યાં છે લાડ સવળાં સ્વાચ્છં પણ બીજું નથી. ૧૪.

ચક્રતા સરજને સર્વ વટે પ્રેમ કયાં આ પલ ગયો—
એ તકનાં ઉંડા ગહનમાં મોહ મમ શોધી રશ્નો;
આવો, મળ્યા બહુ દિવસ, બેટો, વાત એ મુજ ખ્યાગની,
ગમતું નથી મુજને કશું, કારણ કશું જાણ્યું નથી. ૧૫.

પ્રતિહિતર.

વસંતનિલકા.

મિથ્યા વદે શુક ! તું વાત વિચારમૂલી,
છે પ્રેમ તો જગન જીવન તંત્ર દોરી,
મિથ્યા દિમે, ખરું દિમે, લયમ લે નિદાગી,
છે દહિદોષ રહી વસ્તુ સદા નિરાગી.

૧૬

એક કાળે સરસ સીનલ વારિ - ધાઃ,
અન્યકાળે, પુરત, તે શર અગ્નિધારા,
દેખાય દુઃખ મુખ, ને મુખ દુઃખ ભાગી,
છે એ કૃતિ મનની વસ્તુ સદા નિરાગી.

૧૭

છે પ્રેમ લિંગ જનમાં રહ્યું અજ રહ્યું,
એથી જ શાન્તિ મુખ મોક્ષનું કામ છેલ્યું,
ખેંચાય આ જગતનો પટ જેમ દૂર,
વાધે પ્રીતિ ત્વમ મુદ્ધનની સ્વરૂર.

૧૮

ઉન્મત્ત તું થઈ ચડ્યો તટ મેરુને કાં,
■ એજ એક યજ્ઞ ના પ્રાણી છેલે ભ્યાં,
ધેતો થયો જુદો મથો તું ન તે નવાઈ,
મેરુની એ રીતિ ગુણજનમાં છપાઈ.

૧૯

છે એ સુવર્ણમય એ કવિપ્રજા મોટી,
એનો જ આ જગન જેવ રચાય ખોટો,
એનાર્યો ભાઈ ભગિની પતિ પત્ની છૂટે,
એથી જ પાસ પ્રાણના પગમાં જ તૂટે.

૨૦

તું પ્રેમમોલ રમ્યો સમન્વો ન તોય,
ના પ્રેમ થુલ રસમાં કદી પૂર્ણ દોય,

છે તું નિરાશ પણ તત્પર થા ફરીથી,
થાશે જરૂર રસના સુખના પ્રતીતિ. ૨૧

હડી ગયું નથી, રહ્યું તવ અંતરે તે,
સંકાય પામી ધયુ અંકુરશ્ચ તેણે,
તેને વધાર ફરો પાઈ વિચાર પાણી,
થાશે ફરી જરૂર એ મુજ સિદ્ધવાણી. ૨૨

ઉપસંહાર

સોરઠો

શુદ્ધ સાબળી ઉપદેશ, આકાશે હડી ગયો,
હૃદતાં ભવભય લેશ, સન્મુદ્ધન રસમાં ગળ્યો. ૨૩
(૧૮૮૩)

૨

ત્રેમાલાપ.

વસંતતિલકા.

આનંદ રેલ ઉભરાય ભરાય નેહે,
મોદ પ્રમોદ વધતા વરતાય દેહે,
નેત્રે પિવાય હૃદયાન્તર પ્રેમ - પાણી,
કલ્લોલ શ્ચ ઉછળે મૃદુ ભાગી વાણી. ૧

વિસ્તાર પામી ચિતકું ચિતમાં ગળે છે,
ચૈતન્ય વા ઉભય એક થળે મળે છે,
વાણી વિના હૃદયભાસ છપાય જાનો,
અન્યોન્ય અંતર લહે પ્રકટાય શાનો. ૨

પામે પ્રસાદ મટ પશિણી કલ્પનાની. -
હો મુવાસ રચતી સુખ સ્વર્ગનાની,

૨૪૦ : મણિ — બાલ શતાબ્દી ગ્રંથ

એ સ્વર્ગ દેવ — અધિદેવ — પ્રભા — પ્રસાદે,
જીવે જીવે સુખદ વાસ વિલાસ રમે.

૩
(૧૮૮૩)

૩

પ્રેમ પ્રોત્સાહન.

“ જો વિચારી જીવ તારી ” એ રાહ.

હૈં હૈં અમલ સૂર નભવિયે તું જો તમે,
કાં મોંચાઈ નય । પ્રેમમંત્ર તું ન કાં જપે. હૈં ૧

વાદળાં વિખેરી દૂર,
તેજ રસિક પૂર નૂર,
તુજ નિહાળી મુખ જાળ જ્યોતથી શું લખ લખે । હૈં ૨

શીત કિરણથી ન ખિસે,
શીતલ વારિ તું ન પીસે,
એક એ જ જીવન તુજ અન્ય કાં ઉપાસી લે. હૈં ૩

તુજ પ્રીતિને માટ અચલ,
પૂર્ણ થઈ રહો એ વિમલ,
સુખદ શીતલ કિરણ કેશર કુંજમાં ઉતારી લે. હૈં ૪

અચલ વિશ્વની ન ગતિ,
પ્રેમ અચલ પ્રેમરતિ,
પરમ સુખ સદજ નવન ખલકમાં ખિલાવી લે. હૈં ૫

પ્રેમથી પુનિત પૂર્ણ,
જીવ તજ દેહ વર્ણ,
પ્રેમમણિ રપસંથી પરમાત્મમાં લગી રહે. હૈં ૬

(૧૮૮૩)

૪

બુદ્ધિનું આંચલ્ય.

લેરવી, ધનાશ્રી, કાફી, કુમરી

શા રસપર ગુલતાન, દિવાની, શા રસ પર	
સાર અસાર ન લાનઃ દિ૦ શા રસ૦	૧
પ્રકટ અનલ કરી- સેવી ન જાણે,	
બાળે કે બળે પ્રાણુ-દિ૦-શા૦	૨
એક રસે ગૃહી એક બીજા પર,	
દુઃખી થવા ધર ધ્યાન-દિ૦-શા૦	૩
એક મુખે ચિત્તમાં વસ્યું બીજું,	
નજરે તૃતીય વખાણુ-દિ૦-શા૦	૪
આ રસ તે રસ હિલચ ન લાવે,	
મરણુ, હાસિ, વળી હાણુ-દિ૦-શા૦	૫
એક પરમ રસ-એ જ પરમ સુખ,	
અમલ ન દૈત-પ્રમાણુ-દિ૦-શા૦	૬
વિકટ વિવેક વિદાર જડે રસ,	
શરણ સખલ મન માન-દિ૦-શા૦	૭
શ્રદ્ધા સખલ અકલ ફલ આપે,	
પ્રેમ લયે લય ધ્યાન-દિ૦-શા૦	૮
રસ પરમારપદ રસ સુખ સાધન,	
રસમણિ એક જ જાણુ-દિ૦-શા૦	૯

(૧૮૮૪)

૫

માયા જંગલ

આશાગોડી.

ભજન કર અકલ અચળ ગુરુ ધરકા	
પાંછી બે માયા જંગલમાં-ભજન કર૦	૧

- ઈશ્વરણી દેખ લિપટના, આખર ધૂર ઉડાના,
મુખ પ્રદાલન જલતટ ભૂકર, વિવમ્ય વિવમ ઉડાના—ભજન૦ ૨
- મુંદર નયન મુવાસ સુરૂપ પર મોહમે ચિત્ત લુપ્તાના,
મોહક સપકે મુખ ફસ કર પુનિ ફોફટ પર ફફડાના—ભજન૦ ૩
- મુંદર મુરસ મુવાસિન નિર્મલ જલમે ભય મુકાના,
મુકતકિ આહકે આસ ભયે ફિર ફોફટ દિલ પિછતાના—ભજન૦ ૪
- બાહિર જંગલ બીતર જંગલ જંગલ ભય ભુલાના,
એકકો હોડ ન એકકો ધાવત ઓરકે તાંઈ ફસાના—ભજન૦ ૫
- બાહિર રામ અરામ કો પાવે બીતર રામકિ રામા,
શાન—અનલ—અનુભવ તમ ભગેષ્ઠમહિ પરસાના—ભજન૦ ૬
- (૧૮૮૪)

૬ વરીકરણ. ગરબી.

ભણે તો વસકરણી વિદ્યા ભણુમે,
અમલા સેજે સમલ થયો સંસાર ને,
મંતર જંતર તંતર ભૂંડાં બામણાં,
જીમે મીઠાં મન મીઠાં મુખસાર ને— ભણો૦ ૧

ભપ અગ્ન્ય પ્રાંતિ નામ જ્યો મનથી તમે,
ત્રન પનિમેવા તનમનથી સયવાય ને,
દીક્ષા લે રનિપતિની સાચી નિર્મલો,
માગો વર પરમુખમાં બેદ ન યાય ને— ભણો૦ ૨

પ્રેમ તણે રસ ગ્રીક્ષો સીનારામ શું,
એ રસ પીધો ગોપી શ્યામ શરીર ને,

સાવિત્રી મીરાં સર્વે એમાં ગળ્યાં,
 દ્રીપદો તારા મંદોદરી સતિ શિર ને— જાણો ૦ ૩
 દોરી પ્રેમતણી જગ જીવન જાણુને,
 એણે બાંધ્યાં નવ છોડ્યાં છોડાય ને,
 રૂપ રંગ રસ સાંધ્યાં ઉખડે સે'જમાં,
 અંગ પડે પણ પ્રેમ નહિ પલટાય ને— જાણો ૦ ૪
 પ્રેમયદી જગ ભાસે સધળું એકમાં,
 એક રસે દદ લલિત લાજે ગુણવાન ને,
 મૂરખ પ્રેમમણિનું તેજ ન ઓળખે,
 અથગઈ મરતાં પણ ન લહે સાન ને— જાણો ૦ ૫
 વશ તેને પ્રભુ જે રસ જાણે પ્રેમનો,
 વૃક્ષ જંતુ જલ જનનો તે શો ભાર ને,
 વિષ અમૃત ઝટ અગ્નિ શીતલ ઉકળે,
 એવાનિ મુજ વંદન વારંવાર ને— જાણો ૦ ૬
 (૧૮૮૫)

૭

લોક

ગરબી.

મુરખ લોક તે શું જાણે મારા દીક્ષતી રે!
 લાજે — જાણે — કારી, તો કંઈ કળાય,
 ને સંલગાય — મુરખ ૦ ૧
 ગણા થઈને તપાસે બધા પારકું રે,
 સાચું, સીધું, જાણે ન નિજ સ્વરૂપ,
 પરમરૂપ, — મુરખ ૦ ૨
 ભાગ્યો દેવતા કુંડી લે રાખ આંખમાં રે,
 સાચું નિજનું, પરનું એ, ના પરખાય,
 શું હરખાય, — મુરખ ૦ ૩

કીડી કરડી કે ખાધી ન ચાકર શેલડી રે,
જાણે - કયાંથી? સમશેર, સુધા - સાર
એ નિચાર - મુરખાં ૪

ભલે તરતા બીજાને કુખ્યા માનીને રે,
કુખી ઉડા મરે તે જાણે સાર,
પારાવાર - મુરખાં ૫

લાખું તાન ખ્યાન પરમધામ નાંમમાં રે,
કોને દેખું? જણાવું કોને વાત,
નથી જાત, - મુરખાં ૬

દોષ દેખે બહાભાવમણિ રૂપમાં રે,
જુઠો જુઠો એ દેવનો બનાવ,
નહીનાવ, - મુરખાં ૭
(૧૮૮૬)

૮

ત્રેમબલ.

મરબી.

કામણ તે શું કયું કામણગારી;
દિધી પ્રજાનારી હોરિએ વિસારી. — કામ ૧

રણી નદિ રાખ્યો અધરરસ રંગે,
વળ્યો નદિ વાળ્યો રમાડ્યો ઉડગે,
ખળ્યો નદિ ખાળ્યો નયનપૂરપકે. — કામ ૨

શુદ્ધી અમે જાન, સાન. ચતુરાઈ,
બધી પ્રજા વાત રવી છે ચતારી,
સખી કેમ પામીએ કુંજર કન્દારી, — કામ ૩

દિઠો જામુનાતટ એ મદમાતો,
બંસી—તાન રાધે વિના નવ ગાતો,
રાધે રાધે રંગ અંગે જલકાતો. — કામ ૪

અલિ તારાં નયન ભયોં હરિરંગે,
દિસે છે વિલાસ એના પુજ-અંગે,
કૌતુક કેવું હરિ, હરિ પુજ રંગે ! કામ ૫

બાસા એમ બોલી રાધે ઉર લાગી,
પુરત ભાવે હૃદય હૃદય તાળી લાગી.
રહો પ્રભુ પ્રેમભણિ ઉર જાગી — કામ ૬

(૧૮૮૭)

૬

નિરાશા.

ગજલ.

કશે આધાર ના લાળું — મળે ના કામ મન વાળું;
યદ્ ભૂમિ ખમી કાઢું, યદ્ વારી દવી પાકું,
કે અગ્નિ ખાખ ઉરાકું, હવે શો માર્ગ સંભાળું ! મૃદુ ૧

કે વાયુરૂપ સહુ વ્યાપી, મળું નહ તામને કાપી,
મળે શું એમલી જાની — ખુલે જ્યાં દીલનું તાળું ! મૃદુ ૨

દીકું મેં જ્યારથી બીજું, તરત મન ત્યારથી ભોંજ્યું,
હૃદયમાં, લોલીમાં દીકું, ખળ્યું તે ના રહ્યું ખાળ્યું — મૃદુ ૩

મળ્યો એ મંત્ર શેં લીધો, ન એકે અર્થે જ્યાં સંજો,
અરે ! ખાલો કહો પીધો, રોમાં વિષ શું વ્યાજ્યું — મૃદુ ૪

કિમે ઉગતાં ન કાં ખાળ્યું, ન માયાએ ચડી
ચડ્યું ખાળ્યું તથા વાળ્યું, ન તારે દામ કેડ્યું — મૃદુ ૫

- બન્યો છું મસ્ત કે ઘેલો, ગણે કાલાં મને ઘેલો,
હશે વિપ કે અમૃતરેલો, ન એકે પાસ અજવાળું ! મળે૦ ૬
- કદિ ડાહ્યું ચઢું જીવ્યો, પડું તેવો વળી નીચો,
હરે કો દામ ના સાચો, નથી કાંઈ કરે જાણું — મળે૦ ૭
- રમ્યો એમાં જમ્યો એમાં, ભણ્યો એમાં વધ્યો એમાં,
વધું એમાં વધું એમાં, ભુદા મો ધાટ પણ મોનું. — મળે૦ ૮
- ખરું સોનું બતાવે કો, હરે છે રંગ પીનગતો,
ભુદો ને ખૂબ જગદગતો, દગાઈને લડું, સાનું ? મળે૦ ૯
- રણા સોનાર જે મ્હોટા, સદા સાચું ધણું દેતા,
ન કોડીદામ જે લેતા, ન ત્યાં મમ ચૂર્ણ બેજાણું — મળે૦ ૧૦
- અરે ! છે કામમાં વહ્નિ, કરે છે રાખ પણ વહ્નિ,
મહાવિદ્યુતને વહ્નિ, ન સારે કામ કો કાણું. — મળે૦ ૧૧
- મળે જે એકરૂપે બે, યથા રૂપ બેદ ભાગી રે,
ન તો બાળે, રહે રીતે — કહો ત્યાં સુખ શું ભાળું ? મળે૦ ૧૨
- દહે પાપાણુ જર તેજે, અગતો ભાનુને તેજે,
પડ્યો ભાનુ, યથો રૂપે-કરે એને ય શું ભાનુ ! મળે૦ ૧૩
- વડીલોની કરી ભક્તિ, સમાનોની રતિચક્તિ,
થઈ ભાનુ પથર ઉક્તિ, ચિરાણું ક્યાં હરે માણું ? મળે૦ ૧૪
- મૃતું તે વિશ્વમાં જાયું, ન જેને એકમાં જાયું,
ચંદ્રવી દીક્ષણું વાણું — સદા સ્વર્ગોનને ગાણું. મળે૦ ૧૫
- કશું ત્યાં પાપ કાઈનું, કશું વાચ્યું ઉચ્યું વાંકું,
ગતિ એવી વિધિ તાકણું — તું શાને છૂટ ઉકાળું ! મળે૦ ૧૬
- ન તેને કાઈ પોતાનું, ન તેને કાંઈ છે જાણું,
ન તેનું આરામાં પાણું, ઉશું તે એક મેણું જાણું ! મળે૦ ૧૭

- ન જેને કામ છે કરવા, ઉની જાળોથી ઉગરવા,
 બીની મીડી હુદે કરવા, કહી મારું-છે આ મારું! મળે ૧૮
- ખરે એ મોત-નહિ 'મારું'. મુખું તે શું મધું વારું?
 મુઠી દેવું 'મારું', 'મારું',-ખરે! તે તે જ મરવાળું. મળે ૧૯
- જીવે માની-અધું 'મારું' જીવે યોગી લજી 'મારું'
 મુવો જેણે ભજ્યું 'મારું' મુવો દેધા રોએ 'મારું'. મળે ૨૦
- મળ્યા વણુ કાણુ શું મૂકે, શું નાગો નહાય શું સૂકે,
 ન દીકું તે જરૂર સૂકે-ખરે! 'મારું' ન મેં ભાજ્યું. મળે ૨૧
- મરે મારે ચઢે આકું, પડે ખાડે ઉધું ગાકું,
 ન જેને ગાંક છે ભાકું, કહે તે જીવ શીદ બાળું! મળે ૨૨
- કહી હસતો કહી શેતો, કહી ગાતો કહી વાતો,
 કહી માની કહી માતો, ન મારું વા નહિ કાળું. મળે ૨૩
- ન તે કોને નડે પડે, ન કાના જીવ લે ફેદે,
 ન વિશ્વાસે હણે ધધે-અનામી નામ છે બહાણું. મળે ૨૪
- નથી કીર્તિ નથી ભીતિ, નથી નીતિ નથી રીતિ;
 કુલે કુનીયાં ભલે જીતી, નથી કુનીયાં શું સંભાળું. મળે ૨૫
- ચકું જે ટાચ મેરુને, પકું પાતાળ અધારે,
 ઝીલું લક્ષ્મી, મરું મારે, ન તોયે ચિત્ત ત્યાં મારું. મળે ૨૬
- બધું એનાં જ લીખારી, જીવે બાહેરનું ધારી,
 ગમે તે રૂપ વિચારી, મને નિંધું ગણે મારું! મળે ૨૭
- ગમે ત્યાં રાગ રંગે કું, જવાની માની સંગે કું,
 સગરોમાં છતાં એ કું-ખરે શું એકલો હાણું! મળે ૨૮
- સુનું સુનું અધે ભાસે, સુની આ કાપ મન ભાસે,
 મુનું દિવ દૂધું લાગે-ખરે મુનકાર! હું બહાણું! મળે ૨૯

અરે ! આ દિલ ફાટે છે, સદા દુઃખમાં ઉચ્ચારે છે,
પડ્યું આ વેર વાટે છે, અરે એ સાચા કયાં ભાણું ? મળે ૦ ૩૦

મને તમ તુલ્ય છે કરવો, ભલા તમ રીતથી ભરવો ?
અમારો વેશ છે વસ્તો, હવે તમમાં ફુંગું ભાણું ? મળે ૦ ૩૧

ન મારું છે તમે પાસે, તમારું ખાઓ ઉલ્લાસે,
બધાને એક ના ભાવે, હું મારે પંથ છે ચાલું. મળે ૦ ૩૨

નથી આરામ જો જડને, નથી આરામ ચેનનને,
નથી આરામ તન-મનને, ચહું આરામ શેં વારું. મળે ૦ ૩૩

ગિરિ ઝાડી શુદ્ધ ડોલે, પવન પાણી વહે વેગે,
મઝા ન્યાં ઢાઈ ના બોલે, રમે ન્યાં રમ્ય ચાંદ્રલું. મળે ૦ ૩૪

ભણું એ ચાંદની બેળો, મહું વા ભાનુકર વેળો,
બધે રહું સર્વની પેલો-પછી જાણે બધે બોણું. મળે ૦ ૩૫

અમે એકાંત આનંદી, ભસે દુનિયાં રંદી લવતી,
અમે નિર્મોહ સ્વચ્છંદી-ન ઢાણું કાંઈ છે લીધું. મળે ૦ ૩૬

તમારી ને અમારી છે ભુદી શક્તિ ભુદી વાણી,
તમે રાગી અમે ત્યાગી, વિરાગી રાગી હું ભણું. મળે ૦ ૩૭

ન મારે ચિત્ત અધારું, લવું જેથી હું ને ધારું,
ન સારું કે ન નારું-ન જાણે કે ભણું ઢાણું. મળે ૦ ૩૮

ચીરાણું સર્વ પામેથી, ન જાડી માર ખાધેથી,
વધું તેણે નથી ખાલી, હજી છે તાંતજે બાંધ્યું. મળે ૦ ૩૯

દયાની દાયથી એને, મળે છે તેથી એ તમને,
ન તો એ ક્યાં તમે ક્યાં ને-પણ એને તમારી શું ? મળે ૦ ૪૦

પ્રપ્ત્યો એ તાંતજે ચાલ્યું, મુગું કે જીવનું મ્હાલ્યું,
પછી એ પેલું ને છેલું, બધે બેડું રમે જાણું. મળે ૦ ૪૧

અમે જ દીલ જ્યાં ફાવે, દુઃખી ના થા જીઠે દાવે,
ખડે છો જેમ જે ફાવે, ખરું તુજને મળ્યું વડાલું. મળે૦ ૪૨

સુરાગી વા વિરાગી વા, જહાંગીરી ફકીરી વા,
મણિ એ ને એ છે ગ્રીવા, કચઢાં ખાયા કચઢાં ગાલું ! મળે૦ ૪૩

(૧૮૮૭)

૧૦

ગરીબાઈ

હરિગીત (વિષમ.)

સાલ ઝુટે અમે એકે ત્રીશ તન નાગાં કરી,
તન ટાકે તોએ એકની પશુ થાય નહિ પૂરી પરી !
આશાયશી અંતર ધ્રુજે તે સાલસાંકથું તોય શું !
ટે નાશું નાશું એકલું-પશુ જે વિષે અંતર કશું !—૧

કોઈ ડા'પણે હમી રહ્યા, વિદ્યામહે કોઈ ડાલતા,
ભોળા અમે અચાની તેના ઉપર તે સહુ ફૂલતા;
કરી આવાં લાગ્યો કાળીયો આંખે મર્યું પૂર હર્ષનું,
તેવા કદાચ પડાવી કહીં મર્યું રમા-પૂર આંધળું !—૨

પોતપોતાનું નિહાળી સમતાં હૃદયે બધાં,
“ નથી અન્યને આલું ”—મહાસુખ દીસતું એ મંત્રમાં;
એથી અધિક પશુ વાય ફૂડા મંત્ર છે બીજા પશુ,
“ આલું ન હોશો અન્યને ” જન રાક્ષસો જપતા જતા. —૩

મો'ટાઈ શું સનમાન શું ? છે જ્ઞાન ને વળી દાન શું !
હું અન્યથી અધિકા, ન થારો અન્ય આવાં; એટલું !
જન્યમ હૃદય ના'તું, હું અને મારા વિષે જ સમાપલું,
ત્યમ અધિક છે મો'ટાઈ છે વળી મુખ સ્વર્ગ સમાનલું. —૪

એવી જ આ જગની રીતિ સવળું લહે અવળું સદા,
છે સાત વેતે વાસ તેને માનતી “રાજા” ગ્રામ,
વિશ્વ જેનો વાસ જેની આણુ ‘મુજ સમ સર્વ’ એ,
તે રાજના રાજા ચડે ગાણાં તણી નિત ઠોકરે—૫

(૧૮૮૬)

૧૧

પ્રેમપારતંત્ર્ય

, હુમરી - ખમાયય

- વસ કરી લીધો વિહારી,
નેહે બાંધી, વચ કરી. ૧
- પ્રેમ, પાસ, રસ - ત્રિપુટી બાંધ્યો,
જે નિજકુંજ વિહારી. નેહે. ૨
- દાણુ દાણુ રસ ઉભરાઈ રહે તન,
છળ રહી જાઈ વિહારી. નેહે. ૩
- ના તરસાવ હવે લઈ બાંધી,
લે ઉરમાં તું ઉતારી. નેહે. ૪
- સર્વ જતાં તુજ દાસ હીન છું,
તું-હું, હું-તું, વિચારી. નેહે. ૫
- વિવિધ રંગ કર એક રસે રસ,
લે સદુ સાર મુધારી. નેહે. ૬
- એ જ હવે તુજ રસમોગે રહું,
મનથી દે ન વિચારી. નેહે. ૭

(૧૮૮૧)

૧૨

એક સ્વપ્ને

(શિખરિણી)

હ્યા ફોલો કે મીઠો મૃદુ સરસ પ્રેમાર્ણવ કહો,
કહો પ્રીતિ, પ્રેમી, પ્રણયરતિ, કે સાર રસનો;
અભેદાબ્ધિ — જોયો સકલ જગ આનંદ લહતું,
હોયો તેને તાર, હૃદય રસ દેખો વિકસતું.

૧

અભેદાબ્ધિ સનાતે મટી બધી જશે ઘટિ મનની,
ન રાગદ્વેષાદિ, — પણ પછી કરી આશ મુખની !
ધરી એવી ભીતિ મન કરી રહું કાંપતું હજી,
પલાળે પાનીને, પણ નવ શોક આગળ વધી !

૨

તટે આ છે મારાં — પરમ રહીઆળાં તરુવરો,
પણે વૃદ્ધા જેલે વિહંગ મૃગ ને માનવવરો,
અભેદે કયાં સર્વે ! — લય બધું થશે એક રસમાં !
અરેએ શું ! મોલેસ્વરૂપ ! — નહિ; — એ સ્વાર્થ નહિ કાં ?

૩

ચંદ્રો આવે સ્વપ્ને — તરુવર તટે એક કુમળું,
હોયું મેં લાગે, રસ બસ ભીનું — મુજ હીસડું !
અહા ! તેને અગે કુમળી લગ્યકી વેલડી રુડી,
વિટાઈ, તે આ શું ! ખરર ઉખડી ભૂમિ લયડી !

૪

કરી ત્યાં મેં દષ્ટિ પ્રકટ નિરખ્યું કૌતુક નવું,
બધે એ વૃક્ષે આ પ્રસરી રહ્યો આ કાળો રજ શું !
પડી તેથી વેલી ટળવળો જુરે તીવ્ર વિષથી,
ન રેવાયું પ્રેમે ધસ્યો દુરત ધાયો ઉલટથી.

૫

કરી લાખો મુક્તિ, સ્થિતિ સ્થિતિ અભેદામૃતરસે,
જીવાડી વેલીને, તરુવર લગાડી, — મન રસે !

જણાયું કે જાણે રજા બધી હવે દૂર નીકળી,
યયું તાણું જુદા પ્રથમ સમ વેલી પણ વળી. ૬

કરી બેએ લાંબા નિજકર વધારી મુજ લણી,
મને લીધો ઘેરી નવ મુઠું દિશા શુદ્ધિ ન રહી;
અરે આ શું ? મારા અવયવ બધા ઝોગળી ગયા !
ભણ્યા એ બેનામાં અહીં તહીં બધે બ્યાપી વિલસ્યા. ૭

ખરી પ્રેમાદુતિ; ઉપકૃતિ રીતિ ! મિત્રો અધિકી !
અહો દિવ્યા સુષ્ટિ ! નહિ નહિ નહી માયિક જુગી,
અભેદાન'દે હું વિશસિ વિકસી મોદમદ્યી,
બન્યો ઘેમે ગોડો મુખથી વદતો ધન્ય મુખડી ! ૮

હુબ્બો એ ઉર્મિ'માં ગુરત વિમર્યો ભાન સઘળું,
અરે આ સ્વપ્નું છે, નર્થી ખરું, — ન એતું પણ લઘું !
ન દોડેયો જે મેં અનુભવ વિશે રંગ રનિતો,
કરી જોવા પીવા ગુરત મનથી આદર કયો ! ૯

કહો ક્યાંથી લાધે અનુભવ વિશે ભાવમુખડાં !
ન શબ્દ્યું કાંઈએ મન ચડી ઉદાસી અધિકે ત્યાં;
ખતાવી માયાએ જુદાં જુદાં જુદાઈ નવ નવી,
અને આ પ્રીતિ તો થઈ હુખમથી કે અવનવી. ૧૦

અભેદે ત્યાં ભારપો બહુ બહુ ઉડો બેદ મનમાં,
રહે સદાચાત્રું હૃદય ગસ દે ના નીમળવા;
કહીથી એ જાણે — ક્યમ રનિ લહે ઉત્તમ જીવો ?
હુંથી સાધી પ્રીતિર્દનિ પણ અભેદમિ' ન ચડ્યો ! ૧૧

મને યાને આવું હૃદય ક્યું દે મૂખં વિધિ તે !
રહે રાજે જનું પ્રીતિ મહો જુદાઈ નવ સદે !

કરે છે જો સર્વે—સહજ અણુમણે પણુ કદા,
મને લાગે જુદું—બધું ધૂળ મળે, રંગ ન તદા ! ૧૨

અરે શું એ ત્યારે દૂષિત મનનાં ? ના, નહિ, નહિ !
હશે દષ્ટિ મારી !—પર જન રાકું વા કથમ કળી !
શું આરી રીતિ તે મમ કૃતિ તણી કીમત હશે !
સ્વીકારું તો પામી મુજ વિણુ બીજો દોષુ ઉકશે ! ૧૩

કયું મે ના કાર્ષ—કદી કયું હશે—તો પણુ જશું !
શું તે માટે આશા કશી પણુ કદાપિ મન ધરું !
મૌઆઓ રે અણુ ! હૃદય ઝટ સંકાય ધર, તું,
મૌતિની જ્યાં આવી થઈ મુગધુના ! ત્યાં ન વસવું. ૧૪

થજે તુ આ તારી મુરસ રમતી વેલ સહિતે,
સદા આનંદી ને પરમ મુખો પ્રેમાણુંવ વિશે !
નથી તુંથી જુદું હૃદય કદિએ આ, સમજ જો,
અભેદાનંદોતુ રમરણુ કરજો સર્વ સરશે ૧૫

કણું આવુ ત્યારે રમતિ થઈ અભેદાણુંવતણી,
ધુ ધૂ ધૂ ધૂ ધ ધ ગુરત મગડ્યો પ્રેમઉદધિ,
હિયો જાગી હોમે નથી તટ, તરુ, વેલી કશું એ,
વહે અશ્રુ આપે ! હૃદય રતિતું રક્ત ટપકે ! ૧૬

*

*

*

(કુતવિવર્ણિત)

ઉદધિયો નિકળ્યો સ્વર સામટો,
મર્બોર શાન્ત સુદીપ્ત ઉતાવળો,
અગર હે પરમોદ - ઉપાસક !
મુનિકુમાર ! યતિ ! સમસાધક !

- કયમ થયો શ્રમમાં ગતિહીન તું ?
 નર્મો રહ્યો થઈ ભાનવિહીન તું ?
 નવં પ્રપંચથી ઓળખી તેં રતિ !
 કયમ થઈ અવળી સવળી મતિ ? ૧૮
- શીદ મથે શ્રમમાં શ્રમમાં ભગે !
 નવ મળે તુજ વાંછિત આ સમે ?
 તું કહીં પ્રેમ ઉપાસક ચંદ્રમા !—
 કહીં પ્રપંચ જડયા જડ તારલા ! ૧૯
- કહીં જીતાં જનનાં મન પાંગળાં !
 કહીં ઉદાર વિકાસ સદાસ આ !
 કહીં જીદાર્થ ન તું સમજે જરી !
 કહીં જીડી જનવૃત્તિ વિષે ભરી ! ૨૦
- શું ચરણે શરણે, હિમરાં તણે,
 ઉદયિ કાઈ સમે પશુ શું નમે ?
 મરી જવું જીખથી કુખથી ભગે,
 તૃણ અડે કયમ સિંહ સુદામી તે ! ૨૧
- નર્થી લાખ્યું તવ ભાલ નહિ મળે,
 મૂઢી બધું કયમ અત્ર ન તું ભગે ?
 સગવ મોદ મિનોદ વિકાસમે,
 તવ મનોરથ પૂર્ણ બધા યશે. ૨૨
- તુજતણાં તરુવેલીં બધાં પાંડે,
 અધિક ચેનન પામી રહે તુંથી,
 સરવ એક થકી જ થઈ જશે—
 કર કરારથી વાર દવે શી છે ! ૨૩

(વસંતતિલકા)

સુદ્યો ખરે લવ લવાઈ વિશે હું જુલ્યો,
યાકયો હવે હલ્ય ! છાંડ વિલાસ દુખોઃ
જા જા અભેદ જલમાં મળ પ્રેમથી તું,
એ ! એ જ સત્ય; વિલસે સધળું વધાતું. ૨૪

એ સાંભળી હલ્ય સર્વ તજ સમાધું—
પોતા વિશે પરમખોદ રસે રસાધું—
હુપ્પું, મધું, ગધું, અભેદ વિશે, કહેશું ?
વેલી નથી, તરુ નથી, નથી પ્રેમ-આંસુ. ૨૫

(૧૮૬૩)

૧૩

પ્રેમાત્મિ

સિખરિણી.

અહો ! આ શું લાખ્યો ભડ ભડયતો અમિલજુકો !
મહા વૃક્ષો—વેડયા અગણિત વિધિના પરિલવો,
ઉલા સાક્ષી સાચા દદ ગિરિવરો જે મુગ મુગે,
બધું રાતું પીણું—અનલમય ઓપાસ વિલસે ! ૧

વહો નાના મ્હોટા સરિત સરના સોત વધતા,
મહારત્નો, મ્હોટા ગિરિવરસમા મત્સ્ય અધિકાઃ
હનરો નૌસેના, જન, વિલવવૈપુલ્ય અવધિ,—
અધાને ઢાંકીને, ઉપર રમતો મસ્ત ઉદધિ. ૨

અરે એવો દાવાનલ ! ઉદધિ એવો ! અનવધિ,
કશાયી ના વામે, પરિલવ ન પામે ન વિરતિ;

સ્વયરોજે ભવ્ય પ્રકટ પશુ એકાન્ત ઉગ્ગળો,
બધુ પોતા રૂપે કરિ કરિ રહે નિત્ય વધતો.

૩

ખરો જે પ્રેમાત્મા, હૃદય રસ, ને સાર મુખનો,
ગણું તેને દાવાનલ, ઉદધિ વા, તેથી અધિકો;
દિસે દાવા ફૂર, પ્રકટ ઉદધિ ક્ષાર કડવો,
મૃદુ મીઠો જાતે, સકલ ગૃહતો, પ્રેમ ભડકો.

૪

અભેદાનદો તે પ્રીતિ ઉદધિના ઉર્મિ સપગ્ગા,
અહં જ્યાં બુદ્ધાચે, પ્રીતિ અનલના તેજ ભડકા;
અહો એવા ઉર્મિ, ભમક વર્ગો એવી, જતી રહે,
રિયતિ ક્યાં વિધોની! પ્રણયરસ તે ઈશ્વર ખરે.

૫

તમે તે શું જાણો જન વિષય ને લોભ લપટયા,
ભુલી લોકોક્તિ ને કિરતિ મરજદે અટપટયા;
તમે પ્રીતિ મૈત્રી પ્રણય રતિ કે સ્નેહ કથતા—
ઝંજીરી ઝીણી સર્વે મતમગતણી યુક્તિ રચના.

૬

ખરો જે છે પ્રેમ પ્રકટ ઉદધિ છે, અનલ છે,
બધુ માગી, ભાગી, નિજ રૂપ કરી, હૃપરિ રમે;
બધી કુન્નું કરી, જન-વિનય-મયોદ-રચના,
કુબ્ધવી, સકેલી, હૃપરિ વિવસે પ્રેમભવના.

૭

જગમાં પ્રેમે જતું નવ નિજ લહે વા ન પરને,
પ્રીતિ રચાનોને ના, —પશુ અમર એક પ્રણયને,
મયે નિત્યે પોતે સકલભવતારૂપ જનવા,
ઉનારી લેવા વા અનુભવ વિષે જાવ રચનાં.

૮

જનોના સંબધો વિધિ વિધિથી સ્વપેક્ષ સપગ્ગા,
ખરી પ્રીતિ તેને નથી કર્યા અપેક્ષ કર્દ જરા;

અહો એવો પ્રેમાનન, ઉદ્ધિ એવો, રસમયો;
લસે જે ચિત્તે ત્યા હૃદય મમ વિશ્રાન્ત વિરમો.

૯

હશે સંસારે શું પુનિત ખર રથાન કહીએ !
ન તો એ સંસારપ્રજ્ઞા ભુજ પ્રેમાગ્નિમય રે,
ન હું, કે - ના એ હો, સનત ઉદ્ધિ પ્રેમ વિક્ષેપો,
અનેદોમિ' મીઠા, ગલિર, મૃદુ, ને શાન્ત ઉઝગો.

૧૦

(૧૮૬૩)

૧૪

પ્રણયભંગ

શિખરિણી

રડે શાને ચક્ષુ ! હૃદય લમશે ના ટળવળી,
જશે નિદ્રા શાને ! જગત ધર્મ રે ખાખ ન બળી,
થયુ ખાલી દેયુ ૨-પુરણ લયુ આનંદરસથી,
ન ભણી એ રીતે રતિરૂપ નિહાળ્યુ હજી નથી ૧

હો જશે સાધી, લનિત લવના, વેલ વળતી,
ન સુખતા છુટે, પ્રજનિત થતા એ ન ટળતી,
નિશા-અદા, ગત્રી-દિવસ, કમનો ને દિનમણિ,
છુટે છોડ્યા ના તે, જગતગતિ એ દિન, રમણિ ૨

તુટયુ !-તે સાધિયુ કદિ પણુ હતુ—એ જ વ્રમણા,
ન વટે સધાયે રુચિર રસની એ જ રચના,
ન વટે સધાયે રુચિર રસની એજ રચના,
રહ્યા સ્વાન્તો સાખ્યા વિરસ રસમા, મિત્ર રુચિમા,
છુટા તે છે સારા, નર્મ્ય કશો સગર્ભ નજરમા ૩

હશે સાંધ્યાં સાથે, નવે કદિ છુટે; નિત્ય છે;
 ન સંધ્યાતાં જે ત્યાં સ્વર્ગપરિતો ના સમ્ય છે;
 રતિમાંથી આશા ? રતિ જ સદુ આશાતી અવધિ,
 નિરાશા ના જામી રતિશુભ ન, એ પૂર્ણ અરતિ. ૪
 રતિભગે તેથી હૃદય, નવ આ ભંગ નિરખે,
 ન વીસ્યારે કોને, તદપિ હૃદયે કોણ ન લખે;
 નિરાશામાં રાગે રસિક જન જે પ્રેમ પલખ્યાં,
 પુરી આશા તેનું સનત રમતી આ હૃદયમાં. ૫.

(૧૮૬)

૧૪
 જન્મદિવસ.

પૃથ્વી.

અનન્ય યુગ હિતથી, હજી અનન્ત આવી જશે !
 સુઅસ્થ જીવની સૌ ત્યાં કથન યોગ્ય કા'ણી હશે !
 અનેક યુગ ને કાળો થઈ રમી નિરાળો રમે,
 પ્રવાસ નિજ પેખતાં નિજ શું માન—આનંદ લે. ૧

અપાર મુખ સાંપડ્યાં, વિપત વેડી વંદી ગયો,
 તથાપિ રમતો સદા, ઉભય પાર ઉભો રહ્યો,
 મુતા, રસિક, બાલ કે તરુણ, જુદા, બોગી, થનિ,
 ન દુઃખ, સુખ ના કહી;—નિગળું નિગળી એ રતિ. ૨

ન દાહ હૃદયે કોણ નયનમાં ન આંસુ વસે,
 ન છુદ્ધિ લયકે કહી, નથી ઉપાધિ ઇચ્છા મિતે;
 રહે કહી—પડે દુઃખે, મનથી પાછલાને રમરી,
 ન એ કૃપણતા જરી, ન લધુના, સ્વરેરે જરી; ૩
 ન ફાંસ નાગી કશી, ન મન ઉજળો કશો;
 અપાર નિમિરે દિવે પ્રકટ હાથ આવી વસ્યો :

અગાધ સમતા જડી વિકટ જાલ અમતાનીં માં,
ખરે ! ગયાં વરસ તે ન કલ્પિ જણાયે ગયાં ! ૪
સ્વરૂપ સમજે ન તે અરૂપ મુસુમાં આપડે,
સ્વરૂપ રમતે ગયાં વરસ તે ફરી છો જડે,
હજાર હજી નીકળે, ક્ષણ ન એક વા ઉગરે,
જીવ્યું જીવન જીવ્યું—અધિક, સામં, સાનંદ, છે. ૫

(૧૮૬૫)

૧૬

રરણુ.

દેરની—કુમરી.

શરણુ તવ શરણુ હવે, દયાલો રે—શરણુ ૧
કપટ—અપટ જડ જાનમન ફાંસી—દયા. શરણુ
પાપ અમાપ ભયું તમનન આ,
ચાપ લખુ તવ ખરસ આવે રે—શરણુ ૨
વિશ્વાસે મતિ હરિ જસ જનતા,
સ્વાર્થ છુરિ છુપિ આ કસતે રે—શરણુ ૩
કર કરણા હરિ ચર દયાનિધિ,
રે' નિર્ભય મણિ ખ્યાન રવે રે—શરણુ ૪

(૧૮૬૬)

૧૭

અખેદ.

અખેદ

ગીત અખેદનો ગાઈએ રે
આવો અનુભવે, અનુભવ સાંધી રે—સતી ૧
નામ નીચાન દીશા નથી રે,
એ તે વણ્યો કપમ પરણાય રે,
લેશે અનુભવી અનુભવે ઓળખી રે—સાં ૨

- ૧ મીમાંસા ન્યાય સાંખ્યને રે,
 વાંધો રમત રમાડી રે દૂર રે,
 પ્રીતે અનુભવે આખ સમાય રે—સં. ગી. ૩
- મુરતે મુરત સાધી જોમણે રે,
 તેતો આપે બૂલ્યા નિજ આપ રે,
 મયા ઘટ ઘટ સર્વ સ્વરૂપ રે—સં. ગી. ૪
- નાત ને જાત રહી નહીં રે,
 નહિં દેશ નિવાસ અવાસ રે,
 દષ્ટિ પ્રેમની પ્રેમ રિપે કરી રે—સં. ગી. ૫
- આશ ઉદાસ ન અંત રે,
 નહીં હરખ-કે. શોક વિચાર રે,
 જ્યાં જ્યાં દેખે ત્યાં નટવર નાચતો રે—સં. ગી. ૬
- યોગ આસન પ્રાણાયામ નહિ રે,
 નહિ જપ તપ તીરથ ધ્યાન રે,
 નહિ હિંદુ નહિ મુસલમાન રે—સં. ગી. ૭
- પંથ સમાજ દર્શન કર્યું રે,
 કર્યું વેદ પુરાણ કુરાન રે,
 કયા ગુર ને પેગંબર આલીયા—સં. ગી. ૮
- અંતર આંટી તૂટી ગઈ રે,
 ભાગી બેદ જમણાની જાંત રે,
 બધે દરશન આપને આપનાં રે—સં. ગી. ૯
- પ્રેમ સુરત બાંધી પ્રેમથી રે,
 લાગી પ્રેમની તાળી તાન રે,
 પ્રેમ પ્રેમમહિ નિજ ધ્યાનમાં—સં. ગી. ૧૦

૧૮

*બેદમાં અબેદનો સાક્ષાત્કાર.

ગજલ (હૈરવી.)

નિગરમાં ઝંપલાવી જો અટક્યાણું ન રે' અટકી

રિસાયું' તું ચકી તો એ પડે તુજ અંચળે બટકી.—નિગરમાં ૧

પડ્યું' ઈંદાસને ડાલે હજારો હાજી હાજીમાં,

'તહીં' તારી શુલામીની દિલે એને ચઢી ચટકી—નિગરમાં ૨

* વિશ્લેષણ—આ કાવ્યને કઈક વિવરણ લેઈશું. માશુક ઉપર રીસા-
યનો આરાક કહે છે કે મારા નિગરમાં ઝંપલાવીને જો, એ મારું નિગર
અટક્યાણું છે એટલે એક ઠેકાણે, એટલે તારી પાસે, જ પીને બેસવું નથી,
ને તેથી તારાથી રીસાયણું લાગે છે, બાકી તો રીસાયું નહિ તો એ તારા
વિયોગની બચાવી પડવું પડવું પણ, તારા અચક્ષમા જ પડે છે એવું એ
તારામય છે, પછી એ મનના અટક્યાણા સ્વભાવના દાખવા આપ્યા છે. ૧
ઈંદાસનની સાહેબીમાં હાજી હાજી ઉપર ડાલવડ હોય ત્યાં પણ જ નાણે કે તને
મૂલી ગયું છે ને તેથી જ રીસાય તો તેમ નથી એવી હાકમીમાં પણ એને
તો તારા ચરણની શુલામી તેના રસની ચટકી ચઢી રહી છે. બજન કરે કે
કોણ કરે, પણ એકે જે પોતે કરવડ હોય તેમાં એ રહેવાનું નહિ, ને ક્યાથી
ક્યા પેસે, તો પણ તે કાઈ તારા ઉપરની બેદશમી નથી, એ તો તારા વિના
જીલ્લુ ધઈને ઘેરા કાઠડ ફટકડ ફરે છે જે કરવડ હોય તેમાં પણ પોતે રહે
નહિ એવી એ મનની હરામી તથા બેદયાઈ નિર્લક્ષ્યતા, તે જ અનવધિ નામ-
જેડા વિનાની જે એને આશા અર્થાત્ તૃષ્ણા છે તેની શુભવાચલી આદી છે.
પણ એવી આદીમાં ભરાઈને ટને વીસરી ગયું નથી, તારા મકાનને પ્રહોચવાનો નાણે
એ દોર હોય, મકાનથી લટકાવેલા દોરને આધારે નાણે તે મકાન પર ચઢવાનું
હોય, એમ માનીને એ આગી ઉડેલે છે વળા કાળા ઘોળા કરવાની અધારી
મન તો અજબ, વર્ણવી ન શકાય તેવા અને ન ધારેલુ માયાદપ રચનાર
રોતાનનો ચરખો છે, અચવા મગરી, અહકાર, ને તે પણ મુક્ત-વ્યર્થ—

૨૦

અમર આશા.

(અંતિમ કાવ્ય)

કહીં લાખો નિરાશામાં અમર આશા છુપાઈ છે;
ખંડા ખંજર સનમનામાં, રહમ ઉંડી લપાઈ છે.—કહીં ૧
લુદાઈ ઝીંદગી જરની, કરી રો રો બધી કાઢી;
રહી ગઈ વસ્ત્રની આશા, અગર ગરદન કપાઈ છે.—કહીં ૨
ધડી ના વસ્ત્રની આવી, સનમ પણ છેતરી ચાલી;
હજારો રાત વાતોમાં, ગમાવી એ કમાઈ છે.—કહીં ૩
અખમ દુનીયાં અખાનોના, મુસોમત ખોદનાં ખંજર;
કતલમાં એ કદમખોરી, ઉપર કયામત ખુદાઈ છે.—કહીં ૪
શમા પર જાય પરવાના, મરે ચીરીં ઉપર ફરહાદ;
અગમ ગમની ખરાબીમાં, મજેદારી લુટાઈ છે.—કહીં ૫
ફના કરવું ફના થાવું, ફનામાં શબ્દ સમાઈ છે;
* મરીને છવવાનો મંત્ર, દિલજરની ફુલાઈ છે.—કહીં ૬
ગિગરનું નામ લે શોધી, દુરત પી લે ખુશીથી તું;
સનમના હાથીની છેલી, હકીકતની રક્ષાઈ છે.—કહીં ૭
સદા દિલના તડપવામાં, સનમની રાહ રોશન છે,
તડપતે તૂટતાં અંદર, ખડી માથક સાઈ છે.—કહીં ૮
અમનમાં આવીને ઉભો, ગુલો પર આફરીં ચઈ તું;
ગુલોના ખારથી બચનાં, બાદન ગુલને નચાઈ છે.—કહીં ૯
હજારો એલીયા મુરશિદ, ગયા માથકમાં ફૂળી,
ન ફૂલ્યા તે મુઆ એવી, કલામો સખ્ત ગાઈ છે.—કહીં ૧૦

* અત્યાર મુધી અને “મરીને” પાઠ છપાવે ઉભો, પરન્તુ “મરીને” પાઠ હોવાને બદલે એવી બહુ અ. કે. નાયકની કલ્પના, તથા “અબેદમાર્જ-પ્રવાસિની”, “પ” અને “મ” લખવાની શૈલી સગ્ગી હોવાથી, મને યોગ્યને પણ “મરીને” પાઠ જ ઉત્તમ લાગે છે. આના ટેકામા “એમ મરી છૂંધુ તે જ છૂંધુ છે”, વીગેરે આ ગ્રંથમાંની “અબેદમાર્જ-પ્રવાસિની” વિવિધ પદ્ધતિઓ પણ વિચારવાની છે.

ભગ્નમાં ભોગમાં કેવા કહીયો ક્યાં હોય પેસે,
તથાપિ તું વિના વહીયું ફરે ઘેલું બધે ફટકી—નિગરમાં ૩
હરામી બેઠયાઈ આ અનવધિ આરાની આંટી,
ઉકેલે દોર એ તારા મકાનેથી લહી લટકી—નિગરમાં ૪
બહુ એ લોટવું આલે ગહી ફૂચી કંધારીમાં,
છતાં એ અંધ અંગેત્યાં ખટકતુજ આંખની ખટકી—નિગરમાં ૫

ફલ વિનાયે તે જ્યાંમાં લયો છે એવો રાત્ર છે, તે નજી પોતાના જ કહા-
પણતા નેરથી સર્વને નમાવવા હચ્છનર મૂકે છે; એવી એની મૂંઠવાથી કોને
રીસ આવી હોય કે મારા કપડા અસહ કરવાથી હું પ્રેમ અર્પણી તથી
અણુકું કે અનુભવ આણ્યો નથી ત્યાં સુધી હુકમ ફરે છે ને અવલે માર્ગે
માયુ પરકે છે તો પ્રભુ તે રાને પ્રત્યક્ષ કરવાનો જ હુકમ ફરે છે, બીજા
હચ્છાઓને એ હુકમ નથી. તું એમ એની પરીક્ષ કરી જો, અને એ વાસમય
છે એમ જ નાહુ. એ મન સદા અપ્રાયશ્ચ જ છે, અત્યારેને એનો કહે છે, અહાર
અતર એવો કહે છે, તારા અમલમાં સમાઈ મથો છે, બધે છ ને તું છે,
આચાર વિચાર સર્વમાં તું છે, એમ તારા અમલમાં સમાઈ જોયે છે કે કે
મોડી ! તું આ પ્રકારે મારામાં જ છતાં ફાલુ ફાલુ ક્યા કુપાય છે ?

અક્ષરાર્થ આટલો જ છે, પણ કાવ્યપ્રતિભાના વિલાસમાં પરમાનંદ
અનુભવતો કવિ રીસાયથી પ્રતિજ્ઞાને, નિરતર વ્યવહારમાત્રને જ્ઞાનદક્ષિણી
લેખવતો જ્ઞાની પોતાના અનુભવી મનને, કોઈ જ્ઞાની સુક સહજતાથી કપડેસ
લેતા શિખને, આવે જ માર્ગે ક્રમાદી રહે અને આનંદ વિસ્તારી છે એ
માત્રાવીત અર્થ સહજવે પ્રતીત થાય તેવો છે, તેનો વિસ્તાર અત્ર અર્પેક્ષિત
નથી. ભાવનાની એકરસ અલેદ ભૂમિકાનો જેને હેસ પણ સ્પર્શ છે તેને એ
ધ્વનિ સહજે પ્રતીત થયા વિના રહેશે નહિ જ અને આવા કાવ્યનો કઈ પણ
ઉપયોગ હોય તો તે એટલો જ કે ભાવનાની એ ભૂમિકા સ્પષ્ટ વચનથી એ
કહી શકાય તેવી નથી—કહેવાયી જ ભાવનાનો ધ્વસ થાય તેવી છે, તેના
કર્મક ભાસ કરાવવાને થોડા હંદવને એ એક અનુકૂલ સાધનરૂપ થાય.

અજન્મ શપ્તાનનો ચરખો મુક્ત મચ્છૂલ મન રાખ,
હુકમથી એ તું ઉપર એ મરે માયું રહું પટકી—નિગરમાં ૬
મનાઈ અંચલે પેહું કરો કણ જૂહાર અંતરમાં
“જતાં હું માં મિડી ક્યાં તું દાણે દાણ જાય છે છટકી”—નિગરમાં ૭
(૧૮૯૭)

૧૯ ચેતવણી.

ધૂન.

ચેતો ચેતો રે, જીવડ ચેતો,
આજ માંડતા પેલી સમેટો રે—જીવડાં ચેતો ચેતો રે.
પાપતણું અભિમાન અજામિલ ‘નારાયણ’ મુણી જૂલ્યો,
વ્યાસ અરાધ પુરાણ ભાગવત ભક્તિ ગાતાં કુલ્યો રે—જીવડ ચેતો ચેતો રે.
સીત હરી, મુક્તિ મળી, જગ બે જીવ્યો દીન,
રામ, શત્રુ, સંહારતાં નિજપદ પંકજ લીન રે—જીવડાં ચેતો ચેતો.
અર્ધોગે ઉમથા સજિ સિદ્ધાસિદ્ધ; સમાધિ સાધી,
અહ અખંડ અભેદ શત્રુ ભયું આંતિ વિશ્વાસ ઉપાધિ રે—જીવડ ચે.
ચેતો મોત મુખી રહું રડતા નાખે રાડ,
મોત મુખે રમતા હસે નિત ખેલે નવલાં લાડ રે—જીવડાં ચેતો ચેતો.
નીચે તીરે કમાન ચડ્યું આ સીંચાણે શિર મુખ્યો,
ચકલાના ચિતવ્યાથી શામળો નાગરૂપ ધરી રૂખ્યો રે—જીવડાં ચે.
શાસ્ત્ર પુરાણ પુકારીને કે’ ચિત ચેતવ ચેન,
સંશય મટે શરીરનો ખુલે સમાધિ સેન રે—જીવડાં ચેતો ચેતો.
કૃષ્ણ બની ગીતામૃત ગાઓ ગોપ રાખી બની ઝીંગો,
અમૃત આપી હલાહલ સંકર વ્હોડ્યું એ રસ પી લો રે—જીવડાં ચે.
(૧૮૯૮)

‘કલ્પાન્ત કવિ’
સ્વ. બાલાશંકર ઉ કંથારિયા

' મલિ-બાસ રાતાન્દી ઇંથ
[વિભાગ ૨ ને]

કલાન્ત કવિ

મૃસ્તકવિ બાનાશ કર ઉલ્લાસરામ કથારિયા અથવા 'કનાન્ત કવિ' પડિત યુગના ગુજરાતી સાહિત્યકારોમાં એક અપૂર્વ સ્થાન ધરાવે છે, અને એમનું વ્યક્તિત્વ પણ નર્મદ, કલાપી, કાન્ત, મણિલાલ વગેરેની માફક જ કુતૂહલપ્રેરક છે એમનો જન્મ સ ૧૯૧૪ ના જેક વર્ષ ૫ ને દિવસે અને અવસાન સ ૧૯૫૪ ના ચૈત્ર સુદ ૧૧ ને દિવસે થયેનું મણિનાથના આ ગાઠ મિત્ર અને મણિનાથને કાન્યકબાનો શોખ લગાડનાર આ મસ્તકવિનું સાહિત્યવિષયક કાર્ય લિન્ન લિન્ન પ્રકારે થયું છે એમના વ્યક્તિત્વનું સૌથી મહત્વનું ખાસુ તે નીડરતા, નિખાનસતા અને મસ્તીમાં વ્યક્ત થાય છે નાનપણથી જ મણિનાથ વગેરે મિત્રોનું એક મડળ નડિયાદમાં જન્મેલું અને તેમાં મણિનાથ અને બાલાશ કર મુખ્ય મિત્રો હતા ટ્રિગોરવધમાં જ પ્રાર્થનાસમાજ, સ્વસુધારક મડળ અને સારોદગગાતિશુભેચ્છક સમા જેવા મડળો તેમણે સ્થાપેના એ દમીકત એમના ઉત્સાહની નિદર્શક છે બાલાશ કરના પિતા ઉલ્લાસરામ કથારિયા મામનદા હતા એટલે આર્થિક રીતે એમની સ્થિતિ સારી હતી અને પરિણામે બાનાશ કર લાડમાં લીઝેના અને નાનપણથી જ મસ્ત પ્રકૃતિના બનેલા કવિ દનપતંગમને બાલાશ કર પોતાના ગુરુ માનતા અને દર રવિવારે એમની પાસે કવિનારચનાનું શિક્ષણ મેળવવા જતા. શીત્ર કવિના, દિદીમાં રચના અને ગાયનવાદનનો બાનાશ કરનો અભ્યાસ બાનાશ કરને આ સબધમાંથી અને સ્વભાવગત શોખને કારણે મળેલા એ અરસા-

મા બાનાશકર અને મણિનાનની મૈત્રી અત્યંત ગાઢ બની હતી પણ મુખ્યત્વે આવા સબધોમાં દેટનાક દુષ્ટ તરવોને અદેખાઈનું કારણ મળી રહે છે એમ આમની બામતમા પણ બન્યું એક પારખી વિદ્યાર્થી ની બદમાશોથી મણિનાન અને બાનાશકરનો સબધ તૂટ્યો એ હપીકન બેઉના જીવનચરિત્રકારો નોંધે છે બાનાશકરના સુદર, ચારિત્ર્યવાન અને દેતાળ પત્ની મણિગોરી પણ અત્યંત સુદર હતા અને પતિપત્નીનો પ્રેમ પણ એવો જ સુભગ હતો બાનાશકરે મણિનાથ સાથેની ગાઢ મૈત્રીને કારણે મણિગોરી સાથે મણિનાથને પરિચય કરાવ્યો હતો અને એમણી દોરામજી નામના પાંખી વિદ્યાર્થીની લુચ્ચાઈને કારણે આ મગધ તૂંચો એમ નોંધાયું છે એમાં સર્વ ગીતે આ મૈત્રી તૂંચાની જવાબદારી બાનાશકરની નથી જ મણિનાનને પોતાની જૂન સમજતા બાનાશકરનો મ્નેહ પુન પ્રાપ્ત કરવા માટે એમણે ધણો પ્રયત્ન કરેલો છામે પત્ર વ્યવહાર પણ ચાલેલો (શ્રી પુગણીએ બાનાશકરે મણિનાન પર લખેલા કેટલાક પત્રો પ્રગટ કર્યા છે તેમાં આ તરણ કવિમિત્રોની કામળ મૈત્રીસબધના આજા ધેત રગ અને જીર્મિનાં તોફાન જોવા મળે છે, બાનાશકરે ૧૫-૧-૭૧ ના પત્રમાં મણિનાન પ્રત્યે પ્રેમ વ્યક્ત કરતા એક સુદર સવૈયો લખી મોકલ્યો છે

“જો યદ સીસ નમ ન તુહિપદ, તો કર હૈકે બસીસે વિદારો
જો યદ નૈન ન વેસ્ત પ્રમમે (તોફો); તો બનીદાર છુરીસે નિદારો
જો યદ ચિત્ત રહે ન તુહી, તુહી તુંહી પુનિ (તો) દુતમુસ્તે પ્રજરો
ચાલ કહે નમુલાલકે ત્લ, વુચી હે તિદારો તિદારો તિદારો ’

• આમાં બાનાશકરની ઉદાગતા, મરતી અને વ્રજભાષાની અસંગ્રાણી કવિત્વરીતિ આ ત્રણેય સુત્ર રીતે પ્રગટ થાય છે મણિનાન ૧૮૭૬ માં ‘શિક્ષાશત્ર’ નામનું એક નાનું પુસ્તક બહાર પાડેલું અને ‘પ્રેમના આવેશમાં બાનાશકરને અર્પણ કર્યું ’

દ્રવ્ય સાધને, આભાવિક ઉદાર વૃત્તિએ, તેમને વિવિધ માર્ગે જતી પ્રવૃત્તિઓમાં ઊતાર્યા અને સર્વગ્રાહી, તત્ત્વ પ્રતિષ્ઠા ધોરણાનુસાર અધ્યયન ઉપરથી જ્ઞાન ઉમડી નાખ્યો એટલે શાળામાં નિયમિત જ્ઞાન તો તેમને મેટ્રિક્યુલેશન સુધીનું જ મળી શક્ય હતું. કૉલેજના અભ્યાસ માટે એમણે બે વર્ષ એફ એની પરીક્ષા માટે પ્રયત્ન કર્યો પણ વિશિષ્ટ મનોવૃત્તિ અને મોનનને કારણે સફળ ન થઈ શક્યા એમ શ્રી રામ મોહનરાય દેસાઈ નોંધે છે. ૧૮૮૦માં એમણે ધોધાતા કસ્ટમ ખાતામાં ૨૦ રૂપિયા પગારની નોકરી કરી ૧૮૮૧-૮૨માં કારકુન તરીકે કામ કર્યું અને થોડો સમય રજિસ્ટ્રેશન ખાતામાં પણ તેઓ ગયા હતા. આવી નોકરીના શુદ્ધ જીવનના સમયમાં પણ આ કવિવરે પોતાની રસિકતા અનેક રીતે પ્રગટ કરી હતી નર્મદા કિનારાના સ્થળોના ઇતિહાસ સરકાર તરફથી એકઠો કરવાની યોજનામાં ક્યેકટર પામે ખાનાશ કરતી નોકરીની માગણી કરતાં જિ આર ડાઈને આમ લખ્યું છે.

✓ This young man (Mr Balashanker) inherits from his father a great taste for languages. He is well acquainted with Gujarati, Brij, Persian, Urdu, Sanskrit & English. He has a taste for archeology and has already deciphered inscriptions. He knows how to transfer facsimiles of inscriptions to paper. It seems to me a pity that the valuable and uncommon talents of Mr Balashanker, should not be utilised. જિ કેમ્પને ડો બર્જેસને બાબાશકરને ખાસ લક્ષમાં રાખવા બતાવણું કરી હતી.

૨૨ વર્ષના નવજુવાન કવિ માટે આ પરદેશી અધિકારીએ આપેલી અજાનિ એક અસાધારણ વસ્તુ મળ્યાની જોઈએ ત્યાર પછી પોલીસ ખાતામાં, રેવન્યુ ડિપાર્ટમેન્ટમાં, કોલેક્ટરશ્રીશ્રીમાં અને ટ્રેઝરર તરીકે થોડો વખત નોકરી કરી ૧૮૨-૮૩માં માલગીને કારણે લાંબી

રમ્મ ઉપર -લા. '૮૪-૮૫માં તીર્થયાત્રાની યાત્રા પિતા સાથે કરતા કરતા શક્તિ અપાવન કરવા કરતાં ત્ર ૮ ભાષાના અપૂર્વ ગ્રંથોના પરિ-
 / શીનનથી અને દા-અદેનીની અમાધારણ લક્ષિતથી પવિત્ર થવાનું તેમને
 વધારે રુચ્છુ હતું આવા મરત અને તમગણી હૃદયવાળા કવિએ
 થોડા જ સમયમાં પિતાના દેહસાગ પડી નોકરીનું રાજનામું આપ્યું
 જાનારા કરતી ઉદારતા અને મહેચ્છા અપૂર્વ હતા ખૂબ ધન કમાવું અને
 કવિએ અને સાહિત્યકારોને માટે એક મનોહર નિવાસસ્થાન રચીએમને
 ત્યાં જીવનનિર્વાહની ચિતાથી મુક્ત કરીને રાખવા એ એમની કલ્પના
 હતી [સંગવનીચદ્ર'માં જોવાઈ નરામે કલ્યાણગ્રામની જે યોજના ગમ્ય
 કરી છે તે પ્રકારની આ યોજના બાલાશ કરના મનમાં એ પહેલાં ધણા
 સમયે ઉત્પન્ન થયેલી અને તેને કાર્યાન્વિત કરવા કવિએ Iron and
 Metal Factory નામે બીડનું કારખાનું સર કર્યું એમાં પુરૂષ
 કાગ-ચય અને ધન-ચય થયો એને શ્રી રામમોહનરાય દેસાઈ તો જીવન
 બચ જ મળે છે પણ આ કારખાનું ફળદાયી ન થઈ શક્યું અને
 કવિ મોગી આર્થિક મુશ્કેલીમાં આવી પડ્યા ફરી નોકરી કરવાની
 આવશ્યકતા ઊભી થઈ ૧૮૮૩માં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના
 એસિસ્ટન્ટ સેક્રેટરી તરીકે સર્વ જોડાયા મેએક વર્ષ પડી તેમને વુડાદરા
 કનાભવનમાં ગ્યાન મંલય જતાં ફરીને એમણે આયર્ન એન્ડ મેટલ
 ફેક્ટીનું કારખાનું મોટા પાયા ઉપર ઊભું કર્યું પણ પહેલાના અનુ-
 ભવનો લાભ ઉઠાવીને કવિ એને સગીન પાયા ઉપર મૂકે તે પહેલા જ
 ૧૮૮૮માં મરૂકીએ એમના જીવનનો અંત આણ્યો

કવિને ૧૮૮૫માં એક પત્રમાં મણિ-બાલે નડિયાદ આવવાનો
 આગ્રહ કર્યો હતો એના જવાબમાં એ લખે છે —

જેરુબાગ જોવયુગ

તા ૩૦-૧૦-૮૫

“મિત્ર તુ મને નડિયાદ મોનાવે છે । । । શુ સુખ પમાડવા । । ।
 શરીરમાં એરેક રમ્મ રચ્યુ હશે તે પણ હવે બાળી નાખવા નડિયાદમાં

આવું! નડિયાદનું મારું દૈવ જીકયું છે અને તે પણ તેમજ ચાહું છું. મારી પીડાઓ કંઈ મારી જાળમાં નથી તેમ નથી. પરંતુ ત્યાં હવા પણ દુશ્મન થઈ છે ત્યાં શું વળવાનું! હા, થોડેક દિવસે આવીશ જ પણ તે જે કંઈ રહ્યું છે તેની વાની વાગવા, સમસાનમૂર્તિમાં એક જણ આવી ચાલ્યો જાય તેમ હોયો આવવાનો જ છું, પછી ત્યાં નરીજ દોરશે તે ખરું. ત્યાં કંઈ પણ સહાય નહિ ત્યાં શું થઈ શકશે! ✓ પ્રભુ હજાર હાથનો ધણી છે. તે કોઈ વખત પણ એકાદ હાથ પણ લંબાવશે જ. હેલું અવલંબન એ જ છે. જી મિત્રકત તેમના હાથમાં આવ્યા છતાં હું જિભો ડેમ કરું છું માટે જ લોકો દુઃખ કે અને મને મિત્રકત ઉપર પણ નાણું ન મળે, એક કમાળા ગામના ઠાણીને મિત્રકત ઉપર નાણું મળે અને મને ન મળે ત્યારે બહેતર છે કે સરકાર જ મારી વ્યવસ્થા સારી કરશે અને મારું પ્રામાણિકપણું જાહેર કરી બધી વ્યવસ્થા એક રિસીવરને સોંપવાની કરીશ તો બહુ સારું છે. ઈશ્વર દુહોનો સંગ, તેમનું નામ, તેમનું ગામ, સગરણ ચર્ચ કંઈ હવે મારી પાસે ત્યાગ કરાવે તો સારું.

✓ “આ લાગણી, તું મિત્ર છે, હૃદય છે અને તને મારી લાગણી થાય છે તે મેં પરાક્ષ તેમ અપરાક્ષ સિદ્ધ કરી છે અને તે લાગણીને લીધે તું મને વારંવાર નડિયાદ જોલાવી નડિયાદનું સ્મરણ કરાવે છે ત્યારે તે જીભરો ક્રીડાવાને પાત્ર તું જ છે તેમ ધારી લખ્યું છે — તેમાં કંઈ જોડું લાવીશ નહિ.”

આ કરણ પત્રમાં બાલાચંદ્રની નિરાશાનું અત્યંત ધેડું ચિત્ર રજૂ થયું છે પણ એમની મસ્તી અને એમનો ઉલ્લાસ પણ એવી જ ઉચ્ચ દેશનાં હતાં. ગુજરાતના પત્રસાહિત્યમાં દિલની પારદર્શક નિખાલસતાના પ્રતીક તરીકે આ પત્ર અત્યંત નોંધપાત્ર ગણાવો જોઈએ. બાલાચંદ્ર પોતે કરેલી જૂથોથી શીખ્યા એમ શ્રી પુરાણી આ પત્ર આપીને નોંધે છે એ સાચું છે. મણિલાલને માટે પણ એ જ સાચું છે. અને માનવની મહત્તાનું એ સાચું લક્ષણ છે. જૂથમાંથી શીખવું

અને એનો સ્વચ્છનો પામે આ રીતે એકરાર કરવો એ સ્વભાવ અને સદ્ભાવ્ય એકાંત સૌને પ્રાપ્ત થાય છે ! અનેક યજ્ઞોત્તરો અનુભવતી મણિમાલ અને બાલાશંકરની આ મૈત્રી ગુજરાતી સાહિત્યની મૈત્રીઓ-માં પણ એક વિશિષ્ટતા ધરાવે છે. બાલાશંકરના જીવનની આ આછી રૂપરેખા સાથે એક વાન ખાસ નોંધપાત્ર લાગે છે. શ્રી પ્રાણશંકર કંથારિયાએ આપણે કાળ ' નામની પુસ્તિકામાં એક પ્રસંગ નોંધ્યો છે એમાં બાલાશંકરના કુટુંબમાં (પૂર્વજોમાં) એક સતી * થઈ ગયાનું ઉદાહરણ પણ નોંધ્યું છે. આમ બાલાશંકરના ઉચ્ચાચયો, ભાવના-મયના, અને જીર્મિલના બાલાશંકરને એમના પૂર્વજો પાસેથી દેટલેક અંશે વારસામાં પણ મળ્યાં છે એમ લાગે છે. ઉપરાંત બાલાશંકરને સમગ્રવા માટે એમની ધાર્મિક વિચારમાં માનસિકભૂમિકા પણ ખ્યાલમાં

* નરિયાદમાં સાંકોદરા નાગરોના ચૃદસ્થ વર્ગમાં એક આગેવાન રામજી ખુશાલચંદ હોયેલ રાજ્યના અમલ પદેલા હતા. વડનગરા શાસિમાં પણ તે સમયમાં ગોધુજી કાશીનાથની પેઢી હતી. આ ખુશાલચંદની પેઢીના સુબધ જુહીકોટા સુધી હતો. માર્ગે જઈ માતૃથી વરુથી મળેલી માદિતીથી જાણ થઈ કે વેપારધધાના પ્રસંગે ખુશાલચંદનુ જુહીમરામાં કોઈ દેવાદારે ખૂન કર્યું અને તેના રાજને એક કુલાતની કોઠમાં દાંથી દીનું. આ અનિદ પ્રસંગની સ્વપ્નમાં લાંબી તેમનાં પત્નીને નરિયાદમાં ચલાયી તે બાઈ એકદમ હમકી જાયાં. અને “સત” ચઢવાથી પોતાના પતિની પાપકી લઈ તેઓ સતી થવા તૈયાર થયાં. તે બાઈ કઈ નાની હમતનાં ન હતાં. તેમને જણ્યું મોટા દીકરા હતા. દીકરાઓએ પાપકી સાથે સદમમન કરવામાં અને મજાની ખાતરી કર્યા વિના સાદસ ન કરવા ધણુએ પોતાની માને સમજાવ્યા; પરંતુ પોતાનો સ્વખામાસ ખરો છે અને પોતાના ધણીનું સજ કયાં કેવી રીતે દાટવામાં આવ્યું છે, તેની વિચતવાર માદિતી દીકરાઓને આપી તેની ખાતરી કરવા કહ્યું, અને પોતે નરિયાદમાં ખોડિયાર માતા આગળ ચિતામાં પ્રવેશ કરી પતિની પાપકી બેળામાં લઈ સતી થયાં. આ સતી માની દેરી ખોડિયાર માતામાં છે આ ખુશાલચંદ તે કવિ બાલના જુહુ પ્રચિતમિદ થાય. તેમના મજાની જે સ્વખાનુસાર દીકરાત મળેલો તે અન્વયે તેમના દીકરાઓએ શોધ કરી ખૂન અને ખૂનીનો પતો મજા પછી અડવાડિયે મેળવ્યો હતો અને ખૂનીને શિદ્ધા પણ થઈ હતી.

ગખરી જોઈએ બાનાશ કરના પિતા ઉદાસરામ જેમ ભૌતિક આત્માની પ્રાપ્ત કરી શકેના તેમ ધાર્મિક ક્ષેત્રે પણ હીક હીક સાધનાને માર્ગ વગેરેના ઉત્તર ભારતની યાત્રામાં કે અન્ય પ્રસંગે ટાઈ સન્યાસીએ એમને શક્તિ ઉપાસનાનો માર્ગ બનાવેલો. એટલે એ શક્તિઉપાસક હતા અને બાવાશ કરની શક્તિ ઉપાસના એ રીતે વારસાગત પણ છે. શ્રી પ્રાગુશ કર કચારિયા, અને શ્રી ભાગ્ય ગવ બા કથારિયાની વાતચીતમાંથી એમને આ વિગત જાણવા મળી છે અને આ ઉપાસના પછી બાવાશ કરનો જન્મ થયેલો તેથી જ તેમનું નામ બાનાશ કર ગણેલું. શક્તિ ઉપાસનામાં બાનાશુદ્ધી અને ત્રિપુગણદરીની ઉપાસના વિખ્યાત છે એવું અનુસંધાન કવિના પોતાના નામમાં અને તેમના પુત્ર સદગત ત્રિપુગણ કરના નામમાં આપણને જોવા મળે છે. શ્રી ઉમાશ કર જોશી 'કલાન્ત કવિ'ની (અભ્યાસપૂર્ણ) પ્રસ્તાવનામાં નોંધે છે તે પ્રમાણે એમને ત્યાં કવિના પિતાના વખતમાં વીગપુત્રી એક પીરનો દીવો વેર આવેલો હતો. તેજ સંધ્યાકાળે તે પેટાવવામાં આવતો. કવિ લોગાનનો ધૂપ કરી તેની આગળ સાંજને સમયે ધ્યાનમાં બેસતા આ સાધનાથી એમણે મન્ત્રકૃત્રીની નીકારી હતી. કાગસી ભાષાના માઠ પરિચયથી અને આ અનુભવથી તેઓ જલાતુદીન રૂમી, હાફીઝ આદિ સૂફીઓના એક આદર્ક બની ગયા. આથી એમની કવિતાભાવના અને આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિના મૂળમાં એક બાબતથી શક્તિ—ઉપાસના અને ખીજ બાબતથી સૂફીવાદની પ્રત્યક્ અસર જોવા મળે છે તેમ છતાં કવિનું શાકન અદ્વૈત વેદાનના અદ્વૈત કરતાં કઈક ભુલુ છે. નામકના નામિકા માટેના રતિભાવનું બાનાશ કરે સુકત કહેવાનું હતું છે તેમાં જેની દ્વારા ચિત્તિ પ્રગટ થાય છે તે પત્ની નામિકા હોવાથી એમના વિખ્યાત કાવ્ય 'કલાન્ત કવિ'માં નામિકા અને શક્તિ એકરૂપ બની ગયા છે અને નામિકાના મનોહર વર્ણનની સાથે શક્તિનાં વિરાટ સ્વરૂપનાં ચિત્રોનો પણ પ્રસંગ આવે. નામિકા અને પત્નીમાં અંગેદ છે એ વસ્તુ આપણે ભૂતવાની નથી કેમ કે પોતે 'કલાન્ત કવિ'ના હપમાં શ્લોકમાં કહે છે

હશે જે શૂભારી કવન સમજે તે યુવતિનું,
 કવીના વીનાસી જન સમજે તે મિત્રનું,
 હશે જે વૈતાળી ગ્રહણ કરે મોક્ષપદનું,
 ખરું શુ છે તે તો સત્ત્વ મન મારે સમજી છું

એમા કવિના, યુવની અને મુક્તિનાની શક્તિ નહોતે લાગુ પડના અર્થ-
 વાળા આ કાવ્યથી ભાવક પોતપોતાના અધિકાર અને રચિતેદ પ્રમાણે
 ભલે ગમે તે સમજે પણ કવિએ નાચિમનું સાચું સ્વરૂપ શુ છે તે
 તો પોતે જ સમજે છે એમ કથુ છે શ્રી ઉમાશંકર જોશી કહે છે,
 “ખીછ રીતે નાચ તે એક ‘મ્નાન્ત કવિ’ દોષ નાચિમ કવિના જ
 છે પણ તેથી તેમનું એક — પત્ની (યુવતી), ચિતિ (મોક્ષદાની) કે
 કવિના (સરસ્વતી) — તે નાચિમ નથી, નાચિમ તો છે પત્ની-ચિતિ.
 ખાનાશંકરની આ ભાવના ગૂઢ છે અને તેથી જ નવનરામ અને નર
 સિંહરાવ જેવા આ વસ્તુનો ખ્યાન નુ આવવાથી એમના કા પો પત્તે
 આવળે માર્ગે દોડાયા છે (એમ લાગે છે)

ખાનાશંકરના પૂર્વજોમા અર્જુનનલ અને ઉત્તરાશ્રમને ખાના
 સુદરીની દક્ષિણ માર્ગની ઉપાસના સ્વીકારી હતી એ ઉપાસના
 જડના લાવવાને બદલે વિદ્યાર્જુન કરનારી હતી. અર્જુનનાને પોતાના
 પૂર્વજોની ખડકીમા અર્જુનેશ્વર મહાદેવની આપના કરાવેની એ
 શિવાનયનો શુભોદ્ધાર સ્વ. ખાલાશંકરના ચિરંજીવી શ્રી ભારતકરરાવ
 કથારિયાએ ઈ સ ૧૮૪૪માં કરાવેનો ત્રિપુરાશંકરે એવી જ વૃત્તિ
 બતાવેની આમ પૂર્વજોના ધાર્મિક સંસ્કારો વેપાર ધધાતો છદ અને
 સાદસ વિદ્યાનો મોહ અને તાત્ત્વિક ધર્મની છાયા એમના પૂર્વજો પાસેથી
 જનરી આવેના છે આવા કવિએ કાવ્ય કરવાના શોખમાં સગીનનો
 અને નૃત્યના રાનનો ઉમેરો મ્યો હતો સ્વ ન દે મહેતાએ એક ઉત્તમ
 ગાનારીના નૃત્યસ્ખલને કારણે ખાલાશંકરે તેના ધૂવરા છોડાયા
 હતા તે પ્રસંગ નોખ્યો છે એમના પત્ની મણિગૌરી પતિની રસિક

વૃત્તિનું સર્ગોત્તરે પંચાવન કરે એવા રૂપવાન અને ગુણવાન હતા. એમની પ્રેરણા બાવાશ કરતી આ અસાધારણ મન્ટીમા કારણભૂત હતી એમ ધણા જાણકારોનું માનવું છે પિતાની ઇચ્છાને વશ થઈને બાવાશ'ક નોકરીમાં જોડાયા તો ખરા, પણ ગંજિરદેશન ઓફિસમાં કે નિજેરીમાં પણ કાગળ ની કાપથી ઉપર કાચો લખના નોકરીના કંટાળાને અચવડ આ કાચવચન નોધપાત્ર છે.

“ધરિયા શીદ આવકે જાવકમાં, પ્રભુ કેમ ધર્મા નહિ પાવકમાં”

ઉપરાંત ન કે મહેતા નોધે છે કે સરોધન ખાતામાં એમની વૃત્તિને મુક્તિ ફોજતી ભક્તિનો મગ લાગ્યો અને જાતે કંવાનો અને ખજરી બગતવાનો જોખ એવો લાગ્યો કે તેની જાણ થતા તેમના પિતાએ એમને ૫ વર્ષની રજા લેવાની પોતાના સદવાસમાં ગમ્યા બાવા શ કરતી નિખાવસના એવી નિશિષ્ટ હતી કે પોતાના દોષોને દાંકરાનો પ્રયત્ન તેમણે કદી કર્યો નથી અને પોતાનાં વ્યસનો બાળકોને લાગના દીધાં નથી આ નિખાવસના અને હૃદયનો સાચો પચાતાપ અપૂર્વ હતા અને તેથી છવનની અતિમ ક્ષણે પોતાની અલત રિપ્ટ દશામાં પણ એ દશાના કારણભૂત પ્રપચીઓને એમણે ક્ષમા આપી હતી ✓ મરણ પહેલાં એક વર્ષ અગાઉ એમને શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજીનો સમાગમ થયો હતો અને એમનામાં શ્રદ્ધા પણ જાગી હતી પ્લેગથી મરણ પામે છે એનું જ્ઞાન થતાં એમણે વ્યસનમાનનો ત્યાગ કર્યો હતો અને શાનિપૂર્વક પ્રભુને શરણે ગયા હતા શ્રી મહેતા નોધે છે કે ✓ કવિ બાવના સબધમાં તેઓ વ્યસની હતા વગેરે ભાવના પ્રયત્નિ છે તેમાં અર્ધ સત્ય છે અને પૂર્ણ સત્ય તો તેમના પચાતાપથી પવિત્ર થયેલા હૃદયની સાક્ષીમાં છે બાનાશ કર પરીક્ષાના હૃત્પમાં પણ ચિત્ત ન ચોટતા બહાર નીકળી પોતાના ચિત્તને ડોલાવનાર પૂતળી લઈ આગા અને સુદર બાગના એકાતમાં ગળ્યો લખી એ પ્રસંગ, “મહા મન્તાન યાનીના મગજનો તાર જુદો છે” એ સત્યનું સુંદર ઉદાહરણ

છે. પિતાની સૂચનાથી એમણે વેદાંત અને સૂફીઝમની સરખામણી કરવાનું કહ્યું. ખાલાશંકરે ઈશોપનિષદ, તંત્ર ગ્રંથો, શ્યામા રહસ્ય, શિવરહસ્ય, દેવી ભાગવત, લિંગાર્યનયટ્રિકા, સૌંદર્ય લહરી વગેરે વાંચ્યાં.

ખાલાશંકરની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ પણ નોંધપાત્ર છે. નાની ઉંમરે દાઝરચનાનો ગોખ લાગ્યા પછી ખાલાશંકરે જે દાઝરચના કરી છે એ કૃતિસમૂહ ‘ક્ષાન્ત કવિ’માં પ્રગટ થયો છે. તે ઉપરાંત એમણે ‘સૂતીદહન’ નામનું એક ખંડકાવ્ય લખીને ઈ. સ. ૧૮૮૧માં એક મિત્રને મોકલેલું જે હવે ઉપલબ્ધ નથી. એમની સૂચનાથી ન. દે. મહેતાએ ‘સૂતી’ નાટકનું ગુજરાતી ભાષાન્તર દિંદીમાંથી કરીને ‘ભારતીભૂષણ’માં પ્રગટ કર્યું હતું. તે ઉપરાંત દેવીદાસગજનીતિ, ચંદ્રાવતી, મદનચંદા, સાહિત્યદર્પણનો ખાલાશંકરની ટીકા સાથેનો અનુવાદ, ઇતિહાસમાળા, હાફીઝમાંથી અનુવાદો, ઉત્તરગમચરિતનું ભાષાન્તર, વિજયાપ્રસારિત, શંકરાચાર્યનો આમમન પ્રસંગ, રીપનપંચદશી, મૃચ્છકટિક, કર્પૂરમંજરીના અનુવાદો ઇત્યાદિ ખાલાશંકરની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ નોંધપાત્ર છે એમની પ્રવૃત્તિમાં શક્તિસંપ્રદાયનું અદ્વૈત અને સૂફીઝમ નોંધપાત્ર છે. શ્રી. ન. દે. મહેતા એને વિષયે સમગ્રવર્તા કહે છે, “શંકર-વેદાન્તમાં અજ્ઞાનત્વ માયાદ્વારથી જગતનું કારણ થાય છે, પણ તે માયા, અનૃત—જડ—દુઃખ રૂપે એટલે અનાત્મભાવે માનવાની સામાન્ય પ્રથા છે. પરંતુ બીજે પક્ષે તે વેદાન્તમાં એવો પણ છે કે માયાશક્તિ ઉપરાંત અજ્ઞાની સ્વયંભૂ ચિત્તશક્તિ અથવા સંવિત શક્તિ છે અને તે અજ્ઞાની ચિત્તમાંથી શક્તિ છે. આ શક્તિયુક્ત તત્ત્વ જ જગતનું કારણ થાય છે. એવા શક્તિયુક્ત અજ્ઞાનત્વને ઉપાસનાશાસ્ત્રમાં શિવ અથવા પ્રકાશ તત્ત્વ કહે છે અને સ્ફુરણા પામના તેના જ્વલને શક્તિતત્ત્વ કહે છે. આ બે તત્ત્વો . . . દાઢની બે બાલુ જેવાં અદ્વૈત યોગવાળાં છે. તેમાં ગુણપ્રધાન ભાવ થવાથી સૃષ્ટિનો ક્રમ અને લયનો ક્રમ અનાદિઅનંત ચાલે છે. જ્યારે ચૈતન્યનો પ્રકાશ અંતર્મુખ થાય ત્યારે સંદાર ક્રમ અને ચૈતન્યનો પ્રકાશ બહિર્મુખ થાય ત્યારે સૃષ્ટિક્રમ. — આ અજ્ઞાન-

તત્ત્વનો સ્પષ્ટભાવે પોતાના પિડમાં અધ્યાત્મ ઉપાસના વડે જીવદસામા અનુભવ કરવો એ શિવાદૈવીઓની પ્રક્રિયા છે આ અદૈવીઓ વૈરાગ્યને પ્રાધાન્ય આપતા નથી પણ પ્રેમ અથવા ભક્તિને પ્રાધાન્ય આપે છે ” પિડમાં ગૂચવાયેલી કુંડનીની શક્તિ શી રીતે છૂત થાય અને મરનાથી શિવના કેન્દ્રમાં શમે તેનું જ્ઞાન કમલનાર મનયોગની પ્રક્રિયા સ્વાર્થ છે એ મન પચદશ અક્ષરનો છે. તેમાં સોગમી અમૃત દવાનો યોગ કરવાથી તે ધોડશી મન બને છે તેના દ્વારા મોક્ષ શી રીતે સિદ્ધ થાય છે તેની ઝીજુવટભરી પ્રક્રિયા તેના બધાં મહત્ત્વના પાસા સાથે કવિએ સૌંદર્યવદરીના ૧૦૦ શ્લોકમાં ગૂથી છે એ માર્ગની દીક્ષા ન પામેલા સાધકને આ બધું ન સમજાય તોપણ ભગવતીના સૌંદર્ય નું વર્ણન સમજાયા વિના સહૃદય વાચકને રહે નહિ ખાતાશ કરે પોતાના આ કાબ્યારબે આ વિમતો લખી છે અને ઉવટે કદ્યુ છે, ‘ સકારણ વિસ્તારનાં દોષ બતાવ્યેથી તેમની (સમગ્ર વિદ્વાનોની) આરાને વશવર્તી છે ” આમાં ખાતાશ કમી પોતાની કૃતિવિષયક આત્મ અર્દા અને ગૌરવની ખાતરી હોવા છતાં જે નુજના છે તે નોધપાત છે. જ્યાં આખું કાવ્યજ મુદર છે ત્યાં નમૂનારૂપ ઉદાહરણ આપવા પણ મૂઝવણ રૂપ છે છતાં જુઓ આ શ્લોકો

“ દરિદ્રીને આસા સર્મો સુભગ લક્ષ્મી અરપના,
વળી કાંતિ રૂપી નવન મકરદ પ્રમદના,
તહારા મદારપ્રસૂન ચરણે જીવ મુગ્ધને
પડેન્દ્રી અર્ણેથી બ્રમરરૂપ નિત્યે વિહરજો

x x x

દિસે વાકી દેશે, પણ પ્રકૃતિથી તુ સરન છે,
કરોરા દુઃખે છે, ચિરીય કુલ શી કોમળ ચિતે
અતિ તીક્ષ્ણા મધ્યે, અતિ વિપુલ નીતમ-વિષયે,
દયા શશૂતી તુ. યદપિ દિસતી કાંતિ અગ્નિ
ગિરાના વીલાસી કવિજન, મહી દ્રોણ ન થયા,
કયા લક્ષ્મીવતા, નહિ પરમ પદ્માપતિ થયા,

પરંતુ તારા તો, સતિ! કુચ વિષે શિવ વિષુ તો,
લગારે કે દાર્દ કુરચક વડે રૂપશ્ન ન થતો.

મણિલાલ ન. દ્વિવેદીએ આ 'ક્યાન્ત કવિ' નામના ખંડકાવ્ય વિશે મે ૧૯૮૬માં એક સુંદર લેખ દ્વારા બાલાશંકરની એ મહત્વની કૃતિનું મોરચ કર્યું છે. તેમ જ માર્ચ ૧૯૯૭માં 'સૌંદર્ય-લહરી' વિશે પણ એવી જ સુંદર ટીકા કરી છે. તે વખતે બીજા વિવેચકોએ આ 'સૌંદર્યલહરી' કાવ્યને વખોડી દાટેલું એ ગુજરાતી સાહિત્યનો એક દુઃખદ પ્રસંગ છે. કવિનાં 'હરિત્રેમપંચદશી'નાં કાવ્યોમાં ચાર પ્રકારના બાવો જીભરાયા છે: 'નારદ ભક્તિસૂત્રોનો રસ, 'શાંકરાદૈત્ય' જ્ઞાન, 'શક્તિવાદનો આશ્રય અને 'સૂક્ષ્મવાદની મસ્તી. એમાં "ત્રેમપાત્ર પરમેશ્વર (હરિ) છે. પરંતુ તે આસક-માયકના રૂપમાં કવિ સાથે ગોઠવાઈ ગયા છે. ભક્તિ, જ્ઞાન, અને વૈરાગ્યના ત્રણ રંગથી જે મોહક સન્દ્રધનુષ જીપજે છે તેને પકડવાનો જેમ બાગદને મોહ થાય અને આધુ' ને આધુ' આધુ' જાય તેમ વિરહી કવિ અનેક ઉન્માદોને આ પંચદશીમાં પ્રમટ કરે છે. અને તેમાં પ્રસંગે પ્રસંગે ભક્તિની, જ્ઞાનની અને સૃષ્ટારની ઉન્મત્ત કથાને દર્શાવે છે. આ ખંડકાવ્ય પૂર્ણ થયું નથી પરંતુ તે પ્રત્યેક અંગ પંદર પદોનું સ્વયંપૂર્ણ છે અને દરેક એક એક ભાવનું વાદક કાવ્ય છે."

બાલાશંકર પોતાની કવિનાને 'ક્રોમઘ નાદ મસ્ત કવિતા' કહે છે. શ્રી. ઉમાશંકર એમાં બે અર્થ જુએ છે. ક્રોમઘનાદ અને મસ્ત કવિતા. અને ક્રોમઘ નાદમસ્ત કવિતા. બેડે રીતે આ બાલાશંકરનું પોતાનું વક્તવ્ય એમની કવિનાને લાગુ પડે છે. એમની કવિતામાં જેમ સાદૈશ, શિખરિણી, હરિગીત, ત્રજ્યો વગેરેનો મોહક અને અમર્થ રીતે ઉપયોગ થયો છે, તેમ જ સુકુમાર અને ઉન્દટ બાવોનું નિરૂપણ પણ અન્યંત સમર્થ રીતે થયું છે. એમનાં કાવ્યોમાં મસ્તી તો પ્રધાન ગુણ છે જ. આમ ક્રોમઘ નાદમસ્ત કવિતા આ વિશેષ જૂન જ સાચું છે તે ઉપરાંત

શબ્દ વાચ્ય ન્યઆદિ અર્થનો ભાગ ચિત્તમા નિર્માણ શકારહિત પ્રમાણ થયે

આ પ્રમાણે મગનાય જુ કગીને અથ પ્રશસામા જે ફળ દાન્યથી થાય છે તે જ ફળ આ અથથી મળે છે એવું કર્તા દર્શાવે છે, કાણુ કે આ અથમા સાદિત્યજુ વિવેચન હોવાથી તે પણ એક દાન્ય રૂપે જ છે

ટીકા — ચતુર્વર્ગ દેવપ્રાપ્તિ — દાન્યથી ચારે ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે તે વસ્તુનું ઉત્પાદન જ છે ચતુર્વર્ગ દેવ તે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ છે દાન્ય વડે કરીને ગમની પેઠે સદાય હો આનંદ, ગવણની પેઠે દુનિયરણે ન ચાલવું એમ દૈન્ય વસ્તુની પ્રવૃત્તિ અને અર્થાત્મની નિવૃત્તિ કવનાં ઉપરેશ મળે છે”

આમાં બાનાશકગની લખણ સાદિત્યદર્પણમનની રૈનીને અનુવાદમાં તો અનુસરે જ છે પણ તે સિવાય એમની પોતાની લઢલ પણ કોઈ સાદિત્યસામના અભ્યાસીને છાજે એવી છે બાનાશકગની મસ્તી માટે કવિ ઉમાશક વખે છે તે પણ સર્વાંગે સાચુ છે પડિન યુમની કવિનાના ગાંભીર્યના જમાનામા બાવાશકગની મસ્તી આમતી પદાથોમા ધૂમજીતુની પેઠે દર્શિને ખેચી ગખે છે શ્રી ઉમાશક વખે છે

“ડાહી ડાહી અમારી કવિનાની ફિશિયારી
ફગવી તે બાન! ને થી જમવી ફીતુરી!”

ઉપર્યુમા મોખ ઉપરતન બાનાશકગને પ્રાચીન સિક્રાઓનો શોખ હતો અંદાવની નાટિમનો યુજાનીમાં અનુનાદ કવનાં પ્રથમ તેમણે કર્યો છે તે ઉપરતન સાત્રમ્યતના પાગિભાષિક સમ્બોનો સર્વસમદ કવનાં તેમનો ખ્યાલ હતો આ બધામાથી મુખ્ય તો તેમની અનિ આદર્શ અને લાવણ્યમયી અને પ્રાચીન મુખ્ય દાન્યમદા તેમજ નામ અમર કે તેમની મુખ્ય દાન્યનિષે ન્યાન કવિ, સૌર્યવદગી, અને મસ્તોમાથી પણ એમની પ્રતિમાનુ પ્રમાણ મળી રહે છે એટલું જ નહિ પણ એમના દાન્યોનું સપાદન કવનાં વૃત્તિ મણિધાન વિશે,

કલાપી, રા. વિ. પાઠક, ન. દે. મહેતા, મ. ક. ઠાકોર, નાનાલાલ, રસિક-
લાલ પરીખ, ઉમાશંકર, જેવા સમર્થ સાહિત્યકારોને એક વખત થઈ
હતી તે હકીકત બાલાશંકરના અપૂર્વ આકર્ષણનું સૂચન કરે છે.
બાલાશંકરની કવિતામાં જે મસ્તી પ્રગટ થઈ એને કલાપી અને મણિ-
લાલ જેવાએ અનુકરણનું માન આપ્યું તે નોંધપાત્ર ગણાય. શ્રી
ઉમાશંકર એમની કવિતા વિશે આ નોંધપાત્ર વિધાન કરે છે, અને
તેમાં એમની મસ્તીનું સુંદર સમર્થન જેવા મળે છે (‘કેલાન્ત કવિ,’
પ્રસ્તાવના, પા. ૪૪-૪૫) કે “મસ્તી વગર કવિતાની યોગ્ય ભૂમિકા જ
સંભવતી નથી. મસ્તી એટલે જગતને - વ્યવહારને સાપ કાંચળી ઉતારીને
ફેંકી દે છે એમ ફેંકી દેવાની શક્તિ આવી શક્તિ વગર કવિનાતત્ત્વનો
ઉદય અસંભવિત છે, કેમ કે કાવ્ય પણ તે ધડીએ પ્રસરે છે જે ધડીએ
આ મેળવું, આ છોડી દઈ, આની ઉપેક્ષા કરુ એવા વસ્તુમાત્ર પ્રત્યેના
ભાવ રાજ્યતા પામ્યા હોય છે. અને આનું જ બીજું નામ મસ્તી !
આ રિચિતનો સફીઓએ આગ્રહ રાખ્યો છે તેનો જ પ્રાચીન ભક્તિ-
માર્ગીઓએ પણ રાખ્યો દેખાય છે (સરખાવો : નારદનું ભક્તિસૂત્ર,
૮, ૬, ૪૯).....પણ તેની (મસ્તીની) માત્રા ઓછીવત્તી હોઈ
થકે છે. જે તેની માત્રા એટલી બધી હૃદયહારની હોય કે ભાવાવેશમાં
માણસ તણાઈ જ જાય તો કવિતાસર્જનને પછી અવકાશ નથી.
એ ભાવાવેશ ઉપર કંઈક અકુશ સર્જન વ્યાપાર માટે અનિવાર્ય
છે, પણ એ અકુશ તે બહારનો નહિ, અંદરનો કવિનિર્મિતિતે અનન્ય
પરતંત્રા કહી છે એનો અર્થ જ એ કે તે આત્મનત્રા છે. ” બાલા-
શંકરના અનુભવમાં જેટલી મસ્તી છે તેટલી જ એ અનુભવના
શબ્દનિર્માણમાં સ્વસ્થતા જેવા મળે છે કવિ પોતે પણ કહે છે :

મલિત મનડે સ્વસ્થ જ થઈ
અઢાપી મે તારા વિગ્દની વ્યથા જે અનુભવી

બાલાશંકર પોતાના કાવ્યમાં આંતર-અનુપ્રાસ, પુનરુક્તિ,

શ્લેષ, ચિદાકાશમાં ટમકચાં કરે તેવાં શબ્દબ્રૂમખાં યોગે છે. જીમને ડેરવે રમી રહે તેવી રસધન પંક્તિઓ બાલાશંકરના એક કલાન્ત કવિ જેવા કાવ્યમાંથી મળે તેટલા પ્રમાણમાં ભાગ્યે જ કોઈ અન્ય કવિની એક કૃતિમાંથી જડશે એમ શ્રી ઉમાશંકર કહે છે, તેની ચથાર્થતા એ કાવ્યના વાચનથી જ અનુભવાશે. બાલાશંકરની કવિના શ્રવણમુલગ પણ છે. શ્રી. ઉમાશંકર કહે છે, “બાલાશંકરની કવિતા કોમલનાદ અને નાદ-મસ્ત બને છે. એની લોલવિલોલ લાગણીની મજ્જી નાદની મસ્તીનાં મોજાં ઉપર સવારી કરતી સત્રાપીની અદાથી આગળ વધે છે અને એ રીતે ઉચ્ચથી ઉચ્ચતર ભૂમિકાઓએ લીલામાત્રથી સરકતી વિદરે છે. છદોલ્લપ. સંસ્કૃત કવિતાની બહાર આવે જવલ્લે જ જોવા મળે છે. . . બાલાશંકરના જેવો ઉચ્ચારમોચ શિખરિણી કે ચાર્દલ-ગુજરાતી કવિનામાં દેખાયો નથી.” છેવટે શ્રી ઉમાશંકર જોશી લખે છે, બાલાશંકરની આવી સિદ્ધિની દૃષ્ટિએ જોઈશું તો દેશવટો જો કોઈ એ બોમચ્યો હોય તો, આ મસ્ત કવિની કૃતિઓ મંત્રદરય થવાના અભાવે, એકે મનોરમ કાવ્ય-સૃષ્ટિમાંથી આપણી કાવ્યરુચિએ જ બોમચ્યો છે.

શ્રી. મુંદરમ ‘અર્વાચીન કવિના’માં બાલાશંકરની કવિતાઓનો પરિચય આપતાં કેટલાંક વિશિષ્ટ લક્ષણો ગણાવે છે. એમની કૃતિઓમાં શ્રી મુંદરમને મતે દલપતરીતિની રચનાઓ — પ્રજ્જલાપાની રચનાઓ — જેમાં ‘પ્રતીભાસાગર’ જેવી એક મોટી કૃતિ સાહિત્યખિંદુ નામે કાવ્યસાહિત્યના ગ્રંથનું સંપાદન કરવાનું કાર્ય બાલાશંકરે ઉપાડેલું અને તેમાં રસ અને અર્થકારના દર્શાવે રૂપે તેમણે પોતે પણ ઠીક ઠીક સંખ્યામાં કાવ્યો રચીને મૂક્યાં — સંસ્કૃત રંગની રચનાઓ ગણાવીને ‘કલાન્ત કવિ’નું વિજેને વિવેચન કરે છે જેમાંની ઘણી વિજેતા આપણે આગળ જોઈ ગયા. છતાં મુંદરમ કહે છે કે બાલાશંકરમાં કાન્ત જે અણિશુદ્ધ સુરેખનાથી સંસ્કૃત શબ્દો વાપરે છે તે સુરેખના નથી. જોકે આ ક્ષતિ ધીમે ધીમે ઓછી થતી જાય છે. ‘કલાન્ત કવિ’માં પ્રિયા, કવિના અને ભગવતીને લાગુ થતા અર્થોની અર્થો કરી તે કેટલેક રચણે ધટતી

નથી, એમ એમનું મંતવ્ય છે. છતાં મસ્તવિરહ શૃંગારના પ્રધાન રસવાળું આ કાવ્ય અંગત ઊર્મિનું નથી. એનાં નાયકનાયિકા સ્વતંત્ર છે. તે રસ-દષ્ટિએ ધણી છટાઓ ધરાવતું કદપનાપ્રાણિત ઊર્મિકાવ્ય છે. તેમાં સંસ્કૃતના ધેરા પટની સાથે સાથે તળપદી બાની અને દારસી તેમ જ પ્રજાભાષાની ઝાંટ પણ નવનવી ચમત્કૃતિ સર્જે છે. એના કોમલ અને બલિષ્ઠ નાદની મસ્તી અને વાણીના જ્ઞાનપૂર્વક સંધાયેલ શૃંગારવને લીધે સંસ્કૃતથી માંડીને દલપત સુધીની બધી કાવ્ય શૈલીઓનું કલાત્મક રીતે ધણેયું સ્વસ્થ આયોજન એમાં છે. અને ધણા શ્લોકો મુક્તકનું અણિશુદ્ધ સૌંદર્ય જાળવી શક્યા છે.

કવચિદ્ રંગે ધેરે સરવર લહેરે ઠમકતી,
કવચિત્ જ્યોત્સ્નામાંઢી સ્વરણમયિ કાન્તી ઝળકતી,
કવચિત્ પ્રાચીમાંઢી સિરમણિ ધરીને રિઝવતી,
કવચિત્ અંધારામાં પ્રભુ-તણય ખેતે ખિજવતી.

તે ઉપરાંત નીચેની પંક્તિઓ પણ એની મસ્તીની દષ્ટિએ નોંધપાત્ર છે.

સુંદરતાનો તું ■ સાગર, હું કવિતાનો નાગર છું,
તું અખંડ રસરૂપ, હું ધારક તે રસનો સ્તનાગર છું.
છલખસ મોહ પ્રપંચ જાળની તું ઉસ્તાદ બરાબર છું.
દુનિયાને દમડીવત દેખું હું પણ જે કિમિયાગર છું.

વિષયની નવી જ તાઝગી માટે નીચેની પંક્તિઓ જુઓ:

કવચિત્ કેસડાંની નવકલ્પિ કુસમાંજલિ ભરી,
શુભાલે હે બાલે ! અમલ અલકે રંગાનિ ભરી;
વસતે એકાંતે રમણિય વનાતિ નિરજને,
રમ્યોત્તા હે કતિ ! સરસ નવ ફાગે તુજ કને.

આમનો સચિન શૃંગાર અને તેની સાથે નીચેની પંક્તિઓની

ભિર્મિની છાળ પણ નોધપાત્ર છે

મને પૂર તારા સશિરવિસ્તનોનુ સ્મરણ છે,
અહા! પૂર્ણિમાએ સ્મણિય પ્રદોષે વન વિષે
ઉવાડાં મૂક્યાતાં મદયિ છકિ નીરચન કરી,
હરી'તી તે મારી હૃદયમતિને મોહિત કરી

બાનાશ કરની કવિતા પછી ભિર્મિની આ ઉત્કટતા ગુજરાતી
કાવ્યમા કનાપીમા કેઈક અસે દેખાય છે બાકી જાગી દેખાતી નથી
બાનાશ કરની અનેક લાક્ષણિકતાઓમાં એમના વર્ણનની ઇન્દ્રિયક્ષમતા
Sensuousness સૌથી પ્રથમ ધ્યાન ખેંચે છે બાલાશ કરે સુગધનાં
કેટલાંય મીઠાં આલેખનો કરેના છે જોકે બધી જ ઇન્દ્રિયોની સવેદન
શીનતા એમના કાવ્યોમાં પ્રગટ થાય છે જેમ કે—

ધડી ધડી બણકાર બામિનિ ઉડિ આકાશે આવે છે,
અનક અતર બલકાર સુમધી લહરિ લટકતી લાવે છે
પગ્મ પ્યારિને અગ સ્પર્શ કરિ આદિ બની તુ ભાવે છે,
અજન સુમધી મહેદીની તુજમાં મજબુત મહેકાવે છે
‘બણકારા’

બાલાશ કરની કવિતામાં અર્વાચીન કવિતાનો ઉપકાળ છે એવું
મતલબ થી વિ કે વૈધે દર્શાવ્યું છે શ્રી સુદરમ પણ એમનાં કાવ્યોમા
અગ્રેષ્ઠ કવિતાની અસર હોવાનો સબબ સ્વીકારે છે છતાં એ
પૌર્વાપર્યની દૃષ્ટિએ ખાસ સ્પષ્ટતા કરતા હોય એમ લાગતું નથી
બાલાશ કરનાં કાવ્યોમાં તેમ છતાં કેટલાક વિવેચકોએ દોષ પણ મણા
વ્યા છે એમા બાલાશ કરના મસ્તશૃંગારને પરકીયા પ્રેમ ગણીને
નવલગમે માત્ર એની નોધ લેવા ઉપરાંત ખીજુ વિવેચન કરવાની
અનિચ્છા દર્શાવેલી સ્વ. નરસિંહરાવે પણ કાવ્યનો આનબન વિભાવ
કવિએ કહેવો જોઈએ એવી અપેક્ષા વ્યક્ત કરી છે પ્રો. પાઠકે
બાલાશ કરનાં કાવ્યોમાં શબ્દભરોળ મોટું છે છતાં શબ્દોની વિઠ્ઠિ

મોટી જ એમ કહ્યું છે. સંસ્કૃત શબ્દો વાપરવામાં એમણે મોટા અને સામાન્ય રીતે ભાષામાં ઓછા વપરાતા શબ્દો પુષ્કળ વાપર્યા છે, એમ કહી કયાંક આખાં સંસ્કૃત વાક્યો કાવ્યમાં મુકી દીધાં છે, જેમકે સત્ય વ્રવીમિ પ્રિયે, ત્વામ પાતુ મે મારતી 'ધરા'ને બદલે 'ધારા' શબ્દ વાપરેલ છે એ પણ, એમણે નોંધ્યું છે. એ સ્વીકાર્યું છે કે એમને શબ્દ ઉપર સારો કાબૂ હતો. છતાં કેવળ બેદરકારી અને વેગના પ્રમાણમાં વિવેકની કમીને કારણે એમ બન્યું છે એમ એ નોંધે છે. કયાંક શબ્દાલંકારોને ખાતર અયુક્ત કે દુર્ગમ અર્થવાળા શબ્દો પણ પ્રયોજ્યા છે. સ્વ. નરસિંહરાવ પણ આ જ પ્રકારનું વિધાન કરે છે. શબ્દોને તોડવા મરોડવાની પ્રવૃત્તિ તરીકે આ ક્ષતિને એ ઓળખાવે છે. કવિ બાલાશંકર નવલરામના આવા અભિપ્રાયને કારણે કંઈક ગેરસમજૂતીનો ભોગ બન્યા હોય એમ પણ લાગે છે. આ કવિનાં કાવ્યોના સંપાદન માટે અનેક પ્રયત્નો થયા છતાંય એનું સંપાદન ખૂબ દીક્ષમાં પડ્યું એ પણ એક કારણ ગણાય. ગુજરાતના આધુનિક યુગના એ સમર્થ અને ઉચ્ચ કક્ષાના કવિઓ બાલાશંકરને માટે જે અભિપ્રાય આપે છે તે આપણે જોયો એટલે કવિના કવન પછી આટલે વર્ષે ગુજરાતની કાવ્યરચિ કવિની કવિતા ક્યા અને પ્રતિભાતું જે મૂલ્યાંકન કરે છે તે કવિની ખ્યાતિ ક્ષણિકતામાંથી શાશ્વતતામાં જતી હોય એમ બતાવે છે.

કલાન્ત કવિ

શિખરિણી

૧

પુરો પીડાયો હું, પુનિત તવ પ્રેમે ટળવળ્યો,
નુદી આથા મારી, નહિ પુરણ પ્રોદારસ રહ્યો,
તજ યુવા મધ્યે ભર રસ ભરેલી રસિકને,
કવી કલ્યાણીને, ફટ ફટ ભુંડારે! ફટ તને. ૪

૨

પુરે વીરો વરે કરમ ગતિથી સ્નેહિ વિખુરો,
કહેવાયો આજે, સતત તવ સંગે રમિ રહ્યો,
મને બેળે બેળે સ્વજન પ્રિત પ્રેરી અવસ્તી,
પુરે પથ્થાપાથે વરણુ કયા તો વિરહની. ૮

૩

પુરો પ્રેમાંશી હું પ્રગટ મહિ ચાક્ષર મહી,
પુરે પ્રેમે પોખ્યો, રમત મહિં પ્રીતી નહિ વહી,
વહ્યો નાના રંગે, અનુભવ તરંગે, રસ ધણે,
ખરે! ખોળા ખતિ ખરિ ખલક ખેલ્યો ખિલવણે. ૧૨

૪ .

પ્રીતી વીના કાઈ રમત ન રમીઓ રમકડે,
સદા સ્નેહી બાળા સદા સદય ખેલ્યો છું મનડે,
જવા પ્રેમી પથે, પ્રિતિ થકિ ચવાને અનુભવી,
હહા! દેવે પ્રેયોં નિરિવર ચુદા પાવક મહી. ૧૬

૫

જડાતમા માગીના સજિવ કનપી રમ્ય પુનર્જા,
મને ધારતો હું પ્રિય પ્રિયનમા મુર નવર્જા,
કદી લાગી જાતી પુતળિ મુજને અશ્રુ ગતા,
નિરાશા પેનાતી, મન અનુભવી બાળવયર્મા ૨૦

૬

ખરા પંથો સર્વે, અજન પ્રિતિનો પથ અવળો,
નિરાશાનાં વૃક્ષે સતન ઘટ ઘેરા જ અપરા,
ખરી પ્રેમી વિદ્યા નયિ નયિ નથી પુસ્તક મહી,
કટાક્ષે તારાએ જામિ થયને અતર રહી. ૨૪

૭

થયુ માશ તાશ મિનન શુભ એ દૈવિ ભુમિમા,
પ્રતાપી દેવીના નવ રસ લખા પ્રાંગણસુમા,
રહીને એકતિ મુજ નવન મે રગ નરખ્યા,
અભીચારી તારા વિવિધ મુજશુ બાવ પરખ્યા ૨૮

૮

કવચિદ્ ૨ગે ઘેર સરવર લહેરે ઠમકતી,
કવચિત્ જોતરના માહી સ્વરણમયિ કાન્તિ ઝમકતી,
કવચિત્ પ્રાચીમાહી શિરમણિ ધરીને રિઝવતી,
અચિદ્ અધારાર્મા પ્રભુનલય એને ખિન્નવતી ૩૨

૯

વસતી સાલૂડે કવચિદ્ધિ સુનીતા લહસ્તી,
કવચિદ્ વાધુ દહેરે વ્યજન સુતળીએ મહકતી,
અબીસારે તારા પરખિ મુજ દાક્ષિણ્ય નગણુ,
કટાક્ષે તાકીને મુક્તિ ચપળા બાણુ રમણુ ૩૬

૧૦

કવચિદ્ રૂડા રૂપે નવ પ્રણત શાલી અવયવે,
 કવચિત્ કુંજે કુંજે છુપિ નયન કોરે અલિનયે,
 કવચિત્ તારા તારા જગજગ દુશાસે મન દ્યુતિ,
 અહા ! તારા પ્રેમે નિરમળ મહારૂં મન દ્યુતિ. ૪૦

૧૧

થયો જેવો તેવો નહિ હું તુજનો આશક ખરા,
 તને અધુરું મારું જીવન, પ્રિતિનો કામ કરિયો,
 સ્ત્રી મારી સગે, વિચરિ મજ, પ્રારબ્ધ અવળે,
 ધરી દે' રાજની કરમ કલ્યાણે પરજળે. - ૪૪

✓ ૧૨

પ્રભાતે મધ્યાન્હે રમણિય દિનિ નિશિ વિષે,
 છુપી હું આવતો ગુરજન થકી વૃજ સમિષે,
 મને તારા વીના નહિ જગત વ્યાપાર મમતા,
 સદા પ્યારી તારા મુજ હૃદય કલ્પલ રમતા. ૪૮

૧૩

વળા હું આવતો ધનતિમિરયોરા નિશિ થવે,
 મને સંસાર જાણી ધ્વનિ તુજના નૂપુર રવે,
 જગા જે સંકેતી નિરજન ઉપાધી રહિત જે,
 હવે તે તો મારા ચખ સસિ સાવે મલિન છે. ૫૨

૧૪

કવચિન્ નિદ્રામાંથી ઝગકિ જગતી ગ્રેરિ મુજને,
 પરા ભાન્તી તારી લઈ જનિ મને રમ્ય મુવને,
 તને બોલાવાને સમિષ મુજ સંકેત વનમાં,
 અહીં ! માજ રેતા મુગલિ રવ મીઠા મનમાં. ૫૬

૧૫

ફો તારી સગે મન બહુ ઉમગે બહુ દિશે,
સદા સાથે રેતી નવન મુખ દેની દતિ ખરે,
તરંગો તારામાં હૃદય મુજ કેવુ પિંગળ,
મુખે વા ફુ મે વા રહ્યુ ગસ પીયુઃ ઝરતુ ૬૦

૧૬

દવે સજાર હુ મત વિભવ જે મે અનુભવા,
ગિરિ કેરા તુગે અતિથય ઉતગે રસ લલા,
લલા નાના ભાવો સજિ ઉપકહે મુજ મને,
પરતુ તે હાથે સહિન ભરિ લાવે મુનમને ૬૪

૧૭

મને તો ગીઝાવા, તુજ પિયુષ પાવા પ્રિતિ થયા,
જુદા જુદા રંગે નદિ ધર્ષ મઝી નાદક રિતી,
હુ ગાજી આવાપે અતિ મન બગાપે જ કુમતી,
ધર્ષ મારી પ્યારી તર્જવિ જિવ સાટે નદિ હતી ૬૮

૧૮

કવચિત્ પ્રેસડાંની નવ કનિ કુસમાંજવિભરી,
મુનાલે હે બાલે ! અમલ અનકે રમનિ ભરી,
વસતે એકંતિ રમણિય વનાતે નિરંજને,
રમ્યે 'તો હે કતિ ! સરસ નવ ફાગે તુજ કને ૭૨

૧૯

કવચિત્ યોળા ફડી ભરતિ કુસુમેથી ભરછકે,
હુ તો અગે અગે છકે બહુ મયો તો મદ છકે,
સુગંધ નાહી લારે શુ શુ મુજ તણી પાછળ મશે,
નહી મે બાણીતી ગતિ ભવિષની આરિ જ થગે ૭૬

૨૦

કરંતી કોટીલા મુદ્દુ સ્વ રમંતી સહચરી,
વિકાસો મારાની તુજ સમિપ સાક્ષીભુત ખરી,
રહી આંખા ડાળે નવપ્રકુલ પર્નાનર વિશે,
મર્ધ કોટીલાએ તુજ સહ રહી મુજ તમવે. ૮૦

૨૧

હવે કોની સાથે મુજ હૃદયનું દુઃખ જાણવું,
મને કીધું નક્કો સહન કરવું અંતર તણું
પ્રિયાની પ્રીતી તે રસિક જન છાની અનુભવે,
નથી રાતી કાંઈ ધર ધર ફરી, અંતર ફેરે. ૮૧

૨૨

પુરો હું સ્વચ્છંદી તુજ પ્રિનિયું ફંદો કર ચડી,
નિશ્ચી વીણી લેતો ફલ ઉપવનોમાં ફરિ ફરી,
શુધી ગોટા મોટા વણિ અવિરલા દાર નવલા
તને મેં કીધાંતા સમરપણ પ્રેમે કરી કલા. ૮૨

૨૩

ધરી પુખ્તો સ્વાગિ રહિ સહ અર્ધાંગે રતિ ભરી,
કુદી અંગે રામા સશુભિ ફડિ સ્થામા મદ ભરી,
મુલંતી મૂક્ષાએ જવ પતિ સહે હું વન જતો,
તને રીઝાવાને મુજ હૃદય મૂલે મુલવતો. ૮૩

૨૪

હવે કાં બીજી શું હૃદય રનિયી હું મુલું પ્રિયા ?
તજ મેં પાપીએ પુનિન પદવાળી વિણ ક્રિયા,
સદા જેની સાથે સુખદુઃખ તણા આશ્રય લગા,
હદા ! તેની સાથે મુજ મન મનોર્થો સદુ મથા. ૮૪

૨૫

મને લાગે છે આ સહુ અનિ અરૂચીક મને,
તને સંભારીને નિશ દિન તપે તાપ સુનને,
દશાએ લાગે છે ભયંકર મર્ષ છે અવદશા,
ધયા હેડે શોકો ધ્રુજ મિથનના રે અવધયા ૧૦૦

૨૬

ભખીને ચોપાસે જન વિવિધ કલ્પોત્ત કરતાં,
મદારીએ રાત્રી પગનિ તવ સગે રમતભાં,
હવે મંદુ' મારૂં મગજ નભગાયા ! વિરહધી,
સુધારો લાવીને અતઃ સુરભીને અવકથી. ૧૦૪

૨૭

મદાદાળી ગ્રીષ્મે જમત જળતું જોરધિ બહુ,
મદારાં સૂષોની અકનિત કથા હું શિશિ કહું,
હતી મારી પાસે પ્રમદ જલના જત્ર સમિપે,
ખરી મેં સખીતી ધરિ હૃદયને કઠનિ વિરે ૧૦૮.

૨૮

વહે સાયકાળે સમિર સુરભી મર્મિત ખરા,
વળા વહે છે ધીરી ધિરિ મતિ થકી નિર્મળ ઝરા,
લતાએ વૃક્ષોની લલકરત કિનારે જલ વિરે,
ખતાવો નિર્ભાગી કવણ નિરખી ચાંત ન ચશે. ૧૧૨

૨૯

અહા જેસી આવા લલિત મુકિનારે સુખ વિધુ,
પ્રિયા ધારી હૈયે વન સુસ્તાનુ મે સુખ વિધુ,
ધરી પુષ્પો રૂડા લલિત લનનાએ વિદરતી,
નયી ફાટી જાતી કટિણ મુજ છાતી ન બળતી ૧૧૬

૩૦

કવચિદ્ વાપી વારી અનિચ સણગારી મુરલિથી,
મદાગ વીહારે સન તુમ જીપરિચન હતી,
હવે આ સંસારે તુમ વિણ મદારે શુન્ય થયો,
હદા ! પ્યારી મારો પ્રિતિ પ્રતિતનો કોલ જ ગયો. ૧૨૦

૩૧

મને પૂરૂં તારાં શશિ રવિ સ્તનોનુ' રમરણુ છે.
અદા ! પૂર્ણિમાએ રમણિય પ્રદોષે વન વિષે,
ઉપાડાં મૂક્યા'તાં મદયિ હકિ નીરંચવ કરી,
હરીતી તેં મારી હૃદય મતિને મોહિત કરી. ૧૨૪

૩૨

હવે આ વિકાળે સન વસિ કારાગ્રહ મરી,
સદા રોતાં રોતાં હૃદય મમસાઈ જતું વહી,
મને માનું છું હું અવર જન પે'રેમિર સમા,
વિના તારા મારા દિન કથમ વિતેરે મનરમા. ૧૨૮

૩૩

સખીઓ યે બેળા રસિક ગસ મેલી મિત કહે,
વપાડીતાં વેગે પત્ત પટનો જીજ્ઞા રહે,
હ્યાં મોરાં મોટાં કહિણ સન દેખા દર્ષ રહે,
તને સંભારીને કહિણ મુજ પાતી બદુ દહે. ૧૩૨

૩૪

વળા હું આપું છું કંઈ કંઈ નિસાની પુરવની,
મજ્યાં'તાં જેમાં તે લખિન મુઝના મંદિર તળી,
સિયાના આસને દુખિ દુખિ ધર્મ સંસનિ ધરી,
જાધો નિદ્રા ધોરે સિર તવ હોગે ધરિ ધરી. ૧૩૬

૩૫

શ્રમે સંસારીથી કવણુ મદુ શબ્દે મુખ કરે,
પ્રિયા વીના મારી કવણુ મિન મિંતા દુર કરે,
કરે અગે લેપો કવણુ મુરબી ચંદન તણા,
મિઠા આશાપોથી કવણુ ઉપગમે રસ ધણા. ૧૪૦

૩૬

પણે પેલી વેગી મૃગિ મૃગયું જાતી પ્રિનિભરી,
કરંતી વીહારો પાતથું રમિ શૃંગારનિ ભરી,
મને તે દેખાડી મુચવતિ ઇસારો રસ ભર્ગો;
હું એ તારી સાથે સુરત ઝઝઝોળે રમિ રલો. ૧૪૧

૩૭

તને જોનાં જોતાં અતિ હરખથી અથુ મરત્યાં,
પુરે પમાતાપે પણ ન પડકો પાણિ ભરત્યાં,
સતીતા સુકાવે સર સરિત ડેરા સલિમને,
કવી તારાને તો વિરહ દુઝન્યો વીણુતિ કરે. ૧૪૨

૩૮

સદા સાણા તારા મુનિન પદની આશ કરતા,
પરંતુ તે દીઠા દુખિ દુખિ થઈને રખડતા,
મને કાપેા બહાલો જનમયિ હોઠેલી તવ પ્રિતે,
ખરો થેલો હોયે તવ પદ રજો પોંચિ જ શકે. ૧૪૩

૩૯

ધટા ઘેરી આવ્યે ધન તણિ છટાથી ચઢિ અદા,
અમીત્રાપો મારા પ્રથમયિ લહી નાચતિ કદા,
ધરી વીણા કવિ અનુસરી તહારી ગતિ અને,
મનરવી વીચારે મદુ સ્વર કરંતો દુઝ કને. ૧૪૪

૪૦

કવી રાજા હું ને વણિ તું પટરાણી નૃત્ય કરે,
મૃદંગે બીજો શું ચચિપતિ વિના રે ગતિ કરે,
પપૈયા ક્રોધીલા સ્વરપુરક કેવાં મિકિ થનાં,
વળાં વિહાઈ બહાઈ દરદિ મૂઝ ઓતા જન હતાં. ૧૬૦

૪૧

હતો કેવો હું તો અનુસ્ત તહારા અભિનયે,
હજુએ તેના તે સ્વરિત ભણકારા રમિ રહે,
કવચિદ્ ગીધાડંતી કદી છુપવતી અંબર પટે
સ્તનો તારા જે છે અનુપમ વિધી સંસનિ વિશે. ૧૬૪

૪૨

મહારેત્રી તારા અમલ નજા ભાલે અનુપમે,
રચી તારા બેંદી મુદ્દિન કરિયો ધુંધટ પટે,
હવે નિત્યે રે' છે નયન ઘુઝ વીના જલ ભરી,
તુડી ભારી વીણા અધવચ ગયા તાર વિખરી. ૧૬૮

૪૩

ખરી તું તો 'મારાં સરવ કુખની શાણિ સજની,
વિના તારા કેવી વિનિ મુગની ધોર રજની,
✓ કરે છે આ ભુંડા જન ગજ સમી વાન રજની,
અરે તે શું ગણે અકથ પિડ મારા મગજની. ૧૭૨

૪૪

ખરી પ્રીતી તારી અનુભવિ હતી મૂઝ કુખમાં,
ખરી પ્રીતી તે છે, અરિ પળ થના મિત્ર મુખમાં,
પ્રિયા પ્રેમી કેરા વિરહ થઈ સારું મરણ છે.
મહારેત્રી ! મારે તવ ચરણ મોઢું ચરણ છે. ૧૭૬

૪૫

વિદેશે દેગેથી રમિક જન આવા સમયમાં,
અહે આવી ગાળે વખત નિત પ્રેમી રમતમાં,
ક્યું છે પાપીએ તદન ઉત્તર કારગ ખરૂં,
ક્યું છે માફએ નસિય ઉત્તર વિહંગિ મરૂં. ૧૮૦

૪૬

એકેશે વાધૂની અતિ સિતળ વહેતી પુરવની,
રૂડી રામાએ તો સકુચિ વળગે છાતિ પ્રિયની,
મહારી છાતીએ વળગિ હતી વ્હાલી રસબિની,
દેશે દર્ષ દુષ્ટે રસિક તરછોડી પુરવની ૧૮૪

૪૭

કવચિહ આવીને હુ વળિ ચરદ કેરા ચરખરે,
છોલે હુ તારા મદયકિ મહા હસ્તિની પહે,
ઉખાડતો રૂડી કમલિની પ્રિયા બુગનિ વડી,
તને હુ મારતો અરર કૃતિ તે પાપિ જ નડી ૧૮૮

૪૮

મવચિહ વીલાસાર્થે નવ કમન હાથેયિ ચુલતો,
ધરીને તે કણે નવન અવતસે રિઝવતો,
ખરે ગે માન્યુ તું નયિ અવર પ્રેમી મુજ સમો,
હવે કીધુ નક્કી નયિ અવર પાપી મુજ સમો ૧૯૨

૪૯

કરે જ્યારે ખીળા ચરદ ગત દીપોત્સવિ વડી,
વડી તારા કામે મુજ મનસ દીપોત્સવી હતી,
ગણતો આ સર્વે મરદ મહારી ખાળક સમા,
વયે નાનો તોયે અનુભવતણી મોટિ વયમા ૧૯૬

૫૦

મિત્રાં જ્યારે પ્રીતે પુજન કરનાં ભારતિ તણું,
મને મારે હું તો હસિ હસિ અને મસ્કરિ મણું,
કરે છે તે પૂજા સસ્સ્વતિ પ્રસાદે સુખી થવા,
અંધીરાની તેની મુજ પ્રિય ચર્ષ, પૂણું શું હવા. ૨૦૦

૫૧

વળી જે હેમતે તુજ સુરન કાન્તે રમિ રહો,
અહા તેને અતે ક્રમણ મુખડે સ્વેદ દરિયો,
રમી આખી રાત્રી શ્રમ સિદ્ધર મિંદૂ ટપકાં,
થની કેવી શાંતી શ્રમિન સુખમુદા નિરખનાં. ૨૦૪

૫૨

હતો તારી સંગે દિન ઝટ વહી તેયિ જ જતા,
થતું શું સંસારે હગિર પણુ વીચાર ન થનાં,
હવે હાંમા હાંમા પ્રહર વિતિ કેમે નથી જતા,
કહેવાશે આવા દિન સુખી મદારા વગિ હના. ૨૦૮

૫૩

હજી યોગી મોટા જાનનિ મહી યોગ સધના,
કદાપી હું તારો મન નવ જણું હો રખડના,
સમાધી લાગી જે સદાજ તર પ્રેમે મુજ તણી,
ખરે તે મારી છે સનન દહ મોણે નિસચ્છી. ૨૧૨

૫૪

હ્યું જ મેં પ્રીતે પ્રિતિજનમાં સ્નાન સમજું;
પછી તો માનું છું પુનિ પગ વારી હું નમજું,
સદા તારા નામે નિરમગ મને માગ બનું છું;
'પછી એ કદેચ હો તુજ મુનિ વીના નિરખું છું. ૨૧૬

૫૫

મને આસોઆસે તુજ સ્થળ ચાવતું સમજું,
મવાયા હૈડાએ મધમરૂપ ચાતું જ પ્રમજું,
વડી મારે સરિ હંથકધુનિ લાગી તુજ તણી,
ન ઠાઈ દેખતો જગ મદિ સહે તે જરિ હણી. ૨૨૦

૫૬

પ્રભાતે વાયૂની લહરી રમિ રેતી ધિરિધિરી,
ખૂંટીદારી તારી ફડિ નિરખતો આંખવડિની,
ધિમેધીમે અધીં મિચઈ જતી તે સ્યામવડિની,
મદારીએ પ્યારી અરધિ સુતરએ ઉઘડતી. ૨૨૪

૫૭

કવચિત્ ના જાણુતા રસિકરમ જેવી લજવતી,
છુપીને ડાગતી મુજ નયન સીંગા કર ચકી,
અરે એની લીના અનુભવિશ કે હુ ફરિયિ શુ
ગયા રે તે દીનો મુજ નસિમમાં દોગ મુખ શુ ૨૨૮

૫૮

થઈ છે જે પ્રીતી નહિ અવરશુ તે ફરિ યગે,
ગઈ જે પૂર્વેની નહિ નહિ મગા તે જ મળશે,
વહી જે સુમધી તવ અવક દેરેરી ન વહજે,
રહી મારી આસા અધવચ ફરી તે ન ફળશે. ૨૩૨

૫૯

પરતૂ આ ખોટા અફર ઉભરા છે જ સઘળા,
પદુ હું શે મૂળે અઘટિન કયે તે નિરમળા,
કદાપી જો લાગે ફરિયકિ મળુ ઈષ્ટ મુરલી,
ક્ષમા માગુ પાછો મુજ કર ત્હી એજ મુકતિ. ૨૩૬

૬૦

કહાં એવું હોયે મુજ સખળ રે દૈવ જિહદું,
મળું કયાંથી પાછો યદપિ વન અતે હું રખડું,
વળી કુંજે કુંજે અતિસ મન આતુર રમળું,
પરંતુ કયાં છે તે દિન જ્યત કારાગ્રહ તમું. ૨૪૦

૬૧

હરે છે આ મારી કુલ યુવતિયો ધીરજ સહુ,
કુએ કંપીતાએ શિતળ શિશિરે શું દુખ કહું,
રમૂતી તે આપે છે વચન તવ વકોક્તિનિ બધી,
વળી મારા રેકી તવ પ્રિતિશું પ્રત્યુત્તર તણી. ૨૪૪

૬૨

કંઈ જાળી ખાગે ભરિ સુઅતુરાગે તરવિ ને,
મુકીને અંગૂલી અધરપર ધારે રસિકને,
વહી આવી જોરે નજમુન ઉછાળે વસનને,
હુપાવે સંકોચી કરકમલથી લાગિ તનને. ૨૪૮

૬૩

કદી કોઈ જાળે મુજ વિધય આસકત પ્રતી,
અરે એતી વૃત્તી નયિ નયિ જ સ્વપ્ને મુજ કદી,
લિલા એતી મારું મન પરખવાને સુચરની,
કહેતો હું ટંકે તુજ વિજુ નવૃત્તી કદિં જાતી. ૨૫૨

૬૪

અખીમાની ખૂરા લપટિ તન તું તેયિ જ દતો,
મને બીજે બદલી મન કંઈ અનીવાય ન દતો;
પડી એકે છોડે તવ પ્રિનિ નિચાથી નદિ દતો,
નહીં જાણતો હું રિશિર સિન ક્યાંઈ વેદિ જ્ઞો. ૨૫૬

૬૫

વિજારી કે'વાના ચિચિર મધુપાને રનિ ધરે,
દુ તો બારે કાળે તવ પ્રિતિ સરાએ મદિ ખરે,
પરંતુ શું એવા જન સદા મદારી જ વલના,
મળે મળે કોડે મુજ મધુ તળે એક કષ્ણ'ના. ૨૬૦,

૬૬

ન મારે હિસાએ યદપિ સિવ મોટા જગનમાં,
થયું શું તેમાંહી યદપિ પિધું હાજાહલ મહા,
નથી લાખી આશા યતિ અજનમા સાહસ કરે,
પિધું મેં પ્રેમશી જગન જનમી પ્રેમ વિષ છે. ૨૬૪

૬૭

સદા મેં રાખીતી સત્તળ શુદ્ધ આશા મન મહીં,
નિરાશા જે હામે નસિય ઉઘટે મેં અનુભવી,
રહેવાને સાથે શુચિ નરમદા યુદ્ધ નિકટે,
હવે મેહી માફ મન કલિત કલેશેથી બાટકે. ૨૬૮

૬૮

કવી રાગ તોયે મનનિ અભિલાષા વડિ હતી,
મનમી થાવાને જગનનિ મહીં અકવરતી,
અરે પૂરી આશા ફળિભુત થવા વાર ન હતી,
નુટયો તંત્ર માલા શુચિ મણિ તરંગોનિ વિખરી. ૨૭૨

૬૯

હુંએ કેવો મૂર્ખો ભવિષ સુખને નિર્મિત કર્યાં,
તથાપી તે કાંઈ સુચન કરવા ઈચ્છું અદિવાં,
કદી કાંઈ કાળે નસિય ઉઘર્તુ જગત્રન થશે,
તદા બ્રા-તી કાંઈ ફરિયિ અવલોકિયિ રહશે. ૨૭૬

૭૦

સદા નિમણિ હું વિચરિય મહીમડલ મલી,
અધી ગળ્યે મારા મુજ તુ પટરાણી સદ ગ્હી,
હમે મોટા ગજ વશ કરિય મારે શમ થકી,
વિમૂતી તો મારે નૃપનિનિ દિસાએ કઈ નથી. ૨૮૦

૭૧

અની ચિંતામસ્ત નૃપતિ બહુ દેખુ છુ જગમા,
તથાપી તે સ્તા કુસુમશયને તે પ્રજાળના,
શુશ્રુષ્તીમાં શીતા ચપનયિ ધટા માદ મદરી,
સદા બ્હેમે મારી નિકટ પરમાનંદવદરી ૨૮૪

૭૨

મગ મારી થાને વિવિધ પશુ પક્ષિ ગસિકર્ડા,
વડા જે છે પ્રેમી જનમ પ્રભુનીથી રસભર્પા,
પરેવા ડોળીના મૃગ મયુર ઈત્યાદિ સ્વર્ગા,
ગ્હેમે નિત્યે તે સન મુજને આશ્રય ધયા. ૨૮૮

૭૩

ગ્હે બીની નિત્યે નૃપનિ ચિનમાં રાજ્યનિની,
મગ કાઈ કાંઈ ઉદ્ધિ થઈ જાવે પ્રમગ્ની,
મને તો તે ચિતા કવચિદપિ ન મ્હેમીન કમ્મે,
મગ પ્રેમી મારી મુજ મદિ અનુગ્રહ ગ્હેમે ૨૯૨

૭૪

અધૂરા જે થગ સદજ સદગે તે લડિ ઉડે,
સદા પ્રેમે પૂરા મરદન નરીં જિયિ જ કરે,
રહે પ્રીતિ તેની સન વગમી પ્રેમિ જનમ,
રહે બીની યેની પ્રિતિ વશ મગ ડેરી મનમાં ૨૯૬

૬૫

વળા પ્રેમી જોડા રતિ કલ્પદયા મૂળ સમિષે,
લડી આવ્યે કાઠી દર્શય પ્રિતિનો ન્યાય મુખને,
સદા તેમાં તારા મન અનુકુલે હું વરનિષ,
મહાદેવી આપ્યું હતું વચન તે હું શું પળિય. ૩૦૦

૬૬

સદા રક્ષાએલો ગદિય રખવાળે મદમગે,
અનિ આધી વ્યાધી વળિ બહુ ઉપાધિ મુજ દલે,
રહેશે સંતોષે અમિત પિયુગે શાન ચિત, જે,
બળાંતું છે જોરે જગત અપવાદેયિ બાડે. ૩૦૪

૬૭

તદારા પ્રેમીને જગત થકિ શું લાંછન નડે,
મને નિંદાથી તો મુગ્ધ જન જો આવી કનડે,
કદાપી હું બૂલું નહિ; નહિ નહીં વેર લગિરે,
પણે મારે તેના કરિશ તવ સાંતી હું રૂપિરે. ૩૦૮

૬૮

પછી પંખો નાખી સમિર સુરમી શાંત કરશે,
પછી પીડા શી છે નિરમળ થઈ ચિત્ત કરશે,
પછી જાંડા આડા લય સમય વીચાર ન થશે,
પછી તારી સાથે તુજ સુરતમાં કાળ વહશે. ૩૧૨

૬૯

અરે સર્વે મારી દહ મુઅલિલાયા તુટિ પડી,
મહારે દુઃખે દિવસ થકી જે હું છુટિ પડી,
પડી ભાગી મારી ચણિ જ હતી ઈમારત વંડી,
અરે મેં ખોઈ છે સગુણ મણિમાલા જડિ હતી. ૩૧૬

૮૦

હવે મારી પાસે સ્તવન વિષ્ણુ ના સાધન કંઈ,
પ્રિતે આલાપું છું નિરમળે મને શાંતિયિ રહી,
કદાપી હું પામું ભગવતિ તદ્દારી ફરિ કૃપા,
નકી તારે ચિત્તે લલિત સખળી માદરિ વફા. ૩૨૦

૮૧

નથી જે વેદતિ, નયિ સ્તવન પૂજા નિયમમાં,
નથી પૂરાણોમાં, નયિ ગમન યાત્રા વિષયમાં,
નથી નીતિ માર્ગે, નયિ અધિક વિદ્યાન રણમાં,
વસ્તું તે આવીને ફળ અમિત તારા ચરણમાં. ૩૨૪

૮૨

નથી ભૂર્ભુવોમાં સ્વર મદ્દ જનોમાં તપ મદી,
નથી સત્યે લોકે, નયિ નયિ નથી ભર્ગનિ મદી,
નથી યોગી કેરી હઠ જનિત સિદ્ધી તણિ મદી,
વડી મોક્ષે સિદ્ધી તવ મુચરણે આપિ જ રહી. ૩૨૮

૮૩

યતા સ્નેહી મારા નિરધન અતી ઈંદ્રનિ સમા,
મદાધિ વાસે છે, તવ સ્વરમનસ રમ્ય વનમાં,
ખગોળે ખેલે છે અગમગતિ બાહ્યર વંડા,
સદા પ્રહ્લા વિષ્ણુ શિવ પ્રભુતિ તો દ્વાર જ ઉઘા. ૩૩૨

૮૪

સદા જેને શીરે તવ પિયુષધારા વહિ રહી,
સદા તે સ્નેહીને શુચિ સસ્તિથી પ્રાંમણ વદી,
નહી તેને અંગે જગત વ્યવહારાગ્નિ અગ્નિ,
સદા તેને ચિત્તે ઉદયિ પરમાર્નદ વહેમે. ૩૩૬

૮૫

રહ્યા બાંધ્યા તારી અવકલ્પની સંકળ વડે,
કદી તેને કાંઈ નહિ જગનમાં બંધન નડે,
અદાદાદા ! કેવો અજ્ઞ અનિ છે એ જ કિમિયો,
પણી આડે પથે પલકન મહિં મોક્ષ મળિયો. ૩૪૦

૮૬

કૃપાશીલા તારા ચરણ સુરભી કામ સમ છે,
કહે તેને શાની લગિર પણ રિદ્ધિનિ ન્યુન છે,
ઉપાસી તારા જે તવ ચરણ દહીં ધરિ રહે,
નહી તે પોત્રે છે અવિચલ પદે શું પછિ ચહે. ૩૪૪

૮૭

કદી દૈવિ પ્રાણી અનુભવ લહે જે ઉમળકે,
કદી દૈવિ જ્યોતી ક્ષણ તવ કલાકેથી ઝળકે,
ઉપાડે છે જ્યોતી અમમત તે અંધ જનની,
કૃપા તારી પામે અવયવ ક્રિયા ક્યાં પછિ રહી. ૩૪૮

૮૮

મહાત્મા આંજે છે પદરજ તણે તારિ સુરમે,
વિકારી દહિને શિતળ કરવા આંખ મહિં તો,
સદા છુટે પ્રેમી તવ ચરણથી દોહડ થવા,
કુલે અંગોઅંગે અમર ફળની મોજ મળવા. ૩૫૨

૮૯

✓ રહે શોકી તારા વિરહિ જનને શોક ન નડે,
ધવાયા તારાથી પ્રમળ જનને ધાવ ન આડે,
પડ્યા તારા ફેટે ફરિ અવર ફેટે નહિ પડે,
અડ્યા આવી દારે અપકિરતિનો રંગ ન આડે. ૩૫૬

૯૦

અરે મારી કાં તો અપકિરનિનાં ગાન ગજવો,
ફરી ચોરે 'ચોટે ધર ધર પતાકા ફરકવો,
નથી ચિંતા કાઈ નાથ કિરનિષ્પન્ન સ્વપનમાં,
ફર્યો જેની પ્રીતે સતત ચિત્રવાળી જગતમાં. ૩૬૦

૯૧

તહારી કીર્તિનાં શુચિ કવન જેના કરણમાં,
પડે તે પામે છે મુરખ યદપિ મોક્ષ જગમાં,
વિલાસો કીર્તીના તવ પુનિત જેને મુખ વસે,
ફવી તારાને શું ફળ મળિ શકે કોણ કથશે. ૩૬૪

૯૨

અરે જોથીએ હું પ્રિયતમ થયો તે શું શું ચહું,
ક્ષમા તારી પ્રત્યે મુજ વચનના ભંગનિ ચહું,
ફરી તારી સાથે રસમય નિરૂપાધિયિ રહું,
ખરી પ્રીતીછાણે હૃદયગન આનંદયિ વહું. ૩૬૮

૯૩

પછી કોઈ કાળે ક્ષણિક વધુના બંધ વિખરે,
રહે તું પાસે ને નજર વધુ તારા પર રહે,
તજ સંસારાબ્ધી સતત દુખવારીયિ પુર જે,
રહે આશા તારા સ્વરૂપ મદિં ચૈતન્ય વિચરે. ૩૭૨

૯૪

મને કીયાં વાણી યકો કંઈ કંઈ જે કૃત્ય થનાં,
પ્રિતે મેં તે સર્વે સમરપણ તારે પદ કર્યાં,
કદાપી તે કાંઈ દુષ્કિન અણુમાપ્યા યકિ હશે,
ખરા પ્રેમીનાં તું વચન નહિ ના દોષ મહશે. ૩૭૬

✓ ૬૫

દશે જે ચુંગારી કવન સમજે તે યુવતિનું,
 ક્ષીતાવીધારી જન સમજશે તે કવિતનું,
 દશે જે વંસગી પ્રહણ કરશે મોક્ષપદનું,
 ખરું શું છે તે તો સરવ મન મારે સમજું છું. ૩૮૦

૬૬

ક્ષીતામાં જેની સુમતિ ગતિ નીરંતર રહે,
 વળી જૂદા જૂદા ફિ જાનના રંગ નિરખે,
 વળી જેને બારે વિપત યુગ જેવી શિર પડે,
 રહે પ્રેમે દામયો મરમ જન તે માત્ર સમજે. ૩૮૪

૬૭

ખરી સારી મિત્ર મરજ અરિની જે સમયમાં,
 રહી રંજે બીની વળગિ મુજને ટેક પ્રિતમાં,
 રહી છપાં કાપાં સરવ મુજનાં દર કુખ જો,
 સદા તેને મારી હૃદયગત આસીય ફળજો. ૩૮૮

૬૮

મૃતદેવી એવો જે સમરણ વિષે મિત્ર રહશે,
 દયાળી પ્રીયા તે ચિન નહિ કદીએ વિસરશે,
 બતાવા બનેને હચિત બદલો પાણિ પ્રાણને, બ/
 અને તે વ્હાલીને હૃદયગત આસીય ફળજો. ૩૯૨

૬૯

હજો આવી સામે સચિ પ્રહ ચતુરે ભુમિ મહી,
 પુરી પૂણીમાંની શુચિ સરવરી ચૈત્રનિ વહી,
 પુરે પ્રેમે તારા ગચિત મનડે સ્વસ્થ જ થઈ,
 અલાપી મેં તારા વિરહનિ વ્યાજો જે અનુભવી. ૩૯૬

૧૦૦

વધારે શું કે'વું દિવ દુખ સહેવું ધૃતિ થકી,
 મળાશું મેળાવે જન જગપતી ધારિ દિનથી,
 નહીં તો તું જાણે વિરહ તુજનો આ શું કરમે,
 બળી દીને દીને ઝુરિ ઝુરિ અને ચાલ— ૪૦૦

શતક મણીરૂપ તત્પદ વાણી સમગ્રે જન રસાળ,
 હોય ગમાર જે ગપરૂપ સમગ્રે સાચો રનેલી ચાલ.

[હરિપદમાવા]

હરિમેમપંચદશી

દીઠી નહીં

રાગ સૌરઠ-તાલ ગઝલ

['વહીં ચક્ર -બ-ચક્ર જે હવા પલટ ના તો દિલમે
અપને કરાર હય 'એ રાહ]

- બલિહારિ તારા અગની ચલિચિમાં દીઠી નહીં,
સખ્તાર્થ તારા દીસની મેં વજમાં દીઠી નહીં. ૧
- મન માહફેં એવું કુળું પુષ્પપ્રદાર સહે નહીં,
પણ હાથ તારે દિલ હયા મેં તો જરા દીઠી નહીં. ૨
- એક દીન તે અલકાવલીમાં દીઠીંતી સુખની હમી,
પણ ગુમ ચક્ર ગદ તે સુમાની, ત્યારથી દીઠી નહીં. ૩
- એ કંઈ જરા કર દોષ કે મારી ઉપર શાને સુમાન કે
મેં દેહ અપ્યોં તોય પણ, દિલદારને દીઠી નહીં. ૪
- ગૂમાનિ નુખરાબાજ ગોરી સુંદરીઓ મન દરે,
પણ કેમએ એ ચાર સમ તુજ સુંદરી દીઠી નહીં. ૫
- એ પીર વિરહી બોળવા તુજને જગત કંઈ કંઈ હમ્યો,
મિરિવર શુદ્ધ કે કુજ કુજે તોય મેં દીઠી નહીં. ૬
- બાગમાં અનુરાગમાં કે પુષ્પના મેદાનમાં,
બોળા તને આહાર આળે, તોય મેં દીઠી નહીં. ૭

સરખાવિ તારું તન મેં, જોળી એવેલી વનમાં,
પણ હાય ખૂંચી આજની કરમાઈ કાલ દીડી નહીં. ૮

તું તો સદા નૂતન અને આપું જનન નિત્યે લુતું,
મિથ્યા પ્રપંચે ક્યાં ચકી તું ! તેમિ મેં દીડી નહીં. ૯

તું તો ખરી જ્યાં પ્રેમ પૂરણ, પ્રેમિનાં કાગજ બજે,
એવી દયા તો એ ! શુભાની, મેં કહી દીડી નહીં. ૧૦

મુખચંદ્રમાં મેં દીડિ છે આખી છમી આ જગની,
પણ આખડી મુજમાં વસી તું, તેમિ મેં દીડી નહીં. ૧૧

એ કાળજની કોર કાં કામે હવે તો થઈ ચુકી,
મેં તો પ્રથમ કાપ્યું સુપ્રેમે, તોપ મેં દીડી નહીં. ૧૨

કોઈ દેવ આવી જાનમાં કે છે શિખામણ ખંસરી,
આ જગની જંજાળમાં ચતુરાઈ તો દીડી નહીં. ૧૩

જ્યાં પ્રેમ મારો જળાહરે, ત્યાં તેં દિધો બદલો ખરો,
તો આ જગન હોડયા વિના, પુકતી મિજ દીડી નહીં. ૧૪

એક દીન મગરો તે અધરસંધા સૂગરી થઈ ધર,
હાં એ બધુંએ છે ખરું, પણ હાલ તો દીડી નહીં. ૧૫

સૌંદર્ય

શાફલ

હું હું શકર છું સતી ચિરમણી સૌંદર્યધારવતી,
હું છે પ્રેમજી મારી નિશ્ચય સખી પ્રેમે સમાધિર્ઘતિ,
તારે છે મુખ ચંદ્રમા મુજ શિરે ચંદ્રાર્ક સારસ્વતી,
હાં હાં જોડ સમેાવડી મળિ પ્રિયે વિદ્યાપતિ શ્રીમતી. ૧

જેણે એક જ બિંદુપાન કર્યું સૌંદર્યધારા થકી,
રે! તે પ્રાણી તણી મતી અવર શી તર્થી સદાયે ગતિ,
રે! કાં દાન્તિ પટાંચલે લપટિને સંસારમાંહી રમે,
રે! ચંદ્રાનન દર્શનાર્ત સ્વમતી ચાડ ચોકરી ભમે. ૨

તે ક્યામા અશ્વકાવલી સધન કુંજે રમ્ય મુંજારવે,
આ ચિત્તભ્રમર પ્રકાશિ તુજનો બાન્તી વિના જે ભમે,
હા હા! દૈવવશાત્ વિયોગિ જિવ એ ભોગી જ્રમે બાન્તિમાં,
રે! એકક્ષણ પુષ્પ મુંકિત લટે દે લેટવા શાન્તિમાં. ૩

ધારા ઊપર હું પદેપદ સખી! તારા વિચારે ધરું,
આધારે તુજ મૂર્તિના નયનથી સંસારમાંહી ફરું,
જાનૂ શહિદિનાથ તારી નગરે બોલાવું જો સાક્ષિયે,
સાક્ષી અંતરશુદ્ધની ખરિ પુરે સત્ય મનોમિ પ્રિયે. ૪

જાનૂ દ્વાદશ ચંદ્ર પ્રાઈ દિવસે જો પાંશુમાં રેળશે,
વારી માંદ્રિ વમુધરા ક્વચિદપિ સ્નેહેયિ અંગેગશે,
નાના સળગન પ્રેમ નાવ તરણી કિંચિત્ ક્વચિત્ મર્કશે,
મારી ટેક શુચિ ખ્વજ પ્રવચના પાથોધિમાં ફર્કશે. ૫

વધોના શ્રમથી વિનિદ્રિત પ-ધલ પ્રશાન્તિ મહે,
સસારી જીવમાન નામ ઉપર્મા ના બેદ દર્ધ ગે,
કાન્તે કોઈ દિને દિનેત કિલ્લો બ્યારે તમે તર્જો
મારો નાદ 'તુહી તુહી સ્વધન જો શન્યાત્મમા મર્જો ૬

યોગી માન લહે ટ્યાક મનમાં શારીંગી બ્રાન્તિમાં,
ત્વ-મુખ-દર્શન જો મજે શરીત્ની યુસાર છે શાન્તિમાં
જેનો પાર જડે ન કોઈ મથનાં પ્યારી શતુગ્નિ-ધુમા,
તે મે ગન ખરેખર પગખિયુ તારા મુગ મિદુમા ૭

મારૂં મન હરી જવા મન કરે મન્માનની છોરિયો,
પાયે છે મદિગ મને દર્ધ અટક્યાણી ભથી ગોગિયો,
સીમા સાગરપાર પૈર્ધધનને લેવા કરે લાનસા,
કપા છે રે ! પણ ચિત્ત સોધુ સફર, ના ના લગારે નિશા ૮

આવી પ્રેમગ પ્રાણહસ પડિયો આ દેહને પજરે,
પ્યારી શબ્દ વિના નથી દર્ધ પડ્યો તોયે રહ્યો જન્મિરે,
ક્યારે પજરમધ પૂર્ણ છૂટ્યો કે ચિત્ત આશા ધરે,
હીડીને પદ પકળે રસ ભરે દલ્લોન કામી કરે ૯

પ્યારી આજનિ કાવરાનિ દર્મા રાત્રી હજારો વહી,
જોતા વાગડિ રોજ રોજ તુજની નિત ન નેત્રે રહી,
અગોઅગ મળ્યો ન સ્પર્શ, હુ વહો છુ વિહાના સાગરે,
સાચુ રહે અપગધ શો પ્રિય કર્યો છે રક આ નાગરે ૧૦

હુ હું નાગર જન તુ ન્સાણા કલ્પોનમાં ચાતુરી,
હુ હું પૂર્ણ દનાધર પ્રખટ તુ વિલા ચોરી ખરી,
હુ અધુર દલિતા મધુર તુજને તુ મૂળે યુખને,
ભારે અમૃત ઘૂટડા ! નવિ નવી નિતે કવીના બને ૧૧

કલાન્ત કવિ

૪ મારી કોમલ નાદમસ્ત કવિતા સારંગિમાં 'સણ રે,
પાયે નૂપુર'તાલ આપિ મહિરા આનંદમાં ધૂમ રે,
ન્યાં ન્યાં માન પડે હું મસ્ત થઇને ત્યાં વાહવા બોલ રે,
આલાપું મૃદુ તાન, કંઠે મુજને વેલી થઈ ડોલ રે. ૧૨

જન્મ્યો કાંઈ નથી જગત્ રિઝવવા દર્કાર શાની ધરું ?
લેખ્યો લેખ નથી લલાટ પટલે કે નિત્ય સેવા કરું,
જન્મ્યો કાંઈ નથી ભરાઈ ભવને કે ઢોંગ સાડે ધડથો,
સ્વચ્છંદી પણ ફંદો માત્ર તુજનો હા; ચાલુ પાયે પડથો. ૧૩

ત્રેમી પ્રાણિ તણી મહા પ્રણયિની સંપૂર્ણ કામેશ્વરી,
કોટી અર્ધ સમ પ્રભા મુજ તણા જે ચિત્ત સ્થાનેશ્વરી,
જેના અંશ થકી છું ઉદ્ભુત થઈ હું મારિ પ્રાણેશ્વરી,
તે દેવી નિત નિત્યનૂતન સદા ત્વાં પાત્ર વિશેશ્વરી. ૧૪

એવી સુંદર મોહિની અહલહલા! કામી પિતાને કર્યો,
શું આશ્ચર્ય કદાપિ મોહિત થઈ હું સર્વ જેને ઈર્ષ્યો ?
સર્વે સાક્ષર નત્ર ભાવિક જનો, જેના રહે આરતી,
તે દેવી નિત નિત્ય મંગલમયી ત્વાં પાત્ર મે ભારતી. ૧૫

* * મૂળ 'સ્નેહાલાપ' શીર્ષકથી જે કૃતિ 'વિવિધતાનંદર્થક'
(વર્ષ ૧, અંક ૩, સપ્ટેમ્બર, ૧૮૯૪)માં છપાયેલી તેમાં ઉપરની
કૃતિના ૧ થી ૧૪ શ્લોક ઉપરાંત નીચેના શ્લોકો હતા :

જે વાણી વહતો હતો સ્વજનમાં તે વાણિ મારી ગઈ,
વફ્રાવિંદ વિલોકિ કાવ્ય લખતો મારી છટા તે ગઈ,
જે વીણા વદતી હતી સ્વર મિઠા તે વૈર પૂરી થઈ,
મદ્રે સ્વદ્ વિરહાદ્ વિલોક્ય દશા કા મે નિરાશામયી. ૧૬

જો કે આંગળ એક દૂર સજની સયોગ ગોળી કરે,
પામુ ના કણ એક મિષ્ટ ન મુધા જે મિષ્ટ મિઠાધરે,
થાવું કેપિત માત્ર આ ઘરદના જે ચર્મખિખાકુરે,
પ્યારી કોસ હમર તો જીવનની રે કોણ આચા પુરે ? ૧૫

ના ના સલજન કોષ મારી પરતો જીનાર મિઠાધરે,
પીસ્યો તો મુજને કહી ખમર છે પ્રાનરુ સમીરે ખરે,
એ તો હું જ સહુ તમામ નુખગ તારાં, કણે જે ફરે,
રે એ છાંડ મરીમને કર્ષ મને મિદ્ધ મુધાનુ ઝરે ૧૬

તુ પૂજે નહિ કોઈ દેવ, ન પુજૂ હું કોઈ દેવી અને,
તુ દરો દિન ના જ શર્વનિ મને કાળીશ્શળીમને,
તું મારી દિનગતિમા હું તુજનો, કેવી સ્પૃહા સાપડી,
આનંદે ઉભરી અહો રસભરી અન્યોન્યની ગોડડી । ૧૭

શ્રી સોભાગ્યસ્તુ મુશીન સજની જે માદરી લેખણી,
નારી નામ તમામ ત્યાગ કરતા એકામ્બિની સમિતી,
કલ્પાન્તે સુખદુખની સદચરી પ્યારી તણ આજ્યી,
હાવા કેમ નથી અનન્ય તુજનો શાને રહુ લાગ્યી ? ૧૮

હકમી ચચન રાજ જીવન કરી મદીર મારે ધમે,
તારે જાતક પાય ચારુ રચવા આચાયિ લાક્ષારસે,
હું એવો નહિ પેસવા દઉં કદી મદીર મારે રહી,
ખૂચે કાર્ષ કરોત્યાર્ષ કમવાના પાણિ પત્રે રહી ૧૯

[અપૂર્વ]

નાદાન બુલબુલ

કૈરવી ગઝલ

(' મહેરબાન ગેરસે તેરી છુડા દે યા રસુલુલ્લા ' - એ રાહ)

- હોડો નાદાન મન બુલબુલ, રહો ગુલઝારમાં ના ના,
વફાઈ એક પણ ગુલની દિલી બર પ્યારમાં ના ના. ૧
- સુણાવો ગાનની તાનો જઈને દાર દહાને,
અરે બેદાઈના દોરે રહો દરકારમાં ના ના. ૨
- રહો જ્યાં અંગ ને ઉપગ વીણા નાદ વાજે છે,
મડી આ બેવફાઈના રહો દરગાહમાં ના ના. ૩
- કદાપી રાતબર રો તું સકી શરતી મરીખીથી,
પરંતુ બોલ એ પ્યારે બુલબુલગારે દિલો ના ના. ૪
- સુકારો તાલફ ગુલઝાર પાણે જો મીઠમ આવે છે,
મજબૂરી વિશ્વ વહનીથી, રહે તુજ પાખડી ના ના. ૫
- અકોમળ પાંદડી ઉપર ઉઠા અખી ચકી તારા
અરે અફસોસ અફસાએ અસર કાંઈ કરી ના ના. ૬
- અબોલા પ્રીતમે તારી દયા કેવી કરી બારી,
કશ્કાથી રડી ગાતાં નજર કાંઈ કરો ના ના. ૭
- પુગરી ચર્ચ ચદયો દારે અરે તે દારમાં તારી,
કનત કરતાં ખરે પ્યારે અસર કાંઈ કરી ના ના. ૮

નથી અડકાતું ચૂંટાતું ફેરે ફેરા તું પછવાડે,
ગરીબીની ગુમાનીએ ગરજ કંઈ ધરી ના ના. ૯

અરે એ પ્રીતમાં આખર ન પ્રીતમ પ્રેમિ પરખારો,
જશે ગુલશન વન યારો ગુજર અંદર યશે ના ના. ૧૦

ફેરે તું રાતમાં જ્યારે હમે ત્યારે ગુમાની ગુલ,
અરે એને દિલે ફેરે દયા પેદા કરી ના ના. ૧૧

સુગંધી વાસમાં જિહાર મફત છે જન્મથી તેમાં,
ન બાકી બોલની રાખી કૃપણતામાં જરા ના ના. ૧૨

વિધીના જિલટા અંકે સુવર્ણે કયાં થકી સુરભી ?
તને કામળ અહો મન કેરિ કામળતા ઝંકરી ના, ના. ૧૩

વળા જો એ રહવારે સર્વ અંગેઅંગ ખિલવીને,
જઈ કરશે બિજો હાથે વફાઈ કંઈ ધરી ના ના. ૧૪

બળાપા ઘાલનાથી રાતભર રાકાપતી દાઝ્યો,
સમુદ્રે જઈ પડ્યો શીતળ થવા શાંતી રહી ના. ના. ૧૫

સૂર્યાસ્ત

શિખરિણી

સરીતાને કાઠે હરમિ હર આવે સદજ તો,
દિસે કિલ્લો કેવો, ગદન બળવાળો ધુરકતો,
જુઓ જૂની વિદ્યા, નવ શિખરિણી તે પરિભ્રમે,
બધું સારું સજે, સમયક્રમ આવે અવદરો. ૧

ભણ્યા પૂર્વે શાસ્ત્રો વિજય તનથી સ્ફટિત ચરો,
કયો જામે દડો, નવલ શિખરિણી વિદ્યા પુરવ જો;
અરે આ તો આશ્વો અરસપરસે વાદ કરતાં,
અભા દીવો જોને હજુ હજુ અદષ્ટે ક્ષિતિજર્મા. ૨

ગયો અર્ધો પોણો કનકમય ગોળો પર જંગે,
નમે કિણો રાતાં અધિક થઈ રંગે રસ પુરે,
પડે તે તો જાંચા નદિ થઈ પરથી વિખરિને,
ભરે શોભા સર્વે કુદરત વિષે તે ચળકિને. ૩

ધણી રંગી રસી ધનપટ મુજે શું ચિતરિયા,
પડી પ્રત્યાપાતે નવ નવિન રૂપે જલભર્યાં.
છુટાં અબ્રો દોડે કવચિદ અપિ કલ્પું મગજમાં,
કંઈ અશ્વો હરતી હરણ અજ આદિ રમિ રવાં. ૪

નહીં બાસે સાડી જડિત રતને જે નિરખતી;
 નથી ચંદા ખીલી પણ સમય અસ્તે નિદ્રાગતી;
 મહા તેજ સ્વાંગી ક્ષિતિજ તજ રક્તાનન થકી,
 ગયો શોકે રાતા ધનધુનટ યાનાં વિરહથી. ૫

વળા સાથંકાળે નિમિર પટ ઘેયું અવનિર્મા,
 લહે સર્વે ચાંતી, ઉડમણ હોડે રસિકડા;
 ખર્ચા દોડે માળે જતન જીવ બુદ્ધી મન ઝરી,
 દરે મીઠા દહેડા કિચકિચ દિનારે દરખથી. ૬

હવે વારી દાળાં, સમિર મૃદુ આવે હળુ ગતી,
 દિસે ઝાંખી વસ્ત્ર, સદજ રજ ઝાંખી રઝગતી;
 પડ્યો ઓચિંતો શું, રજનિ દિન મહી ફરક, રે,
 થયું સર્વે જુદું, તિમિર તમરાંથી પટ બને. ૭

ભર્યાં તાપી નીરે, ખગખગ વહે છે મતિ થકી,
 ઉવારે સાહેલી જલભરન આવે હરખથી;
 ધડા મૂઝી માથે યુવતિ યુથ ડોલે અનુપમે,
 વયે નાની મોટી અધિક શિશુ મેષ્ટા કરિ રમે. ૮

દિસે દૂમો સામે સસ્તિ પટ રક્ષા કરિ રજાં,
 ઉભા જાણે દારે અનુચર વિભૂ કિંકરતણાં;
 રૂડી સખ્યા કેવી કુદસ્ત તણા રંગ ભરતી,
 જડાતમા ચીળે આ સજીવ રૂપ સાથે મહકતી. ૯

ખિલી ચંદામૂખી કમલિનિ પરાગે કળિં ખિલી,
 પુરા પ્રેમે કેદી કમલતર્લ હેદે નવ કદી,
 બિડાઈ પ્રીતથી ભ્રમર નવ હેદે પ્રિયતમા,
 ભલે વસો કેરે સદજ પ્રિતિ બાધે અનુપમા. ૧૦

નિજાં પુષ્પો ખીલી રજાનિ રમવાને વિકસતાં,
 ખિડાયેલાં સૂર્યે મુદિત મન સાથે નિકળતાં;
 ખગોળે ખેલે જો રસમય બની રમ્ય વનમાં,
 પ્રભૂ રૂપી તારા, અગમ ગતિવાળા સ્વરગના. ૧૧

પ્રભૂ માયા કેવી જગત મદિં શોભા ખિલિ રહી,
 સદા રતેલી સંગે શિતળવત માયા વદિ રહી;
 ખરે સાચાંકાળે વરણન કરું થું ? મતિ નહીં,
 પ્રભૂ પ્રીતી મોક્ષે પુનિતપદ ઇચ્છા મન ધરી. ૧૨

સ્વર્ગસ્થ મિત્રને પ્રાર્થના

શિખરિણી

હરે શું સંતાપે અભિનિધિ સમું ગાન સુણતાં ?
અને શેઠે આજે કવણુ તનને સૌખ્ય સજતાં ?
કથલાં સંતાઈને પણ પગ હતી હાંવહતી—
તગઈ કયાં ઓ'હો સતન રહતી ભક્તિઝરણી ? ૧

સદ્ મીઠું મીઠું અનુકુળ મુધાશું દગ ચ્હડે,
સ્વરૂપે સોદાતું જગશું હરે અઠે મુજ અડે,
રણા છે જિરાં એ વિહરિ વમુધા—પ્રેમવનમાં,
તથાપી ચોકું શે સકળ જનને પંથ પળતાં ? ૨

હઠે છે હૈયું એ ગત સમયનાં છેદિ પડને,
કંઈ શોધે છે જે સમયરસ આથી પણ વધે,
હરે રયાને રૂપે સુકવિ કવિતાએ સ્વરસે,
અને આલિંગે ત્યાં દમ ધયું ધયું એ સુહદને. ૩

વહે આંસુ વેગે સુહદ હરશું હર મળતાં,
વહે આંસુ વેગે સમય મન આવાશું ભળતાં ?
વહે આંસુ જીલું અનુભવિ દ્રવી મિત્ર વિપ્રદુઃ,
વહે જાણું જાણું નહિ તદપિ શું નિર્લજપણુ. ૪

સખે તેં તહોડચો તજિ અમરપૂરે જઈ વરયો,
રડાવ્યાં સંબંધી,—તુજ ઉર કળ્યો ભાવ ન કરો:
વિકાસી આખો આ નિરખિ દિનરાત્રી રહિ અતિ,
અરે દેખાડયું ના તુજ હૃદયના પ્રેમશું રતિ.

૫

નિધીને કહે, ને ઉપવનતરે, બોમહરે,
અવાજો દોડાવ્યા સ્મૃતિ ન દિલ તેની જરિ ધરે;
બુલે વા બુભાવે, કંઈ ન કળવા ચકિત મુજમાં,
કહે એ બહાલા, ના કયમ સહિ શકે હર્ષ મળતાં ?

૬

મને રીઝાવા તું હૃદયધિ સદાકાળ મથતો,
નિરાશાતું બિન્દે પણ મજ ઉરે ભાળિ જળતો;
સુધાને સ્વર્ગેથી પણ નિપજવા યત્ન કરતો,
મને હામિ કાળે રસશું બળતાં કાં પદકતો ?

૭

તળ્યો તેં ત્યાંથી મેં નથિ નિધિવિધૂયેગ નિરખ્યો,
તળ્યો તેં ત્યાંથી મેં નથિ હજુ ઉચારંગ પરખ્યો;
તળ્યો તેં બહાલા તો સરિત તરુને ધાટ રમતો,
તળ્યો છ મેંએ તે કહુસ્વ જળ્યો કુંજ નમતો.

૮

અરેરે, એ આળે : — રસિક સુરશું આત્મ રસ લે,
અને બાત્રી કહે હૃદય ધખતો શોક શમવે,
મિઠા રેલંતા એ ધ્વનિરસ તણું બિન્દુ અમિતું;
ધુંટાવે શું બહાલા ઉરસું સ્હડિને માંડ મળિયું.

૯

સુખે બહાલા, વર્ષે નયન જળધારા અનુદિતા,
સ્હડે વેગે પાછી તુજ વિરહની દુરસહ દસા,
હવે તો દે ઝાંખી દુરથિ દગનું દેન્ય હરવા,
અને નાદે લાંબું હૃદયનું કુળું હીર ઝરવા.

૧૦

સખે, જો જિરે છે, નયન વિષયે કેમ ન મળે ?
 ત્વચાને કાં સ્પર્શે અમૃત રસનો લાભ ન વહે ?
 અને વાણીનો તે રસનિધિ છળાવે ક્યમ નહીં ?
 કરોએ બીડીને ક્યમ ન જ છવાડે અવ અહીં ? ૧૧

દયાથી પ્રેમેથી અતિવ અથવા મ્હેક થકિ એ,
 હતું તેણે ત્હારું તન મધુરુ ધારી ફરિયા એ,
 અખાડ્યો પ્હેલાં તે પુનરપિ ધરી પ્રેમ રસને,
 જિગારી લે ત્હારા હૃદય વળગ્યા બધુમનને ૧૨

જિગારી લે, અર્પું હું ય જગત સૌન્દર્ય રસને,
 અનુબધે આપ્યા સુરગત મિહા ગાનવશને,
 જિગારી લે, ખુલ્લુ કવિત રસ વ્યાપ્તે રસ તને,
 જિગારે અર્પાશે સકળ મધુરુ આ પ્રિય સખે ! ૧૩

જિગારી લે હૃદય ટમટમિ રંધું જોડિ કરમે,
 ક્ષમા માગી લેવા, કહ્યું કદિ કદુ હોય તુમને,
 અને ઉત્કંઠા છે વિસરિ સહુ લા ત્યાહતુ કદે,
 ધરી કંઠે બાહ્ય ચિર વિલસિએ પાણુ મધુરું ૧૪

સ સ્કાર

- હેનછપીક્ષી હમિ તુજ નિરખુ હકે હોલો પ્રેમળ આજ,
મન મહરમની હૃદયકમળમાં ઉનટ પ્રેમથી પ્રેમુ આજ ૧
- મહર કરી મનમોજ ધરી મનમહિર પાવન કીધુ આજ,
ખરખર આંસુ ગરે મોતીકાં ધર અમળ હું વધાવુ આજ ૨
- હૃદયકમળ ધોડપદ્ય પૂરે પૂરુ પસારે લક્ષ્મી આજ,
વાંકીડક્ષી મધુરી મીવા ધર પ્રિતે કંઈ હું પૂજન આજ ૩
- સલૂણિ મનહર સુરત રેખિને રગ રગ હિજો શ્રોણિત આજ,
પળપળ પડધા પડે પ્રેમના પરમ પદેથી શ્રવણે આજ ૪
- પ્રેમ તણા નિર્મળ ઝરણામાં કરી સ્નાન આબેા હુ આજ,
પવિત્ર પૂગે પૂજન કાળે પ્રેમ પ્રતાપે થયો હુ આજ. ૫
- હૃદય રહી રમતી રઢિયાળી હમિશિ અગમ મત પ્રેમુ આજ,
નૃત્ય કરે હર હરી વિરચી વિણા વળડે વાણી આજ. ૬
- તર્લિલન પરમાન દે પૂરેપુરાં લાયકી રસ મેલો આજ,
મુકુટ મણી રનિ લગી લગી રહે અધુર ગિવા કમકારે આજ ૭
- હૃદય હૃદય મત અતર કેરી જાણો ભુલી ગયા હો આજ,
નવરસ તાડવં નવલ અનોખાં જોગનવતાં જાણો આજ ૮

નિરમલ મનથી વચન લીધુંતું તે સંભરતું નથી શું આજ,
તવ મંદિર પ્રાકૃષ્ણની રજ જવ યુગ્મન કાઢી છુટી શું આજ. ૯

અંતર ભેદે અંતરની ગત જણાવી તે નવ શ્રુતિય આજ,
બાલ પ્રેમિ સરણાગતને શું સખળ સવૂણાં છે સરતાજ. ૧૦

સમસ્ત ચિત્તૈકરસાત્મિકાને

સમસ્ત વિદ્યારૂપસાત્વિકાને

સમસ્ત ત્રૈલોક્યવિનિર્મળાને

પ્રમાણ્ય પ્રેમાર્પણ્ય પ્રેમજાને.

બાલ

ગુજરે જે શિરે તારે

ગમક

ગુજરે જે શિરે તારે જગતનો નાથ તે રહેજે,
ગણ્યું જે ખાઈ ખારાએ અતિ ખાઈ ગણી લેજે. ૧

દુનીઆની ભુડી વાણી વિષે જે દુઃખ વાસે છે,
જરાએ અંતરે આનંદ ના ઓછો થવા દેજે. ૨

કચેરી માંદિ કાજનો નથી હીસાબ કાઢીનો,
જગત કાજ બનીને તું વહોરી ના પિપા લેજે. ૩

જગતના કાવ્યના યત્રે ખરી વસ્તુ નહીં લાસે,
ન સાશ કે નકારાની જરાએ સંગતે રહેજે. ૪

રહેજે શાંતિ સંતોષે સદાએ નિર્ગળ ચિત્તે,
હિસે જે દુઃખ કે આનંદ કોઈને નહીં રહેજે. ૫

વસે ■ કોષ વૈરી ચિત્તમાં તેને તજ દેજે,
ઘડી જાયે ભલાઈની મહાલક્ષ્મી ગણી લેજે. ૬

રહે ઉન્મત્ત સ્વાનંદે ખડું એ સુખ માની લે,
પિયે તો શ્રી પ્રભુતા પ્રેમનો ખાસો ભરી પીજે. ૭

કદ વાણી મુલે જે કોઈની વાણી મિડી રહેજે,
પરાઈ ગૂર્જતા કાજે મુખે ના ઝેર તું લેજે. ૮

અરે પ્રારબ્ધ તો ઘેનું રહે છે હ્ર માત્રે તો,
 ન માત્રે દોડતું આવે ન વિશ્વાસે કદી રહેજે. ૯
 અહો શું પ્રેમમાં રાત્રે નહીં ત્યાં સત્ય પામે તું?
 અરે તું ભેવદર્શથી ચડે નિંદા તણે તેજે. ૧૦
 લહે છે સત્ય જે સંસાર તેનાથી પરો રહેજે,
 અરે એ કીમિયાની જે મજા છે તે પછી કહેજે. ૧૧
 વફાઈ તો નથી આપી દુનીયામાં જરા દીડી,
 વફાદારી બતાવે ત્યાં નહીં ઠોઠ પજે ભજે. ૧૨
 રહી નિર્મોહિ શાંતીથી રહે એ સૂખ મોટું છે,
 જગત બાળ્યારીનાં તું બધાં છલ્ખલ જવા દેજે. ૧૩
 પ્રભૂતા નામનાં પુષ્પો પરાવી કાવ્યમાળા તું,
 પ્રભૂતી પ્યારિ શ્રીવામાં પહેરાવી પ્રિતે દેજે. ૧૪
 કવી રાગ ચયો સી છે પછી પીડા તને કંઈ?
 નિગનદે હમેશાં વાલ મસ્તીમાં મજા લે જે. ૧૫

સુંદરતાનો તું સામર, હું કવિતાનો નાગર છું,
 તું અર્પક રસરૂપ, હું ધારક તે રસનો સ્તનામર છું,
 છલ્ખલ મોહ પ્રપંચ જાળની તું હિસ્તાદ બરાબર છું,
 દુનિયાને દમડીત દેખું હું પણ જે કિમિયાગર છું,

[અપૂર્ણ]

જિગરનો યાર

ગઝલ

- જિગરનો યાર જૂદો તો બધો સંસાર જૂદો છે,
બધા સંસારથી એ યાર બેદરકાર જૂદો છે. ૧
- અરે હું જાણશે લજ્જત, પવિત્રીમાં પડી રહેતાં,
પ્રિયાની પ્યાલિની મસ્તી તણો કંઈ બહાર જૂદો છે. ૨
- ગણું ના રાવ રાયને ગણું ના આપિ દુનિયાનિ,
પરંતુ જાન આ પર પ્યારિનો અખત્યાર જૂદો છે. ૩
- હઝારો બોધ મંદીરો મહીં નિત્યે લાસે થાજે,
અમો મસ્તાનના હિસ્તાદનો દરનાર જૂદો છે. ૪
- નથી તુજ બાપ માર્યો મેં અરે મૂખાં કડાં નિંદે ?
સમજ રે બેસમજ કે પ્રેમિનો આચાર જૂદો છે. ૫
- બધા પરકાર તોફાને થઈ અચળ ચુકે નીશાન,
અમારા ચિત્તનો ચાર અચળ પરકાર જૂદો છે. ૬
- લિધો જે પંથ તે હું કેમ ત્યાગું છો લાયો દુઃખે,
પ્રિયાનો મહારિ મરદન પર તો આભાર જૂદો છે. ૭
- પડીલર બેશ ખતલાવું શિખાવું પ્રેમનો જાદૂ,
અમો જાદૂગરોનો યારનો બાકાર જૂદો છે. ૮

શિખે જો પ્રેમ પૂરો તો જ અચળ અભેદ પામે તું,
નથી ત્યાં પ્રેમ ત્યાં છે ભેદ એ વ્યવહાર જૂદો છે. ૯

યગે શ્રીમંત ઈંદ્રાદિ ચક્રી મુજ પંથ પર જાશે,
અરે એ કીમિયાની ચારનો કંઈ બહાર જૂદો છે. ૧૦

કરું શું મોતિમાલા હું અનૂપમ મારિ પ્યારીયે,
કયો નક્ષત્રનો મારે ગળે સણગાર જૂદો છે. ૧૧

જલે છો માદરા પથે બધા એ દુઃખને દેખે,
મને તો સૂખ સાગર લહેરિતો કંઈ બહાર જૂદો છે. ૧૨

યયો જે પ્રેમમાં પૂરો થયો છે મુક્ત સર્વેથી,
મહા મસ્તાન જાનીના મગજમાં તાર જૂદો છે. ૧૩

નજર મારી પ્રિયા વીના ન દેખે કંઈ જગત આખે,
ખિન્નતા બંધ કારી પ્રેમનો તો ચાર જૂદો છે. ૧૪

શુરુ આદેશ છે અમને અવગ પથે પડ્યા જઈએ,
કુનીઆથી પછી આ થાલ બેદરશર જૂદો છે. ૧૫

કેટલાક સુંદર ગ્રંથો

શ્રી અનામી

ભણેલી ભીખ ને ખીજ વાતો	૩-૦૦
ત્રિવેણી	૪-૦૦
ચક્રવાક	૨-૫૦
✓સ્નેહશતક	૨-૫૦
કાવ્યસંહિતા	૧-૦૦
મણિ ખાલશતાળિદ ગ્રંથ (અ. રામચંદ્ર પંડ્યા સાથે)	૫-૫૦
અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય સ્વરૂપોનો વિકાસ	છપાય છે
ગુજરાતભોની શરીર-સંપત્તિ	૧-૫૦
✓સારમ (ઘેડિયો ગીતો)	૧-૦૦

ડૉ. ધીરુભાઈ ઠાકર

મણિલાલ નભુભાઈ-સાહિત્ય સાધના	૬-૦૦
મણિલાલ નભુભાઈ-જીવનરંગ	૫-૨૫
આપણું અંડકાવ્યો (ભટ્ટ તથા ત્રિવેદી સાથે)	૪-૦૦
કાન્તા (સંપાદન)	૨-૨૫
✓નૃસિંહાવતાર (,,)	૩-૫૦

શ્રી. રામનારાયણ વિ. પાઠક

દિરેક્ટની વાતો ભા. ૧ લો	૨-૫૦
” ભા. ૨ નો	છપાય છે
” ભા. ૩ નો	૨-૫૦
શેષનાં કાવ્યો	૩-૦૦
કાવ્યસમુચ્ચય ભા. ૨	૪-૦૦
સ્વૈરવિહાર ભા. ૨ નો	૧-૫૦
નિત્યનો આચાર	૧-૨૫
સાહિત્યાલોક	૪-૦૦
મનોવિહાર	૪-૨૫
બૃહત્પિંગળ	૧૫-૦૦

શ્રી. મનસુખલાલ ઝવેરી

દશમસ્કંધ પ્રેમાનંદ
થોડા વિવેચનલેખો

૪-૨૫
છપાય છે.

શ્રી. ઉમાશંકર બેશી

ગંગોત્રી	કાવ્યો	૨-૫૦
નિશીથ	"	૩-૦૦
આતિથ્ય	"	૩-૦૦
પ્રાચીના	"	૧-૨૫
ગોષ્ઠિ (મુંદર નિબંધો)	"	૩-૦૦
ઉઘાડી ખારી	"	છપાય છે
સાપના ભારા	નાટક	૨-૭૫
ઉત્તરરામચરિત્ર અનુવાદ	"	૬-૨૫
શાકુન્તલ	" "	૬-૦૦

પ્રો. અનંતરાય રાવળ

નળાખ્યાન	૫-૦૦
સાહિત્યવિવેક (વિવેચન લેખોનો સંગ્રહ)	૪-૦૦
કલાપીનો કાવ્યકલાપ	૩-૫૦
મહનમોહના	૪-૦૦
✓ રાધના પર્વતનું વિવરણ	૧-૫૦

શ્રી. નરસિંહરાવ દીવેટિયા

કુસુમમાળા	૧-૫૦
નૂપુરઝંકાર	૩-૫૦
પુષ્પચરિત્ર	૩-૫૦
સ્મરણમુકુર	૪-૨૫

શ્રી. આનંદશંકર ધ્રુવ

સાહિત્યવિચાર	૬-૨૫
કાવ્યતત્ત્વવિચાર	૨-૫૦